

शानन्दाश्रममुद्रणालयस्थग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।
रु० आ०

- १ गणेशार्थवेदीपिम्—सभाप्यम् । ... ..
२ रुद्राध्यायः—सायणाचार्यमहामारुकरमणीतमाभ्याम् संवलितः ।
३ पुरुषसूक्तम्—सायणभाष्योपेतम् । ... ..

ग्रन्थनाम	रु०	आ०
१ गणेशार्थवेदीपिम्—सभाप्यम् ।	०	६
२ रुद्राध्यायः—सायणाचार्यमहामारुकरमणीतमाभ्याम् संवलितः ।	१	६
३ पुरुषसूक्तम्—सायणभाष्योपेतम् ।	०	४
...	५	०
...	०	१४
...	१	०
...	१	४
...	१	०
...	०	१०
काण्डोपेता ।	२	५
...	१	४
...	१	१२
टीकम् ।	२	२
...	५	०
...	८	०
...	२२	८
...	२	४
...	३	०
...	३	१२
...	६	१२
...	१२	०
...	६	०
...	१	१२
...	८	०
...	११	८
...	७	६
...	६	१२

BHAVAN'S LIBRARY
This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

- १५ बृहदारण्यकापानपदभाष्यवाक्यम्—भागवतभाष्यम् ।
१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्—भाष्यदीपिकादुपेता । ... ..
१८ सारपुराणम्—श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतमुपपुराणम् । ... ..
१९ सरस्वतिसमुच्चयः—श्रीमद्भागवतभाष्यविरचितः । वैषकग्रन्थः ।
२० जीवनमुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः सटीकः । ... ..
२१ ब्रह्मसूत्राणि—सटीकभाष्यविरचितः । भागवतभाष्यम् ।
२२ श्रीशंकरदिग्विजयः—विद्यारण्यकृतः, टीकाटिप्पणीभ्यां सहितः ।
२३ वैश्वसक्त्यायमालाविस्तरः—भारतीर्थमुनिप्रणीतः । ... ..
२४ जपित्तीयन्यायमालाविस्तरः—श्रीमाधवप्रणीतः । .. ..
२५ सूत्रमाह्विता—भाष्यकृतटीकाउपेता भागवतभाष्यम् । ... ..
२६ हस्त्योपनिषद्—शारदाप्यमुनिविरचितः । ... ..
२७ हृन्दिमाधवः—श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतः सटीकः । वैषकग्रन्थः । ... ..

२८	ब्रह्मपुराणम्—श्रीनद्व्यासविरचितम् । प्रथमं महापुराणम् । ...	६	४
२९	उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशकरानन्दकृतदीपिकासहित	६	१२
३०	नृसिंहपूर्वोत्तरतागनीयोपनिषत्—भाष्याद्युपेता । ..	१	१२
३१	बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२	ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१०	१०
३३	धन्वन्तरीयनिघण्टुः—धन्वन्तरिविरचित । वैद्यकग्रन्थ । ..	६	४
३४	श्रीमद्भगवद्गीता—शाकरभाष्योपेता । ...	२	०
३४	श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशाकरणभाष्योपेता । ..	६	४
३५	संगीतरत्नाकरः—शाङ्गदेवकृत सटीको द्विभाग । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६	तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेत भागद्वयात्मकम् । ...	९	१
३७	तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेत भागत्रयात्मकम् । ...	१४	८
३८	ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् । ..	३	०
३९	संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४०	संघ्याभाष्यममुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीत ।	२	०
४१	अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ..	५	४
४२	तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता भागनवकात्मिका । ..	४८	१०
४३	वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृता सटीका ।	०	१२
४४	श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता ।	१	८
४५	श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृन्टीकोपेता । ..	५	४
४६	भाङ्गवल्क्यस्मृतिः—अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७	पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यत्रिभ्या समेतानि ।	३	०
४८	स्मृतीनां समुच्चयः—अङ्गिर प्रभृतिसप्तत्रिंशत्सिद्ध्यात्मक ।	५	०
४९	वासुपुराणम्—महर्षि व्यासप्रणीत । महापुराणम् । ...	४	१२
५०	यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१	सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीत ।	२	०
५२	श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता ।	२	०
५३	श्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचित भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४	मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५	पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युप द्विविष्णुभट्टकृत ।	४	०
५६	नित्यापोडशिकार्णवः—भाम्करराधोनीतटीकासहित । ..	३	८
५७	आचारभूषणम्—द्विष्यकेत्याह्निकमोकोपाह्वयम्वरकृतम् ।	४	६

५८ आचारेन्दुः—माटेइत्युपाह्वयम्प्रकाशितः ।	...	४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपाह्वयमह्वयविरचिता ।	....	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विधेधरसरस्वतीकृतः ।	....	१	१२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	....	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नसुण्डमाण्डपानन्दवल्लीभृगुपनिषद्—सटीकाः ।	२	८	
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	....	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	....	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाणकलशास्त्रीयम् ।	....	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुतपदीपसहितः ।	....	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	....	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	....	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	....	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	....	१	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	....	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः ।	....	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	....	१	८
७४ द्राष्टव्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	...	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	....	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषद्—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	...	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दमरस्वतीविरचिता ।	....	२	६
७८ त्रिस्थलीसितुः—नारायणभट्टविरचितः ।	....	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	....	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	....	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	....	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	....	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् ।	....	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अभ्यकरोपाह्वयसुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	....	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शरमहाश्रीशिवराजविरचितः ।	....	३	१५
८६ शिवानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।	...	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किञ्चनकरोपाह्वयमनशास्त्रिभिः कृता ।	....	२	१४
८८ निरुक्तम्—दर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयारम्भकम् ।	..	१९	४

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते भीमांसादर्शने

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादमारभ्य द्वादशाध्यायान्तः षष्ठो भागः ।

श्रीकृपारिभट्टविरचितदुष्टीकारुपन्यासशामहितशास्त्रमप्युत्तमैः ।

सोऽयं पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः

' मीमांसाविद्वान् ' पदभागिमर्गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचर-

णान्तेवाभिभिर्नीर्यहृष्टीप्रापाभिजनसुब्बशास्त्रिभिः

संगोषितद्विष्णुपादिना समलंकृतश्च ।

एतत्पुस्तकं

वी. ए. इन्दुपदपारिमिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतेः

पुण्यारुयपत्तने

श्रीमन् ' महादेव विमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-

महाभागमतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयमासीमुद्रणिका

प्रशसिता ।

शालिवाहनशकः १८५६ ।

सिंहशकः १९३४ ।

(अथ सर्वेऽभिज्ञाता साक्षात्पुस्तकमारेण स्थापयित्वाः)

पुस्तकं रूपरुपतुष्टपद् (४) ।

मीमांसादर्शने पञ्चम-पष्ठभागस्थाधिकरणानां
वर्णनक्रमसूचीपत्रम् ।

	अ.	
आधिकरणम् ।		पुटसंख्या ।
अभ्यतिग्राह्योर्विकृतावतिदेशाधिकरणम् ।		२०७७
अभ्यधेयप्रभृति पात्राणां धारणानियमाधिकरणम् ।		२१८४
अभ्यधेये दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ।		२२७४
अग्निचयनप्रकरणे श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः समुच्चयाधिकरणम् ।		१८७५
अग्निष्टुति श्रुतस्य त्रिवृत्त्वस्य स्तोत्रीयानवरूपस्य स्तोत्रान्तरगतस्तो- ममात्रबाधकत्वाधिकरणम् ।		१९२६
अग्निष्टुद्यागे स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानामेवाविकारेण प्रयोगाधि- करणम् ।		१९४२
अग्नीषोमीयपशौ पशुपुरोडाशाङ्गस्विष्टकृद्यामीयत्यागकाले निगमेषु च निर्गुणस्यैवाग्नेरभिवानाधिकरणम् ।		१९३६
अग्नीषोमीयप्राम्नागवर्तिपदार्थधर्मस्योपाशुत्वस्य तत्त्वदार्थजन्यावान्तरा- पूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।		१९६२
अग्नीषोमीयपशोः सानाट्यविकारत्वाधिकरणम् ।		१९०७
अग्नीषोमीयस्य पशोः पयोविकारत्वाधिकरणम् ।		१९०८
अग्नीषोमीये पशवानिज्याशेषैस्त्रिभिरङ्गैः स्विष्टकृद्यागानुष्ठानाधि- करणम् ।		२०२६
अग्नीषोमीये पशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।		१९९१
अग्नीषोमीये पशौ हृदयाद्यङ्गेष्वपि पञ्चावदानाधिकरणम् ।		२०५४
अग्नीषोमीये पशौ हृदयाद्यङ्गनामेव हविष्ठाधिकरणम् ।		२०२१
अग्नौ प्रोक्षणादेः सङ्घट्टनानुष्ठानाधिकरणम् ।		१९९८
अह्नप्रवानयोर्धर्मविरोधे प्रवानस्यैव धर्मानुग्रहाधिकरणम् ।		२२४८
अह्नानां प्रवानैः सहैरुदेशकालकर्तृत्वाधिकरणम् ।		२१३६
अह्नानां प्रधानोपकाररूपैरुकार्यार्थत्वाधिकरणम् ।		२१०३
अङ्गिरसा द्विशत्रे षोडशप्रह्णोपसंहाराधिकरणम् ।		१९६५

अधिकरणम् ।

पुंठसंख्या ।

अज्ञानाम्यज्ञानारूपे सत्रे समाप्नातेन गौगुलवाम्यञ्जनादिना

प्राकृतनवनीताम्यञ्जनस्य समुच्चयाधिकरणम् ।

१९१८

अतिरात्रे षोडशग्रहणप्रतिषेधाधिकरणम् ।

२०६२

अथवा-जगत्सामशब्दार्थनिर्वचनाधिकरणम् ।

१९६८

अंशेपनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ।

२२६१

अग्निगुप्रेषगतमेघपतिशब्दस्य देवतापरत्वाधिकरणम् ।

१७६०

अग्निगुप्रेषगतस्येनशलाकश्यपादिशब्दानां कार्त्स्न्येनोद्धरणप्रकाशकत्वा-
धिकरणम् ।

१७७९

अग्निगुप्रेषगतोरुकशब्देन षण्णामिधानाधिकरणम् ।

१७७८

अध्वरकल्पयां प्रातरादिकालभेदेनानुष्ठीयमानानां त्रयाणां त्रयाणामर्षे
भेदेनाङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

२१४२

अध्युभ्या होतुः प्राकृतकृत्स्नेडामक्षनिवृत्त्यधिकरणम् ।

२०२९

अनन्धवायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ।

२२६१

अनुष्टुब्गायत्रीद्वयप्रमथनेन संगादिते, आनुष्टुभे तुचे श्वावाश्वान्त्रीगव-
साम्नोर्गानाधिकरणम् ।

१७१८

अनुनिर्वाप्येषु पशुपरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ।

२२५६

अनुयाज—महापितृषप्तयोर्षेयजामहोतृवरगर्धुशस्ताधिकरणम् ।

२०५६

अभिषेचनीयदशपेययोर्भित्ततन्त्रताधिकरणम् ।

२१६०

अभ्युदयेष्टौ दक्षिण्यसोः प्रणीताघर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

१७३३

अभ्युदयेष्टौ दक्षिण्यसोः प्रदेशधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

१७८९

अवभृथेऽप्यु साङ्गप्रधानानुष्ठानाधिकरणम् ।

२१४७

अवभृथस्यापूर्वत्वाधिकरणम् ।

२०४७

अवभृथे स्थितकृद्यामीयनिगमादिषु स्थितकृद्गुणकयोरज्ञविकृणयोरभि-
धानाधिकरणम् ।

१९३५

अवेष्टेर्भित्ततन्त्रताधिकरणम् ।

२१९४

अव्यक्त्यागेषुद्भिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

१५९३

अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिकत्वाधिकरणम् ।

१८४६

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे ऋत्वर्धानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

१८४९

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे गुणकामानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

१८५०

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे जपसंस्कारेष्टीनी लोपाधिकरणम् ।

१८४८

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे सूक्ताकान्तर्गतयुरादिफलप्रका- शकभागाननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८१०.
अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे होतृकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामा- नामननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८१२
अश्वमेधे विहिताम्यां प्राकाशाम्यां प्राकृताध्वर्षुभागमात्रस्य बाधाधि- करणम् ।	१८१७
अश्वमेधेऽश्वविषये वदक्रीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशूनामर्थे, पदशीतिरेपां वदक्य इति समासवचना- धिकरणम् ।	१७७४
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं कपालमेशाधिकरणम् ।	२२०७
अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ।	२२१६
अहर्गणे, उपसत्कालीनसुवृक्षण्याह्वानस्य तन्त्रताधिकरणम् ।	२१७८
अहर्गणे, उपावहरणार्थं वासोन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।	२०१९
अहर्गणे तत्तदहःसंबन्धिसोमोपावहरणकाल एव वासोन्तरोत्पादना- धिकरणम् ।	२०१९
अहर्गणे सुत्याकालीनसुवृक्षण्याह्वानस्याऽऽवृत्त्याधिकरणम् ।	२१७८
अहर्गणे द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९४
अहीने शुक्रान्वारम्भादीनामनियतपञ्चमानर्तृकत्वाधिकरणम् ।	२२८४
आ.	
आग्नावैष्णवादौ देवतासामान्वाद्शीपोमीयादिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१६१३
आग्निवणादेव षोडशिमहणाधिकरणम् ।	१९९१
आग्निवणेऽन्वाहार्यस्थानापत्तेऽपि वत्से पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८८०
आग्निवणेऽन्वाहार्यस्थानापत्ते वाससि पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८८०
आग्निवणे, उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणया बाधाधिकरणम् ।	१८७९
आग्निवणे, ऐन्द्राग्निवैश्वदेवयोर्चाष्टभिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनिवमाना- वाधिकरणम् ।	२२५४
आग्निवणे जघन्यथावाष्टभिव्यानुरोधेन मुरुषस्यैन्द्राग्नादेरपि विरोधा- भावे प्रसूनमथर्वाहर्निर्णयमाधिकरणम् ।	२२५४

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
आग्रयणे वासोवस्सयोः प्राकृतान्वाहार्यघर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८७९
आग्रयणे वासोवस्सयोरमिघारणानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८८१
आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्यमाणे सूक्तवाके सवनीयपुरो- डाशदेवतापदानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ।	२१८८
आग्नेयद्वयस्याऽऽवृत्त्या प्रदानानुष्ठानाधिकरणम् ।	२१९१
आग्नेयाज्यभागस्याऽऽरादुपकारकत्वाधिकरणम् ।	१८११
आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	२१३२
आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।	१७९६
आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणादेरुपसदग्नीषोमीययोः प्रसङ्गाधिकरणम् ।	२२३६
आतिथ्याबर्हिषोऽग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले स्तरणमन्त्रावृत्त्याधिकर- णम् ।	२२३७
आतिथ्याबर्हिष्यग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थं संनष्टाऽऽह्नियमाणे संनहना- हरणमन्त्रयोरनावृत्त्याधिकरणम् ।	२२३८
आधानस्य तन्त्रताधिकरणम् ।	२१६७
आधाने निन्दावादेन विहितसामगानप्रतिषेधात्सामविकल्पाधिकरणम् ।	२०६७
आधारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ।	२२६९
आनुबन्ध्य-वनस्पतिभागयोर्निगमेषु विधिगतोस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्या- मेव द्रव्यदेवतयोरभिधानाधिकरणम् ।	१९६३
आमिक्षायामे पयोयागघर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१६०८
आरम्भणीयायामारम्भणीयाया अननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८०९
इ.	
इदानीमिदं यज्ञपतिशब्दस्यासमवेतार्थकस्य विकृतावन्हाधिकरणम् ।	१६८९
उ.	
उच्यथादिक्रमै बहुव्रीहियदनिर्दिष्टानां वैरूपादिसाम्नां होतुः षष्ठ एव निवेशाधिकरणम् ।	१९९४
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ।	१८०९
उत्तरयोः स्तोपातिदेशाधिकरणम् ।	१७२७
उत्तरागोदोहाधिकरणम् ।	२१२४

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
उत्तराशब्देनोत्तराग्रन्यपठितानामेव, ऋचामुपादानाधिकरणम् ।	१७११
उदवसानीयस्य सप्तानङ्गत्वद्दक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वाधि- करणम् ।	१८३९
उपसदामपूर्वत्वाधिकरणम् ।	२०४१
उपस्तरणाभिवारणान्यां सह चतुरवत्तसंपर्यधिकरणम् ।	२०७९
उपह्वये ऋतावौषदेशिकाश्वदाक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकृतुदाक्षिणया वा- घाधिकरणम् ।	१९००
उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासतन्त्रगतदेवतान्यतमदेवतानियमाधिकरणम् ।	२०८७
उपांशुयाजे—उपस्तरणाभिवारणयोर्लेपेऽपि हविष एव चतुरवत्तसं- पर्याधिकरणम् ।	२०८१
उपांशुयाजे ध्रौवाज्यविधानाधिकरणम् ।	२०८७
उपांशुयाजे वैकाहिकविष्ण्वादिदेवता—पौर्णमासीमात्रकालिकस्वोम- यप्रतिपादनाधिकरणम् ।	२०८८
उभयसामके संसवादिक्तौ बृहद्रथंतरयोः पृष्ठतोने एव समुच्चित्य निवेशाधिकरणम् ।	१९९७
ऊ.	
ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वाधिकरणम् ।	१७०१
ऋ.	
ऋग्यजुर्मन्त्राणां तानस्वरेण कर्मणि प्रयोगाधिकरणम् ।	१७२४
ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नकृतुदाक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृ- त्त्यधिकरणम् ।	१९०४
ऋतपेये विहितसोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकृतुदाक्षिणाया वाघा- करणम् ।	१९०२
ए.	
एककार्याणां विवल्पाधिकरणम् ।	२२९८
एकत्रिके ऋतावेकस्था एव ऋचखिरम्यासेन त्रिकस्तोमकधूर्गानावु- ष्टानाधिकरणम् ।	१९९१
एकत्रिके ऋतौ माघ्यंदिनपवमानस्तोत्रे, आघ एव तुचे गानाधि- करणम् ।	१९४९
एकदेवताकपशुगणे वस्राहोमस्य तन्त्रताधिकरणम् ।	२१४४

आधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामुपांशुवाजविवानाधिकरणम् ।	२०९१
एकस्मिन्कर्मणि मित्तकार्याणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ।	२२९८
एकस्मिन् प्रयोगे प्रयानाद्यङ्गस्य सङ्घट्टानुष्ठानाधिकरणम् ।	२११९
एकार्पानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	२२१९
ऐ.	
ऐकादशितेषु पशुषु सवनीयपशुघर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९२२
ऐन्द्रवायवस्य धैत्रावरुणादिप्रहापेक्षया प्रथममनुष्ठानाधिकरणम् ।	१९७०
ऐन्द्राग्नादिषु दार्शपूर्णमासिकघर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९१
ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य विकल्पाधि- करणम् ।	२२७१
क.	
कष्वरयंतरेऽविरुद्धानां बृहद्रथंतरघर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ।	१७३६
कपिञ्जलाधिकरणम् ।	२१२०
करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मभारम्भाधिकरणम् ।	२२६४
कचिद्दर्विहीमे स्वाहाकारपुनःश्रवणस्यानारम्भाधीतस्वाहाकारानुपसं- हारकत्वाधिकरणम् ।	२०७९
कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्य पाठप्राप्तस्वस्थान एवानुष्ठानाधिकरणम् ।	१९७१
काम्यस्याग्नेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ।	२२८२
काम्यगुणानां विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ।	१९९७
काम्याप्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्यैन्द्रवायवग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्पा- धिकरणम् ।	१९७६
काम्याप्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वादितः प्रतिकर्पाधिकरणम् ।	१९७२
काम्यानां कर्मणा कामनानुरोधेन पुनः पुनरग्यासाधिकरणम् ।	२११२
कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ।	१८४४
काम्येन भ्राष्ट्राग्निना नित्यस्योक्त्याग्नेर्विकाराधिकरणम् ।	२२७९
काम्येऽग्नावाधानादिसंस्कारलोपाधिकरणम् ।	२२८२
कृष्णलचरावघातबाधाधिकरणम् ।	१८०१
कृष्णलचरावाग्नेयघर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९०२
कृष्णलचरावुवस्तरणाभिन्नारणयोर्लोपाधिकरणम् ।	१८२७
कृष्णलचरो चतुर्घाकरणादीनामननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८३४

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
कृष्णलचरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८१७
कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यताधिकरणम् ।	१८२०
कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षणा युगपत्परिहरणीयत्वाधिकरणम् ।	१८३१
कृष्णलचरौ युगपदुपहनानां सर्वेषां भक्षणां स्वस्वकाले मत्सनाधि- करणम् ।	१८१४
कृष्णलचरौ सर्वभक्षणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणः परिहाराधि- करणम् ।	१८३१
कौण्डवायिनामयने प्राग्हितेऽसौ मासाग्निहोत्रश्रवणानुष्ठानाधि- करणम् ।	२२२७

ख.

खलेवाख्यां तक्षणादीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।	१८९२
खलेवाख्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ।	१८६२
खलेवाख्यां यूपानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८०७

ग.

ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिरुपाधिकरणम् ।	१९७४
ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रदानानपकर्षाधिकरणम् ।	१९७४
गृहमेधीयस्याऽऽज्यभागपुनःश्रवणेनापूर्वस्वपदिपादनाधिकरणम् ।	२०३३
गृहमेधीये—आज्यभागपुनःश्रवणस्य परिसंख्यार्थस्वमिनि पञ्चमपक्षे स्विष्टकृच्छ्रवणमपि स्वसमातीथप्रतिपत्त्यन्तराणां शेषकार्याणां निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनाधिकरणम् ।	२०४१
गृहमेधीये मत्स्यक्षुभ्रतस्विष्टकृदादेरप्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	२०४०
गवामयनान्तर्गतं महायज्ञे—उपयानान्तरकर्त्तव्ये. पत्नीमिरान्तिदे- शिकोपयानकर्तृणामृत्विजामवाधाधिकरणम् ।	१९१७
गवामयने ऽपनीकायाः स्वस्थानाविबुद्ध्याऽभ्यासाधिकरणम् ।	१९७८
गवामयने द्विपोर्द्विपोर्द्विचोः प्रप्रथनेन ब्रह्मसामयानाधिकरणम् ।	१७१९
गवामयनेऽहन्तरम्पवधानेन पृष्ठचपदहापृत्त्या मध्वशनादेरप्यावृ- त्त्यधिकरणम् ।	२००१
गार्हपत्याद्यग्निश्च लौकिककर्त्तव्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	१२३९
गवामयनिके पृष्ठचपदहे बृहद्रथंतरयोः प्रत्यहमेकैकस्वेषानुष्ठाना- धिकरणम् ।	१९८८

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
गीत्युपायानां शाखाभेदेन समासातानां विवरणाधिकरणम् ।	१७२१
च.	
अध्वनेऽदृष्टार्थस्य सर्वोपधावघातस्यानभ्यासाधिकरणम् ।	२११५
अध्वनप्रकरणे पठ्यमानानां अपनार्थानामाहूननार्थानां च मन्त्राणां श्रुतसंख्यासंपत्तयेऽनियमेनोपादानाधिकरणम् ।	३९१५
अध्वने प्रधानानन्तरमेवाग्निविमोकाधिकरणम् ।	२१७५
चातुर्मास्थेषु—अनुयाजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहनमन्त्रस्यावि- कारणैव प्रयोगाधिकरणम् ।	१५४३
ज.	
जनकससरात्रे द्वादशाहिकानां सप्तानामहना क्रमेण धर्मातिदेशाधि- करणम् ।	१६१४
जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	२२६९
जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसमाम्नायासिद्धस्वरनियमाधिकरणम् ।	२२६२
जर्तिलयवाग्नादिनिषेधस्य पयोहोमविध्यर्थवादत्वाधिकरणम् ।	२०६३
ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतावन्वारम्भगीयाया वाघाधिक- रणम् ।	१८०३
ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानस्य अन्तस्विगानत्यर्थत्वाधिकरणम् ।	१८३५
ज्योतिष्टोमादौ विशेषविहितवर्मादिना सामान्यविहिताहवनीयवाधा- धिकरणम् ।	२०६९
ज्योतिष्टोमे—उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवस्त्रनमावृत्त्यधिकरणम् ।	२२१२
ज्योतिष्टोमे कण्डूवनाङ्गमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	२३११
ज्योतिष्टोमे त्रयाणां पशूनामर्थं यूपतन्त्रताधिकरणम् ।	२१६८
ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोप्वेष द्वादशशतसंख्यानिवेशाधिक- रणम् ।	१८८१
ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया अर्ध्यादिसमाह्वयानुरोधेन विमागा- धिकरणम् ।	१८९०
ज्योतिष्टोमे द्वादशोत्तरशतगोदक्षिणाया विभज्य दानाधिकरणम् ।	१८८९
ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकैकादिगोदक्षिणाया नित्यप्रयोगीयगोमतद्वादशश- तसंख्यामात्रवाधाधिकरणम् ।	१८९१

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
ज्योतिष्टोमे वासति सोममानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ।	२०१९
ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिषु सौमिकपात्रैर्महचमसैर्दार्शिकपा- त्राणा जुह्वार्थना पसङ्गाभावाधिकरणम् ।	२२२५
ज्योतिष्टोमे श्रयणर्षिषु पयआदिषु प्रदेयवर्माननुष्ठानाधिकरणम् ।	१७९१
ज्योतिष्टोमे स्वप्नार्थमन्त्राणामनावृत्त्यधिकरणम् ।	२२११
ज्योतिष्टोमे हविर्धानशकटभिक्षशकटान्तरे पशुपुरोडाशादीनां हवि- निर्वाणानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२२७

स.

तार्त्तपसवनिकपुरोडाशादिषु भेदेन हविष्कृतदाहानामावाधिकरणम् ।	२२४२
तृचे गेयस्य सास्त्र, प्रत्यृचं परिसमापनाधिकरणम् ।	१७०५
तृतीयसवन एव षोडशिश्रहणाधिकरणम् ।	१९६१
त्रैशोकसाम्न उत्तराग्र-पथठितयोर्बृहत्योरेव गानाधिकरणम् ।	१७१२
त्र्यनीकाया प्रथमद्वितीययोरह्नोरै-द्रवायवाग्रत्वशुक्राम्रत्वयोः पुनः- श्रवणस्यानैमित्तिकत्वार्थाधिकरणम् ।	१९७५
त्र्यम्ब-होमादिषु-अभिचारणानभिचारणादीनामर्थवादाथ-त्वाधिकरणम् ।	२०१६
त्यागादौ विधिगतस्यैव देवताशब्दस्योच्चारणनिधमाधिकरणम् ।	१९२५

द.

दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ।	२६२६
दर्विहोमशब्दस्य गुगविधित्वनिराकरणाधिकरणम् ।	२६२७
दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ।	२६२७
दर्विहोमानामपूर्वताधिकरणम् ।	१६२८
दर्विहोमशब्दस्य स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणा नामधेयताधि- करणम् ।	१६२६
दर्विहोमानामपूर्वताधिकरणम् ।	१६२८
दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिषु तत्तद्व्याप्य-स्योमानुरोधेनाहानामावृत्त्य- धिकरणम् ।	२१४०
दर्शपूर्णमासयोर्द्विबहुपत्नी सम्प्रयोगे पत्नीमन्त्रस्यानुहाधिकरणम् ।	१७५४
दर्शपूर्णमासयोरग्निद्विष्टदेवत्वस्य तृतीयानुष्ठानस्य शेषसंस्कारा- र्थावापिकरिद्विष्टदेवतासंस्कारकतया तन्निषेधोपकारकत्वाधिकरणम् ।	१९३७

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
दर्शपूर्णमासयोरन्वारम्भणीयायाः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	१६७६
दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	२२०८
दर्शपूर्णमासयोरसोमयाजिनः पुरोडाशद्वयश्रवणस्यानुवादत्वाधि- करणम् ।	२०८२
दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्वादिष्वन्वारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२४५
दर्शपूर्णमासादिषु तन्त्रेणाऽऽधाराद्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ।	२१२६
दर्शपूर्णमासादिष्वग्नेयादीनां समुच्चितानामेकस्वर्गफलत्वाधिकरणम् ।	२०९६
दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकालेऽग्निहोत्रार्थोद्धरणान्कमन्त्राननुष्ठानाधिकर- णम् ।	१७८४
दर्शपूर्णमासार्थोद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीप्टेरननुष्ठानाधिकरणम् ।	१७८०
द्वादशाहे—उत्तमाहवर्जं पत्नीसंयाजान्तत्वाधिकरणम् ।	१६७१
द्वादशाहे—उपसत्कालीनसुवसण्याह्वाने विवृद्धसुत्याह्वानुपलक्षणाधि- करणम् ।	२२०२
द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वाधिकरणम् ।	२१९०
द्वादशाहे सुत्याकालीनाङ्गानामावृत्त्यधिकरणम् ।	२२०१
द्यावापृथिव्यादौ प्रत्यक्षेन्वादिशब्दोपदिष्टगोद्रव्येण प्राकृतानद्रव्य- स्य बाधाधिकरणम् ।	१८५८
दक्षिणीयाषाड्निगमाधिकरणम् ।	१६४५
द्विषाशिवाया विकृतयेकवचनान्तबहुवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवचनान्ते नोहाधिकरणम् ।	१७४९
द्वित्रात्राद्यहर्गणेषु द्वादशाहिकद्वादशाहपर्यायानुष्ठानाधिकरणम् ।	१९५१
दृष्टार्थानामवघातादिक्रियाणां प्रथे जननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यासावि- करणम् ।	२११५
देवताघटिनमाहश्मपेक्षया द्रव्यघटिनमाहश्याय्य बलीवसत्वाधिकर- णम् ।	१६०१
देशतर्तुविषयेऽनियमाधिकरणम् ।	२१८१
दोषनिर्वाणार्थानां प्राग्शिक्षानां विवृद्धाधिकरणम् ।	२२६०
ध.	
घर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	१६५५
घर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ।	१६४९

आधिकरणम् । पृष्ठसंख्या ।
घायाग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिकरणम् । १७८३

न.

नक्षत्रेषु घादावुपदिष्टैरुपहोमादिभिरातिदेशिकानां नारिःठहोमादीनां
भाषाभाषाधिकरणम् । १९०६

नानाबीजैः षट्शतसंख्येभिर्विष्कृताह्वानकार एव वाग्विसर्ग-
नियमाधिकरणम् । २१७४

नानाबीजैः षट्शतसंख्येभिर्विष्कृताह्वानकार एव वाग्विसर्ग-
नियमाधिकरणम् । २२०९

नानाजातीयेषु षड्शतसंख्येभिर्विष्कृताह्वानकार एव वाग्विसर्ग-
नियमाधिकरणम् । २२०७

नानाहोत्रेषु चतुर्थे दिवसे षोडशग्रहणाधिकरणम् । १९१७

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिघर्मातिदेशाधिकरणम् । १९९४

नित्यस्योक्त्यस्याग्नेर्नित्य घ्राणाभाषाधिकरणम् । २२८३

निर्वापमन्त्रे सवित्रादिपदानामसमवेतार्थानां विकृतावनूहाधिकरणम् । १६८०

निर्वापमन्त्रे श्रुतस्याग्निशब्दस्य समवेतार्थस्य विकृतावनूहाधिकरणम् । १६८३

निर्वापाद्यङ्गमन्त्राणामावृत्त्याधिकरणम् । २२०९

निशियज्ञेऽमावास्यामन्त्रस्य प्रसङ्गाधिकरणम् । २२४२

नीवारादिसदृशप्रतिनिधिप्रयोगे श्रीङ्गादिमन्त्रस्याविकारेण प्रयो-
गाधिकरणम् । १७९६

नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकादिवक्षिणाया
भाषाधिकरणम् । १८७०

प.

पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोः सत्रत्वात्सत्रात्मकत्वाद्दशहषर्माति-
देशाधिकरणम् । १९११

पञ्चदशरात्रीये—उत्सवाक्ये कर्मशेषप्रतिषेधविधानेन प्रतिसंबन्ध-
मिन्नानामेवोक्ष्यामानयनाधिकरणम् । २१९७

परस्वधर्मो पर्यग्नि करणान्ताङ्करीतिविधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधाधि-
करणम् । १७९३

परिवी यूपघर्माणामालेपसमानाधिकरणम् । १७३२

परिवी स्वधर्मविरोधे यूपघर्माननुष्ठानाधिकरणम् । २२४९

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे वैकृताङ्गेन प्रकृतेः प्रसङ्गित्वाधि- करणम् ।	२२५३
प्रगीताया एव ऋषो वैकृतापूर्वतोऽप्रसाधनत्वाधिकरणम् ।	१७२१
प्रयाणमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	२२१२
पवमानहविषां प्रयाणमेकतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ।	२१९६
पवमानेऽष्टिष्वाङ्गिहोत्रहृणाङ्गेषुऽपि निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८५५
पवमानेऽष्टिष्वाङ्गयोगोर्निर्गुणस्यैव देवतापदस्याभिधानाधिकरणम् ।	१९१२
पशुकामेष्टी दधिशृतयोः प्रदेयधर्मोन्नतानुष्ठानाधिकरणम् ।	१७९१
पशुगणे—उपयानसाधनानां गुदानां समुच्चयाधिकरणम् ।	२२७३
पशुगणे—एकवचनान्तमेघपतिशब्दस्योहाधिकरणम् ।	१७६४
पशुगणेऽग्निगुप्तेष्वगतानां संसर्गिद्रव्यवाचकचक्षुगादिपदानामनुहायिकरणम् ।	१७९८
पशुगणेऽग्निगुप्तेष्वगतैकधाशब्दस्य यावत्त्वचमम्यासाधिकरणम् ।	१७९९
पशुगणेऽग्निगुप्तेषु समस्तवद्वितीयत्वाप्रकाशनार्थं समस्यवचनाधि- करणम् ।	१८६५
पशुगणे पत्नीसंयोजेषु जाघनीनां विवरणाधिकरणम् ।	२२७५
पशुगणेष्वैकधाशानघर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९३
पशुघर्मपामानविधेयपक्षे प्राप्ता इत्याग्निगुप्तेष्वप्यकाराधिकरणम् ।	१७९६
पशुपुरोडाशयोगस्य पशुयागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ।	१८१४
पशुपुरोडाशोऽन्यतोऽन्योपकाराणामाज्यमागादीनां कर्तव्यत्वाधि- करणम् ।	२२२२
पशो प्रतिप्रस्थासुर्भक्ताभावाधिकरणम् ।	२०३२
पशो मैत्रावरुणस्यैकमागत्वाधिकरणम् ।	२०३२
पशो मैत्रावरुणस्यापि शेषमक्षपतिवादानाधिकरणम् ।	२०३१
पशुधर्मोन्नतप्रयाजादिभिरेव पशुपुरोडाशस्याप्युपकारमिद्वेष्यत्वं पृ- थगज्ञाननुष्ठानाधिकरणम् ।	२२१५
पशुधादिविकृतावुपदिष्टैरेव दशप्रयानादिभिः प्राकृतज्ञानरथा- वाधिकरणम् ।	१८६५

आधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनु- ष्ठानाधिकरणम् ।	१७४०
पार्वणहोमयोर्विकृतावनातिदेशाधिकरणम् ।	१७३८
प्राशुक्तातुर्मास्येषु पारिवौ यूपपरिच्युभयवर्माणामविकृद्धानामनुष्ठाना- नाधिकरणम् ।	२२४९
प्राशुक्ताग्रयमस्य पौरोडाशिकहविष्कृदाह्वानकाले विसर्गाधिकरणम् ।	२१७९
प्राकृतप्रोक्षादिस्थानापत्रेषु नीवारादिषु धौल्यदिवर्माणामूहेनानुष्ठाना- धिकरणम् ।	१७२९
प्रायणीयनिष्कामस्योदयनीयनिर्वापार्थत्याधिकरणम् ।	२१६४
प्रायणीयातिथ्ययोर्नियमेन द्वांष्ट्रिद्वान्तत्वाधिकरणम् ।	२०४२
प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव द्वांष्ट्रिद्वान्तत्वाधिकरणम् ।	२०४१
प्रायणीयेषु पयसि प्रदेयवर्माननुष्ठानाधिकरणम् ।	१७८१
प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभज्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	१९९०
पुरपार्थदानपाकहोमानां दीक्षितकर्तृकत्वपर्युदासाधिकरणम् ।	२०६८
वृष्टशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंवादानेन प्राथेकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	१८४१
वृष्टशमनीये सत्रिभ्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ।	१८४२
पौण्डरीके प्रत्यहं विमज्य दासिगानयनाधिकरणम् ।	२०१९
पौण्डरीकेऽयुनाश्रमहस्तयोः सष्टद्वानाधिकरणम् ।	२०११
फ.	
फलादीनामनातिदेशाधिकरणम् ।	१९९९
घ.	
मन्त्रसामकाले प्राणावत्यानां पशुनामाद्यभेदस्य प्रविधानाधिकरणम् ।	२१९४
षट्पदेत्ये पशुवैश्वानरान्तमेवनिशब्दस्य द्विपदान्तेन वि- स्थाधिकरणम् ।	१७९३
षट्पदनाम्नात्तन्त्रस्य विवक्षेन प्रहरण एव निवेशाधिकरणम् ।	१७९२
मन्त्रविनियुक्तानां मन्त्राणां विवरणधिकरणम् ।	२२९६
मन्त्रविद्याऽऽतिव्यापिनाधिकरणम् ।	१३८४
मन्त्रोदयस्य पशुनामविशेषाधिकरणम् ।	२२६१

आधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
मृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रमगनेन संपादिते बाहते तृणे हरिषयौषा- नयसाम्नोर्गनाधिकरणम् ।	१७१५
मृहद्रथंतरघर्माणां व्यषस्थया तत्तरसागमानकालेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	१७३४
मृहद्रथंतरयोः स्वयेऽनुत्तराप्रमगनेन संपादितककुभोरेव गानाधिकरणम् ।	१७१६
मृहद्रथंतरोभयसामके क्रतौ रथंतरादिघर्माणां प्रकृतिवद्यवस्थाधि- करणम् ।	१७३७
मृहस्पतिसर्वादिभिकृतावौषदेशिकैर्ग्रहणैरातिदेशिकानामिन्द्रवायवादि- ग्रहणानां समुच्चयाधिकरणम् ।	१९१२
मृहस्पतिसर्वादौ दाशतथीम्य उत्पन्नगायत्रीणां समानयनाधिकरणम् ।	१६१८
भ.	
भिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ।	२१४५
मूसंज्ञकैकाहे-औषदेशिकचेनुदक्षिणयाऽऽतिदेशिककूरञ्जकृत्तु- क्षिणायां वाचाधिकरणम् ।	१८९२
म.	
मधूदकयोरुपांशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१६०३
मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिपशावनूहाधिकरणम् ।	१९३८
महापितृयज्ञे घानास्ववधातानुष्ठानाधिकरणम् ।	१८६३
महाव्रते ताप्यादिभिः प्राकृताहसवाससः समुच्चयाधिकरणम् ।	१९१९
महाव्रते ऋतोत्रान्तरसाधनीमूते. श्लोकादिसामभिः प्राकृतसाम्नां समु- च्चयाधिकरणम् ।	१९२०
मानससंज्ञकस्य ग्रहस्य दशमाहाङ्गत्वाधिकरणम् ।	२००३
मृताधिकारपक्षेऽस्थियज्ञ इव, सर्वस्वारेऽपि बाध्यावाच्यविवेकाधि- करणम् ।	१८५४
मौद्रे चरौ प्राकृतबर्हिः स्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहाधि- करणम् ।	१७४४
य.	
यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।	१८५३
यज्ञपात्राणां यावज्जीवं धारणानियमाधिकरणम् ।	२१८२
यज्ञायज्ञीये नित्यमिरापदस्य गिरापदबाधकत्वाधिकरणम् ।	१९९४

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या
यज्ञे रथरादिसाम्नां तृचे गानाधिकरणम् ।	१९८४
याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ।	१९३७
योनिस्त्रास्र उत्तरावर्णवशेनोत्तरयोर्ज्ञेयोर्गानाधिकरणम् ।	१७२५
यूपसंस्काराणां तन्त्रताधिकरणम् ।	२११९
यूपैकदशिन्या यूपाहुतेस्तन्त्रताधिकरणम् ।	२१४५
र.	
राजसूयान्तर्गतानुमत्तशशिष्टावन्वारम्पणीयाया बाधाधिकरणम् ।	१८०५
राजसूये पृथक्दक्षिणायुक्तानामाग्नावैष्णवादीना भेदेनाह्वानुष्ठानाधिकरणम् ।	२१९०
राजसूयोपकमे वृत्तानामेव कर्तृणामान्तमुपादाननियमाधिकरणम् ।	२१९२
ल.	
लौकिकयूपस्पर्शे पुरुषार्थतया प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ।	१७४७
व.	
वचनेनाङ्गप्रधानयोर्मित्रकालकरुत्वाधिकरणम् ।	२१६६
वनिष्ठाऽग्नीध्रः प्राकृतकृत्स्नेहामतनिवृत्तपि अधिकरणम् ।	२०३१
वरुणप्रधासेषु कर्तृणा तन्त्रताधिकरणम् ।	२१५१
वरुणप्रधासेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमारुत्यर्थं पृथगह्वानुष्ठानाधिकरणम् ।	२१४८
वरुणप्रधासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थाया पृथङ्मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।	२२२९
वरुणप्रधासेष्ववमृथधर्मकरुर्भान्तरविधानाधिकरणम् ।	२१६२
वरुणप्रधासेष्वपराग्निना पत्नीसंयानामावृत्त्यधिकरणम् ।	२१५४
वसोर्वारासंज्ञकेषु कर्मसु मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ।	२२६४
वाजपेयादिविहितौ वैकल्पिकानां प्राञ्चानामन्यतमपुनः श्रुतौ नियमविधित्वाधिकरणम् ।	२०४८
वाजपेये उपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिरासिदेशिकानां क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ।	१९१६
वाजपेये प्राजापत्यपशुशब्दादिश्रवणार्थं कुम्भशदीनां तन्त्रताधिकरणम् ।	

अधिकरणम् ।	पृष्ठसंख्या ।
वानपेये माहेन्द्रस्तोषाकरणसाधनतया विहितरथयोपादिना प्राक्त- तदर्भमन्त्रयोर्भावनिरूपणम् ।	१९१०
वानपेये धृतेन यजुर्गुक्तरथेनाद्ययोर्दार्ढ्यादिभागान्तरस्यानिवृत्त्याधि- करणम् ।	१९०४
वानपेये-सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्याङ्गप्रचाराधिकरणम् ।	२१८५
वाग्निनयागसुराग्रहयोरेष्टकवर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९०५
वायव्यपञ्चावुपदिष्टश्वेतगुणेन प्राकृतानद्रव्यस्यावाधाधिकरणम् ।	१८९०
वायव्यपञ्चौ हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराघारे निवेशाधिकरणम् ।	१८९९
वाक्यविनियुक्तेषु प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकेष्वपूर्वभ्युक्तत्वाधि- करणम् ।	१९४१
विकृतावपि द्विबहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्याविकाराधिकरणम् ।	१७५५
विकृतानुपदिष्टैर्द्रव्यदेवतादिभिः प्राकृतद्रव्यदेवतादीनां वाधाधि- करणम् ।	२०५०
विकृतावेषकदेशग्रहणे यावत्संख्यमाद्यानामेव ग्रहणाधिकरणम् ।	१९४७
विकृतिविशेषे केवलं श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः प्राकृतसामां- वाधाधिकरणम् ।	१९२२
विकृतिविशेषे प्रगीतैव ऋचाऽऽहवर्गयोपस्थानाधिकरणम् ।	१७९२
विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिस्तत्समसंख्यमाकृतसाम- वाधाधिकरणम् ।	१९२२
विकृतिविशेषे सामिधेनीकार्येऽपेक्षितानामेव मनुच्छिद्वानामृचामेका- दशानां द्वादशतयोभ्यः समानधनाधिकरणम् ।	२०१७
विकृती देवतागुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगाधिकरणम् ।	१९३०
विकृती लुप्तार्थकानां प्राकृतानामङ्गानां वाधाधिकरणम् ।	१७९९
विकृती श्रूयमाणेनौदुम्बरत्वेन प्राकृतखादिरत्वादेर्निवृत्त्यधिकरणम् ।	२०५१
विभिन्नदेवताकेन्द्रेकजातयेषु च पशुषु कुम्भ्यादीनां तन्जना- धिकरणम् ।	२२०५
विवृद्धस्तोमककतुष्टुद्विष्टैः सामभिः प्राकृतसामानाधिकरणम्— अविवृद्धस्तोमककतुष्टुद्विष्टैः सामभिः प्राकृतसामानां वाचस्य च निरूपणाधिकरणम् ।	१९२२

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
विवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने साम्नामभ्यासाधिकरणम् ।	१९१६
विवृद्धस्तोमके क्रतौ धृतसंख्यासंपत्तये सामान्तरागमाधिकरणम् ।	१९१३
विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानस्तोत्रयोरेव साम्ना- मावापोद्धापाधिकरणम् ।	१९२४
विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिकरणम् ।	१९८९
विश्वजिति षाडहिकरथंतरादिसाम्ना मध्ये वैरूपस्यैव होतुः पृष्ठस्तोत्रे निवेशाधिकरणम् ।	१९९३
विद्युवत्संज्ञिकायां विवृतावाप्रयणाप्रताया निवेशाधिकरणम् ।	१९६८
वीक्षणे स्वर्हृषपपाठकालविधानाधिकरणम् ।	१९८९
व्यूदात्मकद्वादशाहे मन्त्राणामेव छन्दोऽप्यतिक्रमाधिकरणम् ।	१९८२
व्यूढस्य समूहविकारत्वाधिकरणम् ।	१९७६
वेदिप्रोक्षणाद्भ्रमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	२२१०
वैकल्पिकमध्वशानघृताशानयोर्गन्धामयने षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	१९९९
वैमृधादिषु साष्टदृश्यपुनःश्रवणस्यानारभ्याधीतसाष्टदृश्योपसंहारार्थ- त्वाधिकरणम् ।	२०७४
वैश्वदेवीयदेवतावाहनकोष्ठे विष्णोरुक्तमस्याऽऽवाहनाननुष्ठानाधि- करणम् ।	१८०२
वैश्वानरेष्टौ द्वेष्यसंप्रदानकदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ।	१८४९
वैश्वस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोन्यु- त्तरयोर्गानाधिकरणम् ।	१९४१
वैश्वस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ।	१९४०

श.

शतोक्थादिमंस्वागणेषु द्वादशाहिकवर्षानिदेशाविरुग्णम् ।	१६१६
शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्रानुष्ठानाधिकरणम् ।	१९१७
शामिन्नासौ पशुपुरोडाशश्रवणानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२२६
श्रुतिविनियुक्तप्रोक्षणादिधर्मात्मैर्भयुक्तत्वाधिकरणम् ।	१९१७

आधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
शेषभक्षणा शेषप्रतिपत्त्यर्थाधिकरणम् ।	१८१७
प.	
पट्टशिश्रात्रे पट्टहर्षमातिदेशाधिकरणम् ।	१९१९
पट्टहावृत्तौ सर्वपट्टहान्ते मध्वशनादेः सकृदेवानुष्ठानाधिकरणम् ।	२०००
पोडशिनो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाधिकरणम् ।	१९९८
पोडशिनः सस्तुतशस्त्रताधिकरणम् ।	१९९२
पोडश्युत्तर इत्यस्य वैखानसविध्यर्थादत्वाधिकरणम् ।	१९९६
स.	
सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	२०००
सत्रात्मकद्वादशाहेऽपि सत्रिभिर्भेषुमक्षणकर्तृव्यताधिकरणम् ।	२००२
सत्राहीनयोरनेकयनमानसमवाये शुक्रान्वारम्भादीनामेकयजमान- कर्तृकत्वाधिकरणम् ।	२२८४
सत्राहीनयोर्लक्षणाधिकरणम् ।	२०१२
सत्राहीनयोः सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थयाऽतिदेशा- धिकरणम् ।	१६०९
सत्रे, अष्टार्षयोर्ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोरनुष्ठानाधिकरणम् ।	१८९९
सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८३८
सत्रे यजमानसंस्काराणां सर्वार्थत्वाधिकरणम् ।	२२८४
सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ।	२००९
सत्रे वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ।	१८३८
सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	२२८४
सप्तदशशराभे चरौ मुष्टिलोपेन चतुःसंख्यानुग्रहाधिकरणम् ।	१८९६
समानच्छन्दस्कास्वेव तिस्रषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ।	१७१०
समिदादिपदानां नामधेयत्वेन प्रयानानामारादुषकारकत्वाधि- करणम् ।	१७४१
समुच्चितानामङ्गानां प्रथामोपकारकत्वाधिकरणम् ।	२१०८
समानसंख्येषु प्रघनेषु धर्मविशेषे प्रथमपठितस्यैव धर्मानुग्रहा- धिकरणम् ।	२९४७

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
सवनीयपशौ पशुपुरोडाशकर्तव्यत्वाधिकरणम् ।	२२४१
सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ।	२२५०
सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावाधिकरणम् ।	२२४१
सवनीयादिषुशुक्लवर्गीयोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९२
सर्वस्वारे जीवदशायां क्रियमाणप्रायणीयादौ सूक्तवाकान्तर्गतायुरा- शासनादेरनुष्ठानाधिकरणम् ।	१८५४
सहानुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु धर्मविरोधे भूयसां स्वधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२४६
स्वरुतन्त्रताधिकरणम् ।	२१७०
साद्यस्के खलेवाख्यां प्राकृतस्त्रादिरत्वनियमस्य, चित्रेष्टौ तण्डुलेषु प्राकृतम्रीहियवान्यतरनियमस्य चामावाधिकरणम् ।	१८६०
साद्यस्के सोमक्रयार्थं विहितेन त्रैवार्षिकेण पुंगवेन प्राकृतसर्वकयद्र- व्यवाधाधिकरणम् ।	१८९६
साद्यस्के स्थाण्वाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ।	१८०७
सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९८६
सामादिशब्दानां गीतिवाचित्वाधिकरणम् ।	१७००
सामिधेन्यां त्रिरम्यासस्य प्रथमोत्तमरथानधर्मत्वाधिकरणम् ।	१६८४
साम्नामृवसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्याधिकरणम् ।	१७०२
सामिधेनीविद्वद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरम्यस्यावशिष्टानामागमेन संख्या- पूर्णाधिकरणम् ।	१९९६
सारस्वश्यां मेढ्यामग्निगुणैयस्य प्रवृत्त्यभाव अधिकरणम् ।	१६९१
सुत्रद्वयानिगदे हरिवदादिगुणवाचकपदानामनूहाधिकरणम् ।	१९८८
सूक्तवाके श्रूयमाणस्य यनमानपदस्य विकृतावूहाधिकरणम् ।	१९८७
सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयाधिकरणम् ।	९२७२
सोमाद्गर्दसिणीयादिव्यन्वाहार्यदसिणाया अननुष्ठानाधिकरणम् ।	२२६४
सोमाद्गोष्ठिपश्चादिषु दार्शिकहोतृवरणानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२३४
सोमाद्गोष्ठिपश्चादिषु दार्शिकाम्यन्वाधानप्रसङ्गस्याऽऽज्ञेयसमाधाना- धिकरणम् ।	२२३०

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु पानीसंनद्वानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२४३
सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु शेषमक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२२३
सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गाधिकरणम् ।	२२२४
सोमाङ्गप्रायणीयादिषु सौमिकेन पयोमतेनाऽऽतिदेशिकस्याऽऽर- ण्याशनस्य प्रसङ्गाधिकरणम् ।	२२३३
सोमारौद्रयागे—उपादिष्टैः शरैरातिदेशिकानां कुशानां नाभाधिकर- णम् ।	१९०९
सोमे, आज्यमागप्रतिषेधस्य नित्यानुषादत्वेन पञ्चाषाड्यमागप्रतिषे- धार्थवाद्यार्थत्वाधिकरणम् ।	२०११
सोमे, ऐष्टिकघर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	१९८८
सोमे दीक्षणीयादिषु दार्शिकाग्निसमिन्घनामावाधिकरणम् ।	२२२९
सोमे प्रायणीयादिषु दार्शिकव्रतानुष्ठानाधिकरणम् ।	२२३०
स्तोमानां लक्षणाधिकरणम् ।	१७२८
सोमारौद्रादियागे ध्रुवमाणैः शुक्लादिगुणविशिष्टग्रीहिभिः प्राकृतय- वानां निवृत्त्याधिकरणम् ।	२०९२
सौमिकचातुर्मास्येषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामु- त्करपरिधिभ्यां प्राकृतयोर्वेदेषूपयोर्बाधाधिकरणम् ।	१८७३
सौमिकदक्षिणया शेषमक्षणां प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ।	२२३४
सौमिकेन दीक्षाकालनिनागरणेन प्रायणीयादिषु दार्शिकनागरणस्य प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ।	२२२८
सौर्यचराध्वज्वलनभावाधिकरणम् ।	१८९६
सौर्यचरामुपघानभावाधिकरणम् ।	१८२५
सौर्यचरी वेक्षणभावाधिकरणम् ।	१८२४
सौर्यचरो प्रधानशुक्लीकरणयोर्बाधाधिकरणम् ।	१८२५
सौर्यचरो मरमाङ्गाराध्यारोपभावाधिकरणम् ।	१८२६
सौर्यचरो व्युद्धरणभावाधिकरणम् ।	१८२६
सौर्यचरो रथास्थामेन पाकाधिकरणम् ।	१८२२

अधिकरणम् ।	पुटसंख्या ।
सौर्यचरौ संतापनवाधाधिकरणम् ।	१८२९
सौर्यचरौ संबपनवाधाधिकरणम् ।	१८२९
सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ।	१८२९
सौर्ययागे चरुशब्दवाच्यौदनेन प्राकृतहविर्वाधाधिकरणम् ।	१८१९
सौर्ययागे विकल्पेनाऽऽग्नेयद्वयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९८
सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदोहाधिकरणम् ।	१७४२
सौर्यादिविकृतावप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिगतशब्देनैव देवताप्रकाश- नाधिकरणम् ।	१९२९
सौर्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१९९९
संख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	२२६१
संवत्सरसत्रेषु गावामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	१५९४
संसवादिविकृतौ प्राकृतयोर्नैमित्तिकयोरुपवस्यप्रियवस्योरनुष्ठानाधि- करणम् ।	१९९९
साम्रहोषावुपदिष्टैराम्नहोमैरातिदेशिकानां समुच्चयाधिकरणम् ।	१९१७
ह.	
हविष्कृदाह्वानाभिर्मुमैषादीनामावृत्त्यधिकरणम् ।	२२१३
हृदयादीनामेवावदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्टेन तदितरा- वयवानां हविष्टुपरिसंख्याधिकरणम् ।	२०२३
होममन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	२२९८

पञ्चम—पद्यभागस्याधिकरणानां वर्णानुक्रमसूचीपत्रं संपूर्णम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

दुष्टीकासहितशावरभाष्यसमेतं .

श्रीभज्रैभिनिप्रणीतं श्रीमांसादर्शनम् ।

—+—

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

—

(विहृतावेकदेशग्रहणे यावत्संस्कारमाद्यानामेव ग्रहणाधिकारणम् ॥ १ ॥)

[१] आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः

स्थात् ॥ १ ॥ सि०

यावांपृथिव्यमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालं, वैष्णवं त्रिकपालमित्याद्येकदेशवचनम् । समस्त्रवचनेमपि भवति । आग्नेयपट्टाकपालं निर्ब-
पेदिति । तथा, द्विराग्नेण यजेत, त्रिराग्नेण यजेत, चतुराग्नेण यजेत,
पञ्चराग्नेण यजेत, षड्राग्नेण यजेत, सप्तराग्नेण यजेत, अष्टराग्नेण
यजेत, नवराग्नेण यजेत, दशराग्नेण यजेत, एकादशराग्नेण यजेत्स्ये-
कदेशग्रहणम् । समस्त्रग्रहणमपि भवति, द्वादशहोत्रेण प्रजाकामं याज-
येत् । तथा, एकां सामिधेनीमन्वाह, तिस्रः सामिधेनीरन्वाह, इत्येकदे-
शग्रहणम् । सप्तशतग्रहणमपि भवति, पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति । तदत्र
संशयः । किं सर्वेष्वेवाऽऽशोपादानम्, अन्त्यलोपश्च, उत विकल्प
इति । किं माप्तम् । आनुपूर्व्यवतां—क्रमवतामेकदेशग्रहणं श्रुतः ।
अन्त्यलोप आशोपादानं चेति । किं कारणम् । मुखमाद्यं, जघन्य-
मन्त्यम् । मुखं जघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोपव्ये जघन्यो लुप्येत ।
मुख्यो ऋतुप्रक्षीतव्यः । वदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाद्धोक्त्वदिति ।
आगमवत् । यथा, समाजेषु समाजेषु च य आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वा-
पविष्टानुपमृशैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

इत्याऽऽशोपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः । लिङ्गस्येवं भवति । लु-

[१]

प्येत वा एतत्पष्ठमहो यत्पञ्चाहानुपयन्ति, लुपेत वा एतत्पष्ठं कपालं
यत्पञ्चकपालं निर्वपन्तीति पष्ठस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य ॥ २ ॥

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

नैतदस्ति, आद्योपादानमिति । किं तर्हि । विकल्पः । आद्यमन्त्यं
षोपादात्त्वमिति । कुतः । समत्वात् । समो ह्यन्त्यलोप आद्यलोपेन ।
न ह्यादिलोपे श्रुतिः, नो खल्वन्त्यलोपे । मुख्ये जघ-पे षोपादीयमाने
प्राकृतमुपाचं भवति । न हि विशेषश्रुतिरस्ति, गुरुषुमुपादात्त्वमिति ।
तस्मादनियम इति ॥ ३ ॥

ऋमाहुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं, समाजेषु समासेषु चाऽऽगन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान्-
नुपमृद्यैव निविशते, एवमिहापीति । युक्तं यद्वास्तव्यैराक्रान्ते देश आग-
न्तुर्जनोऽसंभवादन्ते निविशते । इह त्वनाक्रान्ते चिन्त्यते, के प्रथममा-
क्रमेयुरिति । तेनात्र न केषांचित्क्रपो विरुद्ध इति ॥ ४ ॥

लिङ्गमविशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम् ॥ ५ ॥

अथ यद्विङ्गमुक्तं, लुपेत वा एतत्पष्ठमहः, इति पष्ठस्य लोपं दर्श-
यति, नाऽऽद्यस्येति । तदविशिष्टं विश्लेषेऽपि । संख्याया हि, पष्ठमिति
पूरणवचनं भवति । यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन मध्येनान्त्येन
वा संख्या पूर्यते, तत्पष्ठम् । यथा पष्ठो भ्रानृणां न दृश्यत इति,
कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये चाऽदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वाद्-

चनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आदितः प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । कुतः ।
आरम्भस्य तदादित्वात् । आरम्भो हि तेषामाह्वर्यवतामादितो
न्याय्यः । पूर्वेण ह्युपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्तव्यः । स इह प्रथममेव
क्रियमाणोऽनुपक्रान्तः केनचित्क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण उ-
त्तरं पदार्थमभिनियच्छति । यः पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त
एवान्येन कर्तव्यः । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो

प्रविश्यात् । तस्मात्सर्वत्रैवं, ये क्रमवन्त आरब्धव्याः, ते प्रथमा-
दुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसंभासम् । न च विरोधोऽस्ति तदा-
दिषु कुत्सेषु । अन्त्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात्पदार्थानां कोषो
न निरुद्धः । तस्मादाद्योपादानमन्त्यलोपथ्येति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते
वत्र वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि विधिर्भवति । यथा, अप-
वर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपवर्हिषावनुयाजौ यजतीति । विना
वचनेनान्त्यलोप एव न्याय्य इति ॥ ६ ॥

(एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे, आद्य एव तृचे
गामाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुति-

भूतत्वात् ॥ ७ ॥ पू०

अस्त्येकत्रिकः क्रतुः, अथैव एकत्रिकः । तस्यैकस्यां वशिष्पव-
मानं, विष्टपु होतुराजपम्, एकस्यां भैत्रावरुणस्य, तिसृषु माह्वणा-
च्छंसिनः, एकस्यामच्छवाकस्य, तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इति । तदत्र
माध्यंदिने पवमाने संशयः । किं तृचाद्यासु गानं कर्तव्यमुताऽऽद्य
तृच इति । किं प्राप्तम् । एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिने पवमाने तृचाद्यासु
स्वोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः । छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् । श्रुतिभूतानि
हि त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः
पञ्चसामेति । तानीह चोदकेनैव प्राप्तानि । तान्येवमुपसंश्रुतिं श्रवयन्ते,
यदि तृचाद्यासु गानम् । तस्मात्तृचाद्यास्त्विति ॥ ७ ॥

आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्याऽऽनुमानि-

कत्वात् ॥ ८ ॥ सि०

वाच्यम्: पञ्चं न्यायवर्षपति । आद्ये तृचे गानं कर्तव्यम् । एष हि
न्यायः, क्रम एवमनुश्रुती लो भवति । इतरस्य छन्दोस्तुग्रस्य प्राकृत-

१ ॥ ७ ॥]

मनु प्रकृतौ क्रम आनुमानिकः । त्रिच्छन्दस्त्रं च त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः

त्वादिहाऽऽनुमानिकत्वं भवति । आह । ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानु-
मानिकः । उच्यते । उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो ज्यायान्
भवति । कथम् । तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दस्यपिनिर्वृत्ते 'द्वितीया
स्तोत्रीया प्रारब्धा । प्रथमारम्भेण हि पदार्थाः क्रियमाण उत्तरं पदार्थ-
मभिनियच्छति । अपवृत्ते कस्मिंश्चित्पदार्थे सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति
न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशक्तत्वादमाप्तम् । प्रारब्धस्य च क्रिया
प्राप्ता । तस्यापवस्थायाद्युभयभाष्यभावाद्दिकल्पः । अत्र किं तदेव
प्रारब्धं परिसमाप्यतामप्यदप्राप्तमारभ्यतामिति । तत्परिसमापयञ्छ्रुतं
करोति, परित्यजञ्छ्रुतं जहातीति प्रारब्धं परिसमापनीयं गम्यते ।
अथेदानीं तस्मिन्निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तम् । तस्मात्क्रमानु-
ग्रहो न्याय्यो न छन्दोनुग्रह इति ।

तत्राऽऽह । ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वं क्रियमाणे नोत्तरकाळं त्रैष्टु-
भमप्युपक्रान्तं भवति । उच्यते । सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु द्वितीया
तृतीयामकृत्वा । अथ तयोः कृतयोः पूर्णं तृचे नैव छन्दसा प्रयो-
जनम् । तस्मात्प्रत्यक्षत्वात्पूर्वया स्तोत्रीययोत्तरयोः स्तोत्रीययोः

पवमानः ' इति वचनेन प्रतीयते । चोदकेन प्राप्नोति । तस्मादानुमानिकत्वात्क्रम-
वापञ्छन्दसानुग्रह इति । उच्यते । युक्तं प्रकृतौ बलाबलम् । तत्र प्रत्यक्षापि
शास्त्राणि । इह पुनरुपकारा अतिदिश्यन्ते, न शास्त्राणि । तेन विकृतौ श्रुतिप्राप्तस्य
समाख्याप्राप्तस्य च बलाबलशङ्कैव नास्ति । अनाम्नानात् । असत्यां बलाबलशङ्का-
यामुभयं कर्तव्यं, यदि विरोधो नास्ति । इह तु विरोधः । तत्र च्छन्दसानुग्रहः
किमुत कैमस्येति वृत्तः ।

अत्र मन्वः । अपवृत्ते कस्मिंश्चित्पदार्थे सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति, न
प्रवृत्ते । वैकल्पिकता हि सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः । यावदल्पतमाध्यवसायो न भवति
तावत्तुल्यप्राप्तिः । अध्यवमाने वृत्ते तदेवानुष्ठेयमितरेषां निवृत्तिः । तदुक्तं, ' निर्दे-
शात्तु विवक्ष्ये यत्प्रवृत्तम् ' इति । प्रवृत्ते च ततोऽन्यन्न भवति । अशक्तत्वात् ।
अत्र च पूर्वेण मन्वेण गायत्री प्राप्यत ह्ययुमयसिद्धम् । सा च गायत्री द्वितीया

क्रमस्य, क्रमानुग्रहो ज्यायान्न छन्दोनुग्रह इति ॥ ८ ॥

यथानिवेशं च प्रकृतिवत्संख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥

इतश्चाऽऽद्ये तृचे गेयमिति । कुता । यथानिवेशं प्रकृतिवच्छब्देन
प्राप्तासु स्तोत्रीयासु, तिसृषु माध्यंदिन इति संख्यामात्रस्य प्रत्याम्नायो
न क्रमस्य । आह । ननु यथा क्रमस्य न प्रत्याम्नाय एवं छन्दसाम-
पि । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । मुख्यस्तु क्रमानुग्रहा, जघन्यश्छन्द-
साम् । तस्मादप्याद्ये तृचे ग्रातव्यमिति ॥ ९ ॥

(एकत्रिके कतावेकस्या एव क्रचद्विरभ्यासेन त्रिकन्तोमकधूर्मानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ ९ ॥)

[३] त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥ पू०

अस्त्येकत्रिकः ऋतुः, अथैष एकत्रिकः । तस्यैकस्यां वहिष्व-
मानं, तिसृषु होत्रराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छंसिनः, एषस्थामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इति ।
सन्ति तु धुरि सामानि । हेतु संशयः । किं तृचे गेयानि, उतैकस्या-
मृचीति । किं प्राप्तम् । त्रिकः स्तोमस्तृचे स्याद् धुरि सामसु । एवं
तृचप्रापकश्चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्तृचे गेयमिति ॥ १० ॥

एकस्यां वा स्तोमस्याऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥ सि०

एकस्यां वा ऋचि गेयं, स्तोमस्य हि त्वाऽऽवृत्तिधर्मता भवति ।
वचनप्रामाण्यात् । इदं भवति वचनम्, आहतं धूर्षु स्तुवते, पुनरा-
वृत्तं पृष्टैरपतिष्ठत इति । किमिव वचनं न कुर्यात् । तस्माद् धुरि
सामस्वेकस्यामृचि गेयमिति ॥ ११ ॥

(द्विरात्राद्यहर्गणेषु द्वादशाहिकदशाहधर्माणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः

स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

सन्ति द्विरात्रादयोऽहर्गणाः, द्विरात्रेण यजेतेत्येवमादयः । तेषु
किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्तत उत प्रायणीयोदयनीयो

गायत्रीमेव पर्युपस्थापयति, न द्वितीयं च्छन्दः । पर्युपस्थापकामावात् । तस्मात्क्रमा-
नुग्रह इति ॥ ८ ॥ [९ ॥ १० ॥ ११ ॥

वर्जयित्वा दशरात्रयेति । किं मासम् । अविशेषात्कृतस्येति । एवं
मासे, वृष ।

चोदनासु तामु माषणीपोदयनीययोः पूर्वत्वेनासंभवाद्दशरात्रस्य
विध्यन्त प्रवर्तते । केन हेतुना । लिङ्गान् विध्यन्तो नियम्येत । किं
लिङ्गं भवति । एवमाह— यत्प्रथमं तद्द्वितीयं, यद्द्वितीयं तत्तृतीयं,
जगतीमन्तर्गच्छतीति । एवं ज्ञापयति, यत्प्रथमं द्विरात्रस्य, तद्द्वितीयं
द्वादशाहस्य गायत्रम् । यद् द्वितीयं द्विरात्रस्य, तत्तृतीयं त्रेप्रभम् । ज-
गतीमन्तर्गच्छतीति षडहत्तृतीयं जागतमहरन्तरीयमाण दर्शयन् दश-
रात्रस्य षष्ट्यां दर्शयति । यत्प्रथममिति द्विरात्रस्य वाद, प्रकरणात् ।
तत्तृतीयमिति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे तृतीयाभावात् । अपि चेदमपरं
लिङ्गं, गायत्रं प्रथममहस्रैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छतीति, अन्त-
राये षडहत्तृतीयं जावतं दर्शयति । तस्माद्दशरात्रस्य षष्ट्याः ॥१२॥

आप्तिस्तु रात्रिशब्दसंबन्धात् ॥ १३ ॥

द्विरात्रेण यजेतेति रात्रिशब्दः । इहापि दशरात्र इति स एव । तदेत-
स्मात्प्रकृतिलिङ्गाद्दशरात्रस्य विध्यन्त इति मासे लिङ्गदर्शनम् ॥ १३ ॥

(वचनप्रकरणे पठ्यमानानां वपनार्थानामाधूनानार्थानां च मन्त्राणां

श्रुतसंख्यासप्तत्येऽनियमेनोपादानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः स्यात्सर्वा-
सामर्थवच्चात् ॥ १४ ॥ सि०

अग्नौ त्वाधूनानार्था मन्त्राः, वेदीनां त्वा पत्न्याधूनोभोत्येवमादयाः ।
तान् प्रकृत्य श्रूयते, सप्तयिराधूनोतीति । तथा, अग्नौ वपनार्था मन्त्राः ।
यां ओषधीरित्येवमादयः । तानपि प्रकृत्य श्रूयते, चतुर्दशभिर्वपतीति ।
तत्र संशयः । किमापोपादानमुतानियम इति । किं मासम् । आधो-
पादानम् । आदिती वा तन्न्यायत्वादिति ।

[२ ॥ १३ ॥]

प्रकरणे मन्त्रा आम्नायन्ते । ते च प्रकरणात्सर्वे प्रयोक्तव्या इति । श्रुत्या चतुर्द-

१ श्रेष्ठं जगती-मु० १३ ' या वाता आपयत ' इति म प्रा० पूर्वी च इदीपिकादि-येषु
इत्येते ॥ ३ (अ० ' ० पा० ५ अ० २ श्रु० ८) । ४ श्रुयते— ' चतुर्दशभिर्वपति ' इति ध्वला-
मापकश्रुत्येवम् ।

एवं प्राप्ते; द्रूमः । अपूर्वासु तु संख्यास्वप्रकृतिपूर्विकासु ध्रुवमा-
णासु द्रूमः । विकल्पः स्यात् । एवं सर्वासां संख्यानामर्थवस्वं भवि-
ष्यति । आद्योपादाने हि केषांचिन्मन्त्राणामुत्पत्तिरन्वयैकैव स्यात् ।
गम्यते च ताभिर्वपनम् । प्रकरणात् । या हि प्रकृतिपूर्विका भवन्ति,
तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता । आनर्थक्येन च कारणेन मुख्याति-
क्रमः संख्यायाः ॥ १४ ॥

(विवृद्धस्तोमके ऋतौ श्रुतसंख्यासंपत्तये सामान्तरागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरण-

भविकारात्संख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य

चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ पू०

इह विवृद्धस्तोमकाः ऋतव उदाहरणम् । एकविंशेनातिरात्रेण
प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति ।
तत्रार्थं संशयः । किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन संख्या पूरयितव्या,
जवाप्राकृतानामागमेनेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । अविशेषादिति
प्राप्ते, द्रूमः । स्तोमविवृद्धावभ्यासेन संख्या पूर्यते । एवं हि प्रकृत-
ग्रहणम् । इतरथाऽप्रकृतक्रियेति । संख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां
साम्नां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । न चान्यत्सामद्रव्यं
श्रुत्या विधीयते । यावाश्च श्रुतस्वार्थस्योत्सर्गं दोषस्तावानुश्रुत-
कल्पनायाम् । तस्मादभ्यासितव्यानि प्राकृतानि सामानि । यथा धुरि
सामानीति ॥ १५ ॥

नाना प्रयोग उच्यते । स चानियमेनापि घटने । क्रमस्तु नियतक्रमानेव प्रापयति ।
प्रकरणे तु सर्वे प्रयोक्तव्याः । ननु क्रमोऽपि प्रकरणं नैव बाधते । प्रकृतग्रहणात् ।
उच्यते । सर्वविषयतां प्रकरणेनावगतां बाधते । सा च क्रमानुग्रहे सर्वविषयता न
घटते । तस्मात्प्रकरणानुग्रहः । अतो विकल्पः ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षस्तु—प्राकृतस्य संख्याविधानं, संख्येयस्यानाधिगत्वात् । तस्मात्तेषाम-
भ्यासः । यथा प्रधानानां संख्याविधानम् । संख्येयास्तु त एव ॥ १५ ॥

१ पूर्वत — अ० १ । २ नैव बाधते इति—क्रमप्रकरणयोर्विरोधो नास्तीत्यभिप्रायः । ३ यथे-
ति—यथा पद्यो 'एकदशप्रयानान् यजति' इत्यनेन प्राकृतप्रयानानां संख्याविधाने तेषामभ्यासः,
तद्वत्प्रकृतोऽपीत्यर्थः ।

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥ सि०

वाच्यः पक्षं व्यावर्तयति । अपाकृतानां साम्नापागमेन संख्या पूरयितव्येति । कुतः । अभ्यासो न हि श्रूयते । एतावच्छ्रूयते, एकविंशेनातिशयेन मजाकामं याजयेदिति । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गो दोषश्चावानश्रुतस्यनायाम् । नन्वागमोऽपि न श्रूयते । उच्यते । उभयस्मिन्नश्रूयमाण आगमो म्पाद्यः । एवमागमपूरिता संख्या समञ्जसा भविष्यति । इतरथाऽभ्यासपूरिताऽसमञ्जसा स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥ १६ ॥

संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥

इतश्चाऽऽगमेनेति । कुतः । पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या । यथा, अष्टौ घटा इति । अभ्यासेनापृथक् स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥ १७ ॥

पराकशब्दत्वात् ॥ १८ ॥

इतश्चाऽऽगमेनेति । कुतः । पराकशब्दो हि भवति । पराग् वहिष्प-
घमनेन स्तुवन्तीति । स चानभ्यासस्य वाचकः । यथा, पराचीः
सामिद्येनीरन्वाहोनि, अनभ्यस्ता इति गम्यते । तस्मादप्यागमः ॥१८॥

उक्ताधिकाराच्च ॥ १९ ॥

इतश्चाऽऽगमः । एकमुक्तस्याविकारो भवति । किमिदमविकार इति ।
अपुनर्वचनम् । तत्र जामितादोषो न भविष्यति । अभ्यासे हि स
स्यात् । जाभि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेवेति ॥ १९ ॥

अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २० ॥

सिद्धान्तस्तु—पृथक्त्वनिवेशः संख्याया म्पाद्यः । यत्र वचनं नास्ति । वचनेन तु बाध्यते । यत्र संख्यानानुवादेन संख्याविवान, यथा ' एकादश प्रयानान् ' इति । तत्र हि प्रयाना वाक्येनोपात्ता । तत्र संख्याऽम्पद्यते । उपात्तत्वात्संख्येयस्य । इह तु नोपात्त संख्येयं वाक्येन, यथा प्रयानेषु । तस्मादथ पृथक्त्वनिवेश एव, नाम्यात् ॥ १६ ॥ [१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ अन्वाहो हि पृथक्-क । २ यत्र वचनं नास्तीति—यत्र विविक्त्याभ्यासस्य वचने—उपादानं
भास्तिव्यर्थः । ३ वाच्यते इति—यथा ' अष्टौ पुरुं स्तुवते ' इति शेषः । ४ अभ्यस्यते—अभ्या-
सेन पूर्यते इत्यर्थः ।

इति चेत्, इति पुनर्थदुक्तमागमोऽपि नैव श्रूयत इति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ २० ॥

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन । एकविंशतिरात्रेण मजाकामं वाजयेदित्येषमादीनां वाक्यानामर्थेनेति । न ह्यनागम्यमानेषु सामस्वेताः संख्याः सामञ्जस्येन संभवन्ति । तस्मादर्थचोदितानामिदं परिमाणशासनं कृत्वा कृतार्थः शब्द एकविंशतिरात्रेण मजाकामं वाजयेदिति अर्थप्राप्तमागमं न शक्नोति वारयितुम् । तस्मादागमेन पूर्णमिति ॥ २१ ॥

आवापवचनं चाप्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥

इतथाऽऽगम इति पश्यामः । आवापवचनं हि भवति । त्रीणि ह वै यद्ब्रह्मोद्गराणि गायत्री बृहत्पुत्रुष्पु । अत्र ह्येवाऽऽवपान्ति, अत्र एवोद्गपन्तीति । एतदभ्यासे नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥ २२ ॥

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

इतथाऽऽगमः । कुतः । साम्नां ह्येवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ॥

अशीतिशतमार्ग्वेयं पावमानं चतुःशतम् ।

एन्द्रं स्यात्सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ इति ।

इतरथैषां साम्नामुत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादप्यागम इति ॥ २३ ॥

धूर्ध्वप्राप्तिं चेत् ॥ २४ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरि सामस्विति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ २४ ॥

नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदेवं युक्तम् । धुरि सामस्वावृत्तिधर्मकाणि हि तानि । वचनमादाव्याह । इदं तत्र वचनम् । आवृत्तं धूर्ध्वं स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठति । वचनात्तत्र क्रियते । तद्दिह वचनं नास्ति ।

१० ॥ ११ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्माद्द्विपमपेक्षदुपवर्णनम् । अत्राऽऽगमेन संख्या पूरयितव्योति सम्ब-
नेतदिति ॥ २५ ॥

(विष्टुदस्तोमके क्रतो बहिष्पवमाने साम्नामभ्यासाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥ सि ।

विष्टुदस्तोमकेषु क्रतुषु संशयः । बहिष्पवमाने किं साम्नापाद-
योऽभ्यास इति । पूर्वेण न्यायेनाऽऽगम इति । एवं प्राप्ते, द्रुपः । बहि-
ष्पवमाने तु नैवम् । ऋगागमस्तत्रेति । कुतः । सामैकत्वात् । कथम् ।
यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय द्विकरोति । अथ कस्माद्बहिष्प-
वमाने सकृदेव द्विकरोतीति । एकं हि तत्र सामेति द्रूयात् । स्वर्गेषु
गायत्रिमिति वचनात्सामैकत्वे ज्ञात ऋगागमेन संख्या पूरयितव्योति ।
साम्नामभ्यासितव्यमिति ॥ २६ ॥

(सामिधेनीविद्वद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरम्यस्यावशिष्टानामागमेन संख्यापूरणा-
धिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-
प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र काम्याः सामिधेनीकस्याः । एकविंश-
तिमनुष्टुपात्मतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुष्टुपाद्भ्रुवर्षसकामस्य ।
एकविंशति चानुष्टुपादन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुष्टुपात्मतिष्ठाकामस्य ।
पद्विंशतिमनुष्टुपात्पशुकामस्येत्येवमादयः । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं
सामिधेनीष्वभ्यासेन संख्या पूरयितव्या, उत्राभ्यासेन, उत यावदुक्तम-
भ्यस्य श्रेयमागमेनेति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेनाऽऽगम इति । अपि
थाविशेषोऽर्थः । अभ्यासेन हि पूर्णमाणा न सामञ्जस्येन रंशत् ।
तस्मादागम इति । एवं प्राप्ते द्रुपः ।

अभ्यासेन तु संख्यापूरणमिति । तुश्चन्द्रः पञ्चव्यादांकः । नाऽऽ-
गमः । किं तर्हि । अभ्यासः । कुतः । अभ्यासप्रकृतित्वात् ।
प्रकृतावभ्यासेन संख्या पूरिता, त्रिः प्रथमापन्वाह विद्वत्तपामिति ।
कथम् । पञ्चदश सामिधेन्य इति श्रुतिः । एकादश च तपाम्नात्तत्र ।
तत्राभ्यासेनाऽऽगमेन वा संख्यायां पूरयितव्यस्यामभ्यास उक्तः ।

२५ ॥ २६ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । अनेन नियमेन प्रथमोत्तमयोर-
 भ्दासः कर्तव्य इति । यावत्कृत्वस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदश-
 संख्या पूर्यते तावत्कृत्वोऽऽभ्यसितव्यमित्येतदभिप्राय त्रित्वम् । तथा
 हि दृष्टार्थता । त्रिसंख्याभिप्रायेऽदृष्टं कल्प्यं स्यात् । तस्मादिहापि
 बत्प्रकृतिवाद्यावत्कृत्वोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता संख्या पूर्यते ताव-
 त्कृत्वोऽभ्यसितव्यमिति ॥ २७ ॥

अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥

इति पदुक्तं रूपरिहर्तव्यम् ॥ २८ ॥

स्याद्धर्मत्वात्प्रकृतिवदभ्यस्येताऽऽसंख्यापूर-
 णात् ॥ २९ ॥

स्यादभ्यासः । कुतः । प्रकृतिधर्मत्वं हि विकृते । तस्मादासंख्या-
 पूरणादभ्यसितव्यम् । एवं प्रकृतिवत्कृतं भविष्यति । चौदकानुरोधे
 नाभ्याससामञ्जस्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मादभ्यास इति ॥ २९ ॥

यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

वाशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । नैवमासंख्यापूरणात्प्रथमोत्तमे अभ्य-
 सितव्ये इति । यावदुक्तमभ्यस्यावशिष्टानामागमेन पूरयितव्या सख्येति ।
 कृतः । कृतपरिमाणत्वादभ्यासस्य । कृतं ह्यभ्यासस्य परिमाणम् । त्रि-
 प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । त्रिसंख्या चाभ्यासेन चिचसिता, न
 पूरणी संख्या । तथा ध्रुतिः परिशृहीता स्यात् । इतरथा लक्षणा ।

अयं यदुक्तं दृष्टार्थता चैवं भवतीति । नैतदेवम् । आदर्तव्यो हि
 त्रिस्तानुरोधः । द्विचतुष्केणापि हि संख्या पूर्यते । तथाऽपि प्रथमोत्त-
 मयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः । तेन संख्या पूरयितव्येति । इहापि तैवना-
 भ्यासेन संख्या पूर्यते । भवति हि सोऽप्यत्र संख्यापूरणः । प्रकृतौ
 प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसते । सरया च पूर्यता । इहापि बद्धेव कर्त-
 व्यम् । प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसितव्ये । संख्या च पूरयितव्या । न
 प्रकृतावेष शब्दार्थो गम्यते, अनेनाभ्यासेन संख्या पूरयितव्येति ।
 अभ्यासः कर्तव्य इति वचनादवगम्यते । संख्या पूरयितव्येति साम-
 ञ्यात् । सा च प्रकृतावर्थादनेन पूरिता । यथार्थात्कृतो न स चौद-

नार्थः । तस्मान्नानेनाभ्यासेन संख्या पूरयित्वेति चोदक आह । एवं
चेद्यावदुक्तमभ्यस्यावशिष्टानामागम इति ॥ ३० ॥

अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥

इत्यस्याऽऽगम इति । अधिकदर्शनं हि भवति । न जगत्प्रा परिदृष्ट्वा-
त् । यत्नगत्प्रा परिदृष्ट्वात्, तच्छब्दांसि गमयेत् । विदुषा परिदृष्ट्वा-
तीति । अभ्यासे च जगतीपरिधानाशङ्का नावकल्पते । तस्मादुष्प्रा-
गम इति ॥ ३१ ॥

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

इति चेत्पश्यासि, यावदुक्तमभ्यस्याधिका आगमयोदिति, धुरि साम-
कर्मस्वप्नेवैषेव स्यादिति ॥ ३२ ॥

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

नैतदेवं, धुरि सामकर्मसु युक्तम् । चोदितस्तथाभ्यासः । आहतं धूर्त्वं
स्तुवसे, पुनरावृत्तं पृष्टैरुपतिष्ठत इति । इह तदचनं नास्ति । तस्मात्प्रा-
वदुक्तमभ्यस्यावशिष्टानामागमेन संख्या पूरयित्वेति ॥ ३३ ॥

(पोडशिनी ज्योतिष्टोमाहत्याधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पोडशिनी वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥ पू०

अस्ति पोडशी ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याऽऽम्नानाह—प परं विद्वानेतं
पोडशिनं गृह्णाति, यवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति । एव
संशयः । किमेष प्राकृतो वैकृत इति । फलं प्राकृतः । ज्योतिष्टोमं
प्रकृत्याऽऽम्नानाह । वैकृतो विकृतो वचनात्, मध्यमेऽह्निराहस्य
गृह्णाति इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येवेत्याशङ्क्य, अग्निष्टोमे शक्यस्य
गृह्णीयादितिरात्रे ब्राह्मणस्येति, विकृतावपि वचनसामर्थ्यात्, विकृता-
वतिरात्रे स्यादित्याशङ्क्यते । प्रकृतावाम्नानात्प्रकृतौ चाहिराहस्य
भावात्प्रकृत इत्याशङ्क्य । तस्यात्संशयः ।

किं प्राप्तम् । पोडशिनी वैकृतत्वं स्यात् । कृतः । तत्र कृत्स्न-
विधानात् । विकृतावपि कृत्स्नो विधीयते । रूपम् । य एवं
विद्वानेतं पोडशिनं गृह्णाति, इत्यभिधाय मध्यमेऽह्निराहस्य गृह्णाति

१० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥]

इति विधीयते । प्रकरणाच्च वाच्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे
 वाचिते, अतिरात्रे आह्वयस्येति वचनं विकृतैरात्र इति गम्यते ।
 तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानाद्विकृतावसौ न कृत्स्न आम्नातः,
 तथाऽपि कृत्स्न एव विकृतौ विहितो भवति । तस्माद्विकृतिषु परिगणि-
 चासु षोडशी प्रदीतव्यो न प्रकृताविति ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥

इतश्च विकृत इति । कुतः । प्रकृतावभावी दृश्यते । कथम् । द्वे संस्तु-
 तानो विराजभातिरिच्येते इति, अभावे षोडशिनो द्वे स्तोत्रौ विराज-
 मतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये । तस्मादापि विकृतः षोड-
 शीति ॥ ३५ ॥

अयञ्जवचनाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च विकृतः स्यात् । एवं हि भवति वचनम् । न षोडशी नाम
 अज्ञोऽस्तीत्याहु रिति । न साद्यभास्ति षोडशी । ज्योतिष्टोमे प्रकृताविदं
 भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मादापि
 विकृत इति गम्यते ॥ ३६ ॥

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

वाच्यं यत्तं व्यावर्तयति । नैतदस्ति विकृतः षोडशीति । प्रकृतः
 स्यात् । कुतः । प्रकृत्या हि ज्योतिष्टोम आम्नातः । प्रकरणाच्च ज्योति-
 ष्टोमेनैकवाक्यता स्यात् । सा विकृतावप्युच्यमानस्य आपैति । न हीदं
 वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि । विकृतावुपदेशकम् । तस्मात्प्रकृतौ
 शिष्टावतिषिद्धत्वात्षोडशी भवितुमर्हतीति ।

‘य एवं विद्वान्षोडशिनं गृह्णाति’ इति । अत्र पूर्वेः पक्षः । ‘मध्यमेऽर्हस्तिरात्रस्य
 गृह्यते’ इति प्रत्यक्षेण वाक्येन विकृतिर्बन्धः । प्रकृतौ प्रकरणाभ्यानानुमितेन
 वाक्येन संबन्धः स्यात् । तच्च प्रत्यक्षे सति वाक्ये दुर्बलमिति ॥ ३४ ॥
 [॥ ३९ ॥ ३६ ॥]

न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि । विकृतावुपदेशकमिति ।
 आग्युक्तम् । ‘एन्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इत्यत्रापि शक्यं वक्तुम् । गार्हपत्य-
 क्रमश्च अतिर्भवति, नेऽभिधानं निवर्तयतीति ।

अपि च न केवलं प्रकरणस्य साधकम् । किं तर्हि । वाक्यमपि
तथा, अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अतिरात्रे ब्राह्मणस्येति । न
चेदं प्रकृतौ संभवद्वैकृतेऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्प्राकृतः
षोडशीति ॥ ३७ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ भवति दर्शनस्य षोडशिनः । तिस्रः संस्तुतानां विराज-
मतिरिच्यन्त इति । उक्तमेतत् । षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणां स्तोत्री-
याणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात्प्राकृतः षोडशीति ॥ ३८ ॥

आत्मनातं परिसंख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं, वैकृतस्तत्र कृत्स्नविधानादिति । तदुक्तम् । प्रकृ-
तावमतिषेधकं तद्वचनमिति । अथ चोदकेन मासौ किमर्थं पुनरुच्य-
त इति । अविशेषण हि तद्वचनं प्रकृतावमिधाय, अग्निष्टोमे राजन्य-
स्य, ब्राह्मणस्य चातिरात्रे, इति वाक्येनोक्तम् । तद्विकारार्थमेवं मासो-

भेदत्रैवेदमुत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन विरुद्धम् । तस्मादसमञ्जसम् । कथं
तर्ह्येवं ग्रन्थः । उपचयत्वेन ।

यदुक्तं वाक्येनोत्कर्षः षोडशिन इति । तत्र । कथम् । प्रकृतौ षोडशी विधीयते,
' षोडशिनि गृह्णीति ' इति । तत्र विधीयमानस्य अंशा भावना, किं केन कथ-
मिति । तत्र किमंशं करणोपकारो विपरिवर्तमानो निराकाङ्क्षं करोति । केनेत्यंशं
षोडशी । कथमंशं षोडशिन इतिकर्तव्यता याऽऽभ्यायते सा निराकाङ्क्षं करोति ।
तत्र वाक्यं परिसमाप्तं, न केनाप्यशेनापरिपूर्णम् । परिपूर्णत्वात् वाक्यस्य प्रकृतावेव
निवेशः । यत्र स्ववाक्य एव विधीयमानस्यैव किमंशपूर्णं पदान्तरेणोपनीयते, यथा
' युवं हि स्यः स्वपती ' इति प्रतिपद्विधीयमानैव वाक्येन द्वियनमानेन क्रतुना सं-
श्लेष्यते, तत्र प्रकरणवाचो युक्तः । यथा च द्वादशोपसत्त्वस्य विधीयमानस्यैव किमं-
शपूर्णमहनिशब्दः करोति । एवं नात्र किमंशस्य पूर्णं वाक्येन, येन प्रकरणाद्-
उत्कर्षः स्यात् । तस्मात्प्रकरण एव निवेशः ॥ ३७ ॥ [३८ ॥

१ (अ० १ पा० ४ अ० १ सू० २७) इत्यत्रेति शेषः । २ सर्वत्रेति—प्रथमदुर्बलप्रमाण-
मवादे सर्वत्रेत्यर्थः । ३ न्यायेनेति—बलाबलाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । ४ उपचयत्वेनेति—मूलयुक्ति-
रूपन्यायेलाभिप्रायः । सामेव दर्शयति बहुकमित्यादिना । ५ तत्रेति—प्रकृतावेव षोडशिवान्ये परि-
पूर्णमित्यर्थः । ६ ' इति द्वयोर्नमानामोः प्रतिपदं कुर्यात् ' इति भाष्यपुराणम् ।

ति परिसंख्यानम् । तदर्थमुच्यते । अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्यते । मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति ॥ ३९ ॥

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥

अथ यदुक्तं, प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, द्वे संस्तुतानां विराजपतिरिच्येते इति । तदुक्तम् । अभावदर्शनाद्वैकल्पिकः षोडशी, विहितमतिषेधात्पक्षेऽतिरेक इति ॥ ४० ॥

गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

अथ यदुक्तम्, अयज्ञवचनान्न प्रकृतौ षोडशीति । तदुक्तम् । शिष्टत्यात्प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं त्वयज्ञवचनम् । वैकल्पिकत्वात् । पक्षे स यज्ञो नास्तीति भक्त्याऽयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात्प्रकृतः षोडशीति । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ॥ ४१ ॥

(आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] तस्याऽऽग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति षोडशी । य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, मत्स्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवतीति । तत्रापमर्थ, समधिगतः । प्राकृतः षोडशीति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किमसावाग्रयणादुक्त्वाच्च ग्रहीतव्य इति, अताऽऽग्रयणादेवेति । किं मासम् । तस्याऽऽग्रयणाद् ग्रहणम् । कुतः । वचनात् । आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति ॥ ४२ ॥

उक्त्वाच्च वचनात् ॥ ४३ ॥ पू०

गृह्णीम एतत्, आग्रयणाद्ग्रहीतव्यः षोडशीति । किं त्वध्यास्य ग्रहीतव्यः । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । उक्त्वाद्गृह्णाति षोडशिनमिति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । तस्मादुक्त्वात्प्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४३ ॥

(तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

तदेतदपर्यवसितं शिष्ठत्वात् । अथेदानीमेतच्चिन्त्यते—

[११] तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यः षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव वीर्यमात्म-धत्त इति । तत्र संशयः । किं सवने सवने ग्रहीतव्य

उत तृतीयसवन इति । किं प्राप्तम् । राघने सवन इति । कुतः । प्रति-
 सवनं हि श्रूयते, गृह्णाति षोडशिनमिति । शब्दकक्षणे च कर्मणि
 शब्दो ना प्रमाणम् । तस्मात्सवने सवने-षोडशी गृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूम । तृतीयसवने स्यादस्य. ग्रहणमिति । कुतः । वच-
 नात् । भवति हि वचनम् । तृतीयसवने आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिन-
 मिति । वचनं ना प्रमाणम् । तस्मात्तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति । अथ
 यदुक्तं, प्रतिसवनं षोडशिग्रहणमिति । तृतीयसवनग्रहणस्तुत्यर्थं तत् ।
 कथम् । प्रातःसवने प्राद्यः । तेजो वै प्रातःसवनम् । तेजस एव वज्रं
 निर्दिशति । माध्यंदिने सवने प्राद्यः । ओजो वै माध्यंदिनं सवनम् ।
 ओजस एव वज्रं निर्दिशति । तृतीयसवने प्राद्यः । पशवो वै तृतीयस-
 वनम् । पशुभ्य एव वज्रं निर्दिशति । यस्मात्प्रातःसवने गृह्णीषाद्वाज उच्यते
 सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यंदिने मध्यतो वज्रं निहन्त्यात् । तृतीय-
 सवने प्राद्यः । तत्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति, न पूर्वं सवनं भाति नीव
 इति ॥ ४४ ॥

(अपर्यवसितस्य दशमाधिकरणस्य पुनरारम्भः ॥.)

अनभ्यासे पराकृशब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

स्थितादुच्यते । इतश्च पश्यामः । उक्थ्याश्च ग्रहीतव्य इति । कुतः ।
 यत्पराश्वमुक्थ्यान्निगृह्णाति षोडशिनमिति । उक्थ्याभिर्गृह्णातीति-
 संबन्धो नोक्थ्यात्पराश्वमिति । कुतः । अनभ्यासे पराकृशब्दो धर्तृत्वा-
 कुतः । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं ह्यस्यावगम्यते । पराश्वीः सामिधेनीर-
 न्वाह । अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति । तथा, अनभ्यासवचना-सन्-
 नोक्थ्येन संबध्यते । न हि भवति संबन्धः, उक्थ्यादनभ्यस्तमिति ।
 कथं तर्हि । उक्थ्यान्निगृह्णाति, तमनभ्यस्तामिति । तस्मादप्युक्थ्यान्-
 यणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४५ ॥

उक्थ्याविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥

इतश्चोक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः । उक्थ्याविच्छेदवचनं
 भवति । विच्छिन्न-दन्ति इ वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनं च ततः
 मणयन्तीति । मणयतिना संबन्धादिस्पष्टमपादानं दर्शयति । तस्मादप्यु-
 भाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४६ ॥

आग्रयणाद्वा पराकृशब्दस्य देशवाचित्वा-
त्पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ सि०

आग्रयणादेव वा ग्रहीतव्यः । नोवधयात् । कुतः । यदाग्रयणाद्
गृह्णाति षोडशिनमिति वचनात् । न शक्य आग्रयणान्कृत्वो गृह्य
माण उवधयाद्ग्रहीतुमिति । अगनिका ह्येषा गनिः । यत्कृत्वमं-
योगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । सत्या द्वि गतौ न तावा-
ध्यणीयो स्तः । अस्ति चात्र गतिः । कथम् । पराकृशब्दस्य देश-
वाचित्वात् । दिग्देशकालवचनो द्वि पनाकृशब्दो भवति । तथा मति,
उवधयात्पराश्रमिति संबन्धो भविष्यति, न कृ-स्नसयोगो विरोत्सावे ।
यथा, पराश्रम-याधेयात्पुनराधेयवतीति कालमयोगे पञ्चमी, नापा-
दाने । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्यं
इति ॥ ४७ ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनमिति । नैतदेवम् । वि-
च्छेदः स्तोमसामान्याद्भवति । विच्छिन्दन्ति चा एतदुवधयं यदुवधयानि
षोडशिनं च ततः प्रणयन्तीति । एकविंशस्नोपस्वाद्युवधयग्रह इव षोड-
शीति । तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रणयन्तीति । इयमपि
कालसंबन्ध एव पञ्चमी, नापादाने । तस्मादाग्रयणादेव ग्रहीतव्यः
षोडशी ॥ ४८ ॥

(षोडशिनः सन्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] उवधयाग्निष्टोमसंयोगादस्तुनशस्त्रः स्यात्सति
हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥ पृ०

षोडशिनि महत् इदमात्मनायने, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्यु-
वधये अश इति । तत्रापमर्षः सांशयिका । क्रियस्तात्रशस्त्रः षोडशी,
उव सस्त्रोत्रशस्त्र इति । किं शस्त्रम् । भन्तोत्रशस्त्रः स्यात् । कुतः ।

४७ ॥ ४८ ॥]

‘ अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात् ’ इति स प्रश्नोत्तरे षोडशिमहत्त्वम् । परि

उक्थयामिष्टोमसंयोगात् । उक्थयामिष्टोमसंयोगो भवति । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थये ग्राह्य इति । अग्निष्टोमसंस्थे उक्थयसंस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति । यद्यत्र स ग्रहो गृह्यते, यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते । सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशित्ना स्तोत्रेण संतिष्ठेत् । तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात् । उक्थयसंस्थश्च । तत्रेदं वचनमुपलभ्येत, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थये ग्राह्य इति । अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उक्थये नामिष्टोमस्यैवाङ्गम् । न हि यागः स्तुतशस्त्रपरोङ्गं भवति । फलवत्त्वाद्यागस्य । अफलवत्त्वाद्यंतरयोः । अग्निष्टोमश्चासौ ज्योतिष्टोमसंस्थोऽनेन भवति, नान्यथा । तस्मादस्तोत्रशस्त्रं स्यादिति ॥ ४९ ॥

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

सस्तुतशस्त्रो वा षोडशी । कुतः । तदङ्गत्वात् । यागस्य हि स्तोत्रशस्त्रे अङ्गभूते ग्रहग्रहणानिमित्ते । फयम् । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं षोडशीय स्तोत्रमुपाकरोतीत्युपसंभासे निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन । तस्मात्सस्तुतशस्त्रः षोडशी स्यात् । ५० ॥

सस्तोत्रशस्त्रः क्रियेत, अग्निष्टोमसंस्था न स्यात् । असत्या चाग्निष्टोमसंस्थाया षोडशिशिग्रहणमेव न प्राप्नोति । तस्मात्स्तोत्रशस्त्रं यत्र निमित्तविघातो न तद्विषयम् । इह तु निमित्तविघाताय स्यादिति । कथं च सस्तोत्रशस्त्रो भवेत्, यत्र शिष्टोमस्तोत्रस्य षोडश्यङ्गत्वेन विधीयते । तथा सति प्रधानस्याङ्गेनाव्ययं नतिक्रियेत स्तोत्रशस्त्रम् । न चायमग्निष्टोमस्तोत्रस्याङ्गत्वेन विधीयते । षोडशयागाभ्यासस्य फलवत्त्वात् । न च निष्फलस्याङ्गिः । स्तोत्रशस्त्रे भति ॥ ४९ ॥

कर्तव्ये स्तोत्रशस्त्रे, तदङ्गत्वात् । षोडशिय गः फलवान् । फलवत्त्वादङ्गान्यपेक्षते । यद्यङ्गानि न क्रियेरस्तथा सति षोडशी स्वकार्ये नैव साधयेत् । तस्मात्क्रियेत स्तोत्रशस्त्रम् । क्रियमाणे त्वग्निष्टोमसंस्था न स्यात् । अयस्यां चाग्निष्टोमसंस्थायाम् । तस्मात्सस्तोत्रशस्त्रः ॥ ५० ॥

१ षोडशित्नामेव-अ" । २ ' अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उक्थये, नामिष्टोमस्यैवाङ्गम् ' इति भाष्यार्थमाह—कथं चेत्यादिना । ३ फलवत्त्वादिति—फलवत्त्वोत्पत्तिमाहस्त्रेण फलवत्त्वोत्पत्तिः । ४ अत्र चोदयति—क्रियमाणे रित्यादिना । ५ संस्थानामिति—क्रियेतवेति शेषः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

लिङ्गवप्येत्यर्थं दर्शयति, सस्तुतश्च पोटशीति । कथम् । ऊर्ध्वा वा अन्ये यज्ञक्रतवः संतिष्ठन्ते, तिर्यञ्चोऽन्ये । ये होतारमभिसंतिष्ठन्ते, त ऊर्ध्वाः । ये वाऽच्छानाकं, ते तिर्यञ्चः । कथं क्रतवैतलिङ्गम् । एतदुक्तं भवति । द्वये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति, ये होतारमभिसंतिष्ठन्ते ये चाच्छानाकम् । यदि सस्तोत्रश्चः पोटशीति तत एवम् । अन्यथाऽयं पोटदयध्वर्युमभिसंतिष्ठेत् । तस्मादपि सस्तोत्रश्चः पोटशी ॥ ५१ ॥

वचनान्तरस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

अथ यदुक्तं, सति हि संस्थान्यत्वमिति । वचनादेवं प्रविशति । अपिष्टामान्तं यदुक्तं तस्य वचनादयमन्योऽन्यो विधीयते । किमिव वचनं न कुर्यात् । तस्मादपि मन्त्रोत्रश्च इति ॥ ५२ ॥

(अङ्गिरसा द्विरात्रे पोटशिग्रहगोपसंहाराधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥ पू०

अस्ति, अङ्गिरसां द्विरात्रः । तत्रेदमाग्नायते, वैखानसं पूर्वेषुः साम भवति पोटदयुत्तरे, इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमत्र पोटशिग्रो विधानमृत श्रावस्य परिभंरुयानमिति । किं प्रसम् । अमाप्तस्य विधानम् । आनुमानिकशोदकः । न विहिते न प्रापयति । विहितश्च, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन वचनेन । तस्माद्योदको न प्रापयतीत्यमाप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥ ५३ ॥

अन्यथो वाऽनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ सि०

[५१ ॥ ५२ ॥]

ननु ' उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते ' इत्यनेन वचनेन प्राप्नोति । तस्मात्किमनेन ' पोटदयुत्तरे ' इति ।

उच्यते । द्विरात्रमात्रं षणोपैतम् । द्विरात्रविशेषो नोपात्तः । द्विरात्रविशेषो षणोरुच्यते । तस्मादेताद्विधानम् । सामान्यवचनेनापि छम्पत एव तत् । सत्यं सम्यते । किं तर्हि । प्रमाणवेष्टाया येन शर्मिं प्रमीयत इति प्रमाणशक्तिं निरूपयामो न विधीयमानमर्थम् ॥ ५३ ॥

अन्वयो वा षोडशिनोऽप्यग्निन् प्रतौ । परिसंख्यार्थमिदं श्रवणं,
वैखानसं साम पूर्वद्युर्भवति षोडश्युत्तरे, इति । कथमन्वया । अनार-
भ्यविधानात् । कतमोऽनारभ्यविधिः । उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत
इति । तेन प्राप्त उपसंहारः क्रियते । यदेतद्द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यत इति,
एतदङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, नान्यत्रेति ॥ ५४ ॥

(अथवा— षोडश्युत्तर इत्यभ्य वैखानससामविधयर्थादत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१३] अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥ पू०

अथवैवं प्राप्तम् । अभावादतिरात्रेषु गृह्यत इति । यदेतत्पाकृतम-
तिरात्रेषु षोडशिग्रहणं वैकल्पिकं तद्विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं निय-
म्येन, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इति । तस्योपसंहारे कृतेऽन्यद्द्विरा-
त्रेष्वभावः । अभावात्, अङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते, षोडश्युत्तर
इति ॥ ५३ ॥

अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ सि०

अन्वयानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषुत्तराण्यहानि । प्रत्यक्षश्रवणात्,
उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इत्यनारभ्यविधानेन । ननूपसंहारः
परिसंख्या वा, षोडश्युत्तर इति । उच्यते । न शक्यं प्रत्यक्षश्रवणं
परिसंख्यातुं विशेषवचनेन । त्रयो द्वि दोषाः प्रादुःस्युः—अन्वार्थग्रहणं,
परार्थकल्पना, प्राप्नवाधय । न चोपसंहारः । भिन्नत्वाद्वाक्ययोः ।
किमर्थं तर्हिद, षोडश्युत्तर इति । नैतद्विधानं षोडशिनः । किं तर्हि ।
वैखानसस्य साम्नः । वैखानसं तत् साम पूर्वद्युर्भवतीति विधीयते ।

‘ षोडश्युत्तरे ’ इति प्रवर्णादग्निद्विरात्र इति गम्यते । द्विरात्रमात्रे श्रुत्यैव
विधानम् । तस्मादङ्गिरसा द्विरात्रेऽनन प्रथमप्राप्तिः, पश्चात्तु प्रकरणत् । किमर्थं तर्हि
प्रवर्णात्प्रानम् । परिसंख्यार्थम् । काऽत्र परिपरुषा । आङ्गिरसां द्विरात्र एव
षोडशी, नान्येषु द्विरात्रेषु । न पदार्थपरिसंख्या । यदि यहवः पदार्था द्विरात्रेषु श्रुत्ये-

१ श्रुत्यैवेति—अन रभ्यविधिनेति शेष । २ प्रवर्णादिना—सु० । ३ पदार्थपरिसंख्येति—
षोडश्यादिना द्विरात्रे, गान्ये पदार्था रत्वेयं रूपा पदार्थगरुह्या न भवतीत्यर्थ । ४ श्रुत्ये-
भिति—अनारभ्यविधाविति शेष । ययनारभ्यविधी बहवः पदार्थाः श्रुत्यैरेतदा षोडशिनः
पुनः श्रवणं पदार्थान्तरपरिसंख्या कुर्यात् । न तु तथा श्रुयन्ते । किन्त्वेक एव षोडशी । ए च द्विरात्र-
विषय एव श्रूयत इत्याशयः ।

उत्तरे षोडशीत्यनुशते । अनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात्, तस्मात्प्राप्त-
स्य षोडशिनो ग्रहणमिति ॥ ५४ ॥

(नानाहीनेषु चतुर्थे दिवसे षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] चतुर्थे चतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यत इत्यस्यासेनं
प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ पू०

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यत इति ।
अत्रैषोऽर्थः सांज्ञिकः । किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे दिवसे षोडश्यभ्यसित-
व्य उत्तैकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यत इत्येवमभ्यसितव्य इति ।
किं प्राप्तम् । एकस्मिन्नभ्यसितव्य इति कृतः । अहीनस्यैकस्येत्युच्यते ।
नानाहीनेषु चेदिष्यते, सा लक्षणा भवति । अस्मिन् पक्षे श्रुतिः ।
अपि च वीप्सानर्थक्यं नानाहीनेषु चेत्स्यात् । चतुर्थेऽहन्वहीनस्ये-
तावतैव तत्सिध्यति । एकस्मिन्स्तु वीप्साऽर्थवती भवति । तस्मादे-
कस्मिन्नहीनेऽभ्यमितव्यः । भोजनवत् । यथा चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देव-
दत्तो भुङ्क्त इति चतुर्थे भुक्त्वा ततश्चतुर्थे गम्यत एकस्मिन् पक्ष इति ।
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादेकस्मिन्नहीन इति ॥ ५५ ॥

अपि वा संख्यावच्चानानाहीनेषु गृह्यते पक्षवदेक-
स्मिन् संख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥ सि०

नानाहीनेषु वा चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एवं संख्यावद्ग्रहणं भवति,
चतुर्थेऽहनि, इति । एकस्मिन्नहीन एकं चतुर्थमहः, अल्पदष्टमं भवति ।
यदुक्तं श्रुतिशब्दो भविष्यतीति, अहीन इति । भवति सा हि श्रुतिः ।
न च तथा श्रुत्या किंचित्सिध्यति । चतुर्थस्याभावात् । अस्मत्पक्षे
लक्षणा । तथा तु सिध्यति । अपि च, न लक्षणा । सामान्याभिप्राय-
मेकवचनम् । यदुक्तं, वीप्सानर्थक्यमिति । नाऽऽनर्थक्यमापततीत्यश-
ब्दार्थः कल्पनीयः । तस्मान्नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति । पक्षवत् । यथा,
पञ्चम्यां पञ्चम्यां भुङ्क्त इति पक्षान्तरं गम्यते । एवमिहापि द्रष्टव्यः ।
तस्मान्नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति ॥ ५६ ॥

रंतथा सत्येतद्वचनं पदार्थपरिसंख्या कुर्वीत् । न च पदार्थाः श्रूयन्ते । तस्मात्कृ-
परिसंख्या ॥ ५४ ॥ [५५ ॥ ५६ ॥

भोजने तत्संख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

यत्तु भोजनवदित्युक्तम् । अर्थात्तत् । तस्माच्चतुर्थदिप्यन्यच्चतुर्थं तत्र
कल्प्यते । चतुर्थादारभ्य यान्यहानि तेषां चतुर्थमहीनस्य तदष्टमम् ।
शब्दलक्षणो कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभिप्रायः । तस्मा-
द्युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम् । अहीने तु शब्दाभिहितं
गम्यते ॥ ५७ ॥

(विषुवत्संज्ञिकाया विकृतावाग्रपणाग्रनाया निवेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] जगत्साम्नि सामाभावाद्दक्तः साम

तदारुणं स्यात् ॥ ५८ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यदि रथंतरसामा सोमः स्यद्वैन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामाऽऽग्रय-
णाग्रानिति । आयणाग्रानित्येतद्बुदाहरणम् । तत्र संशयः । किमाग्रय-
णाग्रतायाः प्रकृतौ निवेश उत विकृताविति । किं मासम् । प्रकरणानुग्र-
हात्प्रकृताविति । यदि जगत्सामेति ज्योतिष्टोम एवोच्यते, येन केन-
चिदाभिसंबन्धेन गुणेन क्रियया वा ।

एवं मासे, द्युषः । जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि ऋक्तः साम तदारुण-
मित्यध्यवसीयते । कुतः । सामाभावात् । न हि कृत्स्नेऽपि सामवेदे
जगन्नाम सामास्ति । तस्माद्यत्र जगत्यागुत्पन्नं साम स जगत्सामा । स
विषुवान् । ननु शुक्राग्रो विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय
भविष्यति । तस्माद्विकृतौ विषुवति निवेश इति ॥ ५८ ॥

(अथवा—जगत्सामशब्दार्थनिर्वचनाविकरणम् ॥ १९ ॥)

एवं वा—

[१५] जगत्साम्नि सामाभावाद्दक्तः साम

तदारुणं स्यात् ॥ ५८ ॥ सि०

यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रानित्येतदेवोदाहरणम् । तत्र संशयः ।
किमन्यतरसामा जगत्सामा, रथतरसामा बृहत्सामा वा, किमुम-
यसामा जगत्सामा, किं रथंतरसामा जगत्सामा, किं यत्र जग-

त्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामेति । किं प्राप्तम् । अन्यतरसामेति ।
 कृतः । विशेषानवगमात् । ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात् । तस्य चान्य-
 तरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा, उभयसामा जगत्सामा । जग-
 च्छब्दः कृत्स्नवाची । कृत्स्नपृष्ठता च ज्योतिष्टोम-उभयसामत्वे ।
 अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्याविशेषणाच्चादविवक्षा प्रसज्येत । तस्मा-
 दुभयसामा । अथवा रथंतरसामा जगत्सामा । तत्र हि ऋचि जगच्छ-
 ब्दो विद्यते । ईशानवस्य जगतः स्पर्शशामिति । यदि चोभयसामा
 जगत्सामा भवेत्, कृतकरो विधिरनर्थकः स्यात् । तेन नैतयोः समु-
 दयः प्रकृतौ । तस्माद्रथंतरसामैव जगत्सामेति ।

एवं प्राप्तः श्रूयः । यत्र जगत्प्राप्तत्वं साम स जगत्सामेति । तथा हि
 श्रुतिः । इतरथा रथंतरसामन्यव्यवसीयमान ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन
 साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्माज्जगत्यां यत्र साम, स जग-
 त्सामा । ऋक्तो जगदाख्यं साम स्याद्विपुत्रति । ननु शुक्राप्रो विपुत्रा-
 नित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय भविष्यति । तस्माद्विपुत्रति
 विपुत्रौ निवेश इति ॥ ५८ ॥

(संसर्गाद्विपुत्रौ प्राकृतयोर्नैमित्तिकयोरुपवत्तयप्रियवत्तयोरनुष्ठानाधि-
 करणम् ॥ १९ ॥)

[१६] उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात्
 ॥ ५९ ॥ पू०

कृतकरो विधिरनर्थकः स्यादिति । कोऽर्थः । रथंतरसामत्वं ऐन्द्रवायवामता
 विहिता । बृहत्सामत्वं तु शुक्रामता । उभयसामत्वं आययणाप्रैव विवात्तव्या । जग-
 त्सामशब्देऽनुच्यमानेऽपि लभ्यते ॥ ५८ ॥

१ इत्युक्ते इति—अथनाशयः । ' आययणात् नृ पृष्टिमात् ' इत्येवाप्येवोमवशात्तस्येव आय-
 यणात्तानिरेवयिदे ' यदि नव खाना ' इत्यादौ विधिरनर्थकः इत्युक्ते । अन्यतरसामत्वं जगत्साम-
 त्वादप्रवाचीषादुभयसामत्वं जगत्सामत्वं जगत्सामत्वं जगत्सामत्वं जगत्सामत्वं जगत्सामत्वं जगत्सामत्वं
 निति चेत् । इत्युक्ते । यत्र हि ' रथंतरं तुं भवति ' ' बृहत्पृष्ठं भवति ' इति शिष्टिपत्तौः पृष्ठो-
 रथंतरं त्वात्तमुच्यते इत्युक्ते । ' विपुत्रं त्वेव नैव ' इत्युक्ते तस्मादपि विपुत्रं त्वेव नैव त्वे
 विपुत्रं बोधयति । तथा च समुच्यतेऽपि जगत्सामेति वार्ता इति पूर्वपक्षी मन्वते इति चेत्
 तस्यापि ।

सन्त्युभयसामानः क्रतवः, संस्रव उभे कुर्यात् । अपर्ववित्रावप्ये-
काहे श्रूयते, उभे वृद्ध्रयंतरे कुर्यादिति । तत्रास्ति रयंतरनिमित्तकं
बृहस्निमित्तकं च, उपवर्ती रयंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रियवर्ती बृहत्पृष्ठ-
स्येति । तत्रैपोऽर्थः सांशयिकः । किं रयंतरनिमित्तकं बृहस्निमित्तकं वा
कार्प्यं, विषल्पः, अथवा रयंतरनिमित्तकं कर्तव्यम्, अथवाऽन्यनिमित्त-
कमेव कर्तव्यम् । किं मासम् । अन्यतरनिमित्तकं कर्तव्यं, विकल्प इति ।
कृतः । समा प्राप्तिः । विरुद्धश्च समुच्चयः । न हि विनिगमनायां हेतुर-
स्ति, एवं निमित्तकं कर्तव्यं, नैवंनिमित्तकमिति । न च द्वे प्रतिपदौ
शक्येते कर्तुम् । तस्माद्विकल्पः ॥ ५९ ॥

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

यदुक्तं—समा प्राप्तिः । नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति । अस्तीति
द्रुमः । मुख्यत्वं नाम रयंतरस्य प्रथमाधीतत्वम् । तदुक्तं, मुख्यं वा
पूर्वचोदनाल्लोकवदिति ॥ ६० ॥

निमित्तविधाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥ ति०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । द्वयोःपि निमित्तयोर्विधातः स्यात् ।
क्रतुनिमित्तमेवाऽऽश्रीयते । तथा सति नैतद्रयंतरपृष्ठं, न बृहत्पृष्ठम् ।
बृहद्रयंतराभ्यामुभाभ्या तत्र पृष्ठनिर्वचिः । तस्मात्प्रोपवती प्रतिपद,
नाग्रियवती । अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हतीति ॥ ६१ ॥

(ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणादिग्रहापेशया प्रथममनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः

स्यात् ॥ ६२ ॥ पू०

द्योतिष्टोमे श्रूयते, वाग् वा ऐन्द्रवायवो यद्वैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृहन्ते
पाचमेवायवस्य इति । तत्र संशयः । किंपैन्द्रवायवस्य सर्वादि त मति-
कर्षः स्यात्, उपाश्वन्तर्माभ्यामपि पूर्व ग्रहीतस्य उत शुक्रमाभ्यां
पूर्वं ग्रहणमिति । किं मासम् । ऐन्द्रवायवस्य सर्वादि तः प्रतिकर्षः इति ।
कृतः । अग्रवचनात्, अग्रताऽन विधीयते, ऐन्द्रवायवाग्रे गृह्यादिति,
ऐन्द्रवायवमग्रे कुर्यादेत्यामिति । अविशेषात्सर्वे एवैन्द्रवायवाग्राः कर्तव्याः ।

बद्धादितः प्रतिकर्षे न क्रियेत, उपांश्वन्तर्यामावेन्द्रवायवाग्रौ न स्याताम् ।
 आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायवाग्राः कृता भवन्ति । न
 चात्रैन्द्रवायवस्याग्रता विधीयते । यदि विधीयेत, यान् काश्चित्प्रत्यै-
 न्द्रवायवस्याग्रतायां कृतं कर्तव्यं स्यात् । अथ पुनरन्येषां ग्रहाणामैन्द्र-
 वायवाग्रता धर्म उच्यते । तस्मात्सर्वेषां धर्मः कर्तव्य इत्यादितः प्रति-
 कर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते, सर्वेषामेवायं धर्म इति । ऐन्द्रवाय-
 वाग्रान् कुर्यादिति निर्देशात् । नात्र ग्रहस्य कर्तव्यतोच्यते । तदग्राः
 कर्तव्या इति श्रूयते । अग्रता परार्था, न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात्स-
 र्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६२ ॥

अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणा-
 दग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं
 तर्हि । स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः । नात्र तदग्रता विधीयते । वाक्यं
 हि तदाऽनुस्यूते । किं तर्हि । तदग्रानां ग्रहणं विधीयते । तथा हि
 भ्रुतिरनुस्यूता भवति । यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, य ऐन्द्रवाय-
 वाग्रा ग्रहाः समाभ्नातास्तेषामनेनानुऽऽपूर्व्यैन्द्रवायवादितया धर्माविशे-
 षेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते । स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्र-
 वायवाग्राः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिस्त्रिति न सर्वादितः प्रतिकर्ष
 इति ॥ ६३ ॥

धारार्सयोगाच्च ॥ ६४ ॥

अपि च धारार्सयोगो भवेत्तैन्द्रवायवादिवाक्ये, अण्व्याऽण्व-
 च्छिन्नया धारया गृह्णातीति । तस्माद्धाराग्रहास्ते । तदग्रानाधिकृत्य
 ग्रहणं विधीयत इति ॥ ६४ ॥

(कामसंयोगेऽप्येन्द्रवायवस्य पाठपाठस्वस्थान एवानुष्ठानाधि-
 करणम् ॥ १८ ॥)

[१८] कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः
 स्यात् ॥ ६५ ॥ पू०

अथ यत्र कामसंयोगे वचनमेन्द्रवायवस्य, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेराश्रिति । तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्ष उत तत्रापि स्वक्रमस्यस्य ग्रहणमिति । किं प्राप्तम् । पूर्वणाधिकरणेन स्वक्रमस्यस्येति । तथा प्राप्तो, ध्रुवः । कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । वचनान् । वचने हि भवति, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेराश्रिति । तस्सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्धवदग्रवाया विधीयमानांयाम् । अमवृत्तिविशेषकरं तदग्रानां ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात्सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६५ ॥

तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात्तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्यस्य ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्स्वक्रमस्यस्येति । यदुक्तम्, अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति । तन्न । तद्देशानां धारादेशानाप्तेन्द्रवायवाग्रानामयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदग्रानां ग्रहणेन कामः साधयेत् । श्रुतिरेवमनुगृह्यते । त्वत्पक्षे वाच्यम् । श्रुतिश्च वाच्यपद्धतीपक्षी । अथ यदुक्तम्, अमवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधायित्वेति । तन्न । संयोगपृथक्त्वात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः । ग्रहणेन कामं साधयेत् । अपरो नित्यसंयोगः । य ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहास्तान् गृहीयादिति । तस्मादस्ति मवृत्तिविशेषः । अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेव । तस्मात्स्वक्रमस्यस्य ग्रहणमिति ॥ ६६ ॥

(वाग्धाप्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वादितः प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ ६७ ॥ पू० ३

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेन्द्रवायवात्परे ग्रहाः कामाय श्रेयस्ते— आश्विनान् गृहीयादापयाशिनः, शुक्रांशान् गृहीयादभिचरतः, मन्ध्यग्रान् गृहीयादभिचर्यमाणस्येति । तत्र संशयः । किमेनेष्वपि स्व-

क्रमस्थानां ग्रहणमुत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् ।
परेषु चैन्द्रवायवात्परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु, अग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्स्वक्रम-
स्यग्रहणमिति । यस्य यस्याग्रता श्रूयते, तद्ग्राणां कामसंयोग इति ॥ ६७ ॥
प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥ ६८ ॥ सि०

प्रागैन्द्रवायवात्प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । न ह्यत्र नित्यार्थेन कामस्य
संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्ध्य-
ग्रानित्यग्रशब्दास्य नोपपद्येत । न हि तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः
कश्चिद्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात्पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवद्भवति ।
अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः । तेषामाश्विनाग्रता शुक्राग्रता विधीयते ।
तस्माद्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ
तं सादयेत्, यं कामाय गृहीयुरिति कामाय गृहीते धार्यमाण ऐन्द्रवा-
यवंस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात्सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६९ ॥

(काम्याग्रताविधौ शुक्रादिमहस्यैन्द्रवायवप्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षा-
धिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रैन्द्रवायवात्परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते, आश्वि-
नाग्रान् गृहीयादामयाविनः, शुक्राग्रानभिचरतः, मन्ध्यग्रानभिचर्यमा-
णस्येति । तेषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् ।
अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिद्वा, उत्तै-
न्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्र-
स्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूपः । पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः । अग्रस्य
कृतदेशत्वात् । एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो यदुपाश्वन्तर्यामाभ्यामूर्ध्वं,
पुरस्ताच्चैन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा । पूर्वेण वचनेनैन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः
प्रकृताः, यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीया-

दिति । तत्रैन्द्रवायवाग्रानुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितम् । तेनैव विहित-
त्वात् पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्ध्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते । अतो
वाचयेन तदग्रता विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवाग्राणां मकुटत्वात् ।
अभिचरतः शुक्राग्रान्, किं कुर्यात्, गृहीयादिति मकुटेनाभिसंघष्यते ।
शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति संवन्धः, ग्रहशब्दाभावात् । केन तर्हि
संवन्धः । मकुटेनैन्द्रवायवाग्रशब्देन, शुक्राग्रान् गृहीयात्, ऐन्द्रवायवा-
ग्रानिति । के ते ग्रहा इति, तत्रोक्तम् । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्र-
तिकर्ष इति ॥ ७० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

तुल्यधर्मोश्च ऐन्द्रवायवाग्रैः । तत्र घारासंयोगो दृश्यते । तस्माद्घारा-
ग्रानुद्दिश्यैतदग्रता विधीयते ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

घारयेद्युस्तं यं कामाय गृहीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ।
अथ तं सादयेत्, यं कामाय गृहीयुरिति काम्यस्य घारणानन्तरमैन्द्र-
वायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष
इति ॥ ७२ ॥

(ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ सि०

इदमाज्ञायते—आश्विनाग्रान् गृहीयादामवाविना, शुक्राग्रान् गृ-
हीयादभिचरतः, मन्ध्यग्रान् गृहीयादभिचर्यमाणस्येति । पुरस्तादैन्द्र-
वायवस्य प्रतिकर्ष इत्युक्तम् । तत्रायपर्यः सांज्ञिकः । किं सादनमपि
प्रतिकृष्यते नेति । अवचनाभेति द्रुमः । शब्दप्रमाणका वयम् ।
शब्दश्च ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्माज्ज सादनं प्रति-
कृष्यत इति ।

एवं माप्ते, द्रुमः । सादनमपि प्रतिकृष्यत इति । फुता । ग्रहणशेषो
हि सादनम् । ग्रहणं हि मदानार्थम् । तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपरमाप्तव-

सादयित्वा न शक्यं युगपद्धोमार्थं कर्तुम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं
भवति । तस्माद्ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणेऽवश्यं
प्रतिक्रष्टव्यमिति ॥ ७३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

लिङ्गमपि दृश्यते, यथा सादनं प्रतिकृष्यत इति । किं लिङ्गम् ।
धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं
सादयेत्, यं कामाय गृह्णीयुरिति, सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ ७४ ॥

(ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रधानानपकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२२] प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥ पू०

इदमात्रायते—आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रानभिच-
रतः, मध्यग्रानभिचर्यमाणस्येति । तत्र ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं
प्रतिकृष्यत इत्युक्तम् । अपेदानीमिदं संदिश्यते, ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे
प्रदानं प्रतिकृष्यते नेति । किं प्राप्तम् । प्रतिकृष्यत इति । कुतः । संब-
न्धात् । संबन्धं हि ग्रहणं प्रदानं च । प्रदातुं हि तद्गृह्यते । तथा हि
दृष्टार्थं तद्भवति । इतरथा यत्सादनादूर्ध्वं तद्दृष्टार्थं भवेत् । न चेदमदृष्टा-
र्थम् । तस्माद्यतरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । एवं
चेद्यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति, संबन्धात् । सादनवत् ।
यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते, एवं प्रदानमपीति ॥ ७५ ॥

न वा प्रधानत्वाच्छेषत्वात्सादनं तथा ॥ ७६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिकृष्यत इति । प्रधानं हि तत् । न हि तद्-
ग्रहणस्योपकारकम् । तस्माच्च प्रतिकृष्यते । यदुक्तं सादनवदिति ।
शेषो हि सादनम् । तस्मात्प्रतिकृष्यते ॥ ७६ ॥

(अथनीकायां प्रथमद्वितीययोरद्वोरेन्द्रवायवाप्रत्वशुक्राप्रत्वयोः पुनःश्रवण-
स्थानैमित्तिकत्वार्थताधिकरणम् ॥ २३ ॥)

[२३] अथनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥ पू०

अस्ति द्वादशाहे अथनीका, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीपोदयनीयौ, दशमं

चाहः, अथेत्तरेषां नवानामह्लामैन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र प्रथमद्वितीयगोरह्लोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च श्रूयते । सा चोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथंतरसामत्वात्, बृहत्सामत्वाच्च । तत्र सदेहः । किमुदित-मर्दुवदितं पुनः श्रूयते, किमन्यस्परिसंख्यातुम्, उत्तार्थवादार्थम्, अथवा समानविष्यर्थम् । किं प्राप्तम् । अर्थवादायेति । कृतः । उदितमनुवदितं ह्युच्यमाने प्रवृत्तिविशेषाक्रिया नास्ति । त्रिदोषा परिसंख्या । तस्माद-र्थवादायेति । क० पुनरत्र गुणवाद । औचित्यम् । आग्रयणाग्रत्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यम् । कथमिव । प्रथमद्वितीयगोरह्लोरैन्द्रवायवाग्रता च चादिता, न तृतीयेऽहनि । तत्र त्वाग्रयणाग्रता न्याय्येति ॥ ७७ ॥

अपि वाऽहर्गणेष्वग्निवत्समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न गुणार्थं श्रवणं समानविष्यर्थमिति । न श्रवणं चादितं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र पुनर्वचनमनर्थकम् । तस्मात्तदन्या-र्थमिति । कथं तर्हि श्रवणम् । वाचयेनेदं ज्योतिष्टोमे रथंतरसाम्नि प्रवृत्तं चोदकेन भाष्यते । तस्मात्समानविधिं करिष्यामीति पुनरुच्यते । अग्नि-वत् । यथा, अर्थातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति, तद्व्यवध्येन, तपतिरात्रेण, तं चतुरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरा-त्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेणेति । प्रयोजनं पक्षोक्तं, न परि-संख्या भवतीति ॥ ७८ ॥

(व्यूढस्य समूहविक रत्वाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ पू०

द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत्, ऐन्द्रवायवाग्री प्रायणीयोदयनीयौ, दशम चाहः, अथेत्तरेषां नवानामह्लामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ

शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रमिति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ मायणीयोदयनीयौ, अथेतरैर्षा दशानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रौ, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रौ, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रौ इति । तत्र संदेहः । किमुभयपकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आम्नाता एत समूहं प्रकृत्याऽऽम्नातः । तद्विकारो व्यूढ इति । किं प्राप्तम् । द्वादशाहस्य व्यूढसमूहत्व समानविधानं स्यात् । कुतः । उभयपकारस्य प्रकृतत्वान्न गम्यते विशेषः, क्रस्य धर्माः क्रस्य नेति । तस्मात्समानविधानौ । पृष्ठवत् । यथा, बृहद्रथं तरे पृष्ठे प्रकरणस्य तुल्यत्वात्समानधर्मणी, एव व्यूढसमूह स्था-दिति ॥ ७९ ॥

व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढविकारः ॥ ८० ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न व्यूढसमूहौ समानविधानौ । किंतु व्यूढः समूढविकारः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमिदं भवति, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति व्यूढे श्रूयते । न च व्यूढे चतुर्थेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रता । का तर्हि । आग्रयणाग्रता । तत्र, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनमिति वचनं नावकल्पते । यदि व्यूढः समूढविकारस्ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः । ऐन्द्रवायवस्यैतदायतनं प्राप्तम् । तत्राऽऽग्रयणस्योच्यते इति । तस्माद्विङ्गदर्शनाद् व्यूढः समूढविकार इति ॥ ८० ॥

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥

य कामयेत् बहु स्यां प्रजापेयेति । काम्यो वा त्रैमिक्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथाऽऽकामये मुद्गौदनमोजनं निवात शृष्या वेति ॥ ८१ ॥

तस्योभयथा प्रधुत्तिरेककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

इदं प्रयोगिनसूत्रम् । तस्योभयपकारस्याहर्षणेषु प्रधुत्तिरविशेषेण । ऐककर्म्यात् । यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, यत्र

वचनं लिङ्गं च तत्र व्यूहः प्रवर्तते, । अन्यत्राविशेषेण समूह इति ॥८२॥

(गवामयने उपनीकायाः स्वस्थानविवृद्ध्याऽभ्यासाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२५] ऐकादशिनवत्पनीकापरिवृत्तिः स्यात् ॥ ८३ ॥ पू०

द्वादशाहे समाप्नायते-ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अयेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रमिति । तद्गवामयने चोदकेन मासम् । तत्र बहूनि उपनीकानि परिवर्तयितव्यानि । तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः । अयेदानीमभ्यासे संदेहः, किं दण्डकलितवदभ्यासः कर्तव्य एत स्वस्थानविवृद्धिरिति ।

कथं दण्डकलितवदस्यात्, कथं वा स्वस्थानविवृद्धिरिति । यद्यहामधिकारस्तत आद्येषु नवस्वहस्तु परिसमाप्तेषु शिष्टेष्वपि उपनीकां चोदकः प्रापयतीत्युपरिपतपिदं भवति, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रमिति । तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु पुनरिदमेवोपतिष्ठते, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरिति । एवं दण्डकलितवदावृत्तिः । अथाहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयोदयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि नवभिरनीकैः पूरितवत्त्वं स्यात् । तत्र पूर्णे पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवदस्य स्यात् । न च वृद्ध्या विना तदन्तरं पूर्येव इति स्वस्थानविवृद्धिरागतेति ।

किं पुनः प्राप्तम् । दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तत्रैतद्वर्ण्येऽहरधिकारोऽत्रेति । एवं द्वाप्नायते-ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम् । प्रकृतत्वादहरिति गम्यते । तस्मादहरधिकारः । अतोऽवगच्छामो दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायानां दण्डकलितं न्यायम् । तथा क्रमानुग्रहो भवति । तद्यथा, कश्चिदुच्यते—अनुवाकस्त्रिः पठयतामिति । दण्डकलितवदसौ पठयते, क्रमानुग्रहाय । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । यथाऽस्मिन्नेव गवामयन ऐकादशिन्यभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविवृद्धयेति ॥ ८३ ॥

स्वस्थानविवृद्धिर्वाऽह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ सि०

स्वस्थानविवृद्धिर्वा, न दण्डकलितवदावृत्तिः । तत्रेदं वर्ण्यते, नाह-
रधिकार इति । कुतः । अह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । अमृत्यसाऽह्नां
संख्या नवानामह्नामिति । ऐन्द्रवायवाग्रमिति च विधीयमानमिति ।
कथमहर्न विधीयत इति । वाक्यभेदप्रसङ्गतत् । ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं
भवति, तच्चाहः, नाहःसंघात इति वाक्यं भिद्येत । तस्मादनुवादमात्रम-
दर्शयणम् । एवं चेतक्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिराश्रयणीया । आग्र
यणाग्रान् कृत्वैन्द्रवायवाग्राः कर्तव्या इति ॥ ८४ ॥

पृष्ठ्यावृत्तौ चाऽऽग्रयणस्य दर्शनात्त्रयस्त्रिंशो परिवृत्तौ पुन-
रैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिरिति । कुतः । उत्तरस्मिन् पक्षासि
पृष्ठ्यावृत्तावाग्रयणाग्रताया दर्शनं भवति त्रयस्त्रिंशेऽहनि । कथम् ।
जगती वै च्छन्दासि मन्यवरोदन्ति, आग्रयणं वै ग्रहाः, वृहस्पृष्टानि,
त्रयस्त्रिंशं स्रोमा इति । तदेतत्स्वस्थानविवृद्धावचकल्पते, न दण्डकलि-
तवद वृत्तौ । कथम् । पूर्वस्मिन् पक्षासि त्र्यनीका त्रिः परिवर्तत । तस्मिन्
अनावृत्तौ च साऽऽग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते । उत्तरमपि पक्षो व्यावृत्तमिति ।

अतः परं त्र्यनीकाधिकारणं व्याख्यायते ।

प्रथमस्य यज्ञभागस्यैन्द्रवायवाग्रता विधीयते । कुतः । यज्ञस्य फले चोदितत्वात् ।
अहानीत्यपमर्षो लभ्येत एव । यदि चाहरिति विवक्ष्येन, वाक्यं भिद्येत । निष्फ-
लानि च तानि ॥ ८४ ॥

यस्य दण्डकलितवदावृत्तिः, तस्यैतद्दर्शनं नोपपद्यते । कथम् । अग्निम् गवामयने,
अशीतिशते पूर्वं पक्षः, एवमुत्तरम् । तत्र पूर्वपक्षासि त्र्यनीका निविद्यते । सा
निविद्यमानाऽऽद्ये द्वे अहनी वर्जयित्वा भवति । तयोरेन्द्रवायवाग्रतायाः प्रत्यक्षा-
म्नानात् । शिष्टेष्वहसु निविद्यमानायाः सप्ताहानि परिशिष्यन्ते । तत्र सप्तम ऐन्द्र-
वायवाग्रता । तस्मिंश्च पूर्वं पक्षः समाप्तं, त्र्यनीका स्वपरिसमाप्ता । सा च परिसमा-
प्यित्तया । ततो विषुवान् शुक्राम् । ततः प्रथमः स्वरसामाऽऽग्रयणाम्, द्वितीयः स्वरसा-

१ लभ्येत एवेति—यज्ञभागस्याहसमफलाविति शेषः । २ एवमिति—मध्ये विषुवत्संज्ञक
एकाह, इति शेषः । तथा च—एकैकं यज्ञधिकारतत्रयस्युत्पत्त्या नर्कं गवामयनसिद्धिं शेषम् । ३ निवि-
द्यमानाया इति—एधोनविद्यतिव रमण्युत्तारा इति शेषः । ४ तस्मिंश्च—सप्तमेऽहनि ।

तत्रैतद्देशनं विरुध्यते । तस्मात्स्वस्थानाविष्टादिरिति ॥ ८५ ॥

सुर्या गणना कर्तव्या । नुर्यायां च गणनायां छिद्गदर्शानुपपत्तिरेव । अयं च विशेषो दर्शितः । एकस्य कृत्स्नं गवामयनवाचिकृत्य गणना, अपरस्य पूर्वमिमेव पक्षसि गणना ।

अत्रोच्यते । यदि चोदकेन ध्यनीका प्राप्यते तथा सत्येते दोषां भवेयुः । एषा तु गवामयने प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते । गवामयने च धर्मा विधीयमाना अवांतरप्रकरणेन पूर्वमिमेवपक्षसि निविशन्ते, न कृत्स्ने गवामयने । असंभवात्कृत्स्ने गवामयने भवेयुः । संभवाति चावांतरप्रकरणेन निवेशः । पूर्वपक्षवादिनेस्तु दण्डक-
लितषदावृत्तिः पूर्वमिमेवपक्षसि न समाप्यते । तस्य प्रिवृत आरभ्य गणना प्रवर्तते । आद्ययोरेन्द्रवायवाग्रतायाः प्रत्यक्षान्मानात् । आदौ वाऽऽरभमाणस्य द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रता स्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षेणैन्द्रवायवाग्रत्वेन विरोधः स्यात् ।

ननु शुक्राग्रताऽपि प्रत्यक्षैव । उच्यते । सामान्येन शुक्राग्रता विशेषणैन्द्रवाय-
वग्रता । सामान्याश्च विशेषो बलवान् । तस्मात्तृतीयादारभ्य तस्य गणना । सिद्धान्ते त्वविरोधात्प्रथमादेवाऽऽरभ्य गणना घटते ।

अत्र चोद्यते । उद्योतिरादय उत्पद्यमाना विशेषनामधेयेन धर्मान्गृह्णन्त एवात्प-
द्यन्ते । यथा कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रम् । ध्यनीका तु संघातधर्मत्वेन प्राप्नोति ।
सा च पश्चात्कालीनत्वादूर्ध्वला, उत्पन्नसंयोगित्वेन ।

उच्यते । अत्र पौर्वापर्यबाधो भवति । यथा विकृतौ दक्षिणान्मानं चोदकेन
प्राप्तं चाचित्वा निविशते, विरोधात् । एवमिहापि ध्यनीका नामधेयप्राप्तं चाचित्वैव
निविशते । यथाऽपच्छेदे पूर्व नैमित्तिकमुत्तरेण विरोधे चाप्यते ।

अथवा, यदा यागः फले चोदितो भवति तदा धर्मानाक इत्यति । एतस्यामव
स्थार्या किं चोदकेन धर्मा उत नामधेयेनेति चिन्तायां, नामधेयेन धर्मप्राप्तिः । तच्च
लक्षणया धर्मप्राप्तिं करोति । ध्यनीका तु गृह्णन् न लक्षणया धर्मप्राप्तिं करोति ।
उपदेशेनैव गृह्णाति । अतिदेशाच्चोपदेशो बलवान् ॥ ८६ ॥

१ तस्येति—पूर्वं पक्षवादिन आद्यमहर्द्वयं विहाय पृष्ठपण्डहाद्यस्य प्रिवृत आरभ्य ध्यनीकाया गणना प्रवर्तत इत्यर्थः । २ कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रम्—द. मु० । ३ वाच्यत इति—तथा चोदके ' पौर्वापर्यं पूर्वदीर्घत्वं प्रकृतितपत् ' (अ० ६ पा० ५ अ० १९ सू० ५४) इत्यत्रेति शेषः ।
४ तच्च—नामधेयम् ।

वचनात्परिवृत्तिरैकादशनेषु ॥ ८६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐकादशिनवदिति । युक्तं यदैकादशनेषु दण्डक-
लितवदाष्टात्तिरिति । वचनं हि उद्भवति । घाटणमन्ततः, पुनः पर्याष्ट-
वृत्तेष्वग्रेष्वेव प्रथमेऽष्टन्यालभेतेति । वचनादण्डकलितवदाष्टात्तिरिति पुनः-
पर्याष्टवृत्तेष्विति । सा द्वादशाहःसंभवन्ती गवामयने विशति । किमिव
वचनं न कुर्यात् । न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति ॥ ८६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

लिङ्गं स्वस्वप्येवमर्थं दर्शयति, यथा दण्डकलितवदैकादशिना आव-
र्तन्त इति । माणा वा ऐकादशिनाः, यदैकादशिनीभिरीयुरहान्यतिरि-
च्यन्ते पशवो वन्ति । स्वस्थानविट्टदौ नास्त्यतिरेकः, दण्डकलितवदाष्टात्तौ
भ्युत्पत्ताऽतिरिक्तता वा भवति । तस्मादपि पश्याम ऐकादशनेषु दण्ड-
कलितवदाष्टात्तिरिति ॥ ८७ ॥

(स्यूटात्मकद्वादशाहं म.शणामेव छन्दोव्यतिगमाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[२६] छन्दोव्यतिक्रमाद्ब्यूढे भक्षपवमानपरिधि-

कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहव-

त्स्यात् ॥ ८८ ॥ सि०

अस्ति द्वादशाहः, स्यूढो ब्यूढश्च । तत्र ब्यूढः, ऐ-द्रवायवाग्रं माय-
णीयोदयनीयौ, अथेत्तरेषां दशानाम्ह्यमैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ
शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथेन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे,
अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐ-द्रवायवाग्रं इति । तत्र ब्यूढे, इदं समाप-
नन्ति, छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोकयभिध्यायन्ति, गायत्री त्रिष्टुप्,
त्रिष्टुप् जग याः, जगती गायत्र्या इति । तत्र सन्ति भक्षपवमानपरिधि-
कपालानि । भक्षास्त्वावत्, भक्षे हि या विश दीर्घापुस्त्वाय शंतनुत्वाय
एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृरोऽस्थभिनोस्त्वा वाहुभ्यां सध्यांसं व-

[८६ ॥ ८७ ॥

१ हृदये भवाधिनोर्वाहुभ्यां — क. ल. १ (अ० ३ पा० २ अ० १ सू० २५) इत्यत्र
भाष्यदृष्टता भक्षमन्त्र आनुपूर्व्यां इत्त्रोऽपि लिखित इति प्रकृते विचिद्व्यतिरिक्तात्वेन लेखनेऽपि
न वाच्यमिति ज्ञेयम् ।

सुहृणस्य रुद्रवह्णस्याऽऽदित्यवह्णस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुपच्छन्दसो जगतीच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य—मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति । तथा पवमानः, इपेनोऽसि गायत्रच्छन्दाः, सुपर्णोऽसि त्रिष्टुपच्छन्दाः, सध ऽसि जगतीच्छन्दाः, अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारय, इति च । तथा परिधयः, गायत्री मध्यमः परिधिः, त्रैष्टुभो दक्षिणः, जागते उत्तर इति । तथा कपालानि, अष्टाकपालः प्रातःसवने, एकादशकपालो माध्यंदिनीयः, द्वादशकपालस्तार्तीयसवनिक इति ।

तत्र संदेहः । किं छन्दोव्यतिक्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां, भक्षणस्य च, पवमानमन्त्राणां पवमानस्य च, तथा परिधीनां कपालानां च, अथवा मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रम इति । किं प्राप्तम् । मन्त्राणां मन्त्रार्थानां च । कृतः । अविशेषवचनात् । अविशेषेण भवति वचनम् । छन्दांसि वा अन्यान्यस्य लोकेमभिधायन्ति, गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुब् जगत्याः, जगती गायत्र्या इति । न विशेषः श्रूयते रक्षाणां व्यतिक्रम इति । तस्मान्मन्त्राणामर्थानां चेति । अतो मध्यमः परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो मध्यमस्येति । अष्टाकपालो माध्यंदिनीयः कार्यः, एकादशकपालतार्तीयसवनिकः, द्वादशकपालः प्रातःसवनीय इति । तथा, भ्रातःसवनीयो भक्षो माध्यंदिनस्य भक्षणस्य स्थाने मस्थयितव्यः, माध्यंदिनस्तार्तीयसवनिकस्य, तार्तीयसवनः प्रातःसवनीयस्येति । तथा, बहिष्पवमानो माध्यंदिनस्य पवमानस्य लोके, माध्यंदिन आर्भवस्य, आर्भवो बहिष्पवमानस्येति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । नाविशेषेण छन्दसां व्यतिक्रमः स्यात् । मन्त्रगतो ह्येष व्यतिक्रमः । मन्त्रगतान्येव व्यतिक्रमेयुः । किं कारणम् । श्वपन्ते मन्त्रगतानि विपर्यसितुम् । भक्षादयः पुनर्विपर्यस्ता अपि त एवेति । माध्यंदिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव त्रैष्टुभः कृतः स्यात् । एवं सर्वत्र । वथम् । स्वकालेऽपि दासो न गायत्रः । गायत्री हि त्रिष्टुभः स्थानमभ्येति, नागायत्री । न भक्षादयो गायत्रादयः । तस्मादसंभवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य । मन्त्र-

गतानि तु छन्दसि श्वनुवन्त्यन्योन्यस्य लोके व्यतिक्रमयितुम् ।
तस्मान्मन्त्रगतानां छन्दसां व्यतिक्रम इति ॥ ८८ ॥

इति श्रीशवरस्वामिमिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमा-
ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥

(यज्ञे रथंतरादिसाम्नां तृचे गानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥ पू०

सामान्युदाहरणं, रथंतरं बृहद् वैरूपं वैराजं शावरं रैव-
सामिति । तत्र संशयः । किमेकस्यामृचि गानं कर्तव्यमुत तृच
इति । किं प्राप्तम् । एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः । एकस्यामृचि गातध्या-
नि । एवं स्वाध्याये गीतानि । यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि
गातव्यानि । कर्मणि स्वाध्याये चादेलक्षणं न्यायम् । कर्मणि कर्तुं
स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति । अतो यथाऽभ्यस्तं तत्र प्रयोक्तव्यम् । तस्मा-
देकस्यामृचि गीयेन् । एकचोत्पत्तीन्युदाहरणं, न तृचोत्पत्तीनि ।
यथाऽऽह, सिमा-संतनि-यतय-एवागत्य-शाकरवर्णमिति ॥ १ ॥

तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥ सि०

न चैतदेवम्, एकस्यामेव गातव्यानीति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् ।
लिङ्गं भवति । एवमाह, अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रसूयति, द्व्यक्ष-
रेणोत्तरावोरिति । न होकस्यामृचि प्रथमोत्तरासंवनो भवति । तस्मात्तृचे
गातव्यानीति । अथेदमपरं लिङ्गम् । ऋक् सामोवाच, मियुनी संभ-
वावेति । सोऽब्रवीत्, न वै त्वं ममाळमसि जायात्वे वेदो मे महिषेति ।
ते द्वे भूत्वोचतुः, सोऽब्रवीन्नैव वां मयाळं स्यो जायात्वे वेदो मे महि-

॥ ८८ ॥]

इति श्रीमदृक्कारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दृष्टीकायां
दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

[॥ १ ॥

मेति । तास्ति स्तो भूत्कोञ्चुः, सोऽन्नधीत्संभवामेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ।

आह । लिङ्गमिदं, मास्तिरुच्यतामिति । तदाभिधीयते । कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम काचिद्व्यसित, तथा उत्तरे इति । व्यवस्थाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वमिति प्रथमाया ऋचोऽष्टाक्षरेण प्रस्तोतव्यं, द्व्यक्षरेण चोत्तरयोरिति । तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्रित्वमापद्यते । तथा, यद्यप्यनुवादस्वरूपोऽयं शब्दा, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति, तथाऽपि ऋक् सामोवाच-इति पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं, वचनानि त्वपूर्वत्वादिति ॥ २ ॥

(वीक्षणे स्वर्द्ध्वपदपाठकालविधानाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

ईश्वरं वै रथंतरमुद्गातुश्शुः । प्रमायिता रथंतरे प्रस्तूपमाने संभीलंत्, स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षेत । अत्र संशयः । किं स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षणमद्गमयोजनसंबन्ध उत कालार्थः संयोग इति । तत एतावत्तावन्नः परीक्ष्यं, किं रथंतरे प्रस्तूपमाने संभिलेदित्यस्य शेषः स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षेतेति, उत स्वर्द्ध्वमित्येवमादि पृथग्वाक्यमिति । किं प्राप्तम् । अद्गमयोजनसंबन्ध इति पृथग्वाक्यमिति । कुतः । भेदेनाद्यगमात् । भिन्नमिदमुपलभ्यते, स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षेतेति । नन्वभिन्नमपि लक्ष्यते, रथंतरे प्रस्तूपमाने संभिलेदिति विधाय, स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षेतेत्यनुवदतीति । उच्यते । उभयावगतौ भेदो ग्रहीतव्यः । स भेदो गृह्यमाणो न तेन विरुध्यते । अन्यतरगतिातु विध्यनुवादयोर्विरोधात् । तत्र विधिर्न्यायोऽपूर्वत्वात् । वादमात्रं ह्यनर्थकम् । विध्यद्गमाच्च । विधिश्चाद्यगम्यते, वीक्षेतेति । श्रुतिश्चैवमनुगृह्यते । स्वर्द्ध्वं प्रति वीक्षेतेति स्वर्द्ध्वशब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते । स्वर्द्ध्वशब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्संबन्धः । इतरथा स्वर्द्ध्वशब्दः कालं लक्षयेत् । श्रुतिलक्षणविशेषे च श्रुतिर्न्याय्या । तस्मादद्गमयोजनसंबन्धः ।

॥ १ ॥

१ (अ० ३ पा० ५ अ० १ श्रु० २१) । २ संभिलेदिति आदरेणिकारिषु पाठः ।

१ पूजावर्णन-पृ० १

अथा, स्वर्हं प्रति धीक्षेतेत्येषमङ्गप्रयोजनसंबन्धः । स्वर्हंशब्दो
धीक्षणस्य साधनमिति । तथा लिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति । स्वर्हंश
व्यर्थवणाद्वाक्यमपि । तस्मादङ्गप्रयोजनसंबन्ध एवेति ।

एवं माते, ब्रूमः । स्वर्हं प्रति धीक्षणं कालमात्रं स्यात्परार्थत्वात् ।
नैतदेवम्, अङ्गप्रयोजनसंबन्ध इति । किं तर्हि । स्वर्हंशब्देन धीक्ष-
णस्य कालार्थः संबन्धः स्यात् । वृत्तः । परार्थत्वात्साम्नः । रथंतरे
पृष्ठं मनतीति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते । तच्च साम पदानां स्तुतिं
निर्वर्तयतां संश्लेषादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराण्युपदर्शयत्स्तुतिमभिनि-
र्वर्तयतीत्युच्यते । एवं चेत्साम्नि स्तुतौ विनियुज्यमाने यानि तानि
परस्परसव्यपेक्षाणि ऋरूपदानि स्तुतौ विनियुक्तानि भवन्ति । अतः
स्वर्हंशब्दस्य तन्मध्यपाठस्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीति । अतः
परार्थत्वादिह कालार्थः संयोग इत्यध्यवसीयते ।

ननु मन्त्रे सपाम्नानमात्रं, रथंतरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं
साधित्वैतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसंबन्धमेव प्रकल्पयेदिति । उच्यते ।
तद्धि वाचकं भवति । यद्वाचमानमप्रयोजनं भवति । न चैतद्वाच-
मानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । मन्त्रे सपाम्नानसा-
म्यर्थात्सामोपदेशाच्च स्तुतिसंबन्धः साक्षात् । वाक्यकारिकाकारकसं-
बन्धः । उभयोः प्रमाणावगतत्वाद्दुभयसंबन्धो न विकल्पत इति यज्यु-
च्येत । तच्च । यो हि मन्त्रवाक्याद्व्यवहितस्य क्रियाकारकसंबन्ध-
मवगच्छति, नासौ सकृदुचरितस्य स्तुतिसंबन्धमप्यवगच्छति । यद्यव-
गच्छेत्, पुनरुच्चारयेत्, नान्यथा । तस्मात्तस्यामेव श्रुतौ क्रियासंबन्धे
कारकसंबन्धो न स्तुतिसंबन्धे । कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्रा-
म्नानस्य सामोपदेशवत्त्वस्य स्वर्हं प्रति धीक्षेतेत्यस्याविरोधे साधित्वे
कालार्थः संयोग इति । अत्र उच्यते—कालार्थः संयोग इति ।

अथ पदुक्तं, भेदाभेदयोर्भेदो ग्रहीतव्यः । विध्यनुवादयोर्विधिर्वा-
प्यात् । विधिप्रत्ययदर्शनाच्चरमेवावगम्यत इति । अत्र ब्रूमः । सार्थं,
विध्यनुवादयोर्विधिर्वाप्यात्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वादिनि । यदि तु ममा-

णान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते । यत्र तु पदान्तरादर्थार्था प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य तत्र प्रमाणान्तरमतीतत्वाच्छब्द उच्चरन्ननुवाद इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति । नापश्यन् पुरुषः क्रियासु व्यापारमुपगन्तुमुत्सहति इत्यर्थमाप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । ननु रथंतरे मस्तूयमाने समीलेदिति प्रत्यक्षवाक्यमर्थमाप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत । यथा मजापतिव्रतानि पौरुषेयी स्वेच्छामवृत्तिं वचनसामर्थ्या-
न्निरुन्वन्ति, तद्वदिति । नेत्यवगम्यते । कथम् । क्रियाभारम्भसंबन्धात् । रथंतरे मस्तूयमाने, इत्युच्यते । तदतीते मस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थ-
त्वादर्थमाप्तं न चारयितुमर्हति ।

अथ यदुक्तं, स्वर्दक्षशब्दबीक्षणयोर्वाक्येन संबन्ध इति । वाक्या-
र्थत्वाद् दृशिपयोगाच्च लिङ्गादर्शनक्रियासामर्थ्यमस्तीति । अत्र द्रूपः ।
मतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात्स्वर्दक्षशब्दस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव ।
श्रुतिश्च लिङ्गवाक्ययोर्वाधिका समाधिगत्रैव । अथवा, नात्र वाक्यं
बाधयेत् । वाक्यं हि संबन्धप्रत्यायकम् । यथासंभवमनेकविधः संबन्धो
वाक्याद्गम्यते । क्वचित्क्रियाकारकसंबन्धः, क्वचिद्विशेषणविशेष्यसं-
बन्धः, क्वचिलक्ष्य लक्षणसंबन्ध इत्येवंपकाराः संबन्धविशेषा इति । तत्रेह
लक्ष्यलक्षणसंबन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव संबन्धविशेष इति
न वाक्यं बाधयेत् । यथा लोके, वृक्षं प्रति विद्योतत इति न विद्योतनस्य
वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यत इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्यो-
तनस्य वृक्षविह्वलभावाद्योपादीयत इति । तद्वदिहापि पुरुषार्थतया
प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वर्दक्षशब्दो लक्षणयोपादीयत इति न वाक्या-
नर्थप्रयम् । न हि लक्ष्यलक्षणयोरनुच्चार्यमाणयोः संबन्धोऽवगम्यत इति ।

यदपि दृशिपयोगालिङ्गननुग्रह इति । तदपि न समर्थमिदंस्ति तस्या-
थस्य पश्यामः । स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्यमानो दर्शनप्रवगमयेद्, न
परार्थः । स्वर्दक्षशब्दे तु सोपपदो दृशिः कर्तृत्वे गुणभूतोऽवगम्यते ।
कर्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्ता प्रत्याच्यमानो बीक्षणादिङ्गत्वेन
कल्प्यते, दृशेरत्यन्तपारतन्त्र्यात् । कर्त्रभिधानश्च सद्यं नैव बीक्षविना
सामञ्जस्येन संबन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थ उच्यते, स्वर्दक्षं बीक्षे-
त्तेति । कोऽसौ स्वर्दक्ष, यं प्रति बीक्षणमुपदिष्टमित्यविजानन्वो नैव

क्रियापध्यवस्थेयम् । अथायमर्थः, स्वर्देशं वीक्षणं निर्वर्तयेदिति । तथाऽ-
प्यप्रज्ञानात्स एव दोषः । तदेवंपकारे संबन्ध आह्वयेनाभ्युपगम्य-
माने न लिङ्गं न च वाक्यमनुपृच्छते । लक्षणसंबन्धे तु वीक्षणस्य, एत-
दुच्चारणकाले वीक्षेतेति भवति कयाचिदुक्त्या संबन्धः । स्तुतिसं-
बन्धश्च कर्त्रभिधानस्यापि सतो न विरुध्यते । सामानाधिकरणादी-
शानेन विशेषणविशेष्यभावसंबन्धमभ्युपैति, ईशानं स्वर्देशं तस्युप
इति । अतो वदामः, स्तुत्यर्थस्य सतः, स्वर्देशं प्रति वीक्षेतेत्यत्र
कालार्थः संबन्ध इति ।

किं भवति प्रयोजनम् । अङ्गलिङ्गसंबन्धे सति यदा, रथंतरमुत्तरयो-
र्गायत्रीत्यतिदेशः, तदैतदुपतिष्ठते, रथंतरे प्रस्तूयमाने संभिलेदिति ।
वचरयोस्तु स्वर्देशशब्दाभावाद्दर्शनानियमः पूर्ववत्ते । निदान्ते तु
लक्षणसंबन्धे सति तावति भागे कालाहानात्, स्वर्देशं प्रति वीक्षेतेति
नियमः सिद्धो भवति ॥ ३ ॥

(गाथापानिके पृष्ठचपट्टे बृहद्रथंतरयोः प्रत्यहमेकैकपैवानुष्ठा-
नाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[३] पृष्ठचस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विसामवम् ॥ ४ ॥ पू०

इदमाम्नायने, पृष्ठचः पट्टो बृहद्रथंतरसामा, इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किंपरहर्दिमामकं कर्तव्यमुत केपुविद्वहःपु रथंतरं केपुवि-
द्वृहादिति । कुतः संशयः । यद्येने समस्ते सामनी, यदि विभक्ते,
वमपया, पृष्ठचः पट्टो बृहद्रथंतरसामा, इतिशब्दोऽवकलने । तत्रैव
विचारः । किं द्रंशगर्षो बहुमीधिरथं, बृहद्रथंतरे सामनी यस्येति,
उतानेकरूपदो बहुमीधिरः, बृहद्रथस्य, रथंतरमस्येति । यदि द्रंशगर्षो बहु-
मीधिरः, पर्यहं समस्ते सामनी । अनेकरूपे बहुमीधो विभक्ते इति ।

॥ ३ ॥]

द्रंशगर्षो बहुमीधिरथम् । अथाऽनेकरूपविशिष्ट इति । द्रंशगर्षे मयं सामन्,
बृहद्रथ रथंतरं केति द्रंश, पश्चादन्वयदर्शनेभवत्तः । अनेकरूपविशिष्टे, बहुमीधर रथंतर-
मस्य सामोति शर्वाण्येवावशब्देन संबन्धने निरपेक्षानि ।

१ दर्शनानियम इति-पूर्ववत्ते कवचुलतापत्तमि धर्मिलनमेव चार्थमिच्छावः । पितृशब्दे तु
वैश्वानरिभ्यज्जकारणेनासागणविद्वेषेव धर्मिलनमिति ।

किं तावत्प्राप्तम् । समस्ते इति । तत एतद्व्यवर्णने । द्वंद्वगर्भो बहुव्री-
हिरिति । कुतः । बृहद्रथंतरशब्दपौरानन्तर्यादिवृत्तिपक्षस्याऽऽश्रितत्वात्,
वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । द्वंद्वे च स्वार्थामिधानाच्छ्रुत्यनुग्रहोऽ-
न्तरङ्गता च । इतरथा चोभयमपि बाधयेत् । अनो द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः । एवं
चेत्प्रत्यहं समस्ते सामनी भवेताम् । कुतः । इतरैतरयोगद्वंद्वस्य भावात्,
यत्र रथंतरं तत्र बृहत्सहितम् । स एव युगपद्विधिर्यदितरैतरयोगः ।
तस्मात्प्रत्यहं समस्ते इति । एकाहवत् । यथा, ज्योगामयाविन उमे
कुर्यात्, संसवे उमे कुर्यात्, अपचितानप्येकाहे बृहद्रथंतरे कुर्या-
दिति ॥ ४ ॥

विभक्ते वाऽसमस्तविधानात्तद्विभागेऽपि-

प्रतिपिच्छम् ॥ ५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, अहरहद्विसामकमिति । केषुचिदहःसु रथंतरं, केषु-

तत्र पूर्वः पक्षः । बृहच्छब्द उच्चरितः संबन्धिनमपेक्षते । रथंतरशब्दोऽपि ।
द्वयोरानन्तर्येणोच्चरितत्वात्प्रथमं तावदानन्तर्येण संबन्धः पश्चादस्यशब्देन । वृत्तिपक्ष-
स्याऽऽश्रितत्वादिति वृत्तिशब्देन समासं ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थसंबन्धाद्द्वंद्व-
समासो भवति, पश्चादन्यपदार्थसंबन्धः । ननु ' विभोषा ' इत्यनेन वैकल्पिकः
समासः स्यात्, न नित्यः । तत्र । यदा वाक्यं तदाऽन्यपदार्थसंबन्ध एव भवति, नावां-
न्तरसंबन्धः । यदा समासस्तदाऽवान्तरसंबन्धो लभ्यते । एतस्मिन्द्वैते चोदकसामर्थ्या-
द्वाक्यमेवाऽऽश्रयामो न समासमित्याशङ्कां निराकर्तुं वृत्तिपक्षे च समासस्य
नित्यत्वादित्यनेन ग्रन्थेन नित्यं समासं प्रतिपादयतीदृशेषु । कथम् । एवमाह—
' द्वंद्वतत्प्रुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ' । वाक्यचक्रप्रियः । पञ्चगवधनो दशगव-
धन इति । यदि पूर्वं समासो न क्रियेत तथा सत्यप्रयोगः प्राप्नोति । तस्माद्द्वंद्व-
भाविनोः पूर्वपदयोरवान्तरसमासो नित्य इति ॥ ४ ॥

१ अपचितौ—क. । २ ' विभक्ते वा असमस्तविधानात्तद्विभागे विप्रतिपिच्छम् ' इत्येव प्रायः
स्वप्न पाठो दृश्यते । ३ तयोः—मु । ४ पा० सू० (४-१-११) । ५ स्यात् । न । तत्र यदा—प०
मु० । ६ पा० सू० (२ -१-११) अत्रत्यं वाकिकम् । ७ वाक्यचक्रप्रिय इति—द्वंद्वपक्ष इति शेषः ।
८ पञ्चगवधन इति—तत्प्रुरुषपक्ष इति शेषः । * प्राप्नोतीति—ततश्च ' वाक्यवाचनेप्रयः ' इत्यपि
प्रयोगः स्यादित्यर्थः ।

चिद् बृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते। कुतः। यद्युपयोरपि पक्षयोः, बृहद्रथंतरसामेशब्दोऽवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्यायम्। कुतः। प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितम्। विकृतावप्येकेन साधितव्यं, चोदकानुग्रहाय। तथा च सति बृहन्निमित्तं रथंतरनिमित्तं च सकलमभिनिर्वर्तयिष्यते।

अथ बृहद्रथंतरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न बृहत्साधनं, न रथंतरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत। तत्र चेदकोपरोपः स्यात्। न केवलं तन्निमित्तं न प्रकल्पते, बृहत्पृष्ठनाऽपि न प्रकल्पते, रथंतरपृष्ठनाऽपि। तत्र वैषम्यात्स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम्। अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपवर्षमाणे लक्षितं, बृहत्पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति, तदसमुदायाभिधाने लिङ्गम्। अपि च बृहच्छब्दः सामशब्देन संबन्धमपेक्षमाणो न रथंतरशब्देन संबद्धः स्यात्। आनन्तर्यं च तुल्यं रथंतरशब्दस्य सामशब्देन। अपि च वृत्तिपक्षात्प्रये सुतरां द्रव्यदेनासामर्थ्यम्। न चैव निर्योगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति। विभाषा हि स्म भगवान् पाणिनिरधीते। सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथंतरयोर्लक्षणतामाचष्टे। तस्मादसमस्ते सामनी स्यातामिति। एतद्योक्तमेव विभागेऽपि साम्नोरविपत्तिपिद्धो बृहद्रथंतरसामशब्द इति। यथा, मासं घृतेनार्धमासं देवदक्षो भोजयितव्य इत्युक्तेऽर्धमासं घृतेनार्धमासं वैलेन, एवमपि शब्दोऽवकल्पते। एकाहे न्वेकत्वादेव विभागासंभवात्समस्ते, व्योगामपाविन उभे पुर्यादिति ॥ ५ ॥

(मायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभक्त्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥ पू०

इदमात्रायते, ऐकादशिनान् मायणीयोदयनीययोरविरात्रयोरारामे-
तेति। तत्र संशयः। पिमेवाद्श मायणीये, पुनस्त एवैकादशोदयनीये,
आहोस्वित्त्वेवित्पक्षः। मायणीये केचिद्दुदयनीय इति। समानत्वात्तिदे-
शस्य, संशयः। किं मात्रम्। तुशब्दः संशयनिवृत्त्यर्थः। समास एवै-
कादशिनेषु, सर्वे मायणीये, सर्वे पुनरुदयनीये भवितुमर्हन्ति। वृत्तः।

तत्प्रकृतित्वात् । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे समस्तानामैकादशिनानां पालिष्वपि,
इहापि समासं चोदकः प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुद्यनीयं
चाहः श्रूयते । तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति । न गम्यते विशेषः,
क इहैकादशिना न विहिता इति । तथोद्यनीये । तस्मात्समासस्तत्र ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥

विहारप्रतिषेधश्चाद्यम्, एकादशिनान् प्रायणीयोद्यनीययोरतिरात्रं-
योरालभेरभिति । अन्वहमेकैकपालभेतेति विहारः प्राप्त । तत्रैकः
पशुः प्रायणीये प्राप्त एव । अन्येऽन्येष्वहःसु । ततोऽनेन किं क्रियते,
येऽन्येष्वह सु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्तीति । तथो
द्यनीये । तस्मात्सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ॥ ७ ॥

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ सि०

वाशब्देन पक्षं व्यावर्तयति, नैतदस्ति समास इति । विभागः
स्यात् । कुतः । द्वित्वश्रुतिनः । द्वित्वश्रुतिर्हि भवति, प्रायणीयोद्यनी-
ययोरिति । सा चेदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः । एकाद-
शिनीविधौ संनिहिते वचनादेकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्ष-
यित्वा प्रयोजनविधित्सयैतदभिधीयते, प्रायणीयोद्यनीययोरिति । तत्र
द्वंद्वभाविनोः प्राधान्यात्सत्प्रामपेक्षार्या भवति समासः । समासे चेतरे-
तरयोगान्नैकादशिनीं केरले प्रायणीये । सोद्यनीयपुक्ते भवितुमर्हति ।
तद्दुद्यनीयेऽपि । तस्मात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यादि पुनर्नोपादे-

६ ॥ ७ ॥]

एकादशिनी विहिता । तस्मिन्प्रकरणे 'प्रायणीयोद्यनीययोरालभेरम्' इति ।
तत्रैकादशिनी, इतिकेवल्यता कालं देशं चापेक्षते । अपेक्षमाणायाश्च देशविशे-
पत्वेन प्रायणीयोद्यनीयौ विधीयते । द्वित्वचनमितरेतरयोगश्च सर्वं विवक्षितम्,
उपादीयमानत्वात् ।

अत्र ग्रन्थः । तत्र द्वंद्वभाविनोः प्राय न्यात्सत्प्रामपेक्षार्या भवति समासः ।
समासे चेतरेतरयोगादिति । प्रायणीयोद्यनीयौ विधीयमानौ शब्दैवृत्तेन प्रधान-

१ वाह्यं श्रूयते—मु० । २ इतिकेवल्यतामपेक्षते—मु० । ३ देशविशेषणत्वेन—प० ।
४ सत्प्रामपेक्षाय—प० सु० । ५ शब्दात्तेन प्रधानभूताविति—शब्दस्य विधेये तात्पर्यादिर्प-
शुमानी प्रधानमुपाविलास्य ।

पत्वेनाभोष्येतां, तत्र द्वंद्वभाविनोरवाधान्यम् । अपाधान्येऽसत्यामाका-
 र्त्वायां न समासो भविष्यति । तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात् ।
 उपादेयाद्येन स्वैतच्छ्रूयते । तस्माद्विभाग इति । लोकवत् । यथा लोके
 शतं देवदत्तपद्मदत्तयोर्दोषतामित्युक्ते समासार्यो विधीयते, यदेतच्छतं,
 तदेतयोर्दोषतामिति । द्वंद्वभूतविधानसामर्थ्याच्छतं विभज्यते, एवमे-
 कादशेष्यापि विभज्येतेति ॥ ८ ॥

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥

इत्यथ विभागाः । फुतः । विहारः प्रकृतः । एकादशिन्यामन्वहमेकैक-
 भागभेदेति । तत्रैव विहारः, एकादशिनान् मायणीयोदयनीययोरति-
 रामयोरालोभेति । पाषण्डपयं तावद्विहारस्यानुग्रहीतव्यम् ॥ ९ ॥

विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥

एवं पक्षोत्तरं रूपम् । आह । यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्रैकत्र पञ्चाऽऽ-
 ध्यायन्त्या, एतन्न यद् । तत्रैकदेशे न निर्णयते, किं मायणीये किमु-
 पमाणीय इति । अनिर्णयेनानध्ययसानम् । अनध्ययस्यतोऽप्रवृत्तिः ।
 तत्रैकदेशे पश्येत्त्यादिति । अपोच्यते । विशये—एतस्मिन् संशये,
 तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । तत्र मायणीये पञ्चाऽऽकथ्यन्ते, पद्मदयनीय
 इत्यथमप्यस्यामा ॥ १० ॥

अथस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥

एवं विचारयति । तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । तस्मात्तस्मात् एव
 पश्यन्त्या, तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । तस्मात्तस्मात् एव
 पश्यन्त्या, तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् ॥ ११ ॥
 तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् ॥ १२ ॥

नैतदेवम् । कुतः । समत्वात् । यदा प्रायणीयोदयनीययोरितरेतरा-
पेक्षयोरैकाशक्ति विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले कर्तव्याः,
तदपेक्षया कात्स्न्यं बाधितं भवति । तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्यं
बाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः । अत्र एव साम्येनैव विभागः प्रपा-
जानामिव । यथा, पढागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः
साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्सु साम्यं भवति, तावत् साम-
म्येन विभज्य, अभ्यधिक उदयनीय आलक्ष्यन्ते, प्रत्यासात्तिर्मुह्येना-
नुप्रादीष्यत इति । तस्माददोषः ॥ १२ ॥

(विश्वजिति पाठहिकरयंतरादिसाक्षा मध्ये वैकल्पस्यैव होतुः पृष्ठस्तोत्रे
निवेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ पू०

इदमाम्नायते, विश्वजित्सर्वपृष्ठ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं
सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेश उक्तस्य पृष्ठदेशेऽन्येषामन्यथेति । किं मासम् ।
सर्वपृष्ठ पठस्मिन् सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः ।
ऊर्ध्वं माध्यंदिनपवमानात्, माहू भैत्रावरुणसाम्नः, इदमन्तराक्तं पृष्ठ-
देशः । स एवैको देशः स्यात्सर्वेषां साम्नाम् । कुतः । पृष्ठशब्दात् ।
पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य चायं कृतो देशः । तस्मात्सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः
॥ १३ ॥

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । एवं न्यायेन प्राप्तं, वचनादप्यथा भावि-
तुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विभिन्नेषां परिसामकार्ये । कथम् ।
पवमाने रयंतरं करोति, आर्भवे वृहत्, मध्य इतराणि-वैरूपं होतुः पृष्ठं,
वैराजं ब्रह्मसाम, चाकरं भैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकमाम, इति ।
एवमेकस्य पृष्ठकार्ये विधानमर्थवद्भविष्यति । यदीतरेषां परिसामकार्ये
निवेशः । इतरथा, एकस्य पृष्ठकार्ये विधानं नोपपद्यते, तन्मा भूदिति ।
अतः पश्याम एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां परिसामकार्ये इति ॥ १४ ॥

(उक्त्यादिक्रौः बहुव्रीहियदनिर्दिष्टानां वैरूपसामानां होतुः पृष्ठ एव
निवेशाविकरणम् ॥ १६ ॥)

[६] वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्त्रिवृद्देशकसामा
स्यात् ॥ १५ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोपधयः षोडशी च संस्थाविशेषः । तत्र
थ्रुयते । उक्तयो वैरूपसामा, एकविंशः षोडशी वैराजसामा, इति ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं वैरूपं वैराजं च कृत्स्ने क्रतौ निविशेते,
उत पृष्ठकार्ये इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम स्यात्,
षोडशानि वैराजम् । कुतः । कृत्स्नक्रतुसंयोगात् । अविशेषेण कृत्स्ने
क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजं च । तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति पृष्ठ-
कार्ये । त्रिवृद्देशः । यथा त्रिवृद्विष्टोमः, त्रिवृत्स्तोमः कृत्स्ने क्रतौ भवति,
एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवेताम् । यथा वा धेनुः,
अथैव भूवश्चदेवः, त्रिवृदेव सर्वस्तस्य त्रिवृत्त्यः स्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणा,
इति कृत्स्नस्य क्रतुदासिष्णस्य कार्ये धेनुः, संयोगात् । एवमिमे अपि
सामनी भवितुमर्हन्तः ॥ १५ ॥

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥ सि०

पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथम् । वैरूपसामा वैराजसामेति
सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन बहुव्रीहिस्वगम्यते । न वैरूपं साम विधी-
यते वैराजं च । किं तर्हि । वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः । एकस्मिन्नापि च स्तोत्रे वै-
रूपे वैराजे च, भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः । कुतः ।
यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते, स्तोत्राविशेषात्सर्वस्तोत्रेषु भवेत् । न
त्वेवदेवम् । तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च, भवति वैरूप-
सामता वैराजसामता चेति । यदेकस्मिन्स्तदा पृष्ठकार्ये स्वाताम् ।
वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानो वैराजसामता वैवजादीप-

कस्य गुणस्य कार्यं भवितुमर्हति । प्रकृतौ च वृद्धत्सामता रथंतरसामता
 चैवंजातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराजसाम-
 तया च पृष्ठकार्ये दृष्टिरवगम्यते, यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानव-
 दित्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशेयातामिति
 ॥ १६ ॥

त्रिवृद्धदिति चेत् ॥ १७ ॥

इति चेत्, इति यदुक्तं यथा त्रिवृदभिष्टोम इति त्रिट्त्वं कृत्स्ने ऋतौ
 निविशते, एवमिहापीति । तत्परिहरणीयम् ॥ १७ ॥

न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम् । इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिलिङ्गेनाकृत्स्नसंयोगो गम्यते ।
 नैवं त्रिवृति कश्चित्प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति, येनाकृत्स्नताऽवगम्येत ।
 ततो विशेषस्त्रिवृतः सामभ्याम् ॥ १८ ॥

विधित्वान्नेति चेत् ॥ १९ ॥

इति चेत्, इति यदुक्तं, यथा धेनुविधिर्भुवि कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षि-
 ष्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥ १९ ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्कर्माविभागात् ॥ २० ॥

स्याद् धेनुर्भुवि कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिष्यस्य निवर्तवित्री । सा हि
 कृत्स्नं ऋतुदाक्षिष्यं निवर्तयेत्, किंवा नेत्येतस्मिन् संशये, एवं
 न्याय्यं कृत्स्नं निवर्तयेत् । कुतः । कर्माविभागात् । अविभक्तं हि दाक्षि-
 णाकार्यं कात्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्वा वेति । दाक्षिणाकार्यं
 हि धेनुः श्रूयते, धेनुर्दाक्षिणा, इति । अतस्तत्र युक्तम् । इह प्रकृति-
 लिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥ २० ॥

प्रकृतेश्चाधिकारात् ॥ २१ ॥

इत्थं न कृत्स्नऋतुसंयोगः । कुतः । प्रकृतेरधिकारात् । एवं बहु
 माकृत्याविकृतं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुप्रदीप्यते । अतोऽपि न
 कृत्स्नऋतुसंयोगः साम्नोरिति ॥ २१ ॥

६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

(अग्निष्टुति श्रुतस्य त्रिवृत्वरस्य स्तोत्रीयःनवरूपस्य स्तोत्रान्तरगतस्तोममात्र-
वाचकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] त्रिवृति संख्यात्वेन सर्वसंख्याधिकारः
स्यात् ॥ २२ ॥ पू०

एवं श्रूयते, त्रिवृदग्निष्टोम इति । तत्र संशयः । किं त्रिवृत्संख्याऽग्नि-
ष्टोमस्य साधनमात्रे, एतत् स्तोमविषया नियम्यत इति । किं प्राप्तम् ।
त्रिवृद्भवतीति श्रूयमाणे संख्यामात्राधिकारः स्यात् । कुतः । त्रिवृ-
च्छब्दो लोके त्रित्वसंबद्धे प्रयुक्तः । यथा त्रिवृद्ब्रह्मस्त्रिष्टुभग्निरिति ।
इहापि, त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रित्वसंबद्धोऽग्निष्टोमः कार्य इत्युच्यते ।
तत्र त्रित्वमग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्संबद्धमित्युक्तं भवति न
साक्षात् । गुणतस्तत्संख्यायाः । न चेह संख्येयविशेषः कश्चित्तीय
उपादीयते । तदविशेषादप्यात्रान् कश्चिदग्निष्टोमसंबद्धः संख्यया परि-
च्छेत्तव्यः सर्वं परिसंचक्षीत । संख्यात्वेन सामान्येन तत्संख्यां विकु-
र्यात् । यथा दधिघृतशाल्मिर्देवदत्तो भोजयितव्यः । देवदत्तवद्वयव-
दत्तस्तैलेनेत्युक्ते स्नेहनसामान्यात्तैलं स्नेहनकार्य एव विनियुज्यते,
नौदनकार्य इति । एवं संख्याऽपि संख्याकार्य एव विनियुज्यते ॥२२॥

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सर्वसंख्याधिकार इति । किं तर्हि । स्तोमगतामेव
संख्यां विकुर्यात् । कथम् । स्तोमनिषये त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात् ।
यथा, त्रिवृद्ब्राह्मिष्पवमान इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना । एवं, त्रिवृ-
दग्निष्टोम इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमेव संबन्धनमनुमाना-
दुद्युद्धौ संनिधाषयेत् । अतः स्तोमलिङ्गत्वाच्चदृग्तामेव संख्यां
विकुर्यात् ।

अत्रामिधीयते । नैतद्युक्तम् । संख्याशब्दा ह्यनियतवृत्तयो भवन्ति ।
ते हि देन देन संबध्यन्ते संख्येयेन तं तं परिसंचक्षते । तथा चोपद-
क्षितमेव त्रिवृद्ब्रह्मस्त्रिष्टुभग्निरिति । तस्माद्ब्राह्मिष्पवमानेन सामानाधि-
करण्यस्तोत्रं परिसंचष्टे, अन्वत्रानि यो यः परिसंख्यातव्यो भवि

स्यात्, तं तं परिसंख्यास्यतीति । अतः स्तोमलिङ्गत्वमस्य हेतुर्नियमस्येति ।

अत्राभिधीयते । अयमिह त्रिवृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं विशिष्टसंख्येय आचरितः । यथा, त्रिवृद्धिष्पवमान इति स्तोमविषयिण्यां नवसंख्यायाम् । त्रिवृद्धिष्पवमान इत्यभिधाय नव स्तोत्रीया उच्यन्ते । तेन तासु वर्तत इति गम्यते । तथा परस्मिन्नापि दृश्यते । त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन संमिता, न च प्रकृतिरप्रिष्टोमस्येति, नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन संमानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति । अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्यदर्शनाच्चायमस्यार्थ इति निश्चीयते । लोकेऽपि सामानाधिकरण्यप्रयोगादाचाराच्चार्याध्यवसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो विशिष्टसंख्यासंख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इतीहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टमेव लिङ्गादबुद्धौ संनिधापयतीत्यतः स्तोमविषयो नियम्येत । यदुक्तं, संख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र संबन्धमुपयाति । एतत्, अवयवार्थनिराकरणात्समुदायाङ्गीकरणाच्च परिहृतमेवेति । एवं चान्यगतानां संख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ॥ २३ ॥

(उभयसामके संसवादिक्तौ बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्र एव समुच्चित्य निवेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] उभयसाम्नि विश्वजिह्वाद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

सन्तुभयसामानः क्रतवः । संसव उभे कुर्यात्, अगवितावप्येकाह उभे कुर्यादिति । तत्र संशयः । किं बृहद्रथंतरे विभक्ते भवतः, उत समस्ते इति । कुतः समस्तेऽवगम्यते, बुतो वा व्यस्ततेति । उच्यते । एतदेव वचनद्वयमर्थशुद्धासयाति । कथम् । उभाभ्यां क्रतुः संबन्धयितव्या । ते यदि समस्ते, अथवा व्यस्ते भवतः, उभयथाऽपि क्रतुस्ताभ्यां संबद्धौ भवति । तत्रोभयथा प्रातिभाति वचने । किं युक्तम् । व्यस्ते इति । कुतः । प्रकृतौ हि बृहद्रथंतराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितम्, इहापि प्रकृतिवचोदकानुग्रहायान्यतरेण साधयितव्यमवगम्यते ।

एवं च पृष्ठसंघट्टानां कर्मणां कारकत्वेन वृत्तौ चोदकोऽनुग्रहीष्यते, उभयोश्च पृष्ठं साध्यतोऽर्थोऽप्येन विहृतत्वात्प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथंहरं पृष्ठं, न वृहत्पृष्ठमिति । उभययाऽपि वचनायोपपत्तौ न चोदक-
याध्यायां कारणमस्ति । दस्माद्यथा, न विश्वजिति वृहदादीनां सर्वेषा-
मेकत्र निवेशः, एवमिहापीति ॥ २४ ॥

पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

नेतदास्ति, विभक्ते इति । किं तर्हि । समस्ते सामनी स्याताम् ।
कृतः । मकृतौ हि वृहद्रथंतराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं साधितम् ।
इहेदानीं विकृतौ तपोरधिगतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयोः केवलमेव-
द्वचनं सामस्त्यविधानार्थम्, उभे वृहद्रथंतरे कुर्यादिति । एवं च साम-
स्त्यं भवति, यादृते ते सामनी परस्परं न जहीताः । उपादेयत्वेन चानयोः
श्रुतत्वाद्द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव । तेन यत्र वृहत्, तत्र
रथंतरसाहितं, न केवळमिति ।

तत्रैतत्स्वात् । प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यम् । तत्र व्यस्तयो-
रपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते । यथा देवदत्तयत्नदत्तयोः
पाकेन समस्तयोरपि संयोग उच्यमाने, एकः किञ्चित्करोति, अपरोऽपि
किञ्चित् । न यदेकेन कृतं तदेवापरः करोति । तद्वदेकं साम किञ्चि-
त्स्तोत्रमभिनिर्वर्तयिष्यति, द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकारापेक्षं साहि-
त्यमिति समस्तसंयोगो न विरोत्स्यत इति ।

तत्राभिधीयते । यत्र परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं
न्याय्यम् । येन क्रियावचनेनाऽऽरम्भेण मध्येनावसानेन वा योगः, तेन
साहित्योर्न पृथक्शः । कृतः । यथैवानेनोपकर्तव्यमित्यवगम्यते, एव-
मितरसाहितेनेति । यत्तु, लोके कारकसामस्त्येऽप्यभिहिते भेदेन व्या-
पारदर्शनमिति । अर्थसंभवादसौ । न ह्युत्वायावधिशीयमाणायां भूयोऽ-
धिश्चयर्णं शक्यते कर्तुमित्यर्थविरोधान्न करोति, न तु शब्देनासौ तत्र न
चोदितः । यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्साहिताभ्यामेव, नान्यथा । इह तु नासं-
भवः । वृहद्रथंतरयोर्हि कवसंस्कारत्वेन विनिर्वाणः । ते च शत्रुतः

सहिते पृष्ठं संस्कर्तुमिति । अतस्तयोः साहित्यमेव युक्तम् । यदुक्तम्,
उभयथा संभवे चोदकानुग्रहो न्यार्य इति । धर्मकार्त्स्न्ये निमित्तविधा-
तश्च न भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात्समस्तविधानाचोदके चाध्यमाने
न दोषो भवति ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गं च दर्शयति, यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयोरिति । किं
लिङ्गम् । एवमाह, महावृक्षौ वै वृहद्रथंतरे निधनेन समाप्येते, यन्म-
हावृक्षौ समृच्छन्ते । न ह्यत्र विभ्रं मप्रमिति, निधनभेदवचना-
देकरथानताऽवगम्यते । यदि भिन्नदेशे स्याताम्, अर्थादेव तत्र
निधनभेदः सिद्धः । अथ तु सहिते भवतस्ततो निधनभेदवचनमर्थ-
वद्भवति । तस्मादध्यभेदः । तथाऽपरं लिङ्गं, पूर्वाहो वै रथंतरम्,
अपराहो वृहदिति, एकेनाह्लाऽभिसंबन्धादेकरथानतां दर्शयति ।
तस्मात्समस्तयोः पृष्ठदेशे निवेश इति ॥ २६ ॥

(वैकल्पिकमध्वशनघृनाशनयोगवामयने षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहानि स्यात्तदा-
नन्तर्पात्प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥ पू०

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते, पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्पण इति । द्वादशाहे
वचनं, संस्थिते पृष्ठये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वा, इति । तदिदं मध्वशनं
घृताशनं च चोदकमाप्तं सत्संदिह्यते । किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यमुत षड-
हान्त इति । किं प्राप्तम् । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः, पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते षडहे
त्रयस्त्रिंशोऽहानि संस्थिते कर्तव्यम् । कुतः । तदानन्तर्पात् । मकृतौ त्रयस्त्रिं-
शानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशान-
न्तरं करोति, चोदकमनुष्ठह्यति । अथ त्वन्यस्याह्लाऽनन्तरं कुर्याच्चोदकं
वापेत् । आनन्तर्यं हि क्रमात् । स च विशेषसंबन्धे कारणमिति समाधि-
गतम् । एतदानन्तर्यं च रसभोजनस्य त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमिति । अत-
स्त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत् इति ॥ २७ ॥

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रयत्निशानन्तरं रसभोजनमिति । किं तर्हि । पटहा-
न्ते स्यात् । इतः । संस्थिते पटह इत्युच्यते, न संस्थिते प्रयत्निश्च
इति । पटहाभिगालक्षिते पर्यवसाने, न प्रयत्निशाद्युपलक्षिते । पट
इत्यपटस्वहासु पर्यवसितो भवति, नैकस्मिन्प्रयत्निशोऽहनि । यदुक्तं
प्रयत्निशानन्तर्यदर्शनात्प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्य एव भोजनेन भवि-
तव्यमिति । नैत्युक्तम् । तत्र 'ह्यर्थात्प्रयत्निशानन्तर्यं वृत्तम् । कुतः ।
तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहं पटहः पर्यवसित इति । इहापि यत्र पर्य-
वस्यति तत्र भोजनं भविष्यति । ततः पटहावसानलक्षितेन भोजनस्य
संबन्धा, संस्थिते पटह इति, न प्रयत्निशावसानलक्षितेनेति । यत्तु
क्रमः कारणं विशेषसंबन्ध इति । सत्यं कारणं, न तु वलीयसा प्रमा-
णो न यत्र विरुध्यते । इह तु सावयेन पटहावसाने विधायित इत्युक्तम् ।
तरमाद्वाक्येन विशेषसंबन्धे सति नाऽऽनन्तर्यमात्रं कारणम् । अतः
पटहान्ते भोजनं स्यादिति ॥ २८ ॥

(पटहावृत्तौ सर्वपटहान्ते मध्वशनादेः सद्देवानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] अत्र्यासे च तदत्र्यासः क्रमेण पुनः प्रयोगात् ॥ २९ ॥ पू०

आवृत्तं पृष्ठं पटहमुपयन्तीति श्रूयते । तत्रैतच्चोदकेन प्राप्यते, सं-
स्थिते पृष्ठे पटहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । इत्संदिश्यते । किं पटहा-
वृत्त्याऽऽवर्तेत भोजनमुक्तं पटहान्ते सकृदेव क्रियेतेति । किं प्राप्तम् । पट-
हावृत्तौ सत्यामावर्तेत भोजनम् । इतः । कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात् ।
तद्धि कर्म पुनरावर्तेते । तदावृत्त्या यदापि तत्संबन्धं तदप्यावर्तेत । यथा
स्तोत्रशस्त्रादि पटहसंबन्धमावर्तेते, एवं पटहांवृत्त्ये भोजनमप्यावर्ते-
तेति ॥ २९ ॥

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं पटहावृत्त्या भोजनमप्यावर्तेतेति । किं तर्हि ।
पटहान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत । कुतः । कृतकालत्वात् । कृतो हि भोज-
नस्य कालः, संस्थिते पटह इति । संस्थानं पर्यवसानं, पटहगतस्य
व्यापारस्योपरमः । न च पुनः पटहं कुर्वाणाः पटहगताद्व्यापारादुपरत
इत्युच्यते । न चानुपरतौ फलं पटहः संतिष्ठते । संस्था हि क्रिया

प्रत्यौदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा पूर्वस्मात्कर्षणः । न च पुनः पदहं कुर्वाण औदासीन्यं भजेत् । न वा व्यापारान्तरं करोति । तस्यैव कर्षण आवृत्तिं करोति । अतोऽप्यवसितः । अपर्यवसिते च संस्थाभावादश्रुतमेव प्राशनमिति न क्रियते ।

यदुक्तं, यथाऽन्ये पदहघर्माः स्तोत्रशस्त्रादय आवर्तन्ते, तद्वत्प्राशन-
मप्यावर्तेतेति । नैतद्युक्तम् । ते ह्यहःसंवदाः । तेषामह्नामावृत्तिरिति
स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तम् । न हि तेऽहःस्ववसानसंयोगेन चोच्य-
न्ते । इह त्ववसानसंयोगेन भोजनस्य चोदनेत्युक्तो हेतुः । तस्मान्न
भोजनस्याऽऽवृत्तिरुक्तेति ।

अपि च यद्येतद्भोजनं पदहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्याऽऽवर्तेत् ।
न चैतदङ्गम् । कुतः । अङ्गत्वमखरुपापकस्य कारणस्थाभावात् । प्रक-
रणादङ्गता स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा । एतेषां
चेह न किञ्चित्कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावद्द्वादशाहस्य, न पद-
हस्य । वाक्यसंयोगोऽपि, संस्थिते पदह इति पदहस्य संस्थायां भो-
जनमाचष्टे । संस्थितश्चैवं पदहो भवति, यद्यस्य न किञ्चिदपरमङ्ग-
जातं परिशिष्यते । न च मध्वशनश्रुताशने प्रत्यक्षोपकुरुतः पद-
हस्य । कुतः । निवृत्ते करणात् । कार्यं यथा च यावत्या च तर्पण-
मात्रया कर्तव्यं । यानि परस्तात्कर्माणि वर्तन्ते, तेषां सावध्याप-
जनेनोपकर्षात् । नातिवृत्तस्य पदहस्येति । यान्यपि क्रमादीनि कार-
णानि, तान्यपि ममान्तरसंबन्धमुपादाय विशेषसंबन्धे कारणानि
भवन्ति, न केवलानि । तस्मात्पदहावसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोज-
नक्रिया विधीयते इति । अतो नाऽऽवर्तेत् भोजनमिति ॥ ३० ॥

(गवामयनेऽहरन्तस्वधानेन पृष्टयपदहावृत्तं ॥ म वशनादेरप्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११॥)

[११] आवृत्तिस्तु व्यवधि कालभेदात्स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिष्टवाः पदहाः, पृष्टयः पदहाः, स
पासः । स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः । तत्रैतद्योदकेन
माप्तम्, संस्थिते पृष्टये पदहे मध्वाश्रयेद् घृत्तं वेति । तत्र संदिश्यते ।

किं प्रतिमासमावर्तते रसभोजनमुत सर्वान्ते सकृदेव कार्यमिति । किं पुनर्युक्तम् । उक्तेन न्यायेन सकृदिति । सर्वान्ते ह्यसौ पढहायवाद्वाद्या-
पारादुपरमते, न माक् । अर्वागतौ कृत्वाऽपि पढं पुनः पढहाय प्रय-
तत एव । न चासौ पढहाः संस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत
एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते, इति । अतः सर्वान्ते कुर्यादित्येवं
मासम् ।

एवं प्राप्ते द्रुमः । आश्रुतिस्तु व्यवसाये कालभेदात्स्यात् । आवृत्तीः
रसभोजनस्य स्यात्, न सकृदिक्रिया । कुनः । निमित्तावृत्तौ, पढह-
संस्था निमित्तम् । स च पढहः पुनरावर्तते । तस्मिन्नावर्तमाने संस्था
निमित्तमावर्तत इत्यत आर्वोत् । यदुक्तं सर्वान्ते ह्यसौ पढहादुपातो
भवति, न माक् । कृत्वाऽऽप्तौ पुनस्तदर्थं प्रयतत एवेति ।

अत्राभिधीयते । यद्यप्यसौ पुनः भवति, तथाऽपि तं परिसमाप्य
पुनरारमते । पुनश्च परिसमापयति, न यथाऽऽश्रुते पढहे । तत्र ह्यनुपर-
तस्य पृष्ठस्यऽऽश्रुतिः । इह चतुर्भिर्भिष्कैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रि-
यान्तरव्यवधानात्पृष्ठयगतो व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः ।
न च तस्मिन्पर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुम् । उभयप्रकारश्चान्तः
क्रियायाः, (कृत्वा) औदासीन्यं, क्रियान्तरव्यवधानं चेत्पुक्तमेव ।
तस्मात्प्रतिमासं व्यवधानः पृष्ठय आवर्तते । तस्मिन्नावर्तमाने संस्था-
निमित्तं भोजनमवशावर्तत इति । अतः प्रतिमासमावर्तत इति ॥ ३१ ॥

(सत्रात्मकद्वादशाहेऽपि सत्रिभिर्भुमत्तगर्तव्यताधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[३२] मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ पू०

द्वादशाहे श्रुते, संस्थिते पृष्ठये पढहे मध्वाश्रयेदृष्टं वेति । तत्र
संशयः । किं सत्रिभिर्भु मत्तपितव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । नेति ।
कुतः । दीक्षिता इति ब्रह्मचारिणः । ब्रह्मचारिणां च मधु प्रतिपि-
धये, मधु मांसं च वर्जयेदिति । तस्मात्त मादनीयुरिति । नन्वेतद्रचनं
सापानर्थं प्रतिषेधं वाधेत । न वाधेत इति द्रुमः । कथम् । यद्यवापमा-
नमेतद्द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो वाधेत । न त्वनर्थकम् । कथम् ।
उभयविधं द्वादशाहमङ्गीकृत्योभयमाश्रितव्यं घृतं मधु वा । तत्र सत्रिणा

घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुनः प्राशनमात्वेजाम् । एवमुभयं द्वाद-
शाहसंबद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न च विरुद्धस्याऽऽचारो भविष्य-
तीति । तस्मान्न माशनीयुरिति ॥ ३२ ॥

प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सत्रिभिर्भु न भक्षयितव्यमिति । किं तर्हि । भक्षयि-
तव्यम् । कथम् । अविशेषेणोच्यते कर्तृमात्रस्योभयप्रकारमङ्गीकृत्य
द्वादशाहं, संस्थिते पृष्ठये षडहे मध्वाशपेदुद्युतं वेति । उभयं विकल्पेन,
न कर्तृव्यवस्थया । तस्मात्सत्रिणोऽपि मधु भक्षयेयुः । यत्पूर्वकं, विषय-
भेदेनार्थवत्त्वात् चाधो न्याय्या, द्वादशाहाङ्गभावश्चैवं सति न विरो-
त्सपत्वं इति ।

अत्रोच्यते । षडहेऽतिवृत्ते सत्रसंबद्धेऽहीनसंबद्धे वाऽविशेषेण मध्व-
शने घृतप्राशने चोच्यमाने केन व्यवस्थां द्रव्यः । विरोधेनेति चेत् । न ।
विषयभेदेन विधिप्रतिषेधयोः समाप्नानात् । पुरुषार्थेन प्रतिषेधः कर्माङ्ग-
त्वेन विधानम् । यदि च प्रतिषेधबलीयस्त्वमिहाङ्गी क्रियते, वचनमन-
र्थकमेव स्यात् । पक्षेऽर्थावचेति चेत् । न । नानाविषयत्वात् । तुल्यार्थ-
योर्हि तुल्यविषययोर्विकल्पो भवति, न नानार्थयोः । नानार्थता चेदा-
धिगम्यते । कुतः । विधेः कर्मपादगुण्यप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्यापि
निषयानुष्ठानात्पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति । तस्मात्प्राशनीयुरिति ॥ ३३ ॥

(मानससंज्ञकस्य ग्रहस्य दशमाहाहत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[३३] मानसमहरन्तरं स्याज्ज्ञेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥ पू०

द्वादशाहे श्रूयते, अनेया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापत्ये जुष्टं
गृह्णातीति, प्राजापत्यं मनोऽग्रं गृह्णातीति । तत्र संबन्धः । किं
मानसमहर्द्वादशाहादहरन्तरमुताहरङ्गमिति । तत्रेह कानिचिज्ज्ञेद-
कारणानि प्रतिभान्ति । तानि निराचिकीर्षन् आचार्य उच्यन्त्यस्यति,
मानसमहरन्तरं स्यादिति । कुतः । भेदेन व्यपदेशात् । द्वादशाहाज्ज्ञे-
देन व्यपदिश्यते । कथम् । वाग्रे द्वादशाहो मनो मानसमिति द्वादशा-
हानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति । वाग्रे द्वादशाह इति वाक्संस्तवात्,

मनो मानसमिति च मनःसंस्तवात् । यथा वाहूपनसयोर्भेदो वस्तुतोऽ-
वगम्यते, एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयोः । यतः पृथक्त्वे सति
भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा । अतो भिद्यत एतदहरिति व्यपदे-
देशाद्गम्यते ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥

इतथाहरन्तरमिति । कुतः । तेन च मानमेनाह्वा द्वादशाहःसंस्तु-
यते । कथम् । विधूतानि ह वै द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि,
तानि मानसेनैवाऽऽप्याययन्तीति । द्वादशाहस्य यानि गतरसानि
छन्दांसि, तानि माससेनाऽऽप्याययन्तीति ब्रुवन् भिन्नं द्वादशाहा-
ददर्शयति । कथम् । संस्तवात् । न हि तेनैवाऽऽत्यना तस्य संस्तुति-
र्भवति । कुतः । अन्यन्तभेदात्स्तुतिस्तुत्यपोः । न हि देवदत्तो देव-
दत्तेन स्तूयते । भिन्नैः शिर.पाण्यादिभिः संस्तूयते । तद्वदिहापि द्वाद-
शाहो मानसेन स्तूयत इति संस्तवाच्चेदोऽधिगम्यत इति ॥ ३५ ॥

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥

इतथाहान्तरमेवेति गम्यते । कुतः । द्वादशाहिकादहरन्तात्परेण
चोद्यते, पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय मसर्पन्तीति । तथादि
द्वादशाहिकस्वाह्वो गुणविधिर्भेदद्वादशाहिकी पत्नीसंयाजान्त्वशा
रथात् । अथ त्वहरन्तरं भवति, ततो द्वादशाहिकानामर्थं धर्मो, नान्य,
रूपेति न दोषो मविद्यति । अतोऽपि वैलक्षण्यादहरन्तरासिद्धिरिति
गम्यते ॥ ३६ ॥

अहरङ्गं वांऽशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ सि०

दशमस्याहो गुणस्य विधिः स्यात्, नाहरन्तरचोदना । कुतः । अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् । कथम् । एवं तावच्छ्रूयते । अनया स्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णातीति । दशममहरङ्गीकृत्य ग्रहचोदनैषा । गृह्णातीति संस्कारविधानात् । न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति । अर्चोदकाश्च संस्कारा इत्युक्तम् । येस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र कर्म न प्रधानमिति । यथा, अश्वदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्तः । यस्मिन् कर्मणि भवतस्तत्रापरी ग्रहाभ्यासाविति विज्ञायेते, न कर्मान्तरे इति । यदि चाहरङ्गमेतद्भवति, न कर्मान्तरम्, एवमल्पीयस्येवाहृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । प्रकृतसंबन्धश्च, नाप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य । अतो नाहरन्तरम् । दशम एवाहनि गुणविधिरिति ॥ ३८ ॥

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च नाहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः । दशमविसर्गवचनात् । दशमविसर्गवचनं हि भवति । एष नै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमिति । एष दशमस्य विसर्गः—अन्तः, यन्मानसमिति ब्रुवन्, अग्नोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत्कर्षेति दर्शयति । तस्मादापि दशमस्याहं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ३९ ॥

दशमेऽह्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥

इतश्चाहम् । कथम् । एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति, दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति । दशमेऽहनि सर्पराज्ञीभिर्ऋग्विः स्तुवन्तीति दशमस्याहः प्रधानभावेन निर्देशात्, ग्रहस्याऽऽश्रेयभावेन । तस्तोत्रस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ४० ॥

संस्थाप्तमञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यदि च गुणोऽयम्, एवं संख्या समञ्जसा भविष्यति, द्वादशाह इति । इतरथा त्रयोदशसु द्वादशाह इत्यसमञ्जसं संख्यावचनं स्यात् । अवाच्यत्वात् । यदुक्तं, गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद्भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तत्र हि प्रमाणान्तरेण संल्पेयावगमादपिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निधीयते । न त्विह संख्येयातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत । यदप्येतत्, अनया त्वा पात्रेणेति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कारविधानाद्दशमेऽहनि यामाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरमिति समधिगतम् । एवं चेत्, नैतत्प्रत्यक्षवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत्प्रमाणान्तरं प्रापकं, येन संल्पेयेऽतिरिक्ते शब्द-मयोग इत्यध्यवस्थायामः । तस्मान्नेह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति ।

यदपि कर्मगणनामधेयत्वात्प्रकरणवशेन तावतामङ्गीकरणात्, नामधेयरूपेण वा वृत्तिर्भविष्यतीति । तदपि न युक्तम् । सत्यं कर्मगणनामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन । द्वादशैतानि कर्माण्यहोभिः परिपितान्येकत्र समाह्वयानीत्यनेन रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयं न वर्णानुपूर्व्यमात्रेणेति । तथा हि सर्वेष्वेव कर्मनामधेयेष्वर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न लौकिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण, वृद्धिगुणवत् । यथा, अग्निहोत्रं, इयेनः, व्योतिष्ठोव इति । एवं, द्वादशाह इत्यर्थान्वयेन नामधेयं, नार्थाभावेनेति । तस्मादपरिचोदनेऽपाम् ॥४१॥

पश्चातिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

इतथाहरङ्गापिति विज्ञायते । कुतः । पश्चातिरेकेणैकस्यातिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथम् । यः पशुरनिरिचपेत स ऐन्द्रामः फार्य इति, एकादशिर्नी द्वादशाहे विधाय विह्वतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति । सैत्र सावदतिरिच्यते, एको न यवति । कथम् । एकादश पशवः, द्वादशाहानि । एकस्यातिरेकं तुवन् द्वादशैतान्यहानीति गमयति । यदि त्रयोदशाहानि शुद्धेषोरभावः स्यात्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्गं न कर्मान्तरमिति ॥ ४२ ॥

४१ ॥ ४२ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेनाविप्रतिपिद्धं ब्रतवत् ॥ ४६ ॥

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं, मानसमह-
रन्तरं, भेदेन व्यपदेशात् । तेन च मानसेन संस्तवाद्भेदः । न ह्यात्म-
नैवाऽऽत्मा संस्तूयत इति । अत्राभिधीयते । नैतद्विप्रतिपिद्धम् । अङ्गे-
नापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य ।
यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्ति । अन्तर्बेदि मिथुनो संप-
वतस्तेनैव मिथुना न यन्तीति समुदायदोषमभिधाय तदवयवपूर्वस्य
महाव्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्यावयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति ।
लोक्येऽवयवधर्मेणावयवी संस्तूयत एवेति । यथा दीर्घैः केशैः
शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि द्वादशाहः संस्ताविष्यत इति न
दोषः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं, यद्यहरन्तरमेतत्, एवं द्वादशाहधर्मवैलक्षण्यं मानसान्तता
युक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे । पत्नीसंयाजान्तता भवेदिति । अत्र
वदामः । वचनादतदन्त-र्यं भविष्यति । द्वादशाहिकानाम्हां सामान्येन
पत्नीसंयाजान्तता । विशेषेण तु दशमस्याहो मानसान्ततोच्यते,
पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्तीति । नास्ति वचनस्या-
तिमारः । तस्मादप्यदोषः । अतो दशमस्याहो मानसमङ्गं न स्वत-
न्त्रमिति ॥ ४४ ॥

(सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ पू०

इह द्वादशाहमभूतीनि सत्राण्युदाहरणम् । तत्र संज्ञया । किं सत्र-
मेकः प्रयुञ्जीत, उत चहवः । किं मासम् । एकः । कुतः । प्रकृतिवत् ।
ज्योतिष्टोम एकः कर्ता । तत्रप्रकृतिवाचोदकानुग्रहाय सत्रमेक एव
प्रयुञ्जीतेति । ननु चहवः श्रूयन्ते, य एवंविद्वासः सत्रमासते । य
एवंविद्वासः सत्रमुपयन्तीति । उच्यते । फामिनां सत्रं विधीयते ।
ते च परस्परनिरपेता चहव एव । ते यद्येकेकदशेनापि

कुर्वन्ति तथाऽपि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहव एव कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति । यथा लोके पृथक्त्वेनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते, देवश्रेष्ठप्रेतद्वयः कृषिं कुर्याः, सस्यं चेन्संपद्येत बहवो ब्राह्मणा यजेरन्ति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्ति । एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहुवचनं भविष्यतीति ॥ ४५ ॥

वचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥ सि०

नैतदस्ति, एको यजेत, न बहव इति । किं तर्हि । बहवो यजेरन् । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । आसीरन्, उपेयुरिति । बहुत्वपेक्षया प्रयोगो विधीयते । स प्रत्यक्षवचनाच्चेदकथासामेककर्तृकतां वाच्येतेति ॥ ४६ ॥

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥

यदुक्तं, सामान्यक्रियासंबन्धमभिसमीक्ष्य लोफवद्बहुवचनशब्दप्रयोगो भविष्यति । यथा, कृषिं कुर्यादिति । वेदेऽपि दर्शनं, पृष्ठशमनीयेन यजेरन्ति बहुवचनं भवति, एवमत्रापि । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

नैतत्सत्र उपपद्यते, एककर्तृकमिति । कुतः । एकव्यपदेशात् । एकम् । एवमाह । एष वै कुण्यपमत्ति यः सत्रे मतिशृङ्गाति, एक एव यजेतेति, सप्रमथोऽन्यस्यैककर्तृकतां विदधत्तस्य बहुकर्तृकतां गमयति । यत्तु लोकादिति । तत्र युक्तम् । लोकेऽप्यतः प्रवृत्तस्पर्शस्यानुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रियासंबन्धमभिसमीक्ष्योच्यते इति गम्यते । यदपि, उदवसानोपवदिति । तदप्युदवसानोपे युक्तम् । तत्र हि भिन्नान्युदवसानान्युपलक्ष्य क्रियामार्गं विधीयते, तद्वदुदवसानोपवदिति । तदप्युदवसानोपवदिति । इह तु शब्दपूर्विका क्रियावृत्तिः । शब्दश्च बहुवचिनिष्ठं प्रयोगं मन्त्रिभिरभिसंबन्धयति । अतः शब्दमात्रात्पादोपमानायां क्रियायां बहुवचं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जिरन्ति ॥ ४८ ॥

संनिवाप च दर्शयति ॥ ४९ ॥

इतश्च बहव एव यजेरन्निति । कुतः । संनिवापदर्शनात् । बहूनाम-
ग्नीनामेकत्र संनिवापमाह । पञ्चभिः पशुभिर्यक्ष्यमाणाः संनिवपेरन्,
सावित्राणि होष्यन्तः संनिवपेरन्निति । यदि संहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नी-
नां संनिवाप उपपद्यते । अथ त्वेकैकश्येन कर्षुः, संनिवापदर्शनं नोप-
पद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्रमिति ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥ ५० ॥

इतश्च पश्यामः संभूय प्रयोग इति । कुतः । एवं श्रूयते । यो
चै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्रस्य प्रत्येवा, स हि भूपिष्टा-
मृद्धिमाध्नोतीति । एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फल-
विशेषं श्रुत्वन् बहूनां सह प्रयोगं दर्शयति । इतरथा, एकस्मिन् यजमाने
कर्तुरेकत्वात्फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषमावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं
व्यर्थं स्यात् । अस्ति तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव
एव यजेरन्निति ॥ ५० ॥

(सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ पू०

इह सत्राण्येवोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं
संदिश्यते । किं च एव सत्रिण ऋत्विजाः, उतान्य उपादातव्या इति ।
किं मासम् । अन्य उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः । ज्योतिष्टोमे हि
प्रकृतावन्ये कर्तार उपादेयाः समाप्तावाः । तद्दिशापि सत्रिभिः प्रकृ-
तिवत्कर्वाणेषोद्गानुग्रहायान्य एवोपादेया इति । एवं प्रकृतिवत्कृतं
भविष्यतीति ॥ ५१ ॥

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगा-

त्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ सि०

नान्ये, अन्य ऋत्विज इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्युः ।
इति । ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्फारी हि क्षीत पशवोऽ-
प्यहं तद्वत्स्यत्वाभंगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेणामिषाय विधी-

यमानो यजमानानां सेवामाध्वर्यादिसंघनवमघयोधयति । कथम् । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति, एवं ते नैमिचिक्रीभिरारुयाभिर्युज्यन्ते, नान्यथेति । अतोऽवगम्यते, अस्ति तैः पशुधर्मिसंघः इति । किं तद्वचनम् । अध्वर्युर्गृह्णाति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, ततो होतासं तत् उद्गातारमित्युपक्रम्य सर्वात्विज उपक्रान्ता दीक्षासंघनेन । तस्माद्भ्रम्भते यजमाना एवाऽऽत्विजने स्युर्नान्य इति ॥ ५२ ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥ ५३ ॥

इति चेन्नन्यसे यजमाना एव ऋत्विजाः स्युरिति । तन्न युक्तम् । प्रकृतौ हि यज्ञमानादन्धे श्रूयन्ते । प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्धैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवद्विधायति । कथम् । एतावदेव श्रूयते, अध्वर्युर्गृह्णाति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति । तथादि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति, तानात्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्याद्दीक्षासंस्काररूपेण विधीयत इति नानुपपन्नम् । आधातृवत् । यथाऽन्धनाप्यृत्विजाः संस्कारो विधीयत आधाने, यस्तं श्रोत्रमिमाषास्यस्वात्स एता राभि व्रतं चरेदिति । न मांसमश्रीयात्त स्त्रियद्युपेयादिति वचनादध्वर्योर्निघणो विधीयते । तथा ज्योतिःष्टोमे, सर्वात्विज उपवसन्तीति, ऋत्विजानामुपवासो विधीयते । तद्वदिहापि ऋत्विजानेव संस्कारो भविष्यति ॥ ५३ ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

नैतदारित, अन्य ऋत्विज इति । किं तर्हि । यजमाना एव ऋत्विजाः स्युः । कुतः । एतस्मिन् संशये, त एव वा यजमाना ऋत्विजाः, अन्ये वा भिन्ना इति । त एवेति न्यायम् । उक्तोऽप्र न्यायः । अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजाभिमिथामसंयोगादिति । अनेन न्यायेन पदवामस्त एवेति । यदुक्तम्, आधानवत्संस्कार ऋत्विजा भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् । अनाह्वयपोजना वा दीक्षा ऋत्विजां विधीयते । प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती यजमानवद्वत्वात्कमपरतया

संकीर्तयति । प्राप्तायाः संकीर्तनं लघीयः । क्रममात्रविधानात् । ऋत्वि-
 कर्मकारे सत्यदृष्टकल्पना, अधिकार्थविधानं च । तस्मात्प्राप्तायाश्चोद-
 दकेन संकीर्तनं, नाप्राप्तविधानमिति । यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासवि-
 धानम्, आधातुश्च व्रतविधानं तद्वदिहापीति । तत्र युक्तम् । विस्मष्टं
 वचनम् । ऋत्विज उपवसन्ति, स तां रात्रिं व्रतं चरेदिति । न च तत्रा-
 पूर्वत्वात्प्राप्त्याशङ्का । तस्मात्तत्र विधानम् ॥ ५४ ॥

स्वाम्यारूढाः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मान्न स्वाम्यारूढा एता अध्वर्याद्या
 भवन्ति गृहपतिवदिति । किमेवं भाषिष्यति । एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृ-
 कता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च समारूढा गृहपतिवद्यज-
 मानामिधानतयाऽर्थवत्स्यो भाविष्यन्तीति, स्थितेऽर्थे सूत्रेण परिचोद-
 यति ॥ ५५ ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥

नेतद्युक्तं, स्वाम्यारूढा एता गृहपतिवदिति । कुतः । प्रसिद्धग्रहण-
 त्वात् । आध्वर्यवादिर्कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आरूढाः
 प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु । यजमानानामाभिः क्रियाभिरसंयु-
 क्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृहपतिरित्याख्या । उच्यते ।
 असंयुक्तस्य ऋत्विगृहर्मेण स्वामिन एवाऽऽख्या गृहपतिरिति । अपि
 चावयवप्रसिद्ध्याऽपि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य इति यजमानाभिधे-
 यतोपपत्स्यते । प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्रयुक्तः, गृहपतिर्यजेतेति ।
 न स्वध्वर्याद्याः स्वामिनि केनचिदपि प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपप-
 दन्त इत्यन्यक्रियासंबन्धात्ता भिद्यन्त इति ॥ ५६ ॥

बहूनामिति च तुल्येषु विरोधवचनं नोपपद्यते ॥ ५७ ॥

इन्त्याऽऽर्विजेषु यजमाना एव । कुतः । एवमाह । यो वे बहूनां
 यजमानानां गृहपतिः सत्रस्य मत्पेना स हि भूयिष्ठाऽमृद्धिमाधर्नोऽपीति,

१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ इति च पूर्वं चात्रदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु कुत्रापि नोपलभ्यते । चात्रामुद्रितभाष्यपुस्तके
 भाष्यप्रत्यक्षतया प्रकाशत्वं यद्यपि दृश्यते, तथाऽपि प्राचीनलिखितकेवलद्वयभाष्ये धर्मशब्देऽप्य
 सूत्रस्योपलभ्यादृष्टवत्त्वम् संकीर्ण प्रकाशिमिति हेतुम् ।

एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमपमानत्वे सत्पुत्राद्ये, नान्यथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्षं कुर्युर्न कर्षीन्तरं, ततो विशेषाभावाद्गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् । अथ त्विनर उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्वा-जमानपेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति । तस्माद्दिशेषवचनात् एव ऋत्विज इति गम्यते ॥ ५७ ॥

दीक्षिनादीक्षिनव्यपदेशश्च नोपपद्यतेऽर्थयोर्नित्यता-
वित्वात् ॥ ५८ ॥

इत्यथ स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीत्येवमप्येते । कुतः । दीक्षितादीक्षि-
तव्यपदेशत् । एवमाह । दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनेर्य-
जन्तीति । एते च नियतावेवार्थौ । दीक्षिताः स्वार्थं यजन्ते । योजका
अप्यदीक्षिता याजन्तीति । अहीने सत्रे धेतयोरर्थं गोविशेषाभावाद्द्वय-
पदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु सत्रे यावत्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव,
क्रियते । अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपाद्यते, नान्यथा । अ-
व्यपदेशादवगच्छाम, अ. ११ सत्रे स्वयंकर्तृत्वमिति ॥ ५८ ॥

अदीक्षितत्वाच्च । ५९ ॥

इत्यथ स्वयंकर्तृकं सत्रम् । कु. । असिणतेरात् । असिणानि
सत्राण्यहुः । न ह्यव गौर्दीक्षते, न चापो न हिरण्यमिति दीक्षिणामावद-
धेनं स्वयंकर्तृकत्वं उपपद्यते, न न्यथा । परकर्तृकत्वे हि दीक्षिणामावो
नोपपद्यते । न हि पश्विहते स्वार्थोत्पत्तिं परः प्रवर्तते । तस्मादापि
गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीति ॥ ५९ ॥

(मन्त्राहीनं गौर्लक्षणं विक्रान्तम् ॥ ११ ॥)

[१६] द्वादशाहस्य सत्रत्वमासंनोपाधिचोदनेन यज-
मानघहुत्वेन च सत्रत्वमासंनोपाधिचोदनेन च ॥ ६० ॥

द्वादशाह एतेराहरणम् । उक्तं च पूर्वं सत्ररहीने च द्वादशाह इति ।
तस्येदानीं द्विकारस्य लक्षणमन्व खयायते, एवंलक्षणको द्वादशाहः
सत्रम्, एवंलक्षणकोऽहीन इति । तद्विक्रान्तानार्थविदमुच्यते, आमनो
पाधिचोदनया यजमानघहुत्वेन च सत्रत्वमासंनोपाधिचोदने,

आसते, उपपन्तीति हि नित्यं सत्रसंबन्धे दृष्टे । य एवं विद्वांसः सत्र-
मासने, य एवं विद्वांसः सत्रमुपपन्तीति । यजमानवद्वेन च, चतुर्वि-
ंशतिपरमाः समदशवराः सत्रमासीरभिते । तत्सहचरिः लिङ्गदर्श-
नात्सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥ ६० ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थि-
परिमाणत्वात् ॥ ६१ ॥

अथ किलक्षणकोऽहीन इति । तदुच्यते । यत्र यजतिचोदना,
अनिषत् च कर्तृपरिमाणं तत्रहीन इति निर्दिश्यते । अहीनानां यजति-
चोदनया विधानं, द्विरात्रेण यजेतेत्येवमादि । कर्तृपरिमाणं चैषाम-
नियतम् । संप्रदायां तु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणस्य च लक्षण-
छसिते प्रयोजनं नाय-द्वयमिति ॥ ६१ ॥

(पौण्डरीकेऽयुताश्वसहस्रयोः सहस्रनाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं
कर्मभेदः स्यात् ॥ ६२ ॥ पू०

अस्त्रि पौण्डरीक एकादशरात्रा, पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वागा-
जपकर्मो यजेतेति । तत्र श्रूयते । अयुनं पौण्डरीके दद्यादश्वसहस-
मेकदशमिति । तत्र संदिह्यते । किं प्रत्यहमयुनपश्वसहस्रं च दातव्य-
मनैकमेवायुनपश्वसहस्रं च सकृदिति । किं मासम् । अहीने दक्षिणा-
शास्त्रे प्रत्यहं भिद्येत । कुनः । गुणत्वाद्दक्षिणायाः, प्रचानत्वाच्चा-
ह्नात् । समुदायशब्देन समुदायीन्प्रधान्युपलस्य दक्षिणा गुणो
विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत । यथा गणाय स्नानम्, उपलेपनं वा
विधीयमानं गणिनां भवति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । प्रतिकर्मान-
साथी च चोदक एतन्नुग्रहीष्यते । दक्षिणाभूयत्वाच्च फलभूयस्त्वं
भविष्यति । अतोऽवगम्यते भेद इति ॥ ६२ ॥

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ६३ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति । एकमेवायुतं सहस्रं च दीवने ।

कृता । ऐककर्मात् । एकं हि दक्षिणानां कार्यम् । ऋग्विगानमनम् ।
 आनतिश्च साङ्गकृतुनिर्घृचये कृतेति, अन्तरा न तथा प्रयोजनम-
 र्त्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु, अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्विति,
 ददङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नाम्यथा । समुदायाङ्गं च दक्षिणा, नाभय-
 वाङ्गमित्युक्तम् । अथ यदुक्तं प्रतिकर्मावसायी चोदकाः प्रतिकर्म
 प्रापयतीति । प्रत्यसवचनात्ममुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणानां विधा-
 नमिति चोदको वाधित इति न दोषः ॥ ६३ ॥

पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६४ ॥

न चैतत्, सकृदेव दातव्यमिति । किं तर्हि । भेदेन । कृतः ।
 प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्नानामर्थं विशेषेण उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितुमर्ह-
 तीति । पृषदाज्यवत् । यथा, पृषदाज्येनानुयाजान् प्लवतीति पृषदा
 गुणो विधीयमानः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि दृष्टव्यमिति ॥६४॥

ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्पल-

तिधैतस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

न चैतदस्ति, भेद इति । किं तर्हि । तन्नेण सकृदेव । कथम् ।
 ज्यौतिष्टोम्यो हि दक्षिणाः साङ्गं कर्मराशिपङ्गीकृत्य दीयन्ते । तथाभू-
 तानां तासां च समुदायानत्यर्थानां प्राप्नानामर्थं विशेषेण उच्यते । सहस्र-
 मयुवमिति विशेषेण उच्यमानो या इह दक्षिणा दीयन्ते तासामर्थं विकार
 इति नमयति । एकत्वपानत्वेन वारयति । तस्मात्सकृदाव्यापिति ।
 यत्तु, अनुयाजवादेति । युक्तं, यदनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति । यामे
 हि द्रव्यं गुणभूतं चोद्यते । तद्यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं नान्य-
 स्वोपकरोतीति भिद्यते । इह त्वेहाऽऽनयिरिति युक्तम् । तस्माद्विषयो
 दृष्टान्त इति ॥ ६५ ॥

द्वादशाहे तु वचनात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्पलतित्वा-

त्परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६६ ॥

न चैतदस्ति, सकृद्वातव्यापिति । प्रत्यहपयं विशेषो भिद्यते । कुतः । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्, अन्वहं द्वादशशतं ददातीति । पौण्डरीकश्च द्वादशाहप्रकृतिः । तस्मात्पौण्डरीके प्रत्यहं चोदकभाप्त्या मसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानस्त्वयैव कर्मावयवसंबद्धानां विकार इति गम्यते । ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ॥ ६६ ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

न चैतदस्ति, दक्षिणाभेद इति । किं तर्हि । सकृदेव दक्षिणा दीये-
तेति । कुतः । परिक्रयाविभागात् । समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन् ।
कृत्स्नं हि क्रतुमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । फयम् । तावत्तः पुरुषार्-
थत्वात् । यत्फलवत्, तत्पुरुषस्य चिकीर्षितम् । तद्य कुर्वाणस्य सहा-
यानुपाददानस्यार्थं विशेष उच्यते परिक्रयः । न चावयवः फलवान् ।
समुदायात्फलनिष्पत्तेः । समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रयः क्रियमाण आ
समुदायनिष्ठैः परिक्रयः कृत इत्यन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च । पौण्डरीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्यमानस्त्वच्छ-
ब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते । समुदायश्च पौण्डरीकशब्दवाच्यो
नावयवः । स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते । तत्र लक्षणैव दोषः ।
असंभवे हि लक्षणाऽऽश्रीयते । न चेहासंभवः । अतः समुदायमङ्गी-
कृत्य सकृदेव ऋत्विजो द्वियेराग्निनि । तस्मात्सकृत्परिक्रय इति ।
सकृद्दाने च प्रयोगवचनानुग्रहः । प्रयोगशाशुभावाच्च महाविषयता
शास्त्रस्येति । तस्मादप्येतदेव न्यायमिति ॥ ६७ ॥

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६८ ॥

यदुक्तं द्वादशाहप्रकृतित्वात्पौण्डरीकस्य, तत्र च द्वादशाहे दक्षिणा-
भेदात्तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते इति । तत्परिहर्ष्यम् । अप्रो-
च्यते । तत्राप्येकत्वात्क्रतोरेक एव परिक्रयः । भेदस्तु वचनात्सुत्या-
संबन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन् भिद्यमाने परि-
क्रयैकत्वं भिद्यते इति ॥ ६८ ॥

(पौण्डरीके प्रत्यहं विषय दक्षिणानयनाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां
संबन्धोपत्तात् ॥ ६९ ॥ पू०

पौण्डरीक एवोदाहरणम् । तत्रैतत्समाधिगतं सकृदेव परिक्रम्य इति । अस्ति तु प्रकृतौ माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्त इति । तत्र संशयः । किं सर्वासां कार्त्स्न्येन प्रत्यहं नयन्मुत्र सकृन्नयनमथवा प्रविभज्य नयनमिति । किं प्राप्तम् । प्रत्यहं सर्वासां संस्कारः स्यात् । कुतः । प्रकृतिषत् । प्रकृतौ हि सकला दक्षिणास्तस्मिन् काले संस्कृताः । इहापि तद्वदेव सकलाः संस्काराः । इति । कथम् । अह्नां प्राधान्यात् । तद्गुणभावाच्च दक्षिणानाम् । सर्वा एताः सर्वेषामह्नां शेषभूताः । शेषभूतस्य चर्यस्य यः संस्कारः, स तेन सेनाह्ना प्रयुज्यत इति । तस्यात्प्रत्यहं सर्वसंस्कारः ॥ ६९ ॥

एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ७० ॥

न चैतदस्ति, प्रत्यहं सर्वसंस्कार इति । किं तर्हि । सकृदेव संस्कारः स्यात् । कुतः । एकार्थत्वादक्षिणानाम् । एकं कार्यमानमनं, तासां च नथनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम् । एकार्थत्वाच्चैव चाशनि वत्संस्कारसंस्कृतानामु दीपमानामु कृत्योदनार्थं इति भूया संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति । तस्यासहसंस्कारेणिति ॥ ७० ॥

स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, सकृत्संस्कार इति । किं तर्हि । प्रत्यहम् । कुतः । उत्पत्तौ कालभेदात् । उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसंग्रहः । ध्रुवत्रे । तस्मात्प्रिष्टो लोके माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्त इति । सर्वश्रेयाः सर्वेषामह्नां शेषभूताः । तेषां चाह्नां माध्यंदिनानि सदनानि भिद्यन्ते । तत्र चाग्न्यमानविशेषवाद्यस्य माध्यंदिने सवने न संस्कारेण, तस्यैव संस्कारलोपाः स्यात् । प्रयोगभेदात् । न चाग्न्यत्र संस्क्रियमाना अग्नयश्च संस्कृता भवन्ति । तस्याद्भेदेन संस्कारेणिति ॥ ७१ ॥

विभज्य तु संस्कारवचनाद्द्वादशाहवत् ॥ ७२ ॥

न चैतदस्ति, समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति । किं तर्हि । विभज्य संस्कारेण न । कुतः । वचनात् । द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात्प्रपत्ते । अथ हं द्वादशस्य दशाशानि । पौण्डरीकस्य द्वादशाह-प्रकृतिः, न षोडशिनोऽप्यहतिः । तस्मात्परिक्रम्येण्येऽपि सति वचनाद्भेदेन संस्कार इति ॥ ७२ ॥

('विकृतिविशेषे साभिधेनीकार्येऽपेक्षितानामेव मनुलिङ्गान्मृचामेकाद-
शानां दाशतयीभ्यः समानयनाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] लिङ्गेन इव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाभेदवत् ॥ ७३ ॥ पू०

कचिर्कर्मविशेषे श्रूयते, मनोऋचः साभिधेन्यो भवन्तीति । तत्र
संशयः । किं यावत्पु मनुलिङ्गं ऋचः, ताः सर्वा दाशतयीभ्य
आनीय साभिधेनीषु विनिषोक्तव्या उत काश्चिदेव न सर्वा इति ।
किं प्रश्नम् । सर्वा एवल्लिङ्गा उपादेयाः । कुतः । लिङ्गस्य सर्वगामि-
त्वात् । इहेतवच्छ्रूयते, मनोऋचः साभिधेन्यो भवन्तीति । मनुशब्द-
संयोगो हि लक्षणमृचामुपादीयमानानाम् । मनुसंबन्धेन च शब्द उपल-
क्ष्यन् यावत्पु समवेद, तावतीरविशेषाच्छक्रोत्पुपलक्षयितुम् । एतच्च
वचनं लिङ्गमात्रसंबन्धेन विनिषोजकं, नेयसापरिच्छिन्नानां विशेष-
पकम् । तस्मादविशेषात्सर्वलिङ्गवत्त्वं उपादेयाः । आप्रेषवत् । यथा
ऋणीषाणांवाप्रेषेन संबन्धसमुपपत्ते आसीत् सूक्तेन सूक्तस्याविच्छे-
दापेति, आप्रेषेन सूक्तेनेत्युक्ते यावन्त्वाग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि,
सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते, एवमिहोपि मनुलिङ्गाभिः साभिधेनीकार्य
कर्मण्यपिति । यथा वाऽहर्गणे, ऋणीषमण्डु प्रास्पतीनि, सर्वेषामह्नां
यदनीषम्, अविशेषात्सर्वं प्राश्यो । तद्दिहाप्यविशेषात्सर्वेषामुग-
दानामिति ॥ ७३ ॥

यावदर्थं वाऽर्थरोपत्वाद्ध्येन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च
लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥ सि०

न येनदस्ति, सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामागम इति । किं
तर्हि । 'यावदर्थमुपादेया इति । कुतः । अर्थशेषत्वात् । कार्यशेषभावेन
हि साभिधेनीनामुपादानम् । तद्य कार्यमलाभिरपि विध्यतीति । सिद्ध-
त्वात्कार्यस्य, यद्यपि लिङ्गिनाः सन्त्यप्य ऋचः, तथाऽपि प्रयोक्ताना-

भावाभिवोपादीयन्त इति । ननु कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनाल्लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिधेय्यो विधीयन्त इति सर्वासां विधानं भविष्यतीति ।

अत्राभिधीयते । सत्यं सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिधेय्यो विधीयन्ते । किं तर्हि । चोदकताप्तानामियत्परिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते, मनोऋच इति । सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत्प उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य कृतार्थत्वाद् व्यावर्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गाः प्रसज्यन्ते । तस्माल्लिङ्गवतीनां निपतानामुपादानं न सर्वासामिति । न च लिङ्गवतीनां भावाद्गणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न्याय्या । एवं च लाघवं प्रयोगमात्राभावश्च भविष्यतीति । अपि चास्मिन्पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव । कथम् । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेय्यनामुच्यते । तत्र यद्यपि न तल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्मिन्वह प्रयुज्यन्ते तास्तल्लिङ्गा एव, नान्यलिङ्गाः, तथाऽपि लिङ्गमनुवृत्तीत्वमेव, न बाधितामिति । तस्माद्यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति ॥ ७३ ॥

आग्नेये छत्स्नविधिः ॥ ७५ ॥

यदुक्तं यथा, आग्नेयेः सूक्तैरिष्टका उपस्थाति, इत्युक्ते सर्वापि लिङ्गविधिष्टान्मुपादीयन्ते, न फ निचित् । एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति । तत्परिहरण्यम् । अत्रोच्यते । युक्तमाग्नेयेषु छत्स्नविधानम् । कुत । इष्टकाद्यहुत्वात् । प्रथिसूक्तमुपस्थातीति वचनाद्बर्हणीनामुपधेयानां सूक्ता-व्यवत्वात्कात्स्न्येनोपादानमविरुद्धम् । इह त्वियत्तापरिधितानां विशेष उच्यत इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादयमिहादृष्टान्त इति ॥ ७५ ॥

ऋजीपस्य प्रधानत्यादहर्गणे सर्वस्य प्रनिपत्तिः स्यात् ॥ ७६ ॥

यदप्युक्तमहर्गणे यथा, ऋजीपस्य छत्स्नस्याप्तु माशनम्, एवमत्राप्यविशेषात्सर्वासामुपादानमिति । तत्रपरिहरण्यम् । अत्रोच्यते । ऋजीपस्य प्रधानत्वाद्द्रष्टव्यम् । ऋजीपस्याविशेषात्प्रतिपत्तिरियमभिधीयते । सा सर्वस्य ऋजीपस्य स्यात् । यस्य न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात् । तस्मान्मन्त्रेषामहो यदनीयं, तस्मै मास्यते । इह स्वर्थशेषात्तादित्यपदिष्टो हेतुः । तस्माद्विदमपेनहन्यिष्येति ॥ ७६ ॥

(ष्योतिष्टोमे वाससि सोममानोपावहरणं शेरनुग्रानाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७७ ॥ सि०

ष्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाभ्राने । तत्र संशयः । किं यत्र क्वचि-
न्मानं, येन केनचिदुपावहरणं कार्यमुत्र वाससि मानं, वाससा चोपावह-
रणमिति । किं प्राप्तम् । अर्थाद्यत्र क्वचिन्मानं, येन केनचिदुपावहर-
णम् । एवं चानियमे लाघवं प्रयोगमाशुभावथ भाविष्यतीति । एवं
माप्ते द्रूयः । वाससि मानं, वाससा चोपावहरणं कार्यम् । कुतः ।
वचनात् । वचनमिदं भवति । वाससि मिनोवि, वाससा चोपावहर-
तीति । वचनस्य सामर्थ्यान्निश्चयेत ।

अपवाद, नैवात्र संशयः । वचनाद्वाससि मानं, वाससा चोपावहर-
णम् । एवं प्राप्तमुचरविवक्षया कीर्त्यते विष्टेवं चिन्तयितुम् । यद्य मास-
मुचरविवक्षया कीर्त्यते, न तत्र पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रयोजनमिति ॥ ७७ ॥

(अहर्गणे, उपावहरणार्थं वासोन्नरोत्सादनाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासःप्रकृत्यः स्पात् ॥ ७८ ॥ सि०

अस्ति द्वादशाहः । तत्र चोदकपासमुपावहरणं, वाससोपावहरतीति ।
तत्र संशयः । किमुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यमु । नेति । किं प्राप्तम् ।
नोत्पाद्यम् । कुतः । न वचनमस्ति, अन्यद्भेदेनोत्पाद्यमिति । वचनादने-
न प्रतीतो भेदेनोत्पाद्यम् । तस्मान्नोत्पाद्यमिति । एवं माप्ते, द्रूयः ।
अहर्गणेऽर्थाद्वास उत्पाद्यम् । कथम् । अहर्त्यहुत्वात् । यद्भवति । तत्र
चोदकेनैवत्साध्यते । वाससोपावहरतीति । भेदेन चानुत्पाद्यमाने, उपा-
वहरणार्थं एव न सिध्येत् । तस्मादुत्पाद्यमित्यपमिति ॥ ७८ ॥

(अहर्गणे तत्तदहःसंन्यमोमोपावहरणक उ एव वासोन्नरोत्सादना-
धिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शना-
दुपावहरणस्य ॥ ७९ ॥ पू०

तत्रैवाहर्षणे चिन्त्यने । उक्तपेतत्, अर्थाद् स उत्पद्यमिति । तत्र संशयः । किं मानं प्रत्युत्पाद्यमुतोपावहरणं प्रत्युत्पाद्यमिति । किं मासम् । मानं प्रत्युत्पाद्येव । कुतः । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य । ज्योतिष्टोमे यस्मिन् भीषते तेनैवोपावहरणं क्रियते । प्रकृतिवच्च विकृतौ । चोदकानुग्रहाय तस्मिन्नेव काले उपाद्यमिति ॥ ७९ ॥

हरणे वा श्रुत्यसंपोगादर्थोद्धि प्रकृतौ तेन ॥ ८० ॥

न चैतदस्ति, मानं प्रत्युत्पाद्यमिति । किं तर्हि हरणं प्रत्युत्पाद्यम् । कथम् । श्रुत्यसंपोगात् । न हि श्रूयते, मानं प्रत्युत्पाद्यमिति । श्रुत्यमावाच्य नैकान्ततोऽप्यवसीयते, अत्रैवेति । यस्व चार्थः प्रयोजकः, स प्रयोजनपयुक्तत्वात्तत्काल एव न्याय्यो नान्यकाल इति । हरणकाले चानेन प्रयोजनामिति हरण एव न्याय्यमुत्पाद्यमिति, यदुक्तं, प्रकृतौ माने यद्वासरस्य हरणे दर्शनादिह चोदकानुग्रहाय तत्कालपेवोत्पाद्यमिति । तत्परिहर्षणम् । अत्रोच्यते । न श्रूयते, तेनैव वाससोपावहरणं कर्तव्यमिति । किञ्चार्थोत्पत्तेन क्रियते । एकत्वादह्णः । न हि तद्वासोऽप्यत्र उपाद्यमिति तेनैव क्रियते । यद्यार्थात्कृतं, न तच्चोदकः प्रापयति । अवाचनिकत्वात् । न चेह तदेव वास उभयार्थं संप्रयति । महर्षदुत्वात् । तस्माद्धरणकाले एवोत्पाद्यमिति ॥ ८० ॥

इति श्रीशवररत्नाभिविरचिते नीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
षष्ठः पादः ॥

—*—

७९ ॥ ८० ॥]

इति श्रीभट्टमुनारिलविरचिताया नीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ दशमाध्याये सप्तमः पादः ।

(अग्नीषोमीये पशौ हृदयाद्यज्ञानामेव हविर्द्व्यधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] पशोरेकहविर्द्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयाः, यो दीक्षितो यद्ग्रीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्र संशयः । किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत्र प्रत्यङ्गं
हविर्भेद इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । कुतः । सम-
स्तस्य चोदितत्वात् । समस्तो हि पशुरग्नीषोमी प्रति चोद्यते, न पृथग-
ज्ञानामग्नीषोमीयता । तस्मात्पश्वाकृत्स्निकाद्दशधादवदायाग्नीषोमीया
दावप्यम् । अङ्गहविष्टे पशुशब्दे लक्षणा स्यात् । तस्मात्कृत्स्नः पशुरेकं
हविः । तच्च दर्शयति । अथो खल्वाहुः, कापेया दक्षिणस्य पूर्व पद-
स्थावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवचं भवतीति । अथो खल्वाहुः, गोपायना
दक्षिणस्य पूर्व पदस्थावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवचं भवतीति कृत्स्नस्य
पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥ १ ॥

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रवृत्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

चाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ।
किं तर्हि । प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । कुतः । पृथक्प्रवृत्तत्वात् । पृथगङ्गान-
नि प्रवृत्तन्ते । हृदयस्याग्नेऽवद्यति, जिह्वाया अवद्यति, वक्षसोऽवद्यति,

द्वितीयेऽध्याये ' हृदयस्याग्नेऽवद्यति ' इत्येवमादीनि न यागं चोदयन्तीति स्थितम् ।
इयं यागचोदना ' अग्नीषोमीयं पशुम् ' इति । किं हृदयं दीनि हवीषि, उत पश्वा-
कृतिलक्षिता व्यक्तिर्हविरिति ।

तत्र पूर्वपक्षः । पशोःग्नीषोमसंबन्धः श्रूयते, न हृदयादीनाम् । तेषामग्नीषोमसंबन्धे
लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्य सामीप्याद्विध्यतः । तेन मन्वात्पूर्वाभावाद्दाने प्राप्ते
हृदयादिदेशा निधीयन्ते । तेषां च विस्मय इति ॥ १ ॥

एकस्तावदयमेव दोषो लक्षणया हृदयादिदेशादिति । विकल्पदोषश्च । यस्य पशु-
व्यक्तिर्हविरिति, तस्य तस्या एव व्यक्तेः सकाशात्प्रदानं प्राप्नोति, न हृदया-

१ पूर्वपक्षस्य—प० । २ प्रवृत्तत्वात्—भ० । ३ हृदयस्य वद्यति—प० । ४ द्वितीय
इति—(अ० २ पा० २ अ० ६ सू० १०) इत्यत्रेति शेषः । ५ पशुमिति—अग्नीषोमीयं
पशुमालभे । हृदयस्य स्थितेऽपि यागचोदनात्प्राप्तौ विचार इति पूरणम् । ६ व्यक्तिरिति—
३० । ७ अग्नीषोमीयात्—सु० ।

दोष्णोरवद्यति, पार्श्वोरवद्यति, गुदस्यावद्यति । हृदयाकृतिकादिभ्योऽ-
वदानं भूयते, नैतदविरपिते पशौ संभवति । तस्पाद्दृदयाद्यर्थेन विश-
सितव्यः पशुः । तस्मिंश्च विशस्यमाने पश्चात्कृतिर्न भवति । तदेवमा-
पवति । पश्चात्कृत्वा यागस्य क्रियमाणस्योपकृपात् । तां पश्चात्कृति-
मन्तर्थाय च न शक्यते सासाद्यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम् । तस्यात्पणाख्या
साऽऽकृतिरुपकर्तुमर्हतीति पश्चात्कृतिरस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि यानि,
तानि हवीषि । तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति । ग्रहवत् । यथा सोमे,
ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णातीति पृथक्कर-
नत्वात्सोमरसो हविः, न सोमलता, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । समस्तचो-
दना त्वङ्गहविष्टेऽपि प्रणाख्याऽवकल्पत एव । अप यद्दर्शनमुक्तं,

दिश्यः । अथावद्यतिरनुवाद इति । तत्र । यद्यवद्यतिमनूद्य हृदयादीनि विधीयेत्,
ततोऽथशब्दाप्रशब्दावनर्थकौ स्याताम् । विधातुं तावन्न शक्यते । वार्क्यभेदमथात् ।
न चानूद्येते । अप्राप्तत्वात् ।

यदि च हृदयावद्यतिविशिष्टः पदार्थो विधीयते, जिह्वाया अवद्यतीत्येवमादयश्च,
तथा सत्यपशब्दोऽनुवादः स्यात् । कथम् । अयमथशब्द आनन्तर्ये वर्तते, यदा च
पूर्वोत्तरी पदार्थावगतौ तदाऽऽनन्तर्यम् । यदा तु तौ न स्तः, कस्याऽऽनन्तर्यं
भूयात् । अवगतौ चेत्प्रादादेवावगतः क्रमः । तत्रायशब्दोऽनुवादः । न च भवता
पदार्थविधानमिष्यते, येनाथशब्दोऽयशब्दस्यानुवादौ स्याताम् । तस्मान्द्रुदयादिवि-
शिष्टोऽवद्यतिविधीयते । एवं जिह्वादिभ्यपि । एवं च यस्माद्द्रुदयादवदीयते तद्वि-
शिति । यथा, 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति वाक्यैर्द्रव्यं पृथक् कल्प्यते, तदेव मुख्यं
हविः, एवमिहापि । न चैत एकादशावद्यतयोऽदृष्टार्थाः । पशोरेव सकाशाद्भवदान-
नाथाग इति ।

अस्मिन्नु पक्षेऽदृष्टार्थत्वमेव दोषः । एतेषु यागार्थेषु न किञ्चिद्दृष्टम् । पशु-
चोदनाऽपि छितितलक्षणया हृदयादीनि लक्षणस्यानीवोमाभ्यां सह संभव्यते । एवं

१ वाक्यभेदमयादिति—हृदयादिवाक्ये प्राग्जलदानानुवादेन हृदयादिप्रदेशस्य, अप्रादि-
पदवाच्यस्य क्रमस्य च विधाने वाक्यभेदादित्यर्थः । २ अप्राप्तत्वादिति—हृदयादिप्रदेशानां क्र-
मस्याप्राप्तत्वादित्यर्थः । ३ एवमेव प्राप्तिमाह—यदि चेति । ४ पदार्थ इति—भावनालय इति शेषः ।
५ अथशब्द-मु. । ६ तदेति—तदा तयोस्तानन्तर्यमवगमयितुं शक्यत इत्यर्थः । ७ यागदेव—प.
मु. । ८ अपशब्दाप्रशब्दावनुवादी—र. ।

तत्सुतरामनेकहविष्ट उपपद्यते । कथम् । कृत्स्नपञ्चोऽवदानमन्येनानुनि-
घृत्तन् न कृत्स्नस्य पशोरवदीयत इति दर्शयति ॥ २ ॥

(हृदयादीनेमेवावदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्टेन तदितरावयवानां हविष्ट-
परिसंख्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं
स्यात् ॥ ३ ॥ पू०

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत्समधिगतम् । इदमिदानीं संदिश्यते । किं
येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्तयितव्य उत सर्वेभ्योऽवदातव्यम्,
अथवा परिसंख्या केनचिदिति । किं प्राप्तम् । सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति-
अवदानकर्माभ्यासितव्यमिति । कुतः । हविर्भेदात् । भिन्नानि हवीषि
हृदयादीनि । यान्यवदाने संकीर्तितानि, अशिश्यानि च पश्वाकृत्या
प्रणाढया परिच्छिन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । पश्वाकृत्या हि
न केच्छिद्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते । तथादि, एकस्मादङ्गादवदीयेत, न पश्वा-
कृतिपरिच्छन्नाः सर्वे विशेषा उपसंगृह्यन् । तत्र पश्वाकृत्याऽङ्गभावो
न कृतः स्यात् । अनेकविशेषणविशिष्टं हि पांसराशिं परिच्छिन्दती,
अङ्गमाद्यं नीता भवति, नान्यथा । एकहविष्टे हि पश्वाकृतिपरिच्छि-
न्नाङ्गराशेः सर्वावदानानभ्यासेनैव यथाश्रुतादेवावत्तं भवति । पृथक्प्र-
ल्पितेष्वङ्गेष्वेकस्मादङ्गादवद्यन् काश्चिद्विशेषाञ्जघात् । अभ्यस्यंस्त्वव-
दानानि सर्वान् विशेषान् परिगृह्यति । तस्मात्सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति ।

आह । ननु पश्वाकृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यागार्पित्वाद्दन्पत-
र्मेन यागः सिध्येत् । उच्यते । सिध्येदेवं, यदि विशेषाणां याग-
सेवन्धः श्रूयते । पश्वाकृतेस्तु श्रूयते । तस्माद्विशेषेषु गृह्यमा-

च येषामङ्गानामवयवतिः श्रूयते तान्येव यागसाधनानि, नाङ्गान्तराणि । कुतः ।
पशुशब्दोऽयं हृदयादीनि वाक्यानि दृष्ट्वा ततो लक्षणावृत्त्या कारितः । यानि
दृष्ट्वा कल्पितस्तान्येव लक्षयति । अन्येषामश्रूयमाणानां कः प्रसङ्गो, येन तानि हवि-
ष्टेन लक्षयेत् ॥ २ ॥

१ पश्वाकृत्या हि केचित्—ग. सु. २ उपसंगृह्येत्—ग. ३ सर्वावदानाभ्यासेनैव यथा-
श्रुतावत्—ग. ४ सिध्येदेव—क. ५ येनेमानि हवीषि न लक्षयेत्—गु. ६

ष्वङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विशेषः, को वा विशेषो गृहीतः को वा नेति । अतः
सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय । यथा विशेषो न गृहीतः, तेन
विनाऽपि यथाश्रुतमेव भवतीति कल्पमाने, तस्य पञ्चाकृत्या परि-
च्छेदे न कश्चिदपधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीत्यनादरस्तं प्रत्याश्रितः
स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥ ३ ॥

आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसंख्या स्यात् ॥ ४ ॥ ति०

हृदयादिभ्योऽवदात्त्वं नावशिष्टात् । कुतः । तेषां निर्देशात् ।
निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि, एकादश वैतानि पशोरवदानानीति । तत्र प्राप्त-
त्वादेवैवापेक्ष विधिर्न संभवति । आनर्थक्यज्ञानुवादः । निर्गुणं च
पुनःश्रवणमितरेषामश्रुतानां परिसंख्यापक्षं भवति । यथा, न गन्तव्यं
न मोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः, एवमेव परिसंख्यायां प्रतिषेधः
क्रियते । आज्यभागवत् । यथा, गृहमेधीये पञ्चमे पक्ष आज्यभागग्र-
हणं परिसंख्यार्थमित्युक्तम् । एवमिहापि प्राप्तेः । तस्मात्परि-
संख्येति ॥ ४ ॥

तेषां वा व्यवदानत्वं विवक्षन्तभिर्निर्देशोत्पशोः पञ्चा-
वदानत्वात् ॥ ५ ॥

शाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चेऽदस्ति, परिसंख्येति । तत्र हि
प्रयो दोषाः—स्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, मूर्खबाधश्चेति । यदुक्तं
निर्देशादिति । नेतरेवम् । तेषां हृदयादीनां व्यवदानत्वं विव-
क्षन्तभिर्निर्देशेत् । नैवं वचनव्यक्तिर्भवति, एकादशैव पशोरवदानानि
नाभ्याधिकानि । यान्यवदानानि तानि द्विद्विरवद्यतीति । कथं तर्हि ।
एकादश द्विद्विरवद्यतीति । कुतः । नात्रादानमनुचरे । अनास्तत्वात् ।
कथमभास्तिः । पशोः पञ्चावदानत्वात् । पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते ।

[३ ॥ ४ ॥

१ न च गम्यते—क. । नवगम्यते—७. । २ परिच्छेदे कश्चिदपि—क. । ३ संभवतीति—
सु. । ४ पुनःश्रवणमिति, इतरेषां—क. । ५ परिसंख्यापक्ष—क. । परिसंख्याय—७. । ६ लक्ष-
मिति—(अ० १० पा० ७ अ० १ सू० २८) इत्यत्र वदत इत्यर्थः । ७ अभिनिर्देशात्—दी.
प. । ८ प्राप्तवापथ—क. ।

तस्मान्नानुवादः । एतानि द्विरवद्यतीति, एतेषां द्विरदानं विधाय
कृतार्थः शब्दो भवति । अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात्सर्वे-
भ्योऽवदेषिति ॥ ५ ॥

अंसशिरोनूकसक्व्यप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसंख्या-
नेऽनर्थकः स्यात्प्रदानत्वात्तेषां निरवदानम-
तिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

इतश्च न परिसंख्या । कुतः । अंसशिरोनूकसक्व्यप्रतिषेधात् ।
एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसंख्यानं भवति । भवति
च साः । नांसयोरवयति, न द्विरसो, नानूकस्य, नापरसक्व्योरिति ।
परिसंख्याने, अंसशिरोनूकसक्व्यार्थां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ तु
न परिसंख्या, ततः प्रदानत्वात्, यान्यंसादीनि, तेषां निरवदानं
प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानमिति । निष्कृष्य तस्मादङ्गादवदानं
निरवदानं, द्विरवद्यतीति । तत्र प्रतिषिध्यत इति । अतः सर्वैरेवाङ्गी-
रिज्या क्रियत इति ॥ ६ ॥

अपि वा परिसंख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । परिसंख्यैव स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदा-
त्तम् । कुतः । पुनः श्रवणस्यार्थवत्त्वात् । ननु शिरोषा परिसंख्येत्युक्तम् ।
उच्यते । नात्रार्थ दोषो भवति । कथम् । अदानं हि चोदकेन होमार्थे
प्राप्नोति । इह तस्य हृदयादिभिः संघन्यः क्रियते । तेन हृदयादीनि
धौक्येन होमसंवद्धानि भवन्ति, नान्यान्यङ्गानि पञ्चाङ्गेर्देवतासंघ-
नीनि । न चैतस्मिन् प्रत्यक्षे हृदयादिवाक्ये सति पञ्चाङ्गेर्देवतासं-
घन्योऽप्येषामङ्गानां होमसावत्वेनोपपद्यते । हृदयादिष्वप्येवमाहुविका-
दृश्यामप्येषाङ्गेर्देवतासंघन्य उपपद्यत एव । तस्मादप्यान्यङ्गानि
परिसंख्यायन्ते ।

१ ॥ १ ॥

आपि च, अनवदानीयशब्दो भवति । भारुत्पान् अनवदानीयान्
 सुराग्रहांथाऽऽजिसृद्भ्यो हरतीति । यदि परिसंख्या, तत्र किंचिदङ्ग-
 मनवदानीयं भवति । इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् । अनवदानीय-
 शब्दो नोपपद्यते । तस्मात्परिसंख्येति । ननु शृङ्गखुराभिप्रायमनवदा-
 नीयं भविष्यति । नेत्युच्यते । अनवदानीयं हि तत् । अनवदानीयहरणे,
 आजिसृद्भ्य इति चतुर्थी नोपपद्यते । न हि शृङ्गखुरेण, आजिसृत्तोऽ-
 भिप्रेयन्ते । स्यादेतत् । परिक्रयार्थं तद्भविष्यतीति । उक्तमेतत् । न
 देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्षव्यानीति । तस्मात् शृङ्गखुराभिप्रा-
 यम् ॥ ७ ॥

अत्राहणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

इत्थ परिसंख्येति । कुतः । अत्राहणे हि भक्षं दर्शयति । कपम् ।
 ककुभो राजभूतः प्राश्नाति ध्रुवणोप इति ककुभो भक्षं दर्शयति । इत-
 रथा यागे भवत्तस्यादर्शनं स्यात् । सर्वमदानं च भवेत् । निरवदानप-
 तिपेधात् । तस्मादपि परिसंख्येति ॥ ८ ॥

शृनाशृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदपन्नरोपेत्वम् ॥ ९ ॥

इत्थ परिसंख्येति । कुतः । शृनाशृतोपदेशात् । शृनाशृतोपदेशो हि
 भवति, द्वैवान्यङ्गान् अभिमृशति, शृनाशृतानि चेति । यदि न परि-
 संख्या, सर्वेषां श्राणं स्यात्, अशृत्दर्शनं नोपपद्येत् । परिसंख्येति तु
 सति हृदयादिभ्योऽन्येषाम्, अयज्ञशेषत्वम् । यथा, पर्याप्तिक्रमं पात्नी-
 घतमुत्सृजतीति । तेषां तत्र श्रपणं न स्यात् । अशृत्दर्शनं चोपपद्येत् ।
 तस्मादपि परिसंख्येति ॥ ९ ॥

(अग्नीषोमीये पञ्चावनिज्जशेषैस्त्रिभिरद्वैः स्विष्टकृवागानुष्ठानावितरगम् ॥ ३ ॥)

[३] इज्याशेषास्स्विष्टकृदिजेत प्रकृतिवत् ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति ऽपोविष्टोये पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमाकभेतेति । अदित्र तत्र चोदकनास्तः स्विष्टकृत् । इहेरं श्रूयते,
 ऽपङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीनि । तत्र संशयः । किमिज्याशेषोऽप्यस्ति ऽ-
 ङ्गैः स्विष्टकृता यष्ट्यमुतानिज्याशेषेभ्यः इति । किं प्राप्तम् ।

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

इज्याशेषेभ्य इति । कुतः । एवं प्रकृतिवच्छब्दानुग्रहो भविष्यति ।
 त्रीण्यङ्गानि यानीज्याशेषभूतानि, तेभ्य इज्यायां क्रियमाणायां त्रिश-
 ब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥ १० ॥

उपङ्गैर्वा शरद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

अनिज्याशेषैस्त्वङ्गैरिज्येत । एष विकारः स्यात् । न त्रीणि यानि
 कानिचिदङ्गानि । यदि यैः कैश्चिद्भिर्ङ्गैरिज्या कर्तव्येत्यभ्युपग-
 म्येत, तत्राङ्गैरिति न विधीयते । प्राप्तत्वादेव । त्रित्वार्थं विधानं स्यात् ।
 त्रिभिरिज्येतेति । तत्र त्रिशब्दोऽङ्गशब्देनासमर्थ एव स्यात्, असामर्थ्ये
 समासो नोपपद्येत । अपि च, असत्त्वां प्रयाणामङ्गानामेकस्यां साधा-
 रण्यां क्रियायामेकस्मिन्वा साधारणे गुणे त्रिशब्दस्याङ्गशब्देन विशे-
 षणविशेष्यसंबन्धाभावात्सामर्थ्यं न विद्यते । यानि त्रीण्यङ्गानि
 त्रित्वसंबद्धानि तानि उपङ्गानीति । असति विशेषे व्यवहाराभावात्सा-
 काङ्क्षं भवति, कतमानि उपङ्गानीति ।

त्वत्पक्षेऽपि कथम् । तदुच्यते । समाहार एष समासः । येषां समा-
 हार उक्त एकक्रियागुणसंबन्धो वा, तानि उपङ्गानि । एषां च समा-
 हार उच्यते । यद्दोषः पूर्वार्थादग्रे समवद्यति, गुदस्य मध्यतः,
 श्रोण्या जघनत इति । समवदानं समाहारः, एकेनाग्निना गुणेन सं-
 वन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया । तस्मादेतानि उपङ्गानि, एतानि
 चानीज्याशेषाणि । अतो चवनप्रामाण्यादानिज्याशेषैस्त्वङ्गैः स्विष्टकृ-

१० ॥]

इकादशानां तापन्मन्त्रे त्रित्वं नास्ति, काद्विकारो । संख्या, हि केतुदिकेतात्पत्त-
 र्धर्मसंयोगेन प्रवर्तते । न च केषांचिदेकवर्धयोगोऽस्ति । येनैकादशम्योऽवाच्छिद्येत
 त्रित्वम् । समासानुपपत्तिश्च स्यात् । अङ्गराब्दो यदि त्रित्वेन संबन्धेत ततो न
 स्विष्टकृता । यदि स्विष्टकृता न त्रित्वेन । दोर्दीन्येकया समवद्यतिक्रियया
 युक्तानि मन्त्रसंयोगेन । तत्र समासार्थो विशेषणविशेष्यभावश्च घटते तेषु
 गृह्यमाणेषु ।

१ त्रिशब्दोऽनुगृहीतो भविष्यति-ग. । २ प्राप्तत्वात् । एवं त्रि-ग. । ३ अंतर्द एव-प० ।
 ४ मेव-मु० । ५ स्विष्टकृतेति-संबन्धः स्मादिति घेनः । ६ दोषादीनि- घ. क. मु० ।

दिश्येतेति । शरवत् । यथा, शरमयं वहिरिनि वचनपापाप्यन्तरैः
कुशा वाध्यन्ते, एवमिहापीडयाशेषता वाधिष्यत इति ।

आह, इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेवा । न चान्येनेज्यायां क्रियमाणाया-
मेतत्प्रतिपादितं भवति । तस्मादिज्याशेषाणां कार्येऽवर्तमानानि नेज्यः-
शेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्तीति । अत्रोच्यते । यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते
तथाऽपि नान्यथा । तस्यां निर्वृत्ताविज्याशेषैः कर्तव्यायामनिज्याशे-
षाणि विधीयन्ते । एतानि तत्र प्रतिपादाद्यिनव्यानि । एतान्यपि हि
कृतकार्याणि प्रतिपादाद्यिनव्यान्वेव । यानि तु शेषभूतानि तानीह
प्रतिपिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रतिपादाद्यिष्यन्त इति ॥ ११ ॥

अत्र चोच्यते । प्रकृतौ यागद्रव्यशेषसंस्कारको दृष्टः स्विष्टकृत् । नैर्दोषादिभिर्यागः
कृतो येन प्रतिपाद्येन् । तस्मात्स्विष्टकृत्प्रतिरूपकं यागान्तरभेदनाकृतकार्यं विधीयते ।
हृदयादिभिश्चोदकप्रः स्विष्टकृत्केन वार्यते ।

अत्रोच्यते । यदि स्विष्टकृदनुवादेन इज्यानि त्रिरीयेन्, इवहविशिष्टो वा
स्विष्टकृत्, ततोऽपाकृतकार्यः स्यात् । इह तु इवहानि प्रति स्विष्टकृद्विधीयते ।
तान्यपि प्रतिपादनयोग्यानि, तुषकगवन् । या तु तृतीया विभक्तिः, साऽर्षपासैव नू-
यते । हृदयादीनि तु येन केनचिदुपायेन प्रतिपाद्यन्ते, न स्विष्टकृत्प्रयोगेन ।

यदि, यदङ्गैः स्विष्टकृतं यजति तत्र भेरिति, तस्योद्गशब्दः स्विष्टकृद्विशेषणार्थमु-
च्यते, विशेषणं च न कार्ययोगि, विशेष्यश्च स्विष्टकृतस्य त्रिरम्यासः प्राप्नोति ।
न चैत्रादशाना मध्ये त्रिसंख्या विद्यते । क्रियायोगगुणयोगमावात् । यश्चैत्रादशाना
मध्ये त्रीणि गृह्णीयात्तेनापोद्धारप्रयत्नः कर्तव्यः । योऽप्यधिकृतानां प्रयाणा ग्रहणं
करोति तेनापि समाहारप्रयत्नः कर्तव्यः । यस्तु दोषादीनि गृह्णाति तस्योभयदोषा-
भावः । प्रमाणान्तरेण समाहारापोद्धारयोः कृतत्वात् ।

अनु यागद्रव्यशेषस्याप्रतिपादनादप्राकृतकार्यं आपद्येत् । तस्माद्द्विरम्यासः स्विष्ट-
कृतः प्राप्नोति । एवं वर्ण्यमान उच्यते । स्विष्टकृत्यमन्यत्र विधीयते प्राकृतारका
र्यादीच्छद्येति ॥ ११ ॥

१ तस्यानिर्वृत्ताविज्या-ग० २ दोषादिभिः—व. ड. मु० । ३ अत्र नि—र. । ४ पूर्वो-
क्तमेव सिद्धान्तं संक्षेपेण प्रतिपादयितुं पुनरारभते—यदीत्यादिना । ५ सत्येति—एवंवादिन इत्यर्थः ।
६ क्रियेति—क्रियायोगस्य, गुणयोगस्य वाऽभाव इत्यर्थः । ७ दोषादीनि—र. ट. मु० । ८ अत्र-
निष्ठ-व. मु० ।

(अध्यून्या होतुः प्राकृतकृन्देहाभक्षनिवृत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] अध्यूधनी तु होतुरूपङ्गवदिहाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरशीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नौषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्रेदमाश्रायते । अध्यूधनीं होत्रे हरन्तीति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किमध्यूधनी होतृभक्षस्य विकार उभाविकारो होतुर्निष-
म्यत इति । कथं विकारः स्यात् । कथं नियम्यत इति । यदि,
अध्यूधनी विधीयते, होत्रे हरन्तीत्येतदनूय ततो विकारः । अथ,
अध्यूधनीमुद्दिश्य होत्रे हरन्तीति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तम् ।
होतृभक्षस्य विकारः स्यात् । कुत्र । अपूर्वाऽध्यूधन्यदेवनशेषत्वादिहा-
भक्षे न प्राप्ता । सा न शक्याऽनुवादितुम् । शतो विधीयते, होतृभाग-
हरणे । अध्यूधनी भवन्ती होतृहरणे मत्पक्षा, आनुमानिकमिहाभक्षं
निवर्तयतीति । उपङ्गवत् । यथा, अनिज्याशेषैरुपङ्गैरिज्याशेषाणि
निवर्तन्ते, तद्वन् ॥ १२ ॥

शेषे वा समैवेति तस्माद्रथवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, इहाभक्षविकार इति । कथम् । स्या-
दिहाभक्षविकारः, यद्यपूर्वाऽध्यूधनी स्यात् । सा हीडायां समैवेति ।
कथम् । अनस्थिभिरिहां वर्धयन्तीति तस्या हरणं प्राप्तम् । होतृ-
संघन्धो न प्राप्तः । स विधीयते । यामिमानध्यूधनीं हरन्ति, तां होत्रे,
नान्यथमा इति । होत्रे त्वन्धं भक्षं कुर्वन्तीति । अपि च, होत्रे हरन्ती-
त्यानन्तर्यादेकवाक्यता मत्पक्षा । इतरस्मिन् पक्षे, अध्यूधनीं हर-
न्तीति च होतृगुणद्वयवधानात्कल्पपितृत्वा भवेत् । तस्माद्भागो नियमः ।
रथवत् । यथा, यजुर्वृक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति रथस्य वाग्वात्ररेण
प्राप्तत्वाद्ध्यवधानाद्याध्वर्युभागे नियमः । एवमिहापि होतृभागे नियम
इति ॥ १३ ॥

अशास्त्रज्ञान्तु नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न भागे नियमः । इडाभक्षविकार इति ।
 कुतः । नास्ति शास्त्रं, येनेडाभक्षेऽध्युधनी स्यात् । नन्विदमुक्तम्, अन-
 स्थिपिरिडां वर्धयन्तीति । उच्यते । अनुवादस्वरूपत्वादस्य । प्राप्तत्वा-
 धानस्थिकानां वचनान्तरेण । अथ यद्यत्परिशिष्यते तत्समवत्तधान्या-
 मानयति, यद्दृढयं प्रास्यति जिह्वां चक्षस्तनिमतः, तस्या चनिष्ठु-
 मिति । अनुवाद इति गम्यते । न चात्राध्युधनी क्रीर्यते । तस्माद्-
 प्राप्ता । अवाप्ता चेत् । होत्रहरणमुद्दिश्य विधीयते । यत्तु व्यवधानाद्-
 प्राप्तैवैकषाकपता कल्पयितव्येति । अपूर्वत्वादध्युधन्या अनुवादाभावेऽन-
 र्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः । एवं च स्वपदगतं हरणं विहितं भवि-
 स्यतीति । इतरथा तु होत्रध्युधनीसंबन्धो विधीयते, न स्वपदगतं हर-
 णम् । तस्मादपि भक्षविकारः ॥ १४ ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानामि-
 संबन्धात् ॥ १५ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यद्येवं, न वचनान्तरेणेडाभक्षेऽध्युधनी
 प्राप्ता, सर्वाऽपूर्वा हर्तव्या विधीयते । न तर्हि भक्षविकारः । दानमात्र-
 मेतत् । होत्रेऽध्युधनीं हरन्तीति । नात्र भक्षशब्देनाभिसंयोगो विधीयते ।
 तस्मान्न भक्षविकार इति ॥ १५ ॥

दातुस्त्ववियमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं
 प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, दानमात्रमेतन्न भक्षविकार इति । नैतधा-
 नम् । दातुरभावात् । पशुर्द्वेषं संकल्पितः । यागं वर्जयित्वा नान्यत्स्व-
 कार्यमनेन कार्यमिति । तेन स्वाम्यभाषादानं नास्ति । कथं स्वाम्य-
 भावः । शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् । शेषं प्रति यथा पजमानस्तथा होता ।
 उभावापि न प्रभवतो द्रव्यस्वेति नास्ति दानम् । अथ कथं भक्षशब्दा

१४ ॥ १५ ॥

१ नियम इति—ग. । २ येनेडामध्युधनी प्राणुवात्—ग. । ३ अनुवादस्वरूप—क. ग. ।
 ४ यत्तुपरिशिष्यते—क । ५ होत्रेऽध्युधनीसंबन्धो विधीयते । न स्वपदगतहरणम्—मु. । ६ संयो-
 गात्—श्री. ग. । ७ यदेवं—मु. । ८ सर्वाऽपूर्वा विधीयते—ग.

नभिसंयोगे भक्षः । चतुर्थीश्रवणात् । चतुर्थी तादर्थ्ये भवति । होत्र-
र्याऽध्युक्षी । तथा हीताऽभिमेयते । सा होतुरुपकरोति । सा भक्ष्यमाणा
सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य लाभाय, यथा च यावत्या च मात्रयोपका-
रिणी भवति । तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते । इतरथा दृढदृश्यमान उपकारे
चतुर्थीश्रुतिर्याध्यते । तस्मादिडाभक्षविकार इति ॥ १६ ॥

(वनिष्टुग्रीषः प्राकृतकृत्स्नेऽभक्षनिवृत्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] अग्नीधश्च वनिष्टुरध्युक्षीवत् ॥ १७ ॥ सि०

तत्रैवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, वनिष्टुपश्रीथ इति । तत्राधिकरणम-
देशः । तत्र यः संशयः, स इहापि । किं वनिष्टुरग्रीषे विकारो भक्षस्य,
उक्त तस्य भागनिषम इति । ततः स एव पूर्वपक्षः । अपूर्वत्वाद्विधी-
यते । तस्माद्विकार इति । तस्य तदेवोचरम् । वचनान्तरेण प्राप्त-
त्वाद्भागनियम इति । तत्रस्तदेवोच्यते । अनस्थिमिरिडां वर्षयन्तीत्य-
नुपात्तत्वादप्राप्तौ वनिष्टुर्विधीयत इति ।

अत्राऽऽह । ननु वनिष्टुरपि तत्र संकीर्तनात्प्राप्त एवेति । अशो-
च्यते । वनिष्टुं प्रास्यतीत्येतावत्तत्र । सेनेडार्यां प्राप्तनमात्रं तस्य विधी-
यत इडासंस्कारार्थेन । नासाविडा, न तस्य भक्षशब्दसंयोगः । तस्मा-
त्प्रासनमात्रं, न तस्य भक्षे प्राप्तिः । पूर्वस्मिन् वर्चने न चतुर्थीसंबन्धः,
तस्यैतदग्नीध इति । चतुर्थीसंबन्धेन भक्षणं विधीयते । तस्मात्पूर्वेणा-
धिकरणेनातुल्याशङ्क्यां तुल्याता सूत्रेणातिदिश्यते । सर्वेष्वेवाधिकरण-
प्रदेशेष्वतुल्याशङ्का निघर्त्यते ॥ १७ ॥

(पशौ भैत्रावरणस्यापि शेषमसप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[६] अप्राकृततरान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुपालमत इति । अस्ति तत्र भैत्रावरुण इति । तं प्रति संदेहः ।
किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषमसोऽस्ति, नेति । किं प्राप्तम् । अप्राकृतोऽसौ,
न तस्य भक्षे कियमाणं प्रकृतिवत्कृतं भवति । तस्मादप्राकृततरान्मैत्रा-
वरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

१९ ॥ १७ ॥ १८ ॥

स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभि-
संबन्धात् ॥ १९ ॥ सि०

स्याद्वा मैत्रावरुणस्य भक्षः । मैत्र्युं ह्यत्रावध्वर्युविकारः । अनुवचनेषु
होतुः । तस्मान्मैत्रावरुणः मैत्र्यति चानु चाऽऽह, इति । अत्रस्य तयोः
कर्माभिसंबन्धादर्थोपेत्या भक्षं लभते । तस्मात्स भक्षः स्यादिति ॥ १९ ॥

(पशौ मैत्रावरुणस्यैकपागत्वाधिररणम् ॥ ७ ॥)

[७] द्विभागः स्याद्द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ पू०

अपेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति संदेहः । किं द्विभागो मैत्रा-
वरुण उतैकभाग इति । किं प्राप्तम् । द्विभागः स्यात् । अध्वर्युविकार-
त्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होत्रविकारत्वाद्धोत्रभागं प्राप्नोति । तस्माद्-
द्विभागः स्यादिति ॥ २० ॥

एकत्वाद्धैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न द्विभागः स्यात् । एरुभागो भवे
दिति । कुतः । भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति । नेहाध्वर्युभागो मैत्रा-
वरुणस्य श्रूयते, नापि होत्रभागः । यदि होत्रो श्रूययाताम्, एतेन
भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रमाणत्वात्स्यत् । चोदको
तयोः प्राप्तिर्भवेत् । तत्रैकत्वान्मैत्रावरुणस्य, एतेनेव भागेन यावती
माकृती शक्तिः सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति । तस्मादे-
कभागः स्यादिति ॥ २१ ॥

(पशौ प्रतिप्रस्थानुर्भक्षामावाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] प्रतिप्रस्थानुश्च यथाश्रयणात् ॥ २२ ॥ पू०

अग्नीषोमीय एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते । तं प्रति
संदेहः । किं तस्य शेषभक्षो भवेत्, नेति । किं भातम् । यदेदिति ।
कुतः । यथा हि श्रयणध्वर्युर्कर्व करेति, प्रतिप्रस्थाना यथा श्रयणीनि ।
तस्मात्स्यादस्य भक्ष इति ॥ २२ ॥

१९ ॥ २० । २१ ॥ २२ ॥

अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥ सि०

अभक्षः स्यात्प्रतिप्रस्थाताऽकुनः । यस्मिन् यागेऽसावध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति । चपामसौ श्रपयति । तस्याः सर्वप्रदानत्वम् । तत्र शेषाभावात्किं भक्षयेत् । यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिष्वङ्गेषु, न तत्रासावध्वर्योर्विकारः । अन्यद्भि चपापूर्वमङ्गापूर्वात् । चोदकेन च यस्यापूर्ध्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्मकरे भक्षः । एवं हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यकर्मकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् । तस्मान्नान्यकर्माणि भक्षणं चोदकः प्रापयतीति ।

नन्वङ्गेष्वपि प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युर्विकारः । स ह्यवदानं करोति, दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवयतीति । यस्यां शाखायापेक्षनास्ति, तत्रैषा विचारणा । अथवा, अन्यकार्यभेदादवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतम् । तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन भदानारम्भेऽवदाने गृहीते द्विसंख्या केवला श्रूयते, नावयत्यर्थः । इह पुनः प्रतिप्रस्थातुरवदानं चोद्यते, नोऽऽरम्भः । यदत्रावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः । तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षितेऽर्थादध्वर्युरचोदितोऽवदानं निर्वर्तयति । तेन वाऽन्येन वा तत्कर्तव्यम् । संनिधानादध्वर्युरेव करोति, न नियोगात्तत्राध्वर्युर्कर्म । यथार्थात्कृतं, न तद्योदकः प्रापयति । अर्थादेव तदिहाध्वर्युपाऽन्येन वा कर्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थम् । तस्मान्नावयत्तपि प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युर्कर्मणि वर्तते इति नास्वाङ्गेषु भक्षः स्यात् ॥ २३ ॥

(गृहमेधीयस्याऽऽज्यमागपुनःश्रवणेनापूर्वत्वरतिपादनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात्पुनःश्रुति-
रनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु ध्रुयते, महत्तयो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायै-
भोदनामिति । तत्रेदं स्यापनन्ति, आज्यमागौ यजतीति । तत्र संश-
याः । किं चोदकेन प्राप्त गोराज्यमागवोरतुवाद्माप्रमेतत्, किं वा चोद-

केनानेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोच्यते, किंवाऽर्थवादार्थं ग्रहणम्, उताधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, अप परिस्वरुपार्थम्, अपवा, आज्यभागौ बर्जयित्वाऽऽन्पञ्चोदकः प्रापयति, अपवा चोदकेनाऽऽज्यभागमेव प्राप्यते, चोदक एव वा नास्ति, अपूर्वो गृहमेधीय इति । किं मासम् । विकृतावेतरुषां प्राकृतयोर्राज्यभागयोः मूर्तिर्योर्गृहमाणयोः पुनःश्रवणमनर्थान्तरं स्यात् । अनुवादमात्रमेव सुहृद्भूत्वाऽऽचार्य उपदिशति स्म, नार्थान्तरशङ्कया खेदितव्यं मनः । ज्ञातमेतदनुवादमात्रमेतदित्यन्वयव्यतिरिक्तमिति । कथम् । तद्वि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यत इति । यथाऽस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्त आनीयन्तां, देवदत्तो यज्ञदत्तो विष्णुपित्र इति, भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वकारः । एवमेतदपीति ॥ २४ ॥

अपि वाऽऽग्नेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥

यदि श्वेताश्वदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत, उदितमनुवादितं, ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात् । अथ त्वन्पदायि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवतीति । अस्ति च सामर्थ्यं, चोदकेनानेन च द्वाभ्यां संहृत्यैकोऽर्थ उच्यते । गृहमेधीयो हि भवति प्रकृतिवत् । किं तत्सादृश्यम् । आज्यभागौ यजतीति । प्रकृताविद् श्रूयते, आज्यभागौ यजति । एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोतीति । इह पुनराज्यभागौ यजतीति । स प्रकारोऽतिदिशते । एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्यामेकोऽर्थ उच्यते । आग्नेयवत् । आवाहने-अग्निम आवाह, इति ए एवं संबोध्यते, स एवोच्यते, आत्मानमावाहेति । यथा वा, एष दण्डः, दण्डेन महेति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ, आज्यभागौ यज-

२४ ॥]

अगत्याऽनुवादाध्वर्यगं वक्ष्येत् । अस्ति चात्र गतिः । यथा निर्वाणेशब्दः श्रूयमाणो दर्शपूर्णमासविध्वस्तं नियमयति, पुनःश्रवणात् । एवमाज्यभागौ श्रूयमाणौऽपि-

१ 'अन्वयव्यतिरिक्तम्'—इत्यन्वय 'एवोदपीति'—इत्यन्वयो मन्वयः, ग, पुस्तके नास्ति ।
२ निर्वाणेशब्द इति—'श्रीर्षे चर्दं निर्वाणेशब्दवर्षणः' इत्यत्रोति धेयः ।

तीति विकृतावपरेणाऽऽज्यभागवचनेन तद्वन्तं गृहमेयीयं करोतीति वाक्यं पूर्यते, न यागान्तरं चोच्यते । नापि चोदकमाप्तस्यानुवादमात्र-
पिति ॥ २५ ॥

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदाग्नेयावाहनेन तुल्यम् । तत्र हि, अग्ने आवहेत्येतावताऽऽवोढाऽग्निरुक्तः । अग्निमावहेत्येतावता वोढव्योऽ-
ग्निरुच्यते । न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते । इह तु प्रकृतिवदित्येकेनैव
वचनेनाऽऽज्यभागवत्ताऽवगम्यते । पुनः, आज्यभागौ यजतीति कृत-
करं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवादमात्रमित्यध्यवसातव्यम् ।
नन्वनुवादोऽर्थः नः । नेत्युच्यते । अर्थदादर्थेन भविष्यति, आज्यभागौ
यजति, यज्ञताया इति । यदेतत्प्रकृतिवत्करोति, तथा कुर्वन् आज्य-
भागौ यक्ष्यति । तत्र यज्ञता संपत्स्यत इति ॥ २६ ॥

अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वचनाद-
धिकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

ककिञ्चन्तं नियमतः । सादृश्येन विद्यन्तो नियम्यते । न चान्यत्सादृश्यकारणमस्ति ।
तस्माच्चोदकनियम आज्यभागश्रवणात् ॥ २९ ॥

‘ अन्न आवह ’ इत्यावाहनं क्रेया प्रत्यग्निः कर्ता । तस्या चाऽऽवाहनक्रियायां न
ज्ञायते क आवोढ-वः । तत्राग्निमिति निर्दिश्यते किञ्चिदावोढ-व्यम् । तत्रैतौ मिलार्थौ
शब्दौ । एकः कर्ताऽपरः कर्म । इह तु चोदकेनाऽऽज्यभागौ प्राप्येते । प्रत्यतेणा-
प्याज्यभागावेव तत्रैकार्थौ द्वावपि शब्दौ स्याताम् ।

यदप्युच्यते चोदकनियमं करिष्यत्याज्यभागश्रवणं निर्वपतिवदिति । तदपि न
युक्तम् । ओदनशब्दस्य ध्रुतत्वात्स एव सादृश्यमापादयान्विद्यन्तानियमं करिष्यति ।
निर्वपतिशब्दे तु नान्यः शब्दो विद्यते, यो विद्यन्तनियमं कुर्यात् । तस्मान्न द्वाभ्या-
मेकोऽर्थो गम्यत इति युक्तम् । किं तर्हि । प्राहुनविदिस्तु-वर्थोऽयम् । ईदृशोऽयं
दार्शपूर्णमासिको विद्यन्तः शोचनः, यद्नाऽऽज्यम-पाववि स्तः । तौ च यज्ञसंप-
त्तये । अनेन द्वारेण स्तुतिः ॥ २९ ॥

१ एत्र दृष्ट्वा वचनाभ्यामेकोऽर्थ-म. । २ अत्राद-म. । ३ अर्थवार-म. । ४ आवहव-
क्रिया-मु. । ५ ध्रुतत्वादिति-म. अत्रथे गृहमेभिभ्य सर्वावा दग्धे पावमोदनम् । इत्युत्पत्तिव्यम्
इति शेषः ।

अथवा-अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः । नानुवाद इति, आज्य-
भागावत्र क्रियेते एवेति । किं तर्हि । उपदिश्येते यागावत्र कर्मव्यावृत्तिः ।
कृतः । अनुवादमात्रं ह्यनर्थकम् । शब्दपृथक्त्वान्न द्वाभ्यामेकं कर्मो-
च्यते । अथ कस्मान्नार्थवादादर्थता, गुणार्थता, विकारार्थता वा भव-
तीति । उच्यते । अर्थवादासंकीर्तनाच्चात्रार्थवादादर्थता । नन्वत्र, यज्ञ-
साया इत्यर्थवादाः संकीर्त्येते । उच्यते । न वाक्यान्तरेण विहितेऽर्थे
वाक्यान्तरेणार्थवादेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । तस्माद्यागान्तरविधानार्थं
एवार्थं, नार्थवादः ।

ननु यागान्तरं नास्त्याज्यभागसंज्ञकम् । उच्यते । आज्यभागकर्मकं
मधिष्यति । न च गुणसंकीर्तनमस्ति । यथा, अप्सुमन्तावाज्यभागौ
यजतीति । नचान्यो वचनभकारोऽस्ति । यथा, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयादिति प्रतिषिद्धमतिमसवार्थं; यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादिति
निन्दित्वा, सुवेणाऽऽधारमाधारपतीति वचनम् । तेषु हि सत्स्वेवमर्थवत्त्वा
स्यात् । तस्मान्कर्मान्तरवचनम् । अपूर्वत्वात् । एवमपूर्वमर्थं करिष्यति ।
इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात् । किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणाभिति ।
एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति । अतः क्रमेण प्रधा-
नयागादुपरिष्ठादपरो यागावाज्यभागकर्मकौ विधीयेते । अज्ञातो ज्ञाप्येते
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

इति चेत्प्रशसि, कर्मान्तरचोदनेति । तन्न । तस्याऽऽज्यभागाविधि

अर्थवादोऽपि न । भिन्नवाक्यत्वात् । विधीयमानस्य च वाक्यशेषत्वेन स्तावकोऽ-
र्थवादो भवति । न चैव गृहमेधाविस्य वाक्यशेषत्वेन घट्टेने । तस्मान्कर्मान्तरम् ।
चोदकेनाऽऽज्यमागौ । प्रत्यक्षेणाऽऽज्यमागौ । ' एकस्यैवं पुनः श्रुतिः ' इत्यनेन
न्यायेन कर्मान्तरम् । यदि गृहमेधाये दार्शपूर्णप्राप्तिको विधिस्तो न स्यात्तथा सति
' अकरणान्तरे ' इत्यनेन न्यायेन कर्मान्तरं स्यात् ॥ २७ ॥

आज्यभागशब्दो लक्षणाधो भवेत् । अप्राकृतत्वरूप्यः सतधिको भवेत् । तस्मा-

१ सुवेणाऽऽधारपति—क. । २ कर्मान्तलक्षणे—ग. । ३ (अ० २ पा० २ अ० २ सू २) ।
४ घट्ट इति—' आज्यमागौ दमत्रि ' इत्यस्य वाक्यनिकगुणविधिप्रवृत्तिर्येन न गृहमेधाविस्यै-
वशाप्यताऽऽव घट्ट इत्यर्थः । ५ (अ० २ पा० २ अ० २ सू २) । ६ (अ० २ पा० ३ अ० ३)
सू० २४) । ७ लक्षणाधो इति—कर्मोन्तरवचने, इति पूर्व शेषः ।

नामसंकीर्तने सति, अनाज्यभागौ न शक्यौ भेतिपादायितुम् । तद्धर्म-
कत्वे सति लक्षणाशब्दः । आज्यभागविति च विशेषणस्याविवक्षा
स्यात् । तस्मान्न कर्मान्तरवचनम् । किंतु परिसंख्यया प्रतिषेधः
स्यात् । यथा, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शशादीनां पञ्चानां कीर्त-
नादन्येषां भक्षणं प्रतिषिध्यत इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति । एव-
मिहाप्यन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥ २८ ॥

नोश्रुत्वात् ॥ २९ ॥

नैतदेवम् । न ह्यत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पदं ध्रुयते । नापीतराङ्ग-
वचनम् । न चासंश्लिषन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदा-
र्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति । तदुक्तं कैट्टतानां
क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति । तस्मान्न प्रतिषेधः ।
एव हि त्रयो दोषाः—अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तवषथ ।
तस्मात्कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥ २९ ॥

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत्पशसि कर्मान्तरचोदनेति । उक्तस्वप्न दोषः । स एव
महान् । तस्मार्त्तिकं भवतु । आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम् । अन्ये-

पुनर्वचनं परिसंख्यार्थम् । अन्येषां निवर्तकमित्यर्थः । ननु नात्र निवर्तकः शब्दो
नापि निवर्त्यशब्दः । उमयोरमावाद्भ्रान्तिरेषा निवृत्तिरिति ।

उच्यते । आज्यभागविधानं तावदेतन्न भवति । चोदकेन प्राप्तत्वात्तयोः । किं तर्हि ।
एतस्माद्वाक्यादन्यनिवृत्तिरवगम्यते । सा चाप्राप्ता, सैव विधीयते । यथा देवदत्तयज्ञ-
दत्तविष्णुमिश्रा भोज्य-तामित्युक्त्वा पुनः श्रूयते, पद्यन्यां विष्णुमिश्रो भोजयितव्य
इति । तत्र न भोजनं विधीयते, प्राप्तत्वात् । अन्येषां च निवृत्तिर्विधीयते । एव-
मत्रापि ॥ २८ ॥ [२९] ॥

प्रत्यक्षेणाऽऽज्यभागौ गृह्मेधीये प्राप्येने । अन्यानि स्वहृग्नि चोदकेन । नन्मा-

१ प्रतिपशुम्—मु । २ इति विशेषणम्—मु० । ३ संकीर्तनात्—ग० । ४ नोश्रुत्वात्—
धी. ग. । ५ नैतदेवम्—क. मु पुस्तकयोर्नादि । ६ (अ० १ पा० १ अ० ७ सु० २५) ।
७ पञ्चनखेति—ग. । ८ निवर्त्यशब्द इति—निवर्त्यानामङ्गान्तर्गतानां वाचक इत्यर्थः । ९ पुनः
ध्रुयत इति—पुनर्यथा ध्रुयत इत्यर्थः ।

षामङ्गानां चोदकेन । स्वशब्देनाऽऽज्यभागौ गृहीतौ द्वयौ चोदकस्तौ
न प्रापयति । अन्यान्यङ्गाऽन्यगृहीतानि प्रापयिष्यतीति । क्रियेवं भवि-
ष्यतीति । संहृत्वकारिता न कलायिष्यते । चोदकप्राप्तयोर्वाचयान्तरेशा-
र्थवादवचनपर्यन्तं न प्रतिज्ञातं भविष्यति । विस्वष्टं संज्ञाग्रहणेन पुना-
श्रुतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते । यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते,
न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्तादभ्योऽपमभिधीयत इति
गम्यते । न च परिसंख्या त्रिदोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्मा-
च्चोदकेनागृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ।

आह । कस्मादिदं गौरवभाषितम् । यदि हि मत्पक्षमाज्यभागौ न
गृहीतौ स्यातां, चोदक एव तौ श्वनुपाद्गृहीतुम् । प्रत्यक्षवचनेन चोदक-
ग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनामिति । उच्यते । न गौरवस्य किञ्चि-
त्साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत्कृतं तन्न कृतं भवति । गौरवस्य तु
दोषोऽस्ति, न तु दोषेऽपि सति चोदक आज्यभागौ गृह्णाति । या
परिहारेण यथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामग-
मनं न भवति । तस्माद्ग्रहणादाज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥ ३० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थानपेक्षेन,
तथाऽऽज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेन । अन्याथ गृह्णीयात् ।

ज्यभागवपि प्राप्नुत । सत्यम् । प्रत्यक्षेण तु शीघ्रं प्राप्तिः, विलम्बिता चोदकेन ।
तस्मादाज्यम श्वर्भेदमन्यच्चोदक प्रापयति । एवं कर्मान्तरमपि न भवि-
ष्यति ॥ ३० ॥

यदि विच्छ्रितः शास्त्रापयोसेन पदार्थान्वा, तत्र आज्यभागौ न प्रापयेत्, प्रत्यक्षा-
ज्ञानात् । किं तर्हि । विच्छ्रिते प्रकारापेक्षते । स चैतः प्रकारः । प्रकारापेक्षायां
प्रमाणमस्ति । न शास्त्रपेक्षायम् । साध्येण साधयेत्, ययनित्यपेक्षाया सादृश्येनाऽऽ-
ज्ञेये मुद्धिर्भवति । आज्ञेयेनापि प्रकारः । तन् गृह्णानि विच्छ्रितः । ते चापेक्षिताः ।

१ कर्मान्तरमिति—अपिना त्रिदोषा परिसंख्यासरे न कल्पिता भविष्यतीति गम्यते ।
२ प्रधारापेक्षेति—यामगदभ्यापारविशेषात्परिचयः । ३ प्रधारा इति—विच्छ्रितत्वादेकवत् इति शेषः ।
४ तथा च तद्विषयव्यतिरेकं प्रधारे अज्यभागयोरेकवत् तत्वात्तत्रैकयोरेकसिद्धिरिति शेषः । ५ प्रधारा
इति—सर्वेषां प्रकारेषु एव प्रधामुपपत्त्यान्वय इत्यर्थः ।

न त्वसौ पृथक् पृथक् पदार्थानपेक्षते । किंतु प्राकृतमपूर्वमपेक्षते,
 यद्वत्तेन, तद्वदनेनेति । तस्मिन्नपेक्षमाण आज्यभागवत्ताऽप्यपेक्षिता
 भवति । तत्रैतदेवमागच्छति, कृतकरं शास्त्रमनर्थकं भरतीति । तस्मा-
 दन्यैरङ्गैस्तुल्यत्वान्न चोदकेनागृहीतयोराज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥ ३१ ॥

तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

अथ यद्युच्येत, आज्यभागात् चोदकेन गृहीतौ मकृतिवद्गृहमे-
 षीयो भवति । कथम् । आज्यभागौ यजति, एवमिति । यथा, सप्तदश
 सामिषेभ्यो भवन्त्यध्वरफल्पादिष्विति वाच्यशेषान्नान्यास्वितिपि साप्त-
 दशम् । यथा शिशुषामानय वृक्षमिति नान्योऽपि वृक्ष आनीयते,
 शिशुषैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति, एवमिहापि चोदकेनाऽऽज्यभागा-
 वेव गृहीतावेति ब्रह्मणम् । एवं मासे दूमाः । तथा तद्ग्रहणे स्यात् ।
 तुल्यमग्रहणेन तद्ग्रहणम् । पृथक्पदार्थापेक्षणि चोदके स्यात् । अग्र-
 हणमन्येषामङ्गनाम् । प्राकृतापूर्वापेक्षणि तु नैनदुपपद्यते इति ॥ ३२ ॥

अपूर्वतां तु दर्शयेद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

एवं तर्हीपूर्वो गृहमेषीयः । कुत्र । ग्रहणस्यार्थवत्त्वान् । एवं ग्रह-
 णम् । आज्यभागौ यजतीत्यर्थवद्भविष्यति । पूर्ववत्त्वे तदनर्थकं स्यात् ।
 आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेषीयो निराशाहूतो न चोदके-
 नान्यान्यङ्गानि गृह्णातीति । यस्यां तु विद्यतावपूर्वं किंचिदङ्गमुक्तं, तेनै

शास्त्राणि पदार्थाभ्यानपेक्षितानि, व्यवहितानि च । तन्मास्त्वनर्तं चोदकं प्रापयति ।
 क्वास्त्रप्रापितत्वात्तोर्षसंहार इति । ननु सामान्यत्वेऽपि विशेषणोपसंहारः संभवति ।
 एवं तर्हीनर्थक्यचोदक ॥ ३१ ॥ [३२ ॥]

भावयेत्कण्डम् । केन । गृहमेषीयेन । कथमि यपेक्षया प्रकरणेनाऽऽज्यमगौ

सदेकवाक्यतामगत्वा माकृतान्यङ्गानि गृह्णातीति । कुतः । केन प्रकारेण
 कृपादिति तस्याऽऽकाङ्क्षा, न किं कुर्यादिति । प्रकृतौ चाङ्गवत्ता
 नाम प्रकारो विदितः, प्रयोगवचनेन चाऽऽकाङ्क्षयते, न तु विकृता-
 यङ्गवत्ता बलम् । सा फल्पयित्वाऽऽकाङ्क्षिता भवति । न च बलसा-
 मुञ्जित्वा फल्पनीयसंबन्धो न्याय्यः । तस्मात्त्रापि चाङ्केनाङ्गानि
 गृह्यन्त इति । गृहीतेषु च माकृतेषु विकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा
 भूदिति तेषामङ्गतां फल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन
 संग्रहः कियत एवेति ॥ ३३ ॥

(गृहमेधीये प्रत्यक्षभ्रूतस्तिष्ठकृदादेरप्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

गृहमेधीय एवोदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । औज्यभागा-
 म्यामवैतान्निराकाङ्क्षमन्यान्यङ्गानि न गृह्णातीति । तदुच्यते । किमेव
 एवोत्सर्गः, सर्वाङ्गेष्वन्यान्यङ्गानि न गृह्णातीति । एवं खलु प्राग्नेः
 उच्यते । ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । तत एवमुक्तम्, अङ्गानि
 नान्यानि गृह्णातीति । अगम्यमाने विशेषे न गृह्णीयात् । गम्यते चात्र
 विशेषः । प्रायर्षाविहितत्वादाज्यभागयोरेति । अन्यो यस्य यस्य प्रत्यक्ष-

गृह्णाति । तौ च बलसोपकारी दृष्टौ । तस्मात्तौ गृह्णाति । उमितप्रापणं यावदुह-
 मेधीयकर्मभावो नैव गच्छति तावत्प्रत्यक्षाम्यामाज्यभागाम्यौ गृहमेधीय एकवाक्य-
 तां गतः । तस्मादानुमानिकेन प्रकृतिवच्छब्देन न संबध्यते गृहमेधीयः ।

यत्पूर्वमङ्गं तत्कलुषोपकारं न भवति । अन्वृषोपकारत्वात्कर्मभावाकाङ्क्षां न
 शक्नोति पूरयितुम् । तत्रावश्यं प्रकृतिरपेक्षिभ्या । ओसितायां च चोदकेन निराका-
 ङ्क्षी कियते ॥ ३३ ॥

१ विहितः—ग. । २ आकाङ्क्षितव्या—ग. । ३ तेषामङ्गवत्तां—ग. । ४ औज्यभागभयानि-
 यत्—क. । ५ अन्यान्यङ्गानि—क. । ६ गृह्णातीति । आह । एवं खलु प्राग्नेः । एवं प्राग्नेः उच्यते—
 ग. । ७ विशेषे गृह्णीयात्—ग. । ८ प्रत्यक्षगृहीतत्वात्—ग. । ९ यस्य प्रत्यक्षवचने, सर्वत्र पुनर्-
 म्यते विशेषः—ग. । १० उमितप्रापणमिति—उमितया प्रकृत्या उक्तगृह्णाति विध्यन्तप्रापणमि-
 त्त्वर्यः । ११ नन्वेव नपत्रेष्टयादेरपि स्वसंनिधौ प्रत्यक्षपठितोपहोनादिभेदेव नैराकाङ्क्ष्यादतिरेके न
 क्रियेदिति घट्टा वैषम्यप्रदर्शनेन परिहरति—वत्किरवादिना ।

वचनं, सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेपः । तस्माद्यावदुक्तं स्यात् । यथा,
अग्नये समवद्यतीति, इडामुपह्वयतीति ॥ ३४ ॥

(गृहमेधीये— आज्यभागवुनःश्रवणस्य परिसंख्यापत्तिरिति पञ्चमे पक्षे
स्विष्टकृच्छ्रवणमपि स्वसजातीयप्रतिपत्त्यन्तराणां शेषकार्याणां
निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनविकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] स्विष्टकृति भक्षणप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारण-
त्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

अस्ति गृहमेधीयः । तत्रैपोऽर्थः समाधिगतः, अपूर्वो गृहमेधीय
इति । तत्रेदमामन्त्रित्, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तत्रेदं संदिह्यते ।
किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसंख्यापकः स्विष्टकृच्छ्रन्दः,
उक्तं नेति । आह । नन्वपूर्वत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्षा विद्यन्ते ।
अत्रोच्यते । पूर्ववान् गृहमेधीय इति कृत्वा चिन्तेषुम् । पूर्वस्याधि-
करणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते । यदि परिसंख्या भवेत्, आज्यभागा-
भ्यां यागाः परिसंख्यायेरन्, नान्य इति । इदमपि प्रयोजनं भवति ।
स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः किं परिसंख्यापन्ते, नेति । किं प्राप्तम् ।
स्विष्टकृति श्रूयमाणे परिसंख्या स्याद्भक्षणाम् । कृतः । तुल्यकारण-
त्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो भक्षणो च । उभयमपि शेष-
संहारार्थम् । तत्र वचनादयं शेषसंस्कारो भवति, नान्य इति प्रतिषि-
ध्येरन् भक्षाः ॥ ३५ ॥

अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषभक्षा न
सन्तीत्युच्यते, एवं भक्षणदर्शनाद्भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शना-
दर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । किं तर्ह्येवम् । इडामुपह्वयतीत्युप-
ह्वानं ह्यनुज्ञापनम् । तदस्ति भक्षणे भवति, नास्ति । तस्मान्न
प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

[३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधो वा । तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेनाऽऽनुमानिकं वाध्य-
ते । अथ यदर्थानुक्तं, तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति । एवं द्याम्ना-
यते । अयेदामेवावद्यति, न प्राथिम्यमुपहूय प्राश्नानीति, तस्य दर्श-
नम् । कृत्वा चिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्य हि
तत्प्रयोजनम् । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते । अतनयोक्तव्यं, तस्य
प्रयोजनम् । तच्च पूर्वाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

(प्रायणीयातिष्ठत्योर्नियमेन शंखिडान्तत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्थात्परेषु पत्न्यनु-
याजप्रतिषेधोऽनर्थकोहि स्यात् ॥ ३८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, शंख्यन्त्वा प्रायणीया संनिष्ठते, न पत्नीः संयाज-
यन्तीति । इडान्ताऽऽतिष्ठया संनिष्ठते, नायुयाजन् यजतीति । तत्र
संशयः । प्रायणीया किं शंख्यन्त्वा, कृत्स्नसंस्था वा, उत शंख्यन्तैव ।
तथा, आतिष्ठया किमिडान्ता, कृत्स्नसंस्था वा, उतेडान्तैव । किं
प्राप्तम् । शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यादिति । कुत्रः । पत्न्यनुयाजस्य
प्रतिषेधात् । शंख्यन्त्वा संनिष्ठत इति तावद्व्यक्तमेव वचनम् । अप-
रंमपि वचनं, न पत्नीः संयाजयन्तीति । यदि शंख्यन्तैव नित्यं,
पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्पत्न्यनुयाजप्रतिषेधेन
कृत्स्नसंस्थानमुच्यते । कथम् । प्रायणीयायां पत्नीः संयाजान् केवलान्
न करोति, नान्यं न करोतीति । तथा, आतिष्ठयायामनुयाजान् केव-
लान् न करोति, नान्यं न करोतीति । अर्कव्यपारिसंख्यानार्थमेवेदं
भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥ ३८ ॥

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादराद्भवात् ॥ ३९ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति, विकल्प इति । एक एव करारः, शंखिडान्तत्वम् ।
तत्र हि विशेषं वचनम् । द्वितीयः कल्पो नास्त्येव । न हि तस्य वचन-
मस्ति । न च पत्न्यनुयाजप्रतिषेधकं कृत्स्नसंस्थानवाचकम् । किं
तर्हि । तन्नित्यानुवादः । नित्यप्राप्तमुच्यते । यथा, नान्यत्रित्ते न

३७ ॥ ३८ ॥

दिग्पश्रियेतन्न इति । पूर्वाभ्यां सदैकवाक्यत्वैवानयो, शंखन्ता प्राय-
णीया संतिष्ठते, न पत्नीः संयाजयन्तीति । तथा, इडान्ताऽऽतिथ्या
संतिष्ठते, नानुयाजान् यजेतीति । अत्र यत्नलाघवेन स्तुतिः । ननु
प्रतिषेधवचनः कृत्स्नसंस्थानं वदेत् । य एव हि श्रुतस्यार्थस्पोत्सर्गे
दोषः स एवाश्रुतकल्पनायाम् । तस्याच्छंखिडान्ततैव स्यादिति ॥३९॥

(प्रायणीयातिथयोः पूर्वाभ्यामेव शंखिडान्तायां शंखिडान्तत्याधि-
करणम् ॥ १३ ॥)

[१३] प्रतिषेधार्थवच्चाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, शंखन्ता प्रायणीया संतिष्ठते, न पत्नीः संयाज-
यन्तीति । इडान्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते, नानुजान् यजेतीति । तत्र द्वौ
शंखु, द्वे इडे इति । तत्रापमर्षः सांशयिकः । किं परेण शंयुना शंखन्ता
संतिष्ठते, उत पूर्वेण । एवं किं परयेडया, इडान्ता संतिष्ठते, उत पूर्वे-
णेति । किं प्राप्तम् । पूर्वाभ्यां शंखिडान्ताभ्यामिति । कृतः । पूर्वाभ्यामपि
संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवतीति । कृते च शब्दार्थे कस्मादुत्तरान्
पदार्थान् कुर्यादिति । उच्यते । उत्तराभ्यामपि संस्थापयच्छब्दार्थमेव
करोति । तत्र अत्रमात्पूर्वाभ्यां संस्थापयन्न शब्दार्थं परिच्छिन्यात् ।
शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः । यद्युत्तराभ्यामपि संस्थापनं शब्दो वक्ष्यति,
ततस्ताभ्यां संस्थापयन् भूषांशुपकारं लक्ष्यते । तस्मादनियमा, पूर्वा-
भ्यामुत्तराभ्यां वेति । एवं प्राप्ते, प्रूमः ।

उत्तराभ्यामिति । कुतः । प्रतिषेधार्थवच्चात् । तदेव पत्नीसंयाज-
स्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । यद्युत्तराभ्यां न संस्था-

३९ ॥]

शंखन्ताङ्गरीतिर्विधीयते । सा च निधीयमानाऽऽऽपमामगन्निराकाङ्क्षी करोति
प्रायणीयाम् ; तस्या च द्वे शंखन्तते परिल्लभेते । तत्र पूर्वस्यां शंखन्ततायां गृह्य-
माणश्रामुत्तरस्य शंयोः प्राग्धे पदार्थाः कर्तव्या अवगतास्ते माघ्येन् । उत्तरस्यां

१ एतयोः—ग. । २ यजन्तीति—मु. । ३ अत्रमेव लाघवेन च—ग. । ४ निरमा—
क. मु. । ५ एवं पराधीयान्नु तान्तादीय—ग. । ६ तस्यो द्वौ शंखु परि—ग. ।

भ्यां च न प्रवर्तेत, उत्तराभ्यां च । तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव संस्थाने कृतं
भवति । प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥

इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्तव्यमिति । कुत । त्वरायुक्तौ हि प्रति-
षेधोऽयं कृतः । कथम् देवासुराः सत्यमभजन्त । अर्घ्यं देवाः सत्यस्या-
भजन्त, अर्घ्यमसुराः । तदसुरैः सन्यमनूच्यमानं देवानपाक्रामत् । ते
प्रायणीयं निरवपन् । तच्छंखान्तमासीत् । अथासुरा यज्ञपापंस्ततो
यज्ञस्तत्त्वर इति । तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्त इति । तथा, आतिथ्यं
निरवपंस्तदिदानीन्तमासीदथासुरा यज्ञपापंस्ततो यज्ञस्तत्त्वर इति । तदि-
दानीन्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्त इति । त्वरायुक्तश्च पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्त-
रम् । तस्मान्मन्यो देशः प्रतिषेधस्य । तस्माच्च पूर्वाभ्यामेव शंखविदा-
भ्यां परं न कर्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

(उपसदापपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदम भ्रायते । षडुपसद उपसाद्यन्त इति ।
ताः प्रकृत्याऽऽमनन्ति, अपयाजास्ता अननुयाजा इति । तत्र संशयः ।
किं यावत्प्रतिषेधं तावन्न कर्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्तव्यम्, अथ किं
यावदुपदिष्टं तावत्कर्तव्यम्, अन्यत्सर्वं न कर्तव्यम्, अथवाऽपूर्वा
उपसद इति । किं प्राप्तम् । उपसत्सु यावदुक्तं न कर्तव्यम् । अपया-
जास्ता अननुयाजा इति प्रयाजातुयानानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः
शब्दोऽवशिष्टाश्वोरकशस्त्रान् न वारयति । तस्माद्विशिष्टं सर्वं कर्त-
व्यमिति ॥ ४३ ॥

सौवेणै वाऽगुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

ज्ञानि प्रापयति । तस्मादाज्यमाग-याये ऽत्र नास्ति । तत्र पूर्वा शंखान्तमातिलङ्घ्य
यो गच्छेत्तेनाऽऽगमो बाधिनः स्यात् ॥ ४१ ॥ [४२ ॥ ४३ ॥

१ ' षडुपसद ' इत्येव सर्वत्र पाठो दृश्यते । २ त्तु (अ० ३ पा० ३ अ० ८) इत्यत्र
' तिल एव साहचर्योपसदः ' इत्येव ज्योतिष्टोम उल्लेखस्यैव पूर्वमभिराम दृश्यं भार्यं पर्या-
लोचनीयं भवति । २ व्याख्या-क. सु. । ३ सौवेण वा गुणत्वात्—श्री ग. ।

न चैतदस्ति, प्रतिपिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्तव्यमिति । यावदुपदिष्टं कर्तव्यम् । सूत्रेणाऽऽधारेण सर्वमन्यत्परिसंख्यायते । अविशिष्टो ह्यसौ सौव आधारः पुनराग्रायते । न च न कश्चिद्वृणो विशिष्टः श्रूयते । तस्मात्तेन तत्परिसंख्यायते ॥ ४४ ॥

अप्रतिपिद्धं वा प्रतिपिध्य प्रतिप्रसवात् ॥ ४५ ॥

न चैतदस्ति— यावदुक्तं कर्तव्यम्, अविशिष्टं नेति । किं तर्हि । सर्वं कर्तव्यं प्रतिपिद्धं वर्जयित्वेति । एवं हि श्रूयते, अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति । एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य घाघको भवितुमर्हति । यदुक्तं, निर्गुणं सौवाधारश्रवणमिति । प्रतिप्रसवोऽर्थः, न परिसंख्या । एवं श्रूयते, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् । सूत्रेणाऽऽधारमाधारयतीति । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्प्रकृतिकोऽर्थः । एता द्वाधारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखम् । यदन्यामाहुतिप्रोपसदीमन्त्यादिकां जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् । तस्मात्, सूत्रेणाऽऽधारमाधारयतीति, आधारादिका आहुतीर्जुहोतीत्याधारादीनामभावपाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् । आधारमाधारयतीति, नान्यं करोति । किं तर्हि । आधारमाधारयति, न नाऽऽधारयतीति । तस्मान्न परिसंख्या । प्रतिपिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्तव्यमिति ॥ ४५ ॥

अनिज्या वा शेषस्य देवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

अथवा, अपूर्वा उपसदः । अनिज्या प्रकृतस्य शेषस्य । नित्यानुवादोऽयम्, अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । मुख्यदेवतामनभीज्यामुपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादाग्नेत्याः, अग्निर्हि मुखमित्याभिधाय, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्वैकृतीम्, अन्यन्मुखं कुर्यादाग्नेत्याः । अग्निर्हि मुखम् । सूत्रेणाऽऽधारमाधारयति, नान्यं यजते—अग्निमनीकं, सोमं शरणं, विष्णुं तेजमग्निं । तदेषदाधारेण निराकाङ्क्षीकृतं नान्येन प्राक्तनान्तेन सदैकवाक्यता-

४४ ॥ ४५ ॥

१ अविशिष्टो वा—श्री क. ग. । २ आधारदिका आहुतिः—क. । ३ नान्यं करोति—क. पु. । ४ अर्थात्—मु. ।

मेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभौज्या अत्रोपादिश्यन्ते, नान्यं यजति, तस्मादाग्निः प्रथम इज्यत इति ॥ ४६ ॥

(अवभृथस्यापूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] अवभृथे वह्निषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥ पू०

अस्ति ऽद्योतिष्टोमेऽवभृथः, वारुणेतैककृत्वात्तेनावभृथप्रभ्यवयन्तीति । तत्रैतदात्मनायते, अपवह्निषः प्रयाजन् यजति, अपवह्निषावनुयाजौ यजतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं वह्निर्मात्रं वर्जयित्वाऽन्यत्सर्वं कर्तव्यमुताऽऽज्यभागान्भ्यामन्यत्परिसंखपायते, अथवाऽपूर्वोऽवभृथ इति । किं प्राप्तम् । वह्निर्मात्रं वर्जयित्वा शेषकर्म स्यात् । सर्वं कर्तव्यम् । कुतः । वह्निःप्रतिषेधात् । अपवह्निषः प्रयाजान् यजति, अपवह्निषावनुयाजौ यजतीति वह्निर्मात्रं प्रतिषिध्य कुतार्थः शब्दोऽन्यच्चोदकपाप्तं न शक्नोति वारयितुम् । तस्मादन्यत्स्यादिति । ननु, आज्यभागौ यजतीति परिसंखपार्थं ब्रह्मणम् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति गुणार्थं तन्मन्यते स्म ॥ ४७ ॥

आज्यभागयोर्वाऽगुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४८ ॥

न चैतदास्ति, शेषकर्म कर्तव्यमिति । किं तर्हि शेषप्रतिषेधः स्यात् । कुतः । आज्यभागयोः श्रवणात्, अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति । ननु, अप्सुमन्तागुणविधानार्थं तदित्युक्तम् । नेत्याह । किङ्कक्रमाभ्यां प्राप्तावेवाप्सुमन्तौ मन्त्रौ, अप्सुमन्ते सधिष्टव, अप्सु मे सोमो अब्रवीदिति । ताभ्यामेतावाज्यभागवाप्सुमन्तावेवेति, निर्गुणमेवेदं वचनमितरेषामङ्गानां परिसंखपापकं भवितुमर्हति । यत्तु, अपवह्निषः प्रयाजन् यजति, अपवह्निषावनुयाजौ यजतीति । परिसंखपागतानां प्रयाजानामनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्माच्छेषाणामेवाङ्गानां परिसंखपेति ॥ ४८ ॥

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधादवाक्परोर्षत्वं तस्मा-

न्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥

४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

१ स्यात् । कुतः—सु । २ गुणत्वान्—अ. क म । ३ अप्सुमन्तावेव—क. । ४ भविष्यतीति सु. । ५ शेषाणामङ्गानां—ग. । ६ वाक्ययोपलब्ध—सु. ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, परिसंख्येति । त्रिदोषा परिसंख्योऽयुक्तम् । किंच, अपवर्हिणः प्रयाजन् यजतीति वाच्यशेषो नावकल्पते । यद्वि, प्रयाजान् यजतीत्येष विधिस्तदा वर्हिःप्रयाजोऽपि प्राप्नोति । तत्र, अपवर्हिण इत्येतन्नोपपद्यते । अथ वर्हिषः प्रतिशेषः । प्रयाजानां विधिर्नावकल्पने । तत्रापाप्तस्य वर्हिषः प्रतिशेषोऽनुपपन्नः । उभयविधाने वाच्यं विद्येत् । वाच्यशेषो नोपपद्यते । एकं चेदं वाच्यम् । तस्मान्न शेषपरिमंख्या ॥ ४९ ॥

आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमेधीय-
वत्स्थात् ॥ ५० ॥ सि०

अथवा-अपूर्वोऽवभृथः । यद्वदगृहमेधीयः, कद्वत्स्थात् । आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवारप्रणामित्वा निराकारसो नान्यैः प्राकृतैरेकवाच्यतामेति । तस्मादपूर्वोऽवभृथ इति ॥ ५० ॥

(वाजपेयादिविहितौ वैवस्विनाना प्राकृतानामन्यतमपुनःश्रुतौ नियम-
विधित्वं चिकीर्षत् ॥ १६ ॥)

[१६] विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्वाद्यग्रहणस्यार्थ-
वन्वाच्छ्रयश्च श्रुतितो विधिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, सादि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । अत्र धूपते । स्वादिरो यूपो भवतीति । तत्र मंशयः । किं स्वादिरो वा, पाष्टाशो वा, रौहितको वा, उत गाादिर एवेति । तथाऽन्यत्र धूपते, घृतपृष्ठं भवतीति । तत्र संशयः । किं घृष्टा पृष्ठं, रथंनरं वा, उत घृष्टेवेति । त्रैघानव्यागां भूयते, यवमया मधुम इति । तत्र मंशयः । किं यवमयो वा, घ्रादिमया वा, उत यवमय एवेति । सर्वेषु किं भातम् । विरोधिनामन्यतमे श्रवधाने नियमः स्यात् । गाादिर एव यूपः, घृष्टेव पृष्ठं, यवमय एव मधुम इति । इतः । ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । एवं घृष्टाग्र देवैर्यानां ग्रहणार्थवत्त्वविद्यति । इत्यथा भाता-

नुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । श्रुत्या विशिष्टाः खादिरादयश्चोदकमाप्तान्
पलाशादीन् वाधेरन् । शरवत् । यथा शरमयं बर्दिर्भवतीति शरेषु
श्रुतेषु कुशा निवर्तन्ते, एवमिहापीति ॥ ५१ ॥

उत्तमप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत्पश्यसि, उत्तमं हि प्रदिशति चोदकः, खादिरं पालाशं च,
बृहद् स्यंतरं च, त्रींहीन् यवांश्च । केनेदानीं चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति
पलाशादयो निवर्तिताः । खादिरं ग्रहणमशक्तं परिसंख्यातुम् । त्रिदोष-
त्वात्परिसंख्याया इत्युक्तम् । तम्पद्य नियमः, विकल्प एवेति ॥ ५२ ॥

शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥

यद्युत्तमप्रदेशादुत्तमं भवतीत्यध्यवसीयते, शरेष्वपि श्रुतेषु कुशा
नैव निवर्तेरन्निति, स्थितायां प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोदयति स्म ॥ ५३ ॥

विरोधग्रहणात्तथा शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥

इति चेत्पश्यसि, एव न्याय उच्यमानः शरेष्वपि दोषं मसञ्जय-
तीति । न शरेषु किंचन दोक्षति । यत्तत्र कुशा निवर्तन्ते इति, तथा
स्यात् । कृतः । विरोधग्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेष्वङ्गीक्रियमा-
णेषु कुशाः शक्या अङ्गत्वेनोभास्यतुम् । तस्मात्कुशा निवर्तन्ते
इति ॥ ५४ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

तथा, इतरस्मिन्नपि खादिरादीं विरोधिष्वङ्गीक्रियमाणे न शक्याः
पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुम् । तस्मान्निवर्तिष्यन्ति इति ॥ ५५ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥

इति चेत्पश्यसि, विरोधग्रहणात्तत्र न दीना निवृत्तिर्भविष्यतीति ।
चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात् । प्रापयति हि चोदकः पलाशादीनि । स
हि तुल्यः खादिरादिषु पलाशादिषु च । तदुक्तम्—अग्रहणादिति चेत्, न
तुल्यत्वादिनि । न च शक्यं यैस्तु, खादिरादिभिः प्रयोगवचन एकता-
मपताभेदीति । बध्नातिप्रयोगवचनेन हि स श्रवमाणः परस्परया पशु-

दागं यास्यतीति । अथेदानीं यागवयोगवचनस्तद्विशिष्टान् यागान्
यास्यति । तेषु पलाशादयो विशेषाद्योदकमात्रा न खदिरादिभिर्निव-
र्तिताः । तस्माद्विकल्प इति ॥ ५६ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्ग्रहणप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

वध्नातिमयोगवचनो हि मत्पक्षश्रुतेन खदिरैर्भैरुवाक्यतामेति ।
तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाशः प्रवर्तिष्यते । तस्मात्खदिरविशिष्टः पशु-
यागो यागवयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविशिष्टः । तस्मात्खदिरस्यैव
प्रवृत्तिर्नोभयोः । एवं रथंतरे, यवमये च । तस्मात्खदिरादीनां नियमः ।
नैषां पलाशादिभिर्विकल्प इति ॥ ५७ ॥

(विकृतानुपदिष्टैर्द्रव्यदेवतादिभिः प्राकृतद्रव्यदेवतादीनां भाषा-
धिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] सर्वासा गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्ते
स्यात् ॥ ५८ ॥ सि०

वाम्शा इष्टया श्रूयन्ते । आत्रेयम हृष्टापलं निर्बोधुकामः, अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं निर्बोधेच्छामाकं प्रसन्नवर्चसकामः, ऐन्द्रमेकादशक-
पालं निर्बोधेत्तज्जकाम इति । तत्रैतेषु यागेष्वयमर्थः सौश्रयिकाः । किं
प्राकृतं द्रव्यदेवतं निर्बोधे, उत न निर्बोधे इति । सर्वासामेवं-
जातीयकानां चोदनानानुपभानां द्रव्यदेवतेभ्यः सहोत्सविः । तस्यो-
त्तराकं चोदकः । तस्माद्गृहीतं द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनेव
प्राप्ते । द्रव्यदेवतं मतिं निराकाङ्क्षे यागेऽवशिष्टानुपभानि चोदकः
प्रापयिष्यतीति । अथ यदुक्तं, अग्रहणाद्ग्रहणमिति । तदिह
सिद्धम् ॥ ५८ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

इति चेत्तस्यसि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदका प्रापयिष्य-
तीति । नैतदेवम् । अधिकं स्यात् । उक्तमेवम्, तुस्यथोदका सर्वेष्व-

५६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ शेष — मु० १ नैव — मु० १ ३ तान् । यद् — ट. १४ यदुक्तमेति — (अ० १० पा० ७
अ० १ सू० १०) तस्यत्रैते देव । ५ इति मिति — (अ० १० पा० ७ अ० १ सू० ११)
इत्यत्रैते देव ।

हेषु । न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति । तस्माद्द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति । मासे वचनप्रामाण्यादधिकं भविष्यति । एकं वचनमापिनं, अन्यचोदकेनेति ॥ ५९ ॥

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

नैतदेवम्, अधिकं कर्तव्यमिति । कृतः । अर्थाभावात् । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं, चोदकमाप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रविषिद्धं द्रव्यदेवतम् । किंतु परार्थं तत्, यागनिर्वृत्तये । स च याग एकेनैव द्रव्येणैकया देवतया निर्वर्तयितव्यः श्रूयते, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदुक्त्वा इत्येवमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्पमाने निर्देशो बाधयेत् । अथ तेन निर्वर्तिते चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तच्छ्रुतमपि सिद्धत्वात्प्रयोजनस्य न करिष्यते ॥ ६० ॥

(विकृतौ श्रूयमाणेनौदुम्बरेण प्राकृतखादिरत्वादेर्निवृत्त्यधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ

हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ सि०

कचित्कर्षविशेषे श्रूयते, औदुम्बरो यूपो भवतीति । तत्र संशयः । किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं बाधयत उत न प्राप्यत इति । किं प्राप्तम् । एकार्थविकारेऽस्मिन् औदुम्बरे-एकार्थश्चासौ खदिरादिभिर्विकारैश्च, तत्र प्राकृतस्य खदिरादेरप्रवृत्तिः । यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन्नधिकरणे, तथाऽस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि तस्य विषयशिष्टो विकल्पः स्यात्, चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च । न चैष व्याख्याः, १, तस्माद्द्रव्यत्वे ॥ ६१ ॥

यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

इति चेत्पश्यसि, विशलाः सदीप इति । समुचयो भवतु । उभयास्मिन् सह नियुज्यतां पशुः । तदा चोदकानुग्रहो भविष्यति ॥ ६२ ॥

१९ ॥ ६० ॥ ११ ॥ ६२ ॥

न प्रकृतायशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

नेतेदेवम् । केवलं हौदुम्बरे नियोजनं श्रूयते । केवलं च खादिरे प्रकृतौ, खादिरे यन्नातीति । उभयस्मिन् च वन्धनद्रव्ये न प्राकृतं चावर्णं, न च मत्स्यसश्रुतम् । तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति । अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्तत इति ॥ ६३ ॥

(सौमरौद्रादियामे श्रूयमाणाः शुक्रादिगुणावीरिष्ठीग्रीहिभिः

प्राकृतयवानां निवृत्त्यधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद् ग्रहणस्य
गुणार्थत्वाद्गुणयोश्च प्रदिष्टत्वाद्गुणशास्त्रं
यदीति स्यात् ॥ ६४ ॥ पू०

सौमरौद्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्रानां ग्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामाः, सौमरौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां ग्रीहीणामभिरन्, नैर्न्नं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां ग्रीहीणां, सौर्यं चरुं निर्वपेच्छुक्रानां ग्रीहीणापिति । तत्र संशयः । किं ग्रीहिभिर्वैवर्चा यष्टव्यमुत ग्रीहिभिरेव । किं प्रा-
प्तम् । विकृतौ तु विरोधिनामन्यवर्त्तमे सृष्टमाणेऽनियमः स्यात्, ग्रीहि-
भिर्यवैवेति । कुतः । ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् । तस्य हि ग्रीहर्ग्रहणं
गुणार्थं, न यागसंवन्धार्यम् । शुक्रा ग्रीहयो भवन्ति, यागस्तुमा-
भ्यामपीति । यथा, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति, आज्यं पृषदासं-
न्धार्यं भवति । एवमिहापि ग्रीहयः शुक्रगुणसंवन्धार्याः, न यागसं-
घेनान्यपरिसंख्यानार्थाः ।

. तथा, यद्यपि चतुरवची यजमानः पञ्चावचैव वषा कार्या, इत्येत-
च्छ्रवणमुपपद्यते । यथेवंजातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्येत, ततः पञ्चा-
वचैव चतुरवचेऽनिवर्तिते, यद्यपि चतुरवचीति दर्शनं युक्तं भवति ।
न चानर्थको गुणोपदेशो भवति । उभयोः प्रदिष्टत्वात् । उभये ग्रीहि-
यवाद्योदकेन प्राप्ता विकल्पन्ते । यद्वा ग्रीहयः, तदा गुणशास्त्रम् । अग्री-
हिपसेऽसंभवादर्थास्त्रिवर्त्तत । तस्मादिकल्प इति ॥ ६४ ॥

६३ ॥ ६४ ॥

एकार्थार्थाद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ सि०

एकार्था हि ग्रीहीयवाः । तत्र ग्रीहीणां श्रुतत्वाद्यवा नैव मामुच्यन्ति । ननु कं गुणसंबन्धार्था ग्रीह्य इति । नैतदेवम् । यदि गुणसंबन्धार्था भवेद्युस्ततो न नियमः स्यात् । न ७ गुणसंबन्धार्थाः । विकारसंबन्धे हि पृष्ठी भवेत्, व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे । तेन विकाराविशेषणं श्रुत्या भवति । गुणविशेषणं वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्गच्छीयसीति । तस्माच्छ्रुत्या ग्रीह्यो पागेन संबन्धमानाः सप्तानार्थान् यवान्निवर्तयेद्युः ॥ ६५ ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

विरोधिनश्चेते । कथम् । ये द्वेकस्मिन् कार्ये विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परं विरोधिनी भवन्ति । विरोधिनां च न सह पठ्यते । लोकवत् । यथा, मत्स्यान् न पयसा समश्नीयादिति । यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति, तथाऽपि पयसा सह न समश्नन्ते । तस्मात्सगुणा अपि ग्रीह्यो यवान्निवर्तयन्त्येव ॥ ६६ ॥

ऋतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

यदि ग्रीहीणां विकारेण संबन्धः, कथमेषां गुणेनापि संबन्धो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । भैवेषां गुणेन संबन्धः श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य ग्रीहीभिः । कथं तर्हि । ऋतोस्तद्गुणत्वात् । ऋतुरथं शुक्लगुणः श्रूयते, कृष्णगुणश्च । तत्रैकवाक्यत्वादेकस्मिन् ऋतवैष्येन द्रव्यगुणौ संबन्धयेवे । तेनार्थभेदोऽपि परिहृतो भवति ॥ ६७ ॥

विरोधिनां च तच्छ्रुतावशाद्द्विवाहिकल्पः

स्यात् ॥ ६८ ॥

विरोधिनां चान्यत्र प्रत्यक्षे श्रवमाणे, अन्यस्मिंश्च चोदकप्राप्ते, अशब्दत्वात्प्रत्यक्षे विरोधिनि सति चोदकस्यान्याद्यो विकल्पः स्यात् । तस्मादापि नियमः ॥ ६८ ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥

६९ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

पूरदाज्ये तु युक्तम् । न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य । तेन
न पासिकमाज्यम् । ततश्चत्र दध्नाऽऽद्यासमुच्चयः । यतः पूरत्तासंज्ञ-
ननार्थं दधि । तेन न पासिकं दधि । आज्येन च समुच्चय इति ॥ ३९ ॥

यद्यपि चतुरवर्त्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तं, यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, यद्यपि चतुरवर्त्ती,
इति चतुरवर्त्तदर्शनं नोपपद्यत इति । तत्परिहर्तव्यमिति ॥ ७० ॥

ऋत्वन्तरे वा तन्व्यापत्वात्कर्मसंज्ञेदात् ॥ ७१ ॥

ऋत्वन्तर एव वा, दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवर्त्तदर्शनं भविष्यति ।
यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवर्त्ती यजमानः, तथाऽपि पञ्चावत्तैव वषा
भवतीति । अन्यस्मिन् कर्मणि चतुरवत्तम् । अन्यस्मिन् पञ्चावत्तम् ।
यद्यप्येवंजातीयकेषु नियमस्तथाऽपि चतुरवर्त्तदर्शनमुपपद्यत इति ॥ ७१ ॥

(अग्नीषोमीये षोडश्याद्यङ्गेष्वपि पञ्चावदानाधिररणम् ॥ २० ॥)

[२०] यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्रेदमाग्नायते, यद्यपि चतुरवर्त्ती यजमानः पञ्चा-
वत्तैव वषा कायेति । तत्रेपोऽर्था साशयिकः । किं वषायां श्रयमाणं
पञ्चावत्तमङ्गणपूर्वं चतुरवत्तं निवर्त्तयति, उत नेति । किं प्राप्तम् । इति
चेत्संशयः, नेति संशयः । कुतः । यस्मिन् श्रूयते पञ्चावत्तं तत्रैव
चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र । यथा ऋत्वन्तरे न निवर्त्तयति, एवम-
ङ्गणपूर्वेष्वपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुमर्हति ॥ ७२ ॥

३९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥]

‘ पञ्चावत्तैव वषा कार्या ’ इति किमत्र विधीयो त्वैतस्यो । येनाङ्गेष्वपि भवन्ते ।
न ह्यप्रावदानोद्देशेन संख्या विधीयते । किं उ वषोद्देशेन पञ्चावदानम् । उद्देशवि-
शेषणस्य चाभिवक्षोर्का, नं द्दर्शयामि । इतरथा ग्रहस्याप्यभिवक्षितस्याच्चमसेष्वपि
संनार्थाः स्यात् । तस्माद्द्वयादागापूर्वश्रुक्तमिदम् ॥ ७२ ॥

१ सोमे-ग० । २ नेति । कुतः—मु० । ३ तत्राङ्गे—सिद्धाश्रितपक्षे । ४ अङ्गेष्वपि-इ. न. ।
५ तन्व्यत् इति—पञ्चावदानमिति शेषः । ६ अविषया, नो—इ. न. ।

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

नैतदेवम् । एका ह्येषा चोदना, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुपालमत इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम् । अतः प्रकरणादङ्गापूर्वे भविष्यति । आह । ननु वाक्याद्वपायां भवितुमर्हतीति । नेत्युच्यते । वपा हि द्रव्यम् । न तत्संबन्धे प्रयोजनमस्तीति । उच्यते । पञ्चावत्तं वपाप्रयोगवचन उपसंहारिष्यति । तथा न दोषो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । एवं सत्यप्यङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं सिध्येत् । कथम् । एका हि सा चोदना । अङ्गयागो वपायामथ । तेन चेत्यञ्चावत्तं संबध्यते, तदाऽङ्गेऽपि भवितुमर्हति ।

ननु च वपासंबन्धादपैव पञ्चावत्ता, नाङ्गानीति । उच्यते । नैतदेवं वचनं, वपैव पञ्चावत्तेति । कथं तर्हि । पञ्चावत्तैव वपेति । यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणम् । न चाविशेषेण या पञ्चावत्तप्राप्तिः सा श्रवया वपासंबन्धेन निवर्तयितुम् । निवर्तकस्य शब्दस्याभावात् । तस्मादङ्गेषु न चतुरवत्तम् । अपि चैवंजातीयकेष्वङ्गेषु पञ्चावत्ते ज्ञाते ततोऽपरा चोदना, तानि द्विर्विर्वर्धयतीति, वपाग्रहणं तत्र हविर्क-

उच्यते । अवत्तेत्यमेन निष्ठान्तेन द्रव्यावदानसंयुक्तं, स्त्रीलिङ्गमेकसंख्यायुक्तं षोडशते । तच्चामूय पञ्चसंख्या विधीयते । तस्य कानूद्यमानस्य यदि लिङ्गसंख्यं विषद्वते, वपाया च विशिष्येत, वाक्यभेदः स्याद्दृशाधिक(णै)वायेन । तस्मादवदान-प्राप्तिपदिकस्य पञ्चमरु ॥ विधीयते । सा च विधीयमाना प्रकरणाद्यगेन गृह्यते । तर्च्च प्रकरणाविशेष इतर्वावदानेषु निविशते ।

नन्वेवकारश्रवणादन्यनिवृत्तिर्गम्यते, न पञ्चमंरुशाविधानम् । यथा 'पङ्क्तिशति-रित्येष मूपात्' इति चण्डिकाशब्दावृत्त्यर्थं, न पङ्क्तिशतिविधानार्थम्, एवमिहापि शब्दवदाननिवर्तकभेदं, न पञ्चावत्तताविधायकम् । तस्मात्पञ्चावदानमपि न प्राप्नोति । अन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ।

उच्यते । पञ्चसंख्येयात्र विधीयते । तस्या च विधीयमानायां षोडशपातो नैव

१ पञ्चावदानं—मु. । २ पञ्चावत्तत्वं—ग. । ३ अवैवं—ग. । ४ माते—ह. मु. । ५ अवय-
न्तीति—मु. । ६ चण्डिकाशब्दावृत्त्यर्थं—ह. म. । ७ (अ० १ पा० १ अ० ७) ८ तत्र—इ. म. ।
९ शब्दवत् इति—मैत्रेया मन्व्यत इत्यर्थः । १० निवृत्त्यर्थम्—उ. । ११ विधीयते इति—इत्येषा
पञ्चावत्स्य प्राण्यभावेनानुवाक्यसंभारस्य अर्थं प्रनादतिर्न स्यादित्याशयः ।

क्षणार्थं प्रायम्याद्वसरमाप्तं श्रूयते । दिधितितने हि तस्मिन् वानयपेद-
मसङ्गः । तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावन्तमेवेति ॥ ७३ ॥

इति श्रीश्वरस्वामेविराचिते मीमांसाभाष्ये दशम-
स्थाव्याख्यस्य सप्तमः पादः ।

अथ दशमाध्यायेऽष्टमः पादः ।

(अनुयाज-महापितृयज्ञयोर्येवनामहहोतृवरणपर्युदासा-
विक्रमम् ॥ १ ॥)

[१] प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तमति-
पिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

प्रतिषेधः श्रूयते, चोदकेन परिदृष्टे धर्म, क्वचिद्वानारभ्यवादेन प्राप्ते ।
चोदकेन परिदृष्टे-महापितृयज्ञे, न होतारं वृणीते नाऽऽर्चयामिति । तथा,
अनारभ्यवादेन प्राप्ते-आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतु-
रक्षरं, यजेति द्वयत्तरं, ये यजापह इति पञ्चाक्षरम्, द्वयत्तरं च षट्क्षरः,
एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वापत्त इति । ततो नानुयाजेषु ये
यजामहं करोतीति । तत्रायमर्थः सांशयिका । किं प्रदेशानारभ्यवाद्दोः
प्रतिषेधः, स च विकल्पः, उच्यते पर्युदास इति ।

किं प्राप्तम् । विकल्प इति । प्राप्तप्रतिषेधोः प्रमाणत्वात् । उच्यते
हि माक्षिप्रतिषेधोः प्रमाणत्वम् । प्राप्तिसंवाचनमागती । महापितृयज्ञेन

भवतीत्यर्थादेवकारार्थो लभ्यते । सोऽनुवादः । यत्र तु द्वे संख्ये प्रं प्लुतस्त्वैवकारोऽ-
न्यतरनिवर्तयेत् । तत्रैवकारार्थः परिगृह्यते । इह तत्रास्ति ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहृकुरालिनिराशा मीमांसाभष्यकाराया दुष्प्रीकाया
दशमाध्याख्यस्य सप्तमः पादः ॥

‘ न होतारं वृणीते ’ ‘ नानुयाजेषु ये यजामहं करोति ’ इति इत्यत्र पूर्वपक्षः ।
अयं मन्त्रस्तथा कर्तव्यता प्रतिषेधते । ये यजामहं ते अति तापे च विशेषतः ।

१ प्रतिषेधः कथित—ग । २ प्राप्तुं इति-पथा ‘ यद्विदितिरित्येव ह्युच्यते ’ इत्यत्र चोद-
कात् ‘ यद्विदितिरित्येव ह्युच्यते ’ इति समस्यवचनं, वैशेषिकान्तरम्, नान्वापत्त इति अनुश्रितद्वयन-
त्यर्थे प्राप्तुं इत्यर्थः । ३ न न्यायेषु-इ ग ।

यज्ञेन प्रकृतियदिति । तथा, एव वै प्रज पतिः सप्तदशो यज्ञेपान्नायत्त
इति भवति च'अयं प्राप्तेः प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं प्रमाणभूतम् । तथा प्रति-
षेधः प्रमाणवान्, न होतारं वृर्णाने, नाऽऽपेयं, पुन्योरेवैनास्तुष्टुमतीति ।
तथा, नास्तुयानेषु ये यजापहं करोतीति । सर्वेषु यज्ञेषु ये यज्ञमह-
भिया प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेदिति प्रतिषिध्यते । ये यजापहः कर्तव्य

एवं सर्वाणि यज्ञानि स्वार्थवृत्तानि यज्ञेन प्रतिषेदे । पर्युदासे तु लक्षणवृत्तानि
मन्त्रैः । यथा, अन्नाक्षणमानयेत्यत्र नञ्प्रत्ययस्य चान्यस्य लक्षणार्थमुच्चार्येने
सन्निपादेः, न स्वार्थम्, एवमेहापि नञ्शब्दोऽनुयाजशब्दश्चान्यस्य यज्ञनेर्लक्षणार्थमु-
च्चार्येणात्ताम् : तस्मात्पर्युदासे न ग्रहेतव्यः

अनु प्रतिषेधेऽपि पर्युदासच्छं भवत्येव । यथा द्विषे अन्नमेधो दीपना, तर्क
कौण्डिन्यायेति । अथ आक्षणजातिर्गैरुहात्ता । तदुपलक्षिता तु स्थितिर्न वर्गोपात्ता ।
कौण्डिन्ये तूपांछा स्थितिः । तत्र यद्यदिदानमवर्णं कौण्डिन्ये प्राप्नोति तद्वर्णेन
तद्वर्णनेन विरोधो द्वाध्यते । एवमत्रापि यज्ञमोपान्यं वर्गोपात्तम् । यज्ञविशेषश्च, लक्ष-
णया । 'नास्तुयानेषु' इति वर्णोपात्त एव यज्ञविशेषः । तत्र विशेषे ध्रुवमाणः प्रति-
षेधः सामान्यं बाधते । चोदकमवभृथमाणः यस्त्वनीयः । कल्पितोऽप्यहानि सामा-
न्येन वर्णति । 'न होतारं वृर्णाने' इति विशेषेण ध्रुवमाणमुपमितकल्पितसामान्य-
मापि बाधते ।

उच्यते । नकारोऽयं नियुक्तिं दर्शयति । सा वा प्रयुक्तिवन्तरेण न सिद्धयति । सा
सामान्यव्याप्येण वा मयेद्विदितवशायेण वा । यद्यनुयाजेषु, देयमापहो नैव प्रयुक्तया
सति यद्युदासेन न यथा । उच्यते एव यज्ञेनानपेक्ष्यमाणेन यथा । यथा चार्थे 'आक्षणे

इति वचनात्स येयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते । न कर्तव्यो ये यजामह इति वचनाद्देयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते । उभयोः प्रामाण्यादुभययाऽपि फलमिति गम्यते । तस्माद्विकल्पः । एवं होत्रार्पे-
यवरणेऽपि । तस्मात्प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

इति चेदवगम्यते विकल्पः स्यादिति । तत्र । अर्थप्राप्तवत्स्यात् । तद्यथा ङोकेऽर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, न विषं भक्षयितव्यं, न सर्षपाङ्गुलिर्देया, न कण्टकः पादेनाधिष्ठेय इति, अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः । तेन मन्यामहे, विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बली-
यानिति । प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति । येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते तत्तस्य घाघकं भवति । तस्मादाक्रियैवानुयाजेषु येयजामहस्य, महापि-
तृयज्ञे च होत्रार्पेयवरणस्येति ॥ २ ॥

न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

नैतदेवम् । तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च । उभयं शब्द-
लक्षणं, मास्तिरपि प्रतिषेधोऽपि । मास्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्तेः प्राप्तायाम् । ङोके पुनरुभयपर्यलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुण-
दोषकरम् । तत्र विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणान् सोऽनुष्ठीयते । न तु

न हन्तव्यः' इति, एवं भाविष्यति । न हि । तत्र क्षर्पाद्धननं प्राप्तं, कुर्या वा न वेति । यदा करोति तदा प्रतिषिध्यते, न हन्तव्य इति । तत्रार्थशब्दस्य शास्त्रेण नित्यबाधः । इह तु द्वे शास्त्रे । तेन द्वे अपि ग्रहीतव्ये । तयोर्विरोधाद्विकल्पः स्यात् । चोदकोऽप्येवमेव ।

अपि चैकस्य शास्त्रस्य कर्तव्यता प्रमेया, अन्तरस्य निवृत्तिः । तस्माद्विषयविषय-
त्वात् बाधबाधकत्वात् । तस्माद्विकल्पः । न चेद् पूर्वपक्षोक्तिमात्रं, पारमार्थिक-
मेव । तथा सूत्रभाष्यकारावाहत्तुः । 'सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्प्रदेन स्यात्' इति । वचनेन अद्भु प्रतिषिध्यते । आनुमानिकी प्राप्तिः, प्रकरणान्नात् । तत्र विकल्पोऽम्बुपगतः, नाऽऽनर्थक्येन प्रमाणेन । आनर्थक्यं हि परित्यागे कारणं, नोपादने । तस्माद्युक्तो विकल्पः ॥ १ ॥ [२ ॥

शब्दलक्षणो गुणदोषौ शक्येते अवगन्तुम् । तस्माद्यद्यद्वाक्येन प्राप्तं,
तत्तदुभयमवधार्येत । उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमुतः । तस्माद्विकल्पस्तत्र
तत्रेति ॥ ३ ॥

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षपाट्टिः । वाक्यशेषः स्यात्प्रतिषेधा, प्रदेशाना-
रभ्यविधानयोः । नैवमभिगन्धः, अनुयाजेषु येपजामहो न कर्तव्य
इति । कथं तर्हि । नानुयाजेष्विति नशब्दोऽनुयाजशब्देन सह संब-
ध्यते, न करोतिना । किमतो पक्षेषु । नानुयाजेष्वित्येतावदपरिपूर्णं
वाक्यं, तत्साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन संभन्स्यते । यदेतन्, येपजा-
महं करोतीत्युक्तं, तन्नानुयाजेषु । यावदुक्तं स्यात् । अनुयाजवर्जि-
तेषु यजतिषु येपजामहं करोतीति । तस्माद्विधेरेव पर्युदस्वानुयाजकः,
नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति । महापितृयज्ञेऽपि प्रकृति-
वदिनिवचनाद्धोत्रार्थेपवरणमिह कर्तव्यं प्राप्तम् । तदुच्यते प्रकृतिवत्क-
र्तव्यं वरणं वर्जयित्वेति । नशब्दोऽत्र वृणीतेरर्थेन संबध्यते । प्रत्यया-
र्थस्त्वनुवादः । यदत्र प्रकृतिवत्कर्तव्यं तद्वरणं वर्जयित्वेति ।

३ ॥]

प्रतिषेधे सति शास्त्रस्य भ्रान्तिः कल्पनीया, विकल्पापत्तेः । द्विरहृकल्पना च ।
प्रतिषेधादक्रियायां कोऽप्युपकारो भवतीति, विधौ क्रियायाम् । तस्मात्पर्युदासः ।
तत्र लक्षणा केवलं, नाहृकल्पना । अहृकल्पनायाश्च लक्षणा ज्यायसी । ननु 'अर्थ-
कैत्वात्' इत्ययं न्यायोऽत्र नास्ति । येनैकवाक्येन स्यात् ।

उच्यते । सत्यमयं न्यायो नास्ति । किं तु यथा 'दध्ना जुहोमि' इति होमः
पूर्वेण वाक्येन प्राप्तो विपरिवर्तते । तत्र दधि विधीयते । भवति चैकवाक्यत्वम् ।
एवमिहापि, येपजामहं विपरिवर्तमनन्त्य पर्युदासार्थो विधीयते । तथा चोदकेऽपि

१ वाक्यशेषः प्रतिषेध प्रदेशानारम्भवादयो.-क सु. १ शब्देन संबध्यते-मु० ३ प्रतिषे-
धशास्त्र-मु० । ४ पर्युदास इति-श्रेयानिति शेषः । ५ (अ० १ पा० १ अ० १४ सु० ४६) ।
६ एवमिहापि-पर्युदासत्वमेव प्रुपगत्यातथरगारादेकवाक्यत्वात्संभवेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वं
संभवेऽप्येवमाद्यः ।

क्रियार्थं पुनरनुयाजैर्वृत्त्वात्त्वर्थेन च नशब्दः संबन्धन इति । उच्यते ।
 अन्याद्यस्त्वाद्विकल्पस्य । अन्याद्यो हि विकल्पः । कथम् । इह यजतिपु
 येयजामहं करोतीत्युच्यते । यद्येवमवगम्यते, न शक्यः स विना येय-
 जामहेन यजतिरभिनिर्वर्तयितुम् । तत्र प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । प्रति-
 षेधेऽपि विज्ञाते विशिष्यचनमनर्थकम् । तस्मादन्याद्यो विकल्पः ।
 नन्वग्यतरस्य विधेयानर्थक्यसङ्गतिविकल्प आश्रयणीयो भवति ।
 उच्यते । यत्रान्यतरदानार्थक्यमापद्यते, कल्पेतापि तत्र विकल्पः, यत्र
 न केनचिदपि मकारेणार्थवत्ता संभवति । इह त्वनुयाजसंबन्धपर्युदासे-
 नार्थवत्ता । तस्मान्न विकल्पः ।

आह । नन्वनुयाजसंबन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति । नित्यो
 ह्यस्य नशब्दस्य सुबन्तसंबन्धेन समास इति वार्तिककारो भगवान्

यत्प्रकृतिवस्तिनृयज्ञेन तद्धरणवर्जमिति । अथवा येयजामहः सामर्थ्येन प्रत्यमाणा
 एवानुयाजवाक्येन विशेष्यते, अनुयाजवर्जं येयजामहं करोतीति । पितृगृह्येवमेव ।
 अत्र ग्रन्थः । नन्वनुयाजसंबन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति । पर्युदासस्य
 समासः स्यात् । न चात्र समासः । येन पर्युदासः स्यात् । तस्माद्विकल्प एवाऽऽ-
 धीयते ।

उच्यते । ' विभोषा ' इत्यनेन समासो वाक्यं वा भवति । यदि समासलक्षणमे-
 वाऽऽधीयते, राज्ञः इत्ययः इत्यययोगः स्यात् । तस्माद्राज्ञः पुरुष इत्येतदपि
 साधु । राजपुरुष इत्यपि । उभयोरप्यनुगमात् । यत्रानुगमो नास्ति तत्रासत्पुत्रयोगः ।
 यथा गावतीति । तेनासत्यपि समासे स एवार्थः समासेऽपि । तेनासमासत्वमदोषः ।

नित्यो ह्यस्य नञः सुबन्तसंबन्धे समास इति कोऽभिवाया । भिन्नार्था-
 वेत्ती वाक्यसमासो । वाक्येन पुल्लिङ्गेकत्वविशिष्टस्य पुरुषः प्रतीयते । समासे तु न
 ज्ञायते किं द्वयोः पुल्लिङ्गं बहुनामुत्र स्त्रिया उत नृसकस्येति । तस्माद्वाक्यसमासो
 नैकार्थो । गोशब्दे त्वेकोऽर्थः प्रतीयते । तत्र यस्यानुगमः स साधुरितरेऽप्यत्रंशाः ।
 यथैको गोशब्द आबधने साधुर्न साध्यादिमति । अत्र राजपुरुष इति लिङ्गसंज्ञा-
 विपुक्ते वाक्ये नित्यं समास एव साधु । तद्युक्ते राज्ञः पुरुष इति वाक्यमेव ।

कात्यायनो मन्यते स्म । वाचनानर्थक्यं च स्वभावासिद्धत्वादिति ।
नेति भगवान् पाणिनिः । स हि, विभाषा—इति प्रकृत्येदं समास-
भुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादित्वाच्च कात्या-
यनस्य । असद्वादी हि विद्यमानमप्यनुपलभ्य द्रूयात् । तस्मात्पर्यु-
दास इति ॥ ४ ॥

(सोमे, आज्यभागप्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पशावाज्यभागप्रतिषे-
धार्थवादर्थत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥) .

[२] अपूर्वं चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राऽऽज्यभागौ प्रकृत्य समापनन्ति, न तौ
पशौ करोति, न सोमे, इति । तत्राद्यमर्थः सांशयिकः । किं पर्युदासः,
उत प्रतिषेधः, अपवादार्थवाद इति । किं प्राप्तम् । यथा पूर्वत्र पर्युदा-
सस्तथा तावत्पर्युदासो नावकल्पते । कथम् । दर्शपूर्णमासघोरितच्छू-
यते । तत्र कः प्रसङ्गो यत्सोमे स्यात् । यदि सोमः पर्युदघस्येत,
संघ-घ एव न स्यात्, सोमयजितयोर्दर्शपूर्णमासघोरिति । तस्माद्यो-
दरुमासयोः सोमे प्रतिषेधः । नन्वपूर्वः सोमः । नैवं तत्र चोदके-

अत्र आह—‘ चार्थवनार्थक्यं च स्वभावासिद्धत्वात् ’ इति । तेन पर्युदासो
नास्ति । समासाभावात् ।

अत्रोच्यते । ‘ समर्थः पदविधिः ’ इति समर्थयोः समासः । सामर्थ्यं च यदि
छिन्नसंरूपादिकं नापेक्षते राजशब्दस्तत्रः स्यात् । ततः पुरुषेण समस्यते । तस्मा-
च्छिन्नसंरूपाविधुक्तः श्रूयमाणः समासेऽवयवार्थो गम्यते । प्रैतीतिरूपत्वात् । एवं
सत्येकौऽर्थः । तस्मादुभयोरनुगमः कीः । उभयोश्चानुगमाद्, कवे पर्युदासः
सिद्धः ॥ ४ ॥

‘ न तौ पशौ करोति, न सोमे ’ इत्याज्यभागयोः पर्युदासो न घटते । यदि
पशुप्रकरण इदं श्रूयते, तथा सति चोदकमासौ पर्युदस्येयानाम्, अर्थेयवरणपदा-

१ पा० सू० (२—१—१०) . २ न च तत्र—१. ३ शक्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थकत्वेन समास-
विधिना वाच्यस्य साधु च निवारणादुभयोरपि भिन्नार्थक्यं स्वरूपत्वात् नैव रिक्तस्य सिद्धत्वाद्दिक्ता-
विधायि विभाषासुर्वं गान्धर्वोद्यमनर्थक्यमित्यर्थः । ४ पा० सू० (१—१—१) ५ नन्वेवं सत्यर्थ-
भेद-स्वादिरेव अह—प्रैतीतिरिति । ६ इति— १ नयोर्वाक्ययोर्नैव आद्यवाक्ये पशुवाज्य-
भागयोः पर्युदासो न घटत इत्यर्थः ।

नाऽऽज्यभागौ प्राप्तुता । उच्यते । लक्षणार्थः सोमशब्दो भविष्य-
ति । सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशुबन्धमाने च न कर्तव्याविति । एवं
मासे, दूयः ।

अपूर्वं चार्थवादः स्यादिति । अपूर्वं सोमे नैवाऽऽज्यभागौ प्राप्तुतः ।
तस्मान्न तत्र प्रतिषेधः । अथ दीक्षणीयादीन् सोमशब्दो लक्षयति ।
तत्राप्येष दोषो भवति पल्लवणा । अपि च प्राप्तपतिषिद्धत्वादीक्षणी-
यादिषु विकल्पः प्राप्नोति । विश्वस्यान्याय्य इत्युक्तम् । तस्मात्संभ-
वत्यस्मिन्न विकल्पो भविष्यति । संभवति चार्थं, तौ न पशौ करोवी-
त्यस्यार्थवादत्वेन । कैः पुनरत्र प्रशंसार्थः । सोमे, आज्यभागौ न
क्रियेते, पशावपीति । तद्यथा, आदित्यो घृष इत्यङ्गने कृते तेजःसामा-
न्यादुच्यते, एवमिहापि पशावाज्यभागौ कथं न क्रियेयातामिति ।
तदर्थं प्रशंसेति ॥ ५ ॥

(अतिरान्ने षोडशिमहणप्रतिषेधाधिवरणम् ॥ ३ ॥)

[३] शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ सि०

ज्यभागवर्न प्रकृतिवत्कुर्यादिति । इह तु दर्शपूर्णमासप्रकारेण इदं वर्णिते । तद्येयं
पचनस्यातिराज्यभागवर्न दर्शपूर्णमासौ कुर्यादिति दर्शपूर्णमासविधिशेषः स्यात् ।
ततो विधानमाज्यवमागथोरनर्थकं स्यात् । पशवित्ययं च प्रमादपाठः स्यात् ।

अथोच्येत, नाऽऽज्यभागो नवः संबन्ध, अजाज्यभागौ दर्शपूर्णमासाविति ।
किं तर्हि । पशुशब्देन । यद्दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ कुर्यात्तदपशौ पशुवर्नयो-
रिति । एतदपि न । अशुत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मात्पशावाज्यवमागयोः प्रतिषेधः ।
ततश्च विकल्प इति रिषतम् ।

‘ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ’ इत्ययं न्यायोऽत्र नास्ति, सोमे येन प्रतिषेधः स्यात् ।
‘ वाजपेयस्य ’ इति षष्ठ्या संबन्धुपात्तः । तस्य सप्तशारनिता निर्धायते । संब-
न्धमात्रं चाङ्गाङ्गस्थाप्यत्येनेति ध्ये निवेशः । इह त्वाधारत्वेन सोमः दूयते, न
संबन्धमात्रतया । न च परम्परासंबन्धेऽत्याधारत्वमिति सासादेवायं सोमसंबन्धः
प्रतीयते । स चापाठ इति । तस्मादर्थादायं सोमग्रहणम् ॥ ९ ॥

१ तस्मान्न प्रतिषेध — क. । २ तस्मात्संबन्धवति, अस्मिन् । विकल्पो भविष्यति — क. सु. । ३ का
पुनरत्र । प्रशं—सु । ४ विपरिवर्तते—द. । ५ तदपि—द. न । ६ (अ० ३ पा० १ अ० ९
सू० १८) ।

आह । प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः । द्वितीये त्वर्थवा-
दार्थः । अथ किञ्चलक्षणकः प्रतिषेध इति । लक्षणमुच्यते । शिद्धा तु
प्रतिषेधः स्यात् । यथा, नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । न तत्र
शक्यं वक्तुं पर्युदास इति । संबन्ध एव हि न स्यात्, अतिरात्रवर्जि-
तातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कस्यचिदर्थवादत्वेन संभ-
वति । तस्मान्नञो गृह्णातीत्यत्र संबन्धः ।

ननु परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न संभवतः । उच्यते । वचन-
प्रामाण्यात्प्रतिषेधो विधिं व भिन्वा भविष्यति । विधिरपि प्रतिषेधम् ।
नान्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते । तदा विधिर्यदा
न प्रतिषेधः । तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति । ननु सर्वदा विधिः
प्रतिषेधश्च प्राप्नोति । उच्यते । उक्तमेतद्वचनमापायाद्विरोधाच्च मिथ्या-
प्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति ।
तस्मादन्वयतरेण कल्पेन सिध्यतीति । ननु कल्पान्तरभावे वैगुण्यम् ।
अत्रोच्यते । सत्यं वैगुण्यम् । वैगुण्येऽपि नैतिसिद्धिरेव वाक्यात्ममाणादव-
गम्यते । तस्माददोषः । यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाच्यस्य, तत्र
न विरुद्धो भवति । यथा नानुयानेषु येयजामहं करोतीति ॥ ६ ॥

(जर्तिलयवागादिनिषेधस्य पयोहोमविन्द्वैवाद्त्वार्थिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] न चेदन्वयं प्रकल्पयेत्प्रकल्पतावर्थवादः स्यादान-
र्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥ सि०

इदं समाप्तायतेऽपिहोत्रे, जर्तिलयवाग्वा वा जुहुवात्, गवीधुं कप-
वाग्वा वा जुहुवात्, न ग्राम्भान् पशून् हिनस्ति, नाऽऽरण्यान् ।

तृतीये प्रतिषेधः । न तत्र पर्युदासो भवति । यद्यनतिरात्रे गृह्णातीति, अतिरात्रे
न गृहीतव्यः । तत्र विधानानर्थक्यं षोडशिनः । अथ 'अषोडशिनं गृहीत्वा'
इति । तथाऽप्यनेव दोषः ॥ ६ ॥

१ तस्मात् गृह्णातीत्यत्र—क. सु । २ तद्विधेरेव वाक्यात्ममाणात्—ग । ३ गवेधुं क—क. सु ।
४ नाऽऽरण्यानिदि—क. ग. । ५ ननु प्रथमेऽधिकरणे पर्युदासः । द्वितीये त्वर्थवादः । क तौर्द्वि
प्रतिषेध इति चेत्—तृतीये प्रतिषेध इति—तृतीयेऽधिकरणे । 'नातिरात्रे षोडशिनं गृहीत्वा'
इत्यस्मिन् वाक्ये प्रतिषेध इत्यर्थः ।

अथो खलवाहुरनाहुतिर्वैर् जर्तिलाश्च गैवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहु-
यादिति । अत्र संदेहः । किं जर्तिलपवाग्वा गैवीधुकापवाग्वा वा जुहो-
तीति विधिः, अनाहुतिर्वैर् जर्तिलाश्च गैवीधुकाश्चेति प्रतिषेधाः, अथवा-
भावेतावर्थवादार्थो, पयसाऽग्निहोत्रं जुहोतीति विचारिते ।

किं प्राप्तम् । जर्तिलपवाग्वा इति विधिः । विधिशब्दस्य प्रत्यक्षत्वात् ।
अनाहुतिरित्यपि प्रत्यक्षा प्रतिषेधाः । पयसाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यपरो
विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव । एवं स ते विकल्पः । जर्तिलपवाग्वा गैवीधुक-
पवाग्वा वा होतव्यम् । न वा ताभ्याम् । पयसा होतव्यमिति । न
चात्र पर्युदासोऽवकल्पते । न हि नशब्दस्य जर्तिलपवाग्वा गैवीधुक-
पवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति । आहुतिशब्देन सह सम्प्रत्ययात् । कल्प-
माने वा सामर्थ्ये संवन् एव न स्यात् । अर्तिलपवाग्वा, जर्तिलप-
वाग्वा जुहोतीति । अनर्थकश्च पर्युदाने विधिर्भवेत् । कृत्स्नस्य पर्युद-
सत्वात् । क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यम् । जर्तिलगैवीधुकानाममा-
सत्वात् । तस्माद्विकल्प इति । एवं प्राप्ते, ब्रूया ।

चैतुषे नाशित पर्युदासः । अनर्तिलपवाग्वा जुहुयादित्यनेन संवन्नेन पर्युदासामात्रा-
येदि पयोविनेः, होमे पयश्च जुर्तिलपवाग्वा प्राप्नुयात्तत्र सति पर्युदासः स्यात् ।
न चैतयोः प्राप्तिः । पयसस्तु केवलस्य ।

अपेक्षमुच्येत, अर्तिलपवाग्वा जुहुयादिति, ततो जर्तिलपवागनमनर्थकम् । किं
तेन विहितेन । अपेक्षमुच्येत, अनाहुतिः कर्तव्येति । तथा तैर्विधे न घटते ।
तस्मात् ' जर्तिलपवाग्वा जुहुयात् ' इति विहिते पयसाग्नेन विधीयते । निषिध्य
पयो विधीयते । तस्माद्विदवाः ।

१ गवेधुः—क. सु. । २ पर्युदासपर्युदासः । जर्तिल-प. । ३ पूर्वपक्षनाद—चतुर्थे दद्या-
दिना । ४ पर्युदासनाम इति—न हि ' अनाहुतिर्वैर् जर्तिलाश्च गैवीधुकाश्च ' इत्यत्राऽऽहुतिपदेन
समस्तस्य नभो अतिशयपदेन संवन्नेन सामर्थ्यमस्ति । अन्त्युपेक्षयि च संवन्ने, न तावदर्थे जर्ति-
लादिविधे दोषो भविष्यति । न हि—अर्तिलपवाग्वा जर्तिलपवाग्वा इति संवन्नी पठते । अत्र
एवं पर्युदासो न संवन्नेन संवन्नेः । ५ अत्र न हि पर्युदासविधेः दोष इति चेत्तत्रापि न संवन्ने-
त्वात्—न हि पयोविनेः । अत्र न हि पर्युदासविधेः पर्युदासो न संवन्ने इति पुराणम् । ६ पर्युदासो—
सप्तमं च होमस्यैव मावासीति विधानं पर्युदासस्ये च न घटत इत्यर्थः ।

भवेद्यं प्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत् । पयसाऽ-
ग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य विधिः प्रकल्प्यते । जर्तिलगवीधुक्कहोपवचनमनाहुति
वचनमप्यर्थादायं स्यात् । आनर्थक्यात् । अनर्थको हि भवति तदा
प्रतिषेधः । यदा हि पयसा जुहोति, अर्थादेव तदाऽनाहुतिर्जर्तिका
गवीधुकाश्च भवन्ति । अयं कथमसावनाहुतिः, या यज्ञे दूयते । परसाम-
र्थ्याच्च । परेण च-पयसाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन विधिना सामर्थ्यं
जर्तिलगवीधुक्कविधेः प्रतिषेधस्य च भवति । तस्मात्सर्वमिदमेकं वा-
क्यम् । .

कथम् । जर्तिलगवाग्वा जुहुयात्, गवीधुक्कयथाग्रा वेति साक्षा-
न्निन्दावचनेनैतत्संबध्यते, अनाहुतिर्न जर्तिलाथ गवीधुकाश्चेति । सां च
निन्दा पयोविधिसंज्ञार्था । कथम् । जर्तिलगवीधुक्काहुतिर्गुणवती । न
तत्र ग्राभ्याः पशवो हिंस्यन्ते, नाऽऽरण्याः । एवमपि गुणवती पयो-
होमं प्रत्यनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति । जर्तिलगवाग्वा
जुहुयादिति न कर्तव्यार्थं कीर्त्यते । किं तर्हि । प्रतिषेद्धम् । कर्तव्योपदेशे
हि कलनीयं किंचित् । प्रतिषेधसंबन्धे प्रत्यक्षनिन्दयेतरस्तुतिः । आ-
नन्तर्यानुग्रहश्च । यथा, विषं मक्षयितव्यं न कदाचिदिति विषमक्ष-
णस्य कर्तव्यता प्रतिषेधसंबन्धार्थं कीर्त्यते, नानुग्रहाय । एवमिहापि
द्रष्टव्यमिति ॥ ७ ॥

उच्यते । अर्थवादोऽयम् । ' अनाहुतिर्नर्तिलाथ ' इत्यनं ह्यतिवचनेन प्रतिषे-
द्धस्य विवक्षाभिच्छेदनि । स च ' पयसा जुहुयात् ' इत्यनेनैव लभ्यते विकल्पो
विना प्रतिषेधवचनेन । तस्मात्प्रतिषेधो न घटने । सर्वस्त्वयं ' पयसा जुहुयात् ' इत्यस्य
विधयिमानस्य वाक्यशेषत्वेन घटने । यथा देवदत्तः शोभनो विद्वानिति,
एवंगुणविशिष्टोऽपि यज्ञदत्तमेवैकशान्तिद्वानशोभनश्चेति । तत्र ये देवदत्तस्य निन्दा-
स्तुती न ते देवदत्तार्थमुच्येते । किं तर्हि । यज्ञदत्तार्थे । एवमत्रापि निन्दास्तुती पयो-
विधेर्भार्य ॥ ७ ॥

१ भवेद्यं प्रतिषेधे विकल्पेन-ग । २ प्रकल्प्यते-क सु. । ३ जुहोतीति-ग. ।
४ गवेधुक्-क सु. । ५ सर्वनेर्ह-क । ६ वचनेनेर्वा-र-मु. । ७ या च तन्निन्दा एव पयो-मु. ।
८ विद्वान्तमाह-उच्यते इत्यदिना. । ९ अर्थवादोऽयमिति-पयोहोमस्तुत्यर्थं, न तु मवागः इत्यने ।
अपि तु निन्द्य इत्यर्थः । १० कथमिति चेदाह-अनाहुतिरिति । ११ पयोविधानार्थं इति-यद्यपि
हिंसाया अभावेन पशुवैश्या प्रशस्तयेति जर्तिलगवीधुक्कयथाग्रा. पयोविधाना निन्द्यवचनेन
व्याधये तु पय एव होने प्रकल्पयामेति स्तुतिदत्तारोऽयं श्लोकः ।

(अथैव होमादिषु- अभिघारणानभिघारणादीनामर्थवादार्थस्वाधिकरणम् । १ ॥)

[५] पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥ सि०

चातुर्मास्येषु त्रैपयम्बकानधिकृत्य समायनन्ति, अभिघार्या नामि-
घार्या इति भीमांसन्ते । यदाभिघारयेत्, रुद्रायाऽऽस्ये पशूनमिदध्या-
त् । यन्नाभिघारयेन्न रुद्रायाऽऽस्ये पशूनमिदध्यात् । अथो खल्वानुर-
भिघार्या एव । न हि हविरजमिष्टतमस्तीति । तथा, होतव्यमग्निहोत्रं
न होतव्यमिति भीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । यदि जुहुयादयथापूर्वमाहुती-
र्जुह्यात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव होतव्यं, यथापूर्व-
माहुतीर्जुहोति, नाग्निः परापततीति । अत्रायमर्थः सांशुषिकः ।
किमभिघारयितव्यास्त्रैपयम्बकाः, (उत्त) नाभिघारयितव्या इति, होत-
व्यमग्निहोत्रं, न होतव्यं वा विधिप्रतिषेधावेताविद्वै, उत्तार्थवादात्समेतयोः
संकीर्तनमिति ।

किं तावत्प्रमाणम् । विधिप्रतिषेधाविति द्रुमः । तद्वत्त्वात् । विधिप्र-
तिषेधयोर्हि इत्यसं रूपमुपलभ्यते । श्रुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता
चावगम्यते । वाक्यादर्थवादार्थता । श्रुतिश्च वाक्यत्वकीयसी । न च
पर्युदासोऽवकल्पते । तस्मादग्निहोत्रं होतव्यं न होतव्यं वा । यदा
होतव्यं सदा तूष्णीम् । अथैवका अभिघारयितव्याः, नै याऽभिघार-
यितव्याः । यदा पुनरभिघारयितव्याः, तदाऽभिघारयितव्यवचनमर्थ-
वादार्थं, प्रतिषेधसंकीर्तनादभावाशङ्कानां पुनरुच्यत इति । एवं प्राप्ते
द्रुमः ।

पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानीमान्युदाहरणानि । का तुल्य-
कालता । पूर्वै विधिप्रतिषेधाविधायोच्चेरेण तयोरभिसंबन्धः क्रियत
इति । तदेतत्पूर्वाधिकरणेनैव तुल्यम् । यो विधिप्रतिषेधो श्रूयेते, न
तावनुष्ठानं, वर्जयितुं वा । किं तर्हि । भीमांसितुम् । एवमाह, अभि-
घार्या नामिघार्या इति भीमांसन्ते । तथा, होतव्यमग्निहोत्रं, न होत-
व्यमिति भीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इति । भीमांसा चेतरेविधिपर्यन्तार्था ।

तथा मत्पक्षः शब्दाद्येन संबन्धः । न किञ्चित्कल्पनीयम् । विधिपतिषेध-
योर्हि किञ्चित्कल्पनीयं स्यात् । यदभिधारयेत्, रुद्रायाऽऽस्ये पशूनभिद-
ध्यादिति । इदमभिधारणं गुणवत्तरं, यदीदृशोऽपि दोषो-नाऽऽद्रियत
इति । तथा, यज्जुहुयादयथापूर्वमादुरीर्जुहुयत्, यन्न जुहुयादग्निः
परापतेदिति-इत्थं तूष्णीं होमः प्रशस्तः, यदस्मिन् क्रियमाण उभावापि
दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ ८ ॥

(आवाणे निन्दावादेन, विहितसामगानपतिषेधान्तामविकल्पावि-
करणम् ।, ६ ।)

[६] उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥ सि०

अस्याधानम् । तत्रेदयापनन्ति । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं
गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं
गायतीति । तत्रेदमाग्नायते, उर्षवीता वा एतस्याग्रयो भवन्ति, यस्या-
ग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तत्रापमर्थः सांशयिकः । किममु-
पवादः प्रतिषेधार्थः, उक्त पर्युदासार्थः, उतार्थवादाय इति । किं प्राप्तम् ।
न पर्युदासः । ब्रह्मणोऽप्राप्तत्वात् । असतो वचनपर्यवादाय भवति ।
यथा, प्रजापतिर्वा एक आसीत्, स आत्मनो वषामुदास्त्रिवादिनि । एवं
प्राप्ते ब्रूमः ।

न ब्रह्मणोऽपवादः कस्याचिदर्थवादः संभवति । न च वाक्यान्तर-
स्थेनोपवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मादुपवादस्तद्वत् ।
किंवत् । यथा, अतिरात्रे शृणाति षोडशिममिति विधाय पतिषेधार्थं
स्यात् । कथम् । ब्रह्मणो गान नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानपतिषेधार्थं वचनं
नावकल्पते । तस्माद्ब्रह्मग्रहणमविवक्षितम् । सामगानपतिषेध एवैव
स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । नैतदेवम् । ब्रह्मणवाचित्वा-
द्ब्रह्मपिधानं भविष्यति ॥ ९ ॥

[८ ॥ ९ ॥

१ उर्षवीताः-अचिरालया इत्यर्थः । तथा आनया निन्दया 'न ब्रह्मा सामानि गायते' शब्देन
निषेधवचनं प्रकल्प्य तेन वाऽऽपि ने स्वापप्रतिषेधाद्मद्गमदग्निवद्विष्णु इत्याद्ययः । २ किञ्च
एव-सु ।

प्रतिषेधादकर्मति चेत् ॥ १० ॥

इति चेद्दृष्टव्ये, सामगानस्यैव निन्देति । अर्कर्म सामगानस्य । न हि निन्दितं कर्तव्यं भवतीति ॥ १० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

नैतदेवम् । यथैव हि निन्दया न कर्मव्यमिति गम्यते, एवमुपदेशा-
त्कर्तव्यमिति गम्यते । न चान्यत्कर्तव्यमिति कश्चिद्विधिः प्रकल्पते,
यस्य प्रदसार्थं निन्देत । तामादनुष्ठातुं विधिः, वर्जयितुमुपशब्द
इति ॥ ११ ॥

(दुरुपर्यदानपाकहोमाना दीक्षितनृत्कम्बपुत्रुदासाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषा-
त्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

व्योतिष्ठोमे श्रूयते, दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचतीति ।
अत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः, उताकतु-
युक्तानाम्, अथवा ब्रह्मयुक्तानामपि चोदकपातानां प्रतिषेधः, अथवा
पर्युदास इति । किं मासम् । सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः । कुनः ।
अविशेषात् । नास्ति विशेषवचना शब्दः । तस्मात्सर्वेषां प्रतिषेध
इति ॥ १२ ॥

अकतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात्कतोः प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि ।
अत्रह्युक्तानां धर्मः स्यात् । कृतः । कतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ।
प्रत्यक्षं हि क्रौन्दीनादीनां शासनमस्ति । तस्मात्प्रत्यक्षं वर्जयित्वा
प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥

तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

अपि वा तस्य कतोर्षदानुमानिक चोदकपातं, तत्रविधिष्यते । आनुवा-
निकं हि तत्र प्रत्यक्षम् । मन्वस्यश्रुतश्च प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे
विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

तु शब्दोऽवधारणायाम् । वाक्यशेषः स्यात्प्रतिषेधः । उक्तानामवि-
शेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिकपर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात् ।
अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषो, न दीक्षित इति । एवं होमपाकवाक्ययो-
रापि । अमति पर्युदासे, प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । स चान्याद्य इत्यु-
क्तम् । तस्मात्पर्युदास इति ॥ १५ ॥

(ज्योतिष्टोमादीं विशेषाभिहितवर्त्मादिना सामान्यविहितहवनीय-
पावाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याप्यत्वाद्विकल्पस्य तत्सं-
दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥ सि०

इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे, वर्त्मानि जुहोतीति । राजसूये, वल्नी-
कर्वेषामुपगृह्य जुहुयादिति । इदमपि श्रूयते, यदाहवनीये जुहोति, तेन
सोऽस्याभीष्टः भीतो भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ज्योति-
ष्टोमे वर्त्मानि होतव्यं, राजसूये वल्नीकवायाम्, उत्र विकला एतयो-
राहवनीयेनेति । किं प्राप्तम् । होमार्थत्वात्तावदूर्त्तवल्नीकरणयोः समु-

१९ ॥]

नन्वदृष्टार्थत्वात्तद् हवनीययोर्न विरलौ न बाध्यबाधकभावः । कथमदृष्टार्थता ।
याम् आघारं नाऽऽसितानि । विनाऽप्याघारेण सि-यमानत्वात् । यदि चाऽऽधार-
माक्षिपेत्तथा सत्याहवनीयो निवर्त्येत । यथा, ' आग्नेवोऽष्टाकालो भवति '
इत्यष्टाकपाले द्रव्यं सिसृम् । तत्र ग्रीहयो निवर्त्यन्ते । इहाऽऽधारो यत्र नत्तामर्था-
द्विधीयते । तस्माद्यथा धयाजा अदृष्टेनोपकुर्वन्तो नोपहोम दिभिः सह विरुत्त्यन्ते ।
न च बाध्यबाधकभावः । एवमिहाप्याहवनीयवर्त्येः । तथा च, न देवताद्विशब्द-
क्रियाणां प्रतिनिधिरित्युक्तम् । तेन प्रतिनिधिकण्ठम्वापि स्थिते समुच्चयस्यैव युक्त-
शाक्यमिदमधिकरणपरम्परे ।

घयो न प्राप्तः । अन्यतरेण होपनिर्द्धतेः कृतत्वात् । होमार्थता चैतयोः
प्रतिज्ञायेत । कुतः । भूषभक्ष्यसमुच्चारेण भूतं भव्यार्थं भवति । न
च घापोऽत्यन्तमेव वर्त्मविषयः । आहवनीयहोपोऽपहसुतो भवति ।
विकल्पे, पक्षे तावदनुगृह्यत इति । एवं प्राप्ते, द्रुमः ।

अविशेषेण यच्छास्त्रं तस्याऽऽराद्विशेषशिष्टं स्यात् । यद्विशेषेण
रिष्यते, तदस्य दूरं स्यात् । असंबद्धमित्यर्थः । संदिग्धं हि तत् ।
कथमिव । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं ततो विशेषेऽपि प्राप्तम् ।
अथ न लक्षणार्थं ततो न प्राप्तम् । एवं संदिग्धम् । अथवा, सामान्यं
विशेषेण विकल्पे, न विकल्पत इत्येवं संदिग्धम् । अथवा, सामान्यं
वर्त्मविषयं विशेषे, अन्यस्मिन्वर्त्येवं संदिग्धम् । तत्सामान्यविधानं विशे-
षविधौ न स्यात् । किं कारणम् । अन्याद्यत्वाद्भिकस्य । कथप-
न्याद्यो विवक्ष्यः ।

अथोच्यते । यदि वर्त्मानधिकरणता एषु होमेषु श्रूयते, सां त्यजे न भवतीति विकल्पमाश्रयतो प्रमाणापित्ता कल्पयिष्या । अथ वर्त्मानधिकरणता एषु न श्रूयते, तत्रः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापितैव । वर्त्मानधिकरणं च श्रूयमाणमिविचक्षिर्णं स्यात् । अथोच्यते, अर्थात्पक्षे यत् । सां चार्थो होमनिर्वृत्तिरह्वनीयेनेति । तत्र । यदि होमनिर्वृत्तिमानं कर्तव्यम् । तत्र आह्वनीयेनाप्यर्थात्सिद्धयेत् । इह तु वर्त्मानधिकरणताऽपि विधीयते । साऽऽह्वनीय उपादीयमाने नोपमं हि वेत् । अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो वाच्येत् ।

तत्र केचिद्वर्णयन्ति । सादृश्येन प्रतिनिधिः । यदि देवताशब्दो न स्मर्यते ततः सादृश्यमेव न ज्ञायते । अथ स्मर्यते तथा सति स एवोच्चारणीयः । एवं वर्णयमाने, यदा ग्रीह्या नष्टाः प्रकान्ते कर्मणि वचनसाम्यदर्शाद्यगोऽवश्यं समापनीयः । न च ग्रीहीन् स्मरति, कीदृशा ग्रीह्य इति । तेषां चास्मरणान्न शक्तो वि सादृश्यं संपादयितुम् । इह दयामवस्थायां न्यायो नैव कार्यः । न चेदृश्यवस्था नास्ति । कदाचिद्विद्यते । तस्मात्सादृश्याभावाद्देवतायाः प्रतिनिधिर्नास्तीत्येतदयुक्तम् ।

तेनान्योपपत्तिर्वैकल्या । सा च षष्ठे वर्णितो, न प्रतिनिधीयमाना देवता भवतीति । तेनादृष्टार्थत्वादाह्वनीयस्यानाक्षेपात्प्रतिनिधिकण्डेन नेदं विरुद्धम् । अपि चाऽऽह्वनीयः पदेनिरपेक्षः समस्याऽऽच्चारत्वं प्रतिपद्यते । पदमप्याह्वनीयनिरपेक्षम् । यथा 'ग्रीह्याभिः' इति कारकादिभक्तिर्वचननिरपेक्षप्रतिपादयति यागसाधनत्वेन, तथा 'यवैः' इति । तत्र यः समुच्चयं कुर्यान्नासौ पुरोडाशं न निर्वर्तयति । शक्यते विश्रैरेपि । किंतु वाच्येन योऽर्थः प्रतिपादितस्तं बोधेत । एवमिहापि ।

अपि च ग्रीह्यवाभ्यां मिश्राम्बां पुरोडाशो निर्वर्तते; न अल्पशाविरोधः । पदाह्वनीययोस्तु समुच्चये, पदे वाऽह्वनीयो निक्षिप्येत, आह्वनीये वा पदम् । तत्र यदाऽह्वनीयोऽधिकरणं, न ह्यत्रवधानात्पदमधिकरणं न स्यात् । एवं पदेऽपि । तस्मान्न वस्तुतो न शब्देन पदाह्वनीययोः समुच्चयो घटते ।

१ सर्वार्था होमनिर्वृत्तिः — क. ग. । २ वचनसाम्यार्थादिति — शिष्टा हि प्रारब्धकर्मणोऽप्यधिकरणत्वेन विह्वन्ते प्राकर्मिकोऽप्यमिति । अत्रः शिष्टान्वास्तुमितं वचनसाम्यार्थात्प्रकान्तं कर्म परिश्रमोपनीयमेवेत्यर्थः । ३ वक्ष्यति — देवतायाः प्रतिनिध्यमान इति शेषः । ४ (अ० १० पा० ३ अ० ५) इत्यत्रेति शेषः । ५ मिश्रयतीति — पुरोडाशोऽभिनिर्वर्तयितुमित्यर्थः । ६ वाच्ये — इ. अ. सु. । ७ आह्वनीयोऽधिकरणमिति — आह्वनीयः पदे निक्षिप्तः सन् होमाधिकरणं भवतीत्यर्थः । ८ तद्वचनतादासिति — आह्वनीयेन पदस्य व्यवधानादित्यर्थः । ९ अदतो वा — सु ।

अत्रोच्यते । यस्मात् सत्त्वादिभिः कृत्वा विधीयते होमे, सत्त्वादिभिः
 त्वाद्धोमं समीचीनं करोतीति । तत्रानुसंहितारोऽपि न दोषः । अधिकर-
 णान्तरेण समीचीनो भविष्यतीति । तस्माद्विकल्प एवेति । नैश्वर्यरूपते ।
 यस्मादिहोमसंबन्धोऽत्र विधीयते । स च यथासंभवात्, न होमः । तस्मि-
 न्ननुसंहियमाणे न यथाभूतं कृतं स्यात् । अत्रोच्यते । संबन्धेऽपि
 विधीयमाने द्वयं विधीयते । एकं साधनम्, एकं साधनम् । यस्मात्सं-
 बन्धनम् । स च होमः । तस्माद्विकल्पः । संबन्धेऽपि च श्रयमाणेऽव-
 श्योपादातव्यो भवति होमः । होमश्चेदाहवनीयः मामोत्येवेति ।

तत्र । आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथमनङ्गत्वम् । विशेषेणप्राप्तेः ।
 कथमप्राप्तिः । यस्मात्तदधिकरणत्वात् सत्त्वाद्याहवनीयाधिकरणत्वात् ज्ञानं
 करणं च प्रत्यसंभवात् । यदि यस्मात्तदधिकरणमिति ज्ञायते, न तदा-
 हवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा । आह । यथा शक्यते तथा
 कर्तव्यमित्याख्यातायां भविष्यति । तस्माद्वत्त्वादि वाधित्वाऽऽ-
 हवनीया भविष्यतीति । उच्यते । स्यादेतदेवं, यदि यस्माद्विधाप्रामन्तरे-
 णाऽऽहवनीयोपदेशो नावकल्पेव । द्वेषा हि शक्यते कर्तुं, वर्यादि
 वाधित्वा परिहृत्य वा । अत्र वाध्यायां यस्मिन्मिति प्रत्ययोऽपह्नोतव्यो
 भवति । तस्मात्परिहारः श्रेयानिति ।

उदाहरणे तु बोधते । 'पदे जुहोति' 'वर्धनि जुहोति', इतीदं जुहोति-
 अर्थेण तुल्यमाहवनीयपदयोः । एकत्रापि होमसामान्यमन्यत्रापि तदेव । तस्मादत्र
 सामान्यविशेषाभावाद्वाच्यमाशक्यभावो न पठते । अन्यत्तदाहरणं मूल्यं, यत्र सामा-
 न्यविशेषौ स्तः । तदुच्यते । 'वार्हपत्ये पत्नीसंवाक्यान् जुहोति' इति । अत्र पत्नी-
 संवाक्यशब्दो विशेषं मूले श्रुत्या । 'यदाहवनीये जुहोति' इति सामान्यं श्रुत्या ।
 अत्र बाध्यमाशक्यभावो पठते । यथा, दाधि ब्राह्मणेश्यो दीयतां, तर्कं कौण्डिन्यायेति ।
 तत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणनातिर्वर्णहोपात्ता । कौण्डिन्ये व्यक्तिरेव । न च कौण्डिन्ये
 सामान्यं विद्यते । यथा गोत्वपक्षादिभ्यो च्यतिरिच्यते, शान्तेपादीन्येति । तत्र
 गोत्वसं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । न च कौण्डिन्ये वस्तु विद्यतेऽथान्तरसामान्यं, यत्रप्रत्यक्षेण
 गृहीत्या शब्दः प्रवर्तते । तस्मात्कौण्डिन्यशब्देन विशेष एवोच्यते ।

आह । अह्वनीयेऽपि, आह्वनीये भवतीति प्रत्ययोऽपह्नूयेत । अप-
ह्नूयेत्यामहे । अह्वनीयप्रत्ययः । अश्वयोऽसौ कर्तुमित्यापि किं न
भवाति । अह्वयं न करिष्यते । आह । योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते,
स ग्रंथेषु विशेषेषु कार्यमासञ्चरि । एवं वेदवर्मादिहोमेषु चान्यत्र च
तेमाऽऽह्वनीयो विहितः । तत्र यो वर्मादिहोम आह्वनीयप्रत्ययः स
न शक्यः परिहर्तुम् । अगो वर्मादिहोमं याधित्वाऽवतिष्ठेतेति ।

अत्रोच्यते । नैतदेवम् । न हि सामान्यवाची शब्दो विशेषानभि-
वदति । यदि चाभिवदत्, अद्यनात्रे गाने नावकरोत । पूर्वदर्शना-
भावात् । सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वाद्भवकत्वमेव । तस्मान्न सामान्यं विशेषां-
नभिवदति । तस्मान्न वर्मादिहोम आह्वनीयप्रत्ययः । अभिवदन्वा-म
मुख्यया वृत्त्याऽभिवदत् । कथं तर्हि । लक्षणा । लक्षणा च श्रुत्वा
घाष्येत । तस्माद्वर्मादिहोमे श्रुत्या वर्मादिषु मास्तेष्वश्वय आह्वनीयो
विज्ञातुं कर्तुं चेति ।

आह । ननु विपरीतमप्येतस्यात्, आह्वनीये मास्ते वर्मादिप्रत्ययो
न शक्य इति । अवेदेवं, किंतु विशेषे वर्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आह-
वनीयप्रत्ययो लक्षणया । तत्र श्रौतप्रत्ययो बलीयानित्युक्तम् । ननु-
सामान्येऽप्याह्वनीयप्रत्ययः श्रौतः । उच्यते । वर्मादिप्रत्ययोऽपि

अपि च वाक्यार्थे पदवचनमिदम् । वाक्यार्थश्चेत्, न सामान्यं प्रत्यापयति ।
तस्माद्विशेष एव शब्देनोच्यते । सन्न चानन्तर एव कार्यम् । इतरस्मिन्सामान्येन,
विशेषः प्रकरणादिभिरवच्छेत्तव्यः । तस्मात्तत्र विप्रकर्षः । इह तु संनिकर्षः ।
अनेन न्यायेन विशेषश्रुतेन गार्हपत्येमाऽऽह्वनीयो वाच्यते ।

अथवा—इदमेवोदाहरणं संभवति । अह्वनीयः पद्यमानेऽत्रादिभिरुत्पादितः प्रयो-
जनमपेक्षते । तस्यानारम्भवादेनाधिकरणमानी होमेषु विधीयते । इह तु पदविशिष्टो
होम उत्पाद्यते । तत्राऽऽह्वनीयो न क्वच्यते विधातुम् । पदेन होमस्य व्याप्तत्वात् ।
आह्वनीयो विधीयमान उत्पत्तिदावयेन यादृशा होमा अवगतास्तादृशानन्य विधी-

१ अह्वनीयः—च. ग. । २ भवतीति—ग. । ३ आह्वनीये—ग. । ४ वर्मादिहोमं याधि-
त्येति—होमे वर्मादिभिरुत्पादितं यदितरेज्यमर्थः । अथवा 'यस्मादि याधित्वा' इति वा पाठ आह-
व्यक इति भाषि । ५ शक्यते इति—च. । ६ पदवचनमिदमित्येति—दृष्टिजनस्यापत्यं गोत्रमित्ति
पूरणम् । ७ विशेषश्रुतेन—पदार्थवाच्येण श्रुतेनेत्यर्थः ।

सामान्ये शीतः । होमे हि य विधिष्टे विधीयते, नाहोम एतद्विधेर्ष
यति । तस्माद्दत्तमादिहोमं पर्जयित्वाऽन्येषु होमेष्वहवनीयः करिष्यत
इति ॥ १६ ॥

(वैमृधादिषु साप्तदश्युन श्रवणंभ्यानारम्भाघोतसाप्तदश्योपसंहारार्थ-
त्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अपकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥ पू०

अनारभ्य किञ्चिदाग्नायते, सप्तदश सामिघेनीरनुवृत्तादिति । सत्प-
कृतो विशेषविहितेन पाञ्चदशयेन वाधितं सर्वविकृतीरनुमासं, कामुचि-
द्विकृतिषु पुनः श्रूयते—वैमृधेऽध्वरकत्यायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्र-
विन्द्यायां त्रैधातव्यापामाग्रयणेष्टयामिति । तामु विकृतिष्वस्य श्रवणं
क्रियर्षमिति विचार्यते । किं प्राप्तम् ।-अपकरणे यच्छास्त्रप्राप्तं विकृ-
तिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते, तत्प्राकृतमङ्गानां प्रतिषेद्धम्, वैमृधादिषु
सप्तदश सामिघेनीरनुवृत्तादिति, नान्यत्प्राकृतं कुर्यादिति । न-चैवं
विज्ञायते, वैमृधादिष्वेव साप्तदश्यं नान्यासु विकृतिष्विति । तामु
तदध्वरयज्ञेण वाक्येन श्रुतं न शक्यं पाधितुम् ॥ १७ ॥

विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥

यदि तु सामिघेनीनां विकारः कश्चिच्छ्रूयेत्, ततो विकारार्थमाह्रा-
समिति गम्यते । न तु विकारः श्रूयते । तस्मात्प्राकृतपरिवर्धार्थ-
मेवेति ॥ १८ ॥

वाक्यशेषो वा ऋतुनाऽग्रहैणात्स्यादनारभ्यविधा-
नस्य ॥ १९ ॥ सि०

यते । तत्र हुतृषु विधासुं युज्यते । अधिकरणोत्पत्तेषु न घटते ॥ १९ ॥
[१७ ॥ १८ ॥

वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिष्वनारभ्यविधानस्य, सप्तदश सामिधेनीरुद्भूयादेवासु विकृतिष्विति । तेनान्यासु विकृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुतमन्यासु विकृतिषु तन्न शक्यं वाच्येतुम् । उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत्कृताना गृह्यते । ऋतुसंबन्धाभावात्प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैमृधादिसंबन्धकरे वाक्ये । यदेतत्सप्तदशमनारभ्योक्तं, तद्वैमृधादीनामङ्गुषिति प्रत्यक्षं वाक्यम् । तस्मान्नान्या विकृतयस्नद्गृह्णन्ति । अकृतुग्रहणे च सति सामिधेनीनां साप्तदशं निष्कलत्वात् क्रियेत । तस्मादनारभ्यविधेर्वैमृधादिषु वाक्यशेषः । आह । ननु वाक्यभेदो भवति । सामिधेन्यः सप्तदश भवन्ति । ताश्च वैमृधादिष्विति । उच्यते । द्वे एते वाक्ये । पूर्वो वाक्येन योऽर्थ उक्तस्तस्यैव विशेषः परेण वाक्येन विधीयत इति वाक्यशेष इत्युच्यत इति ॥ १९ ॥

(कचिद्विहितो स्वाहाकारपुनःश्रवणस्यानारभ्याधीतस्वाहाकारानुसंहारकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥ सि०

द्विहितो मन्त्रेण श्रुते, पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, वायवे स्वाहा, इति । अस्ति चानारभ्यवचनं, वपट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽर्थं प्रदीयत इति । तत्र संदेहः । किं तस्यायं वाक्यशेषः, स्वाहाकारेणार्थं प्रदीयते देवेभ्य इति । एतस्मिन् द्विहितो पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा इति, उक्तं नारभ्य वाक्यशेषः, येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाऽऽप्नोतस्तेष्वपि स्वाहाकार इति । किं प्राप्तम् । अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति । एवं प्राप्ते, श्रुतः ।

मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं न स्यात् । न हि त्रिष्वयक्त्राविधायकवाक्ययोरे-

वाक्यत्वं भवति । विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकारेण न ऋतुसंबन्धोऽस्ति । इह तु संबन्धो गम्यते, वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति । प्रदानं तत्र प्रधानकर्म । अपि च, शुणोपदेशो भवति तस्मिन् दर्शितोमे । पृथिव्यै स्वाहा, इत्येवं समुच्चारणं भवति, न स्वाहा पृथिव्या इति । तस्मादन्येष्वपि दर्शितोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥ २० ॥

मादं विशेष्युम् । अविधायकत्वात् । न चात्र ' छौगो वा मन्त्रवर्णात् ' इति न्यायः । कथम् । तत्र वावदशीवोमीवापुर्न तावन्मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । ' अग्नीवोमीयं पशुमाच्छमेत ' इति न कश्चित्पशुजातिविशेषः श्रूयते । तत्रावश्यं जातिविशेषो गृहीतव्यः । स यद्यनियमेन गृह्यते ततो यद्यपि चोदना न विरुध्यते, यत्तु नियमवच्छ्रुतं मन्त्रान्मानं तत्पाक्षिकं कृतं स्यात् । तस्माद्यथा नियमेन चोदना सा मन्त्रवर्णालोचनेन जातिविशेषपरा कल्प्यते । न च मन्त्रविशेषविशेषप्रतिशेद्यता । प्रासार्पणकाशकत्वान्मन्त्रागामियुक्तम् ।

अपि च ' पृथिव्यै स्वाहा ' इति पृथिव्या इत्यनेन देवलोचने । तदर्थमिदमान्मानम् । तस्माच्च संप्रदानत्वात्स्वाहाकारो वषट्कारो वा प्राप्नोति । तत्र स्वाहाकारो नियम्यते वषट्कारनिवृत्त्यर्थम् । वषट्कारनिवृत्तिरवद्य वाक्यवाक्येषु क्रतुषु स्वाहाकारो नार्त्ततीत्याशङ्का नास्ति । स्वाहा पृथिव्या इति यत्रैव श्रूयते तत्रां सति चोऽपावसास्त्वयानेन विहितः स्वाहाकारस्तमन्त्रास्मिन्नियम्यतेत्यादि । अस्मिन्धयते नान्येषु । न वेदशमपि वाक्यमिति ॥ २० ॥

अनाम्नाति च दर्शनात् ॥ २१ ॥

यत्रापि दक्षिणोमे नाऽऽम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि क्वचिद्दृश्यते ।
घृतेन घ्राणापृथिवी आपृणेशामित्यौदुम्बर्गा विशाले जुहोति, आम्ना-
दथस्यावयति, भूमिमाप्ते स्वाहाकरोतीति प्राप्तं स्वाहाकारं दर्श-
यति ॥ २१ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

क्वचिच्च प्रतिषेधो भवति, न स्वाहेति वचनं करोति, मन्त्रं च
नाऽऽहेति । मासिपूर्वशः प्रतिषेधो भवतीत्यवाक्यशेषताऽध्यवसीयते ॥ २२ ॥

(अग्न्यातिप्रत्ययोर्विकृतावतिदेशाविकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अग्न्यातिग्राह्यस्य विकृतानुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ पू०

इदमाग्नायते, य एवं विद्वानग्निं चिनुम इति । तथा, उपष्टम्भनं
या एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति । तत्र संदेहः । किमग्न्यतिग्राह्यं वि-
कृतौ चोदकः प्रापयति, उ१ नेति । किं प्राप्तम् । अग्न्यातिग्राह्यस्य
विकृतावपृथगिति । अग्निधातिग्राह्यशः अग्न्यातिग्राह्यम् । तद्विकृतौ न
भवतेति । कृतः । विकृतानुपदेशात् । विकृतौ हि तदुपदिश्यते । अपा-
तोऽग्निप्रतिषेधेनानुयजति, तद्युक्तेन, तपतिरात्रेण, सं चतुरात्रेण, सं
पञ्चरात्रेण, सं षडरात्रेण, सं सप्तरात्रेण, तष्टरात्रेण, सं नवरात्रेण, सं
दशरात्रेणेति । तथा, यत्पृथगेऽनिगृहीयात्पार्श्वं यत्तं पृष्टानि संगृहीयुः,
यद्यथंऽतिगृहीयादिति । न नूनमग्न्यातिग्राह्यं चोदकः प्रापयति, यत्सा-
क्षात्कस्यांचिद्विकृतौ चोद्यत इति ॥ २३ ॥

मासिग्रहणं च तद्वत् ॥ २४ ॥

इदं चाऽऽम्नायते, मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति । यदि चोदकः
प्रापयति, मासि मास्यदिगृह्यन्त इत्युपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

[२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥]

१ ' अग्न्यातिग्राह्यस्य यथा जुहोति ' भूमिमाप्ते स्वाहाकारः ' इति भाऽऽतिग्राह्य-
पत्तौ इत्येते । अग्न्यातिग्राह्ये तु, अग्न्यातिग्राह्यस्य जुहोति । भूमिमाप्ते स्वाहाकारं करोति ' इति च (अ० ८ पा० ४ अ० १) इत्यत्र इत्येते । २ अग्न्याति-ग्रहणम् ।

गृह्यते वा चोदकेनान्यतिग्राह्यं, न हास्यान्यरङ्गेरसि विज्ञेयः ।
अन्यान्यङ्गानि गृह्णाति, एतच्च गृह्णातीति भेदादवदत्तते ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, कङ्कचित्तं चिन्तीत, शीर्षचिन्तं चिन्तीत, यः
कामयेत् सुशीर्षा आस्मिँल्लोके संभवेयमिति । तथा, पञ्चन्द्रानतिग्रा-
ह्यान् गृह्णातीति । पङ्ककारनाभैन्द्रानां च विशेषेण युवमन्वतिग्राह्यस्य
विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥ २६ ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥

अथ यदुक्तं, विकृतानुवाददर्शयते इति । तत्परिहर्तव्यम् । अशोच्यते ।
यस्यां विकृतानुवाददर्शयते, तस्यां प्रकृतौ च समानः स विधिः । अत्रशि-
ष्टासु विकृतिषु चोदकाः प्रापयतीति ॥ २७ ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

अथ मासि ग्रहणं कथमिति । तदभ्यासप्रतिषेधार्थम् । नाहन्यहानि
गृह्यन्ते, मासि मासि गृह्यन्त इति ॥ २८ ॥

२९ ॥ २९ ॥]

यसमानविधाने गुणकामानां प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कथम् । प्रकृतौ वैकलिचोदने,
उत्तरवेद्यां निधानव्य, स्थले वा । स चोदकेन वैकल्पिक एव प्राप्नोति । तत्र
पुनर्वचनं नियमार्थं भविष्यति । यथा क्षिरादिपुनर्वचनं नियमार्थम् । वैद्यशिर्षि-
रात्रादीनां प्रकरण आम्नायेन, अग्निश्च कर्तव्य इति, एव नियमार्थं स्यात् । यथा
'खादिरो यूपो भवति' इति । अयं स्वगिरनारम्य सेनिकर्तव्यताको विहितः । तं विधायै-
मिर्षैर्वैस्तस्य ऋतुसंज्ञा च विद्यते । एतानि च वाक्यान्वयमित्येव प्रकरणे । तत्र च
द्विरात्रादीनां प्रकरणं न विधायिष्यते । येन द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तस्य नियम-
कानि स्युः । तेन द्विरात्रादीनां चोदकेन वैकल्पिक एवाग्निः । पुनर्वचनं तु यदाऽ-
ग्निस्तदा गुणकामानां प्रवृत्तिरिति ॥ २७ । २८ ॥

१ उपदिश्य — सु । २ तत्रोपपद्यते इति—गुणकामप्रवृत्तिः समानविधानप्रयोजनमिति मीमा-
न्सकसमवधिद्वयं नोपपद्यते, विस्मयप्रयोजनान्तरसद्भावादित्यर्थः । ३ उपपद्यदिवेष्टृतिषु चयनपुनः प्र-
वणस्य यत्रियमार्थत्वंसाद्युक्तं तस्मिन्करोति—यदीत्यादिना । ४ एभिर्वाच्यैरिति—'अप्यतोऽग्नि-
मिति । भेदानुपपत्तिः, तमुपपद्येन 'इत्यदिवावरेरित्यर्थः ।

णाति, सृष्टवचानि, द्विरभिघारयति, चतुरवत्तस्याऽऽप्तये, इति द्विर-
भिघारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति । इतरथा षड्वत्तं तेन पूर्येत ।
आह । दर्शनमेतत् । माप्तिरुच्यतामिति । अप्रोच्यते । चतुरवत्तं होमे
श्रुते, चतुरवत्तं जहोतीति, न होमार्थं पुगुंढामे सांनाय्ये वा । नयं
श्रूयते, यद्धोमार्थं द्रव्यं चतुरवत्तं कुर्यादिति । चतुरवत्तं श्रूयमाणं
होमेनासंबन्धमानमनर्थात् स्यात् ।

अथोच्यते । प्रयोगवचनग्रहणादर्थवद्भविष्यति । तत्र । साक्षाद्दोगसंबन्धे
वचने सति चतुरवत्तं जुहोतीति, नान्यस्ययोगसंबन्धं कल्पते । अस्मिन्
साक्षाद्दवने तदर्थादवत्तं, नातदर्थादिति न विशेषः श्रूयते । तदर्थादव-
त्तार्थाद्वा चतुरवत्तखण्डनसंप्लुक्तं द्रव्यं होतव्यम् । एवं च श्रुतिः परिगृह्यते ।
इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत । द्विर्द्विविधोऽवचनीति च विस्तरः
स्यात् । यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत्, तथेदमपरं भवणमसदनुषादभूतं
स्यात् । चतुरवत्तं वा विकल्पयेत् । अभावाच्च पक्षे विस्तरः न न्यवश्यः
स्यात् । तस्मात्सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥ ३१ ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

चत्वारि वा पतानि देवदधान्यवशनानि, यदुपस्तृणाति तदनु-
वाक्यायै, यत्पूर्वमवदानं तद्याज्यायै, यदुत्तरं क्वेववायै, यदभिघारयति
तद्रूपकारापेति, चतुरवत्तस्य चत्वार्यवदानानि संकीर्तानुवाक्यादि-
भिर्भक्तिवादेनावयवशः संकीर्तयन्नुपस्तरणादीनि दर्शयति । तस्मात्स-

स्यात् । तस्मादियं वचनव्यक्तिर्नाति । यच्चतुरवत्तं तदनुहोतीति । तच्चतुरवत्तं
विधेते । विद्यमानत्वाच्चच्छ्रयतेऽनुवदितुम् । अन्वयं चतुरवत्तस्य होमसंबन्धः क्तिपते ।
तत्र होमे वा चतुरवत्तार्थः, चतुरवत्तं वा होमार्थमिति । यदि होमश्चतुरवत्तार्थः,
तदाऽदृष्टं कल्पनीयम् । अथ चतुरवत्तं होमार्थं, ततो दृष्ट एवार्थो होमनिर्वृत्तिः । तस्मा-
च्चतुरवत्तं होमार्थमिति ॥ ३१ ॥

१ वचनग्रहणं कर्तव्यं—क सु । २ ग। तर्हि वचनव्यक्तिरिति चेत्तर्थायति—यच्चतुरवत्त-
मिति । ३ विद्यत इति—इति द्विद्विधो द्विद्विधानवधानादुपस्तरणाभिघारणानिनाद्य प्राप्तं विद्यत इत्यर्थः ।
४ अनुय च तस्य होम- प. म. । ५ इति—इति प्रसङ्गाविच्छेद इति शेषः । ६ कर्तनीय-
मिति—न हि होमेन चतुरवत्तं विविद्दृष्टं ये वचनमस्तीति शेषः ।

(दर्शपूर्णमासयोरमोमयाजिनः पुरं डाशद्वयक्षेत्रम्यानुनादत्ता-
धिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] पुरोडाशाभ्यामिषाधिकृतानां पुरोडाश-
योरुपदेशस्तच्छ्रुतिर्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नापत्ते, पुरोडाशाभ्यामेवामोमयाजिनं याज-
येत्, याचेतावाग्नेयश्चेन्द्राग्नेवेति । तत्रैव संशयः । किमधिकारश्रुतिवा-
च्यक्षेत्रोऽयम्—दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतवाभ्यां पुरोडाशा-
भ्याममोमयाजीति, अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्ततिः—अपरा-
भ्यामेवंजानीषकाभ्या पुरोडाशाभ्यां यजेतेति, अथवा, अङ्गकर्तुं क-
पदेशा—आभ्या पुरोडाशाभ्यामृत्विगयत्नयेदिति, अथवा, असोमया-
गकाले, आभ्यां यजेतेति कालोपदेशः, इन्द्रास्य विधिप्राशेषस्य
चानुवादः, अथवोमयोरनुवाद इत्येते पक्षाः ।

किं तावत्तात्पर्यम् । अधिकारोप इति । यदेतत्स्वर्गकामो यजेतेति
तस्य शेषः, आभ्या पुरोडाशाभ्याममोमयाजी स्वर्गकामो यजेतेति ।
कृतः । तच्छ्रुतिर्वात् । तच्छ्रुतिर्वाद्देश्येति पुरोडाशे च्छ्रुतेनानुयेते ।
तेन न.भ.धिको । असोमयाजिनश्च कर्तुंर्वापार आभ्या संवध्यते
श्रुत्या, न कालः । स हि लक्षणे । श्रुतिश्च लक्षणया गरीपसी । तत्र
सोमयाजिनो वा न पुरोडाशे । असोमयाजिनो वा न सावाद्यम् ।
यदि पुरोडाशाधिकृत्यासोमयाजी विधीयते, ततो नासोमयाजी सा-
नाद्ये । तत्रैवकारः सन्निवृत्तो भवति । पुरोडाशाभ्यां तत्रैव आभ्यामसो-
मयाजी, न सावाद्येनेति । अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशे
विधीयते, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशे । तत्रास्मान्ने, एवञ्चोद्देशे
भवति, पुरोडाशाभ्याममोमयाजिनमेवेति । यथा—

यमेव विद्याः शुभिममत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्वेषेत्कन्ययादाह तस्मै वा द्रुवा निधिराव ब्रह्मन् ॥ इति ।

यं शुचिमेव विद्या इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचिमिति । एवम-
त्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यवस्थोरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इत्प्रथमपथाऽयं
पूर्वपक्षो भवति । यथा वैश्यस्तोषेऽधिकारश्रुतिशेषः, वैश्यो वैश्यस्तो-
मेन यजेतेति । तद्वदत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥ ३५ ॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधेर्नित्येन संबन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥

तद्वदः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवम्, अधिकारवाक्यशेष इति ।
नित्यौ हि दर्शपूर्णमासी, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ।
नित्यौ च तन्नेमौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ । तावनित्यम-
सोमयाजिनं प्रति विधीयेते इत्यनुपपन्नम् । कथम् । नित्यौ हि
दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यत्तः । यथासोमयाजी तस्योपकारिष्यत् इति नोप-
पद्येत । पुरोडाशविधेर्नित्येन दर्शपूर्णमाससमुदायेन संबन्धः । तस्मां-
न्नासोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः । किं तर्हि । अधिकारयोः कर्मा-
न्तरयोक्तत्वात्तिरिति । नैवमभिसंबन्धः क्रियते । यावेतौ पुरोडाशौ
दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रत्यसोमयाजी विधीयत इति । कथं तर्हि ।
असोमयाजी याः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादित्येन्द्राग्नें चेत्येते कर्मणी
विधीयेते । विधीयेते भेत्पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे । तत्र, यावेतावित्वनुवाद-
वचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्वीथमग्नि-
ष्टोमसाम कृत्वेति । एवञ्चन्द्रश्च पुनरित्यस्मिन्नर्थं भविष्यति । यथा
हीरेण भुवत्या देवदत्तः हीरपौव भुञ्जीतेति । भुञ्जीतेवेति पुनरिति
गम्यते । एवमिहापि सोमयाजिनश्चासोमयाजिनश्च दर्शपूर्णमासाविधानेन
विहितौ पुरोडाशौ पुनरसोमयाजिनस्यौ विधीयेते, पुरोडाशाभ्यामेवा-
सोमयाजिनं याजयेदिति । तद्वर्धनाभ्यामिति गम्यते ॥ ३६ ॥

साति च नैकदेशेन कर्तुः प्रथानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ३६ ॥

१ विधौ—क. सु. । २ तस्मान्न सोम—क. ग । ३ स स्वर्गकामः सप्रातिर्व—क । ४ भुञ्जी-
तेति । भुक्त्वा देवदत्तो भुञ्जीतेवेति—क. । ५ प्रधानत्वात्—श्री. ।

सन्ति चाधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृमन्वन्थो नोप-
पद्यते । अधिकारशेषे हि प्रधानभूतः कर्ता निर्दिश्यते । न चासति
फले प्रधानभाव उपपद्यते । न च दर्शपूर्णमासिकदेशभूतो पुरोडाशौ
फलस्य साधकौ भवतः । न च वचनमामाण्यात्फलं कल्पयिष्यते । वच-
नव्यक्त्यन्तरेण भावात् । तस्मादापि नास्त्यधिकारशेष इति ॥ ३७ ॥

कृत्स्नत्वान्तु तथा स्तोत्रे ॥ ३८ ॥

यदुपवर्णितं, वैश्वस्तोत्रमिति । युक्तं वैश्वस्तोत्रे । कृत्स्नो वैश्व-
स्तोत्रो न कल्पयिदिकदेशः । तत्र फलं संभवति । न चात्र फलं संभ-
वति । न च तत्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन संवध्यते । तस्माद्वैश्वस्यं
वैश्वस्तोत्रेण ॥ ३८ ॥

कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥

इति चेन्नवपसे, नाधिकारश्रुतियेषोऽवकल्पन इति । तत्रोच्यते ।
कर्मान्तरयोस्तपचिर्नावकल्पते । यायेतौ—इति वैश्वेक्षावचनं लक्षणया
कल्प्येत । कथं तर्हीदमिति । अङ्गकर्तृरूपदेशः । अङ्गे यः कर्ता, न,
प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्तुरभैतत्पर्यक्तं वचनम् । लक्षणया यजेः
कर्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्द्विरुद्धः संघ धोऽभ्युपगतो न भवि-
ष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते । असोमयाजी पुरोडाशाभ्यां
याजयितव्य इति याजयितुरूपदेशोऽभ्युपदयाय भविष्यति ॥ ३९ ॥

न गुणार्थत्वात्नास्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥

नेतदेवम्, अङ्गकर्तृरूपदेश इति । अङ्गकर्ता हि प्रधानकर्तुरेव कि-
योपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति । न चास्य फलं श्रुते । न च कल्पयितुं
शक्यम्, उपश्रवणशेषात् । न च प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किञ्चिदस्ति प्रयो-
जनम् । अर्धमासस्य त्वगुवादः पुरोडाशयोर्पातं निधानम् । न च परि-
संख्या । त्रिदोषत्वात् । सोमयागिनश्च विनाङ्गकर्ताऽतंभवान् ।
तस्मात्कर्मान्तरयोस्तपचिरिति ॥ ४० ॥

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां लिङ्गेन
कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥

तुङ्गशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोक्त्यतिरिति ।
एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते । नासोमयाजिनं कर्तारं प्रति
पुरोडाशौ विधीयेशताम् । कुतः । तन्न्यायत्वात् । स हि न्यायः, योऽ-
सावुक्तः । अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्येति । इहापि स एव
न्यायः । असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोरितौ पुरोडाशौ भवत इति ।
किमेवं भविष्यति । फलकल्पनादोषो न भविष्यति । यदा समुदायः
पूरयिष्यते, तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यतीति । शक्यते चासो-
मयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम् । तस्मिन् काले पुरोडाशा-
भ्यामेव यजेत, न सांनार्येणेति ॥ ४१ ॥

यदि तु सांनार्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽ-
स्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥

तुङ्गशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि सांनार्यं सोमयाजिनः, न का-
लार्थं श्रवणं भवितुमर्हति । सांनार्यं च सोमयाजिन एव । अनाशङ्किने
तस्मिन्नाशङ्कितवचनम् । यथा—

शास्त्राणि चेत्यमाणं स्युर्गतास्ते परमां गतिम् । इति ।

एवं हि श्रूयते, नासोमयाजी संनयेदिति । एवं सति न कालार्थं
श्रवणम् । कथम् । नैव ताभ्यां पुरोडाशाभ्यां सांनार्यस्य समवायः
प्राप्तः । विभक्तकालत्वात् । प्राक् सोमयागान्पुरोडाशौ । ऊर्ध्वं सांनार्यं
प्राप्तमेव । न तदर्थं यत्नितव्यम् । तस्मान्न कालार्थं श्रवणं कर्मान्तरचो-
दनेनेति ॥ ४२ ॥

अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनःश्रुतौ संदेहे
श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्याद्यथाऽनभिभूतस्तथाऽऽभे रौ
दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतत्त्वमान्तरचांदनेति । अनुवाद आग्ने-
यस्य । विहितत्वात् । विहितो ह्यसामुभयत्र, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । ऐन्द्राग्रस्य भवति विधिः ।
उभयत्राविहितत्वात् । स यत्र न प्राप्नोति । पौर्णमास्याभेदाग्रविधाना-
र्थेवा श्रुतिः । यथाऽनभिमेनस्तथाऽऽग्नेयं बहुरितः । विधानं सोमयत्र ।
तस्य दर्शनं च, आग्नेयं चतुर्धा करोतीति । तथा साकंरस्यापीये,
आज्यभागान्यां प्रथमाऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनेति ॥ ४३ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ४४ ॥

तुद्वन्द्व एतपि पक्षं व्याचक्षते । नैतदेवम्, अग्नेयेऽनुवाद
ऐन्द्राग्ने विधिरिति । उभयोः कालविधिः स्यात् । कृतः । वादरायण
आचार्यो मन्यते स्व, प्रागपि सोमयागात्सोनाद्यविधिरिति । असो-
मयानिनोऽपि सोनाद्यं श्रूयते, तद्दु संनवेदिति । यथा, तथेह स्माऽऽहु-
र्गोपायनाः सोनाद्यमेवागोमयानिनः । तस्मात्कालार्थः संपोग
इति ॥ ४४ ॥

प्रतिपिच्छविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ सि०

वाग्द्वन्द्वः पक्षं व्याचक्षते । नैतदग्नि, कालविधिरिति । नाग्नादि-
कपोः कर्मणोस्तथा । न वाऽऽग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्रस्य विधिः ।
वि. तर्हि । उभयोरनुवादः । कथम् । सोमयानिनः सोनाद्यविधानार्थ-
मेतद्वाक्यम् । अत्रो ऐन्द्राग्रस्यापि विधिः । भिद्येत् दि तद्वा वाक्यम् ।
एवमभिर्गन्धः क्रियते । गोमयानिनः पुरोडाशावेती, यो प्राप्नोति ।
सोमयानिनः सोनाद्यमपरमपीति । पुरोडाशादवावेवागोमयानिनं
पानयेत् । प्रावेवावावेयथैन्द्राग्रम्, सोनाद्येन गोमयानिनमिति, एवमे-
वेन वाक्येन गोमयानिनः सोनाद्यं विधीयते । अदरेणापि वाक्ये-
नागोमयानिनः । नामादुभयोरनुवाद इति ॥ ४५ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मन्तर इति । कथम् । चतुर्दश
पाणिपासपासाहुदयो ह्यगन्ते, त्रयोदशपासावास्यापामिति । कर्मन्तरोत्प-
त्तावभ्यधिका आहुतयो भवेयुरिति ॥ ४६ ॥

(उपांशुयाने श्रौवाज्यविधान विकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविलिङ्गा-

श्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नापत्ते, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तत्र द्रव्यं
प्रति संदेहः । किमनिषम उत निषतं किञ्चिद्द्रव्यमिति । किं मासम् ।
न किञ्चिद्द्रवीरूपं श्रूयते । तस्माद्द्रव्याकामी प्रतीयेत । तत्रोच्यते ।
श्रूयते हवीरूपम्, आज्यस्यैव नानुपांशु पौर्णमास्यं यजति । तस्मा-
दाज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते । एवमप्यनिषमः । यत्किञ्चिदाज्यं
गृहीत्वेज्येतेति ॥ ४७ ॥

श्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥ सि०

श्रौवाद्वाऽऽज्यादिज्येत्, न यतः कुत्रचित् । कृतः । सर्वसंयोगात् ।
सर्वयजतिभिर्हि सर्वद्वे, सर्वेषु वा एवयज्ञाय गृह्यते यद्भुवागार्थाज्य-
मिति । तस्माद्श्रौवाज्याद्यजेतेति ॥ ४८ ॥

(उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासतन्त्रगतदेवतान्यनदेवतानिषयाधिक-
करणम् ॥ १९ ॥)

[१६] तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ पू०

देवतां प्रत्युपांशुयाजस्य संशयः । किमनिषमः, निषम इति । किं
मासम् । यद्द्रव्यं प्रत्यनिषमः पूर्वाधिकरणपूर्वपत्ते, तद्देवतायाम-
निषमः । नन्वश्रीषोभौ विधीयते । उच्यते । पुराकल्पमरूपोऽयं न
विधिसरूपः । इमास्वर्दि, विष्णुव्यांशु यद्व्य इत्येवमादिना देवता
विधीयन्ते । उच्यते । वैकल्पजागिकरणवचनार्था एते अर्थवादा इति ।
तस्मादनिषमः ॥ ४९ ॥

४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तान्त्रीणां प्रकण्ठात् ॥ ५० ॥ सि०

न हि देवतामन्तरेण यागो भवति । न च वचनमन्तरेण देवता ।
न चान्यस्य विहिता देवताऽन्यस्यानन्तरते । तस्मात्प्रकृतानां तन्त्रभ
यानामन्यतमया देवतया प्रकृतेश्चादेकस्यावयवः कृत्वा देवतामयगमि-
ण्यामः । एकया च दृतार्थत्वाद् एां चाचिद् देवतामिति ॥ ५० ॥

(उपांशुयाजे वैकलिंकाविष्ण्वादिदेवता-पीर्णपासीमाप्रकण्ठिकृतोभ-
यमतिपादनाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] धर्माद्धा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ पू०

तान्त्रीणां प्रथमया देवतैरुक्तम् । अत्र संदेहः । किं तान्त्रीण्यनियमः,
अथवा प्रजापतिः, अथवाऽग्निः, अथवा विष्णुः । अमावास्यायां चोपां-
शुपाजः, अथवा पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, विष्णुश्च देवता । अथवोमय-
त्रीपांशुयाजः, देवताविकल्पश्चेति । अथवा पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः,
तत्रैव विष्ण्वाद्या देवता इत्येते पक्षाः । किं तावत्प्राप्तम् । प्रजापतिर्दे-
वता । कुतः । धर्मात् । तस्य ह्युपांशुःवं धर्मः, तस्माद्यत्किंचिदप्राजा-
पत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियत इति । उपांशुयाजनामकत्वा-
च्चास्य कर्मण इदमवगम्यते नूनमस्योपांशुःवं धर्म इति । आत्मानि
साधनेषु च नोच्चैस्त्वेनास्य संवन्ध इति । तेन प्रजापतिरिति गम्यते ।
स ह्यनुच्चैर्धर्मकः । अन्यस्यां सत्यामुच्चैस्त्वेनास्य संवन्धो भवे-
दिति ॥ ५१ ॥

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्पर्शमृत्तुवं तस्मा-
दिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैकदक्षिण, प्रजापतिर्देवता इति । तान्त्रीणां
मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् । प्रजापतेर्देवताया अनिर्वचनं धर्मस्त्वर्णोभावात्,
प्रजापतिं मनसा यजेदिति । ननुपांशुःवं प्रजापतेर्धर्मः, तस्माद्यत्किंचि-
त्प्राजापत्यं क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियत इति । उच्यते । अनुवादसरू-
पत्वादर्थवाद एषः, प्रजापतिं मनसा यजेदित्यस्य विधेः । इह पुनरुपां-

शुभ्राजे तत्र शब्दस्य मृदुत्वम् । तस्मान्न प्रजापतिः, अधिकृतानां मुखसोऽग्निः स्यादिति ॥ ५२ ॥

विष्णुर्वा स्याद्धैत्राम्नानादमावास्याहविश्व स्याद्धै-
त्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दात्पक्षो निवर्त्यते । नैतदेवम्, अग्निः स्यादिति । कथं तर्हि । विष्णुर्देवता स्यात् । हौत्राम्नानात् । अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं हौत्र-
माम्नायते, इदं विष्णुर्विचक्रमे, प्रतद्विष्णुः स्तवते वीथेणेति । तदेवमर्थ-
वद्भवति । यदि विष्णुर्देवत्व उपांशुयाजः । एवममावास्यायामाम्ना-
मर्थवद्भवति, यद्यमावास्यायामुपांशु याजः । तस्मादमावास्यायामुपांशु-
याजः स्यादिति ॥ ५३ ॥

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगाद्गुण-
त्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥ ५४ ॥

चदुक्तं विष्णुर्देवोति तद्गुणते, न त्वमावास्यायामुपांशुयाज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम्, आज्यस्यैव नाद्युपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । तं मन्त्राम्नातं न शक्नोत्यमावास्यायामाक्र-
ष्टम् । उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानाद्यत्रोपांशुयाजस्यत्र मन्त्र इति सम्पत्ते, न यत्र मन्त्रस्तत्रोपांशुयाज इति । उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥ ५४ ॥

आनन्तर्यं च सांनायस्य पुरोहारोऽन दर्शयत्वमा-
वास्याविकारे ॥ ५५ ॥

इतथ नावास्यायामुपांशुयाजः । अमावास्याविकारे हि सांनायस्या-
यीषे सांनायस्याऽऽनन्तर्यं पुरोहाद्येन दृश्यते । कथम् । आज्यमाग-
भ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोहाद्येनाग्नीं त्वी प्रदाय सह कुम्भीभिरपि-

क्रामन्नाह, इत्याग्नेयादानन्तर्यं सांनाय्यस्य दर्शयति, नोपांशुयाजस्य ।
तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५५ ॥

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुत्तयत्र
विधीयते ॥ ५६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति ।
उभयत्र स्यात् । देवताविकल्पश्च । कुतः । अविशेषेण द्युपांशुयाजः
श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । यदेतद्, आज्यस्यैव नावुपांशु
पौर्णमास्यां यजन्निति । देवताविधानमेव त्पौर्णमास्याम् । तस्मादग्नीषो-
मदेवत्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः । मन्त्राम्नानाद्वैष्णवोऽपावास्यायामिति
देवताविकल्पः स्यात् ॥ ५६ ॥

प्रतिपिध्य विधानाद्वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तमुत्तयत्रोपांशुयाजो देवताविकल्पश्चेति । किं
तर्हि । पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः । तत्रैव च विष्णवाद्या देवता इति ।
कुतः । प्रतिपिध्य विधानात् । किमिदं प्रतिपिध्य विधानादिति ।
अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानादिति । कथम् । आज्य-
स्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्य क्षमाग्नायते, जाभि
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुराडाशौ, उपांशुयाजमन्तरा यज-
तीति । पौर्णमास्यामिति तस्यते । तत्रैव चेदं वचनं, विष्णुरुपांशु यष्ट-
व्योऽजाभिरवाय, मजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजाभिरवाय, अग्नीषोमावुपांशु
यष्टव्यावजाभिरवायेति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः । तत्रैव च
विष्णवाद्या देवता इति ॥ ५७ ॥

तथा चान्वयार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥

इत्थं नामावास्यायामुपांशुयाजः । कुतः । अन्वयार्थोऽप्येतत्पर्यं दर्श-
यति । कथम् । चतुर्दश पौर्णमास्यामामुत्तयो हूपन्ते, त्रयोदशमावा-
स्यायां भिति । इत्थयाऽमावास्यायामपि चतुर्दशाऽऽहुतयो भवेयुः, त्रयो-
दशेति नोदप्यते । तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५८ ॥

११ ॥ ११ ॥ १७ ॥ ५८ ॥

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासंबन्धात् ॥ ५९ ॥

इतश्च नामावास्यायाम् । न हि सकृच्छ्रुयमाणमनङ्गमुभयत्र भवति । अङ्गं हि प्रधानार्थत्वाद्भयत्र स्वात् । प्रधानं चेदं, नाङ्गम् । तस्मात्पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत् । असंबन्धात् । न हि प्रधानं प्रधानेन, अङ्गमङ्गेन संबन्धं यातीति ॥ ५९ ॥

गुणानां च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति ॥ ६० ॥

गुणानां च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानानाम्, अपरार्थत्वात् । कथम् । अप्सुमन्त्रावाज्यभागी यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयाजानिति । तस्मादप्युपांशुयाजो नामावास्यायामिति ॥ ६० ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

अमावास्याविकारे च साकंप्रसौधीये, उपांशुयाजो न श्रूयते । कथम् । आज्यभागाभ्यां मचर्याऽऽशेषेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्रष्टौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति, आग्नेयादनन्तरं सोमार्चं दर्शयति, उपांशुयाजम् । तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ६१ ॥
(एकपुरोडाश्यामि पौर्णमास्यामुपांशुयाजविधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तत्रायमर्थः सप्तमिगतः, पौर्णमास्यामुपांशुयाज । तत्र च विष्णवाद्या देवता इति । अस्ति चोर्ध्वं सोमाद्द्विपुरोडाद्या पौर्णमासी । माक् सोमादेकपुरोडाशा । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाज उत द्विपुरोडाशायादेकपुरोडाशायां चेति । किं मातृम् । द्विपुरोडाशायां स्यात् । कुतः । अन्तरार्थत्वात् । मन्तरासंबन्धेन हि श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । माक् पुरोडाशसंकीर्णतात्पुरोडाशावन्तराणि नमन्ते । द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं कर्तुं । नैकपुरोडाशायाम् । तेषु त्रिपुरोडाशायां श्रूयते स्यात् । तस्माद्द्विपुरोडाशायामेवेति ॥ ६२ ॥

५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

१ अतिशुद्धी-ती-१. १२ अत्र न संशयं यातीति-क सु । २ प्रवृत्तौ-मु । ३ मन्त्रादे-क. ४ सु । ५ तत्र हि किं तत्रे न यथाऽऽहो १८ १-न ।

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥

इत्थ द्विपुरोडाशमेवेति । कुतः । अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते ।
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुवाजमन्तरा
यजति । विष्णुरुपांशु यष्ट्व्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्ट्व्योऽ-
जामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्ट्व्यावजामित्वायेति । जामिसादृश्य-
मिति । पुरोडाशयोश्च सादृश्यदोष उच्यते । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रि-
यते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ, पुरोडाशं कृत्वा पुनरनुचीनः पुरोडाश ए-
वेति । यत्र दोषस्तत्र दोषविघातार्थेन भवितव्यम् । तस्माद् द्विपुरोडाशा-
यामेवेति ॥ ६३ ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥

इति चेत्यशयसि, तदर्थत्वादन्तरार्थत्वाद्द्विपुरोडाशायामेव भवि-
ष्यतीति । तन्न । तत्प्रधानत्वात् । पौर्णमासी प्रधानतः, अन्तरार्थो
गुणतः । उपांशुवाजः पौर्णमास्या अवयवो विधीयते । उपांशुवाज-
स्याप्यन्तरालं गुणः । एकपुरोडाशाऽपि भवत्येव पौर्णमासी । तस्या-
मुपांशुवाजः केन न स्यात् । अन्तरालं तु गुणोऽसंभवात् भविष्य-
तीति । तस्मादसत्यन्तराले, एकपुरोडाशायामुपांशुवाजः कर्तव्य
इति ॥ ६४ ॥

आशिष्टेन च संवन्धात् ॥ ६५ ॥

आशिष्टेन चाश्रुतेनान्तरालार्थेनोपांशुवाजस्य संकल्पः कर्तव्यः
स्यात् । अन्तरालगुणक उपांशुवाज इति । न ह्यन्तरालं गुणत्वेन
विधीयमानं पश्यामः । तस्मादेकपुरोडाशायामुपांशुवाजः कर्तव्य
इति ॥ ६५ ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विघ-
मानत्वाद्धिधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिक-
त्वाच्चभावेऽश्रुतेः स्यात् ॥ ६६ ॥

६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

१ सादृश्यमिति—तथा च नैस्तर्षेण पुरोडाशद्वयहरणमालस्यतदर्थं भवति । २ पौर्ण-
मासस्यावयवः—त. १ । ३ अन्तरालं गुणे—क. म. । ४ मतिरिति—प. ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । गुणत्वेनान्तरालं न श्रूयत इति । उत्पत्तिवाक्येनैवापांशुयाजोऽन्तराले निविशते । अन्तरालस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तस्मादस्य गुणस्यानुपरोधेन गुणी निविशेत, नैकपुरोडाशायां स्यात् । नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽनर्थको भवति । अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । तदभावे-अन्तरालार्थस्याभावे, अश्रूयौ-वादि द्विपुरोडाशा न श्रूयते, ततः-स्पादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः । अस्ति स्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी) तस्मादेकपुरोडाशायां न स्पादिति ॥ ६६ ॥

उपयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । उपयोः पौर्णमास्योऽुपांशुयाजः । एकपुरोडाशायामपि स्वादित्यर्थः । कृतः । विधानात् । विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि । साऽपि हि पौर्णमासी । अज्यस्यैव नाद्युपांशु पौर्णमास्यां यजोन्निति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्जयन्नुपहृष्येत । तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यात् ॥ ६७ ॥

गुणानां च परार्थत्वादुपवेपथ्वदेति स्यात् ॥ ६८ ॥

गुणश्चान्तरालं प्रधानार्थं श्रूयत उपांशुयाजोऽर्थेन, अन्तरालेनोपांशुयाजस्योपकर्तव्यमिति । नानासावेकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्तयितुमर्हति । पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशाया अपि पौर्णमासीत्वाच्च प्राप्नोति । अन्तराले च श्रुत्वान्तरालेऽपि प्राप्नोति । एकपुरोडाशायामन्तरालं प्राप्नोत्वान्तराले स्यात् । तस्मादन्तरालस्य गुणस्य शास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात् । उपावेपथ्वः । यथा, उपवेपेण कपालान्युपपदातीति पदोपवेपथ्वः तेनेति गम्यते । एवमिहापि यदाऽन्तरालं, तदाऽन्तराले भविष्यति । तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यादिति ॥ ६८ ॥

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६९ ॥

६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

उच्यते । नन्वन्तरालगुणक उपांशुपाजः श्रूयमाणोऽन्तगलामा-
यादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्यावेकपुरोडाशार्था वैगुण्यात्फलस्याभाषक
इति न क्रियेत । न हि पौर्णमासीविशेषे अत्रान्तरालमित्यन्तरालगु-
णता विधीयते । अविशेषेण हि द्विपुरोडाशार्थावेकपुरोडाशार्थां च
तद्विधानम् । तस्मादेकपुरोडाशार्था प्रयोजनाभावात् करिष्यथ इति ।
आह । एवं सव्युपांशुपाजाभावादेकपुरोडाश नैव कर्तव्या । अत्रो-
च्यते । नैव दोषः । फलवती हि सा भविष्यति, यदा द्विपुरोडाशा
संभविष्यतीति ।

अत्रोच्यते । यद्येकपुरोडाशार्था वैगुण्यमुपांशुपाजस्य स्यात्, ततो
न क्रियेत । न तु वैगुण्यमस्ति । न अन्तरालं गुणता श्रूयते । किं तर्हि ।
फालं कल्पयितुं, यौ पुरोडाशौ तयोर्मध्ये, इति । कथम् । अनुद्य हि
वौ पुरोडाशावेतद्विधीयते, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यदन्वञ्चौ
पुरोडाशौ, उपांशुपाजमन्तरा अजतीति । यौ तावन्दिता यथा व्य-
हिसौ भवता, तथोपांशुपाजः कर्तव्यः । तस्मिन् फाल इति गम्यते ।
अनयापश्च तस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि । कथम् । यो हि द्वयोः
पुरोडाशयोर्मध्ये इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति । एवं
चेत्, यद्यप्येकपुरोडाशार्था द्वौ पुरोडाशौ न स्तः । तथाऽपि स पूर्व
आग्नेयोऽस्ति । तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन लक्षितः ।
यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शुद्धवेलायामागन्तव्यं, पट्टवेलाया-
मागन्तव्यमिति । यस्मिन् ग्रामे न नागाः, न शुद्धत्वा, न पट्टस्त्वस्मि-
न्नापि स एव कालः । तत्र ह्यागमनं क्रियते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मादेकपुरोडाशायामुपांशुपाजः कर्तव्य इति ॥ ६९ ॥

प्रशंसार्थमजामित्वं यथाऽमृतार्थत्वं ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तम्, अजामिकरणार्थत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रो-

६९ ॥

१ यदि-क. सु. । २ मध्ये-क. । ३ यस्मिन्नापि ग्रामे न नागाः, शुद्धत्वा, पट्टत्वा-न । ४ 'प्रश-
सार्थमजामित्वम्' इत्येव अर्थेन शुद्धितपुस्तकेषु पाठो दृश्यते । परंतु श्रीसंज्ञके पाठान्तरस्य भाष्य-
हेतुस्योपलम्भात् एव प्रकाशितः ।

जगते । मशंसैपोपांशुयाजस्य वैचित्र्येण, न त्वेतदेवात्र फलं विधीयते,
 यद्दजामित्यामिति । कुतः । विहितस्य हि मयोजनं विधीयते । न चैवं
 स युपांशुयाजो विहितः स्यात् । विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः । न
 च जागमिकरणं नाम किञ्चिद्विष्टं फलम् । तस्मात्प्रशंसैपा । यथोपस्वर-
 णाभिधारणयोरमृदार्थत्वम् । अमृतं वा शाज्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृण-
 त्यभिधारयत्यमृताद्भुतिपवैनां करोतीति । तस्मादेकपुरोडाशायामधु-
 पांशुयाजः कर्तव्य एवेति ॥ ७० ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्याष्टमः पादः ॥
 दशमाध्यायश्च समाप्तः ॥

७० ॥]

इति श्रीमद्रूपारिखिरचित्ताया मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुष्टीकायां
 दशमाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

दशमाध्यायश्च समाप्तः ॥

अथैकादशोऽध्याये प्रथमः पादः ।

(दशपूर्णमासादिप्रागोशादीनां समुच्चिन्नानामेकस्वर्गकउक्त्यावि-
करणम् ॥ १ ॥)

[१] प्रयोजनाभिर्भवन्धात्पृच्छकृमतां ततः स्यादैक-
कर्ममेकशब्दाभिर्भयोभात् ॥ १ ॥ सि०

दशमेऽध्याये चाराभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तत्रावा-
पलक्षणं निर्वर्तयिष्यामः । तत्र यत्सकृच्छ्रं यद्वृत्तसुपकरोति तत्रान्-
मित्युच्यते । यथा, यद्वृत्तं ब्राह्मणानां मध्ये कृतः पदीयः । यत्त्वा-
वृत्तयोपकरोति स आवापः । यथा, तेषामेव ब्राह्मणानामनुष्ठानम् ।
श्लोकपशुदाहरन्ति—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः ।

एवमेव मसङ्गः स्याद्विश्रमाने स्वके विधौ ॥ इति ।

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थे त्वप्रयोजक इति । यः
परार्थमुपपन्नस्वदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्वोपकरोति, स परस्वस्या-
प्रयोजकः । यथा, पशुबालम्भो यागार्थमुत्पन्नस्वदर्थमेव चानुष्ठीयमानो
लोहितशकृत्कर्मणोरप्युपकरोतीति । एवमेव मसङ्गः स्यात् । अर्थं तु
विशेषः । विश्रमाने स्वके विधौ विधौ । यद्यप्यस्यान्यो विधिर्विश्र-
मविधिना तु कृतार्थत्वात् क्रियते । यथा, प्रयाजाः पशोरपि चोदकेन
प्राप्ताः पशुपुगोडाशस्यापि । पश्वर्या एव तु कृताः पशुपुगोडाशस्यान-
कुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

दशमेऽध्याये वाघाम्युच्चयौ वृत्तौ । तत्राम्युच्चयो नाम न किञ्चिद्भूत्वरूपं विधेते ।
किन्तुपद्मेनूपाया न बाध्यन्त इति नावाभावमात्रमप्युच्चय इत्युच्यते । अस्मिन्
दशमे चोदकप्राप्तानां प्रत्यक्षविहितानां च पशुपुगोडामियत्ता विनिता । इह
स्वेकादशे, इत्यन्तविशेषश्चिन्त्यते । यत्र त्रयो यागाः श्रूयन्ते तत्र, सेवमित्या किं
तन्प्रेणीताऽऽवृत्त्येति ।

ननु दशमानन्तरमङ्गानां तत्रावापचिन्ता युक्ता, तेषामियत्तावधारणात् । प्रथमेऽ-
धिकारभे फलं चिन्त्यते । तत्रेयत्ता न भवति । तस्मात्तस्य दशमेन नास्ति संबन्धः ।
किपेकैरस्य फलमुत संहतानामिति कीदृशो दशमसंबन्धः ।

मकृन्मिदानीमुच्यते । तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातम् । तदुच्यते ।
दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्यात्रेषादीनि । तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते, दर्श-
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत
मेदेनेति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते । स्वर्गकामपदेन तावत्पुरुषोऽभि-
धीयते । यजेतेत्यनेनापि यागानिर्द्दिष्टिः । तयोर्वाक्येन संबन्धः । केने-
दानीं फलमुच्यते । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्यायं
वक्ता । न खलु कश्चित्पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य
स्वर्गो कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गो
काम इति । य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवतीति । एवं
तर्हि कालोपदेशोऽर्थं भवति । यदा स्वर्गकामस्तदा यजेतेति । अत्रा-
पि न कश्चित्कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात् ।

उच्यते । यदि समुदितानामेकं फलं तत्तन्त्रावापचिन्ता घटने । अथैकस्य
फलं, तास्त्रयं नास्त्येव । तस्मात्प्रथमैधिकारगमारभ्यते तन्त्रावापसिद्धये ।
द्वितीयादीन्पि प्रसङ्गेन, किं संहतान्वहान्येकं कृतूपकारं कुर्वन्ति, उत निरपेक्षा-
णीति । अथवा तन्त्रवापसामान्येन प्रथममधिकारं चिन्त्यते । ' यजेते ' इत्य-
नेनाऽऽसिद्धः कर्ता स विशेष्यो स्वर्गकामश्चन्देन । यथा ' राजा राजसूयेन
यजेत ' इति । विशेषणं च कर्माहं भवतीति ।

एवं च यदि स्वर्गो नियमेन कामयते, नान्यानि ब्रह्मार्जसादीनि, तथा सत्यसावा-
रणश्राद्धिरोपगमवर्तयते । न चेदतः कश्चिदस्ति । यदि वा स्वर्गो न कदाचित्का-
मयते, तथाऽपि तत्रोक्त विशेषणं घटते । स्वर्गकाम एव इति । किन्तुदृष्टोऽपि
नास्ति यो न कदाचित्स्वर्गो कामयते ।

अपोच्येत यस्यां वेद्यायां स्वर्गकामः, तस्यां वेद्यायां दर्शपूर्णमासादीनि करिष्येति ।
एतदपि न घटते । दावताहं प्रवानं निर्वाचयति तावद्देके कामा उत्पद्यन्ते ।

१ एतदपि—२. २ न भवती—३ । १ प्रथमापि इत्येति—उपगमविन्दया
ज्योत्स्नात्स्वयमेव इत्यर्थः । ४ ' ननु नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते ' इति भाष्यार्थमाह—यजेतेत्या-
दिना । ५ ' न खलु कश्चित् ' इत्युक्तं भाष्यार्थमाह—एतदेव यजिष्यामीति । ६ स्वर्गो नियमेनेति—
स्वर्गो नियमेन कामयते । ७ निरपेक्षाणीति—निरपेक्षं य. अत्र घटते इति चेत् । ८ तावत्
स्वयमेव—१० । ९ तत्रोच्येत—अस्ति यो न कदाचित्स्वर्गो कामयते । १० करिष्येति—अत्र
वाट्टादेव विशेष-
वर्णं नुवन्त इति सूत्रम् ।

सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेनोत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित्कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेश्यते ।

एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः । किं खलु । फलकामो निमित्तम् । स्वर्गादिषु कामे उत्पद्ये यजेतेति । यथा कपाले नष्टे यजेतेति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः । फलकामो निमित्तमिति चेत् । न नित्यत्वत्वात्, इति । नित्यान्वयप्रतिज्ञादीनि कर्माणि । तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेतां विहन्येत । तत्र नित्यत्वचोदना यावज्जीविहाद्या उपरुध्नेत् । लिङ्गानि च, अप वा एव स्वर्गाच्छोकाच्च्यवते यो दर्शपूर्णमासवाजी सन् पौर्णमासीप्रमावास्या वाऽतिरातधेदित्येवमादीनि । परिशेषात्फलसंयोग एवायम् । कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम् ।

यदि च शुद्धमेव स्वर्गं कामयेन तथा यथाश्रुतौ दर्शपूर्णमासौ कृत्वा स्वर्गां, नेतरथा । न चेदृशः कश्चिद्विद्यते । तस्मात्कालद्वारेण विशेषणं न घटते ।

योऽयं नित्यानित्यविरोध उक्तः स नोपपद्यते । कथम् । यस्यापि स्वर्गकामशब्देन फलमभिधीयते, तस्यापि नित्यानित्यविरोधो भवत्येव । दर्शपूर्णमासौ यावज्जीवं कर्तव्यौ ज्ञातौ, पुनः कामेन कर्तव्यमिति न कश्चिन्निमित्तेन विशेषोऽस्ति । न चेदृशो नित्यानित्यविरोधो भवति । आग्नेयादथ उत्पन्नाः । नैवामुत्पत्तिवचने न नित्यत्वव्यगम्यते, न कर्मत्वम् । ते तु विपरिवर्तमाना एकेन वाक्येन यावज्जीवं प्रति विधीयन्ते, अपरेण स्वर्गम् । न च यावज्जीवस्वर्गकामचोदनाः परस्परान्तरा विद्यन्ते । येन च एव यावज्जीविके कर्त्तव्यास्त एव कर्मेषु कर्तव्या इति । तस्मात्कर्मण्यनित्याभ्यामुत्पत्तिरेवेति तथा ।

तेन तर्ह्यन्यथा वदन्ते । स्वर्गकामशब्देन निमित्तं नामितीये । सत्सम्बन्धेन निमित्तमुच्यते । यथा ' मित्रे जुहोति ' इति । पशुत्वेन वा, ' यद्येवमयम् ' इति ।

१ (अ० १ पा० १ अ० २ सू० १) । २ (अ० १ पा० १ अ० २ सू० १०) । ३ निश्चोदना—मु. । ४ उपरुध्ने—ठ. । अपरुध्ने—उ. सु. । ५ ईदृश इति—साङ्गप्रधानप्रयोगसमाप्तिपर्यन्तं स्वर्गमेव कामयमान इत्यर्थः । ६ भाष्यकारेण फलकामो निमित्तं भवदित्यस्य शङ्क्य, नित्यानित्यसंबन्धविरोधात्परिहारेऽभिहितः । समाप्तेरिति—सोऽयमित्यदिना । ७ विशेषोऽस्तीति—कर्मस्येति पूर्वं शेषः । ८ स्वर्गचोदना—प. । ९ इतीति—इत्यवयवादिरोधः स्वर्गदिनि पूरणम् । १० वयमेव इति—नैमित्तिकत्वनिराकरणमिति शेषः ।

तदुच्यते । स्वर्गकामो यजेतेति, यदि वा स्वर्गकामो यागाद्योपदि-
श्यते । यथा लोहितोष्णीर्षाः प्रचरन्ति । यदि वा यागः स्वर्गकामाय ।
यथा मलिनः स्नायात्, युभुक्षितोऽश्नीयादिति । तत्र यदि स्वर्गकामः
कर्मण उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न भवते । को हि परार्थं मयासमा-
तिष्ठेत् । तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति । अथ यागः स्वर्गकामार्थः,
ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति । तं पुरुषः स्वार्थेन करोतीति । तथा कर्म-
चोदनाऽर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भवि-
ष्यति । स्वर्गकामविधौ चाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः ।
स्वर्गकामस्यानेक उपकारः पशुपुत्रग्रामान्नाद्यादिकामः । स यदि पुत्रा-
न्नाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमा-
त्रवचनो भवति । तयो चाऽऽनर्थक्यमेव । अनन्तरेणापि हि तद्वचनं
पुरुषमात्रमारुपात्तादेव गम्यते । तस्माद्यागात्स्वर्गो भवेतीति ।

न चायं सप्तम्यन्तः । न च यद्वृत्तेन युक्तः । तस्मादनेन स्वर्गं कामयमानः पुरुषोऽ-
भिधीयते । स च पुरुषः किं साध्यत्वेन स्वर्गं कामयते, उत साधनत्वेनेति । त्रिः-
प्रकाराऽपि कामनाऽस्ति । यद्ययं साधनत्वेन स्वर्गमिच्छति तथा सति प्रीतिविशिष्टेन
द्रव्येण यागः सावनीयः, तदाऽपि न कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येन फलमभिधीयेत । यो
क्षयं स्वर्गकामशब्दः स साधनवचनः । अनेनापि प्रकारेणानारव्वन्वयमधिकरणम् ।

इदं तु पठे निराकृतम् । स्वर्गाय साधनत्वेन न कामना । किं कारणम् ।
सप्त द्वयं कामयने, स्वर्गो मे स्वादिनि । साध्ये च मुरुषा कामना, साधने तु
नान्तरीयकी, साधनेन विना साध्यासंभवात् । तस्मात्साधने वा कामना सा गौणी ।
अपि च 'यमेव' इति भावनावचनः श्रुत्या पुरुषार्थमासिपति । स चाऽऽसिष्ठः
किमंशं प्रथमं पूरयति । यदि च किमंशो धागेन पूर्येत तदा चोदितमपि यागं न
कश्चित्कुर्यात् । तत्र विधिर्वाहन्येन । तस्मात्, स्वर्गं साध्यत्वेन कामयते, तेन उत्तम-
योपाय आसिष्ठः । तत्रोपादत्वेन य.गो विधीयते ।

१ लोहितोष्णीर्षाः । यदि—क. ख. मु. । २ मरिचि—ग. । ३ स्वर्गकामस्यानेकपुत्र-
पुत्रग्रामान्नाद्यादिकामः—क. ख. ग. । ४ तथा चोदनानर्थक्यमेव—ग. । ५ मरिचि—क. ख. ।
६ यद्वृत्तेनेति—इयं भान्वाचयवृत्तिर्दध्नुर्ममादिपुत्रान्यथा । अन्यथा 'या कामयेत प्रजा-
देम' इत्यादिषु वचनन्दयोवाच्यमनाया निमित्तं स्तार । मृतयुक्तिस्तु विधियं कतस्त्वानेतिउत्पा-
रिति । ७ त्रिष्वण—न. मु. १८ तथा ५—न. व. । ८ योऽप्यने स्वर्ग—न. व. । ९ स्वर्गं तु
उपादेन कामन—न. व. । ११ इति उत्तरं—न. मु. । १२ इति उत्तरं—न. व. ।

तत्रानेककर्मसंनिपाते दर्शपूर्णमासदिषु भवति संशयः । किं तन्त्र-
 पेयां फलमुत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । इया-
 न्याग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिद्योदनाभिः पृथग्भूतान्पुत्र-
 ज्ञानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्संनिधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं
 भेदेनाऽऽकाङ्क्षितत्वाच्चेदेनेव संबन्धते । तस्यात्यतिप्रयत्नं फलभेद
 इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं भ्राते, इदमारभ्यते, प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्प्रतीतिः ततः स्वादे-
 ककर्मभेकशब्दाभिसंयोगात् । पृथग्भूतानामप्येतेषामाग्नेयादीनां ततः
 स्वादिककर्मणाम् । कृतः । प्रयोजनाभिसंबन्धात् । प्रयोजनं फलम् ।
 तैत्त्रय्येतेषां समेतानां संबन्धात्-संयोगादित्यर्थः । ऐककर्म्यभित्ति ।
 कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते, क्रियत इति । तद्व्येष्ट्यामेकं तान्येककर्मणि ।
 तेषां भाव ऐककर्म्यम् । एकफलमित्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञायते समेताना-
 मग्नेयादीनां फलेन योग इति । एकशब्दाभिसंयोगात् । य एषां समु-
 दितानामेकः शब्दो वाचका, तेनैतान्यभिधाय फलसंबन्धः कृतः, दर्श-
 पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन ।
 यथा ग्रामेणोद्धानः खेपः, ग्रामेण वदानः खेप इति, ग्रामशब्देन
 समुदायवचनेन संश्रुत्य कृषो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः त्वन्पते,
 न प्रतिपुरुषं कृषभेदः । एवमिहानि ॥ १ ॥

अत्र प्रथमः । य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकस्तेनैतान्यभिधाय
 फलसंबन्धः कृतः, दर्शपूर्णमासशब्देनेति । य एषां समुदितानामभित्ति । तेषा-
 म्-आग्नेयादीनाम्, एषः शब्दो वाचक इति-दर्शपूर्णमासशब्द इत्यर्थः । तेनै-
 तान्यभिधायोक्ति-दर्शपूर्णमासशब्देनानिधाय फलसंबन्धः कृत इति । तद्वृत्तम् ।
 न दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायवचनः । यदि समुदायवचनः स्यात्तथा सति समुदायो
 न द्वयं, न द्वेषता, न क्रिया । किं तर्हि । मुणोऽपौ । तस्य गुणस्वाद्योमेन सामाना-
 धिकरण्यं न स्यात् । अन्ति य सामानाधिकरण्यं, दर्शपूर्णमास यथा इति । तस्मा-
 त्समुदायवचनोऽयम् । 'एव शब्दानामेवागान्' इत्येवदन्वया बर्धो । य वयेत् ।
 किं, स्वर्गं, वेन, योगेन, वरणेन दर्शपूर्णमासभ्रातेन । स्वर्गः प्रधानभूतो यागः
 साधनमुपाशीयमानश्च । तस्मात्तत्र भित्तिरेत्येतो विवाचितः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

नायमेकान्ताः, यत्समुदायशब्देन संयुज्येपोच्यते तत्समुद्धानामपेक्ष
भवतीति । भेदेनापि किञ्चिद्भवति । यथा गणाय स्नानं, गणा-
नुल्लेपनादिति, अनुल्लेपनादिशेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयो-
ज्योक्तो न समुदायेन संबध्यते । केन तर्हि । समुदायिभिः । प्रति-
पुरुषं हि स्नानाद्यावर्तते । अत शेषवद्वा फलं भिद्येत, कूपवद्वा तन्त्रं
स्यादिति, अवैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः । तस्माद्धेतवन्तरं
वक्तव्यम्, अत्रैव विशेष इति ॥ २ ॥

सोऽयमुच्यते—

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं कुर्यादिति । किं
तर्हि । फलमुद्दिश्य यागो विधीयते । स्वर्गं यागेन कुर्यादिति । किं
कारणम् । याऽत्र विधायिका विभक्तिः यजेतेति, सा यागं श्रुत्वा
विदधाति, फलं वाचयेन विदध्यात् । न च श्रुत्यर्थे संबधति वाक्या-
र्थो ग्राह्यः । श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद्यदि फलं विधीयते ।
फले विधीयमाने यजत्पर्योऽनूयेत । न हि द्वयोर्विधीयमानयोः संब-
न्धोऽस्ति । अनुवादश्च संनिहितानामग्नेयादीनां स्यात् । तानि च
परस्परानपेक्षाणि गिणो विभक्ता-युत्पन्नानीति विभागेनैव तैः फलं सं-
बध्यते । अथ पुनर्भज्यर्थे विधीयमान आग्नेयादयो यागाः शब्देन
समुदायवचनेन फलनिर्वृत्तावुपादेयत्वेन चोच्यन्ते । चादितानां समुदि-
तत्वं गुणः संनिधानविशेषार्थो गम्यते स विवक्षितो भवति । अविब-
क्षार्थां कारणाभावात् ।

यादि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्यं न शक्यन्ते ।
न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति । यत्कारणम् । विशेषणम-
प्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसंबन्धो

[२ ॥]

अत्र भोगः । विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीय-

भवति । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं, यावता रूपवतामानेयादीनां संनिधावरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यजतिशब्दः समुदायवचन इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः । अनर्थकश्च, निर्यातुवाद-मात्रम् । यथा, इन्द्रेण देवेन वृष्टम्, इवान्वाऽऽतिथ्या संतिष्ठते, नानु-याजान् यजतीति । अपवा, वाक्यार्थस्थैवान् विधानं न्याय्यम् । श्रु-त्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थक एवाऽऽपद्यते । वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणेनार्थवान् । यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते । प्राप्तश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वादिति न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मादेष पक्षो ल्यायान् ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात्प्रतिप्रधानभावः

स्यात् ॥ ४ ॥

यत्तु शेषवदिति—शेषस्यानुल्लेपनादेः परार्थेन विधानं, पुरुषसंस्कार-कत्वेन । एवं ह्येष्टार्थो भवति । अन्यथा, अदृष्टं कल्पयितव्यं स्यात् ।

मानयोः परस्परसंबन्धो भवतीति । अयुक्तमिदं दूषणम् । अह्नादीनामप्यर्थं दूषणप्रकारः स्यात् । यथा भवता वर्णितम् । बैलीवांथापमेव न्यायः, यद्भावनया सर्वेषां संबन्ध इति इतरेतरसंबन्धस्त्वार्थः ।

अर्थं प्रत्यः । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं, यावता रूपवतामानेयादीनां संनिधावरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यजतिशब्दः समुदायवचन इति । तदयुक्तम् । यथैवाऽऽग्नेयादीनां द्रव्यदेवतेन रूपवत्त्वम्, एवं प्रयानादीनामपि । तन्न न कश्चिद्रूपे विशेषो विद्येते । न च संनिधाने । तस्मात्प्रकृतत्वाविशेषात्सर्वेषा-मेव फले विधानं स्यात् ।

यदपि च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गमिति संबन्ध इति । एतदपि भावार्थाधिकरणे निराकृतम् । यौग एव फले विधीयते । तस्माद्भावनया सर्वविशेषणविशिष्टा विधीयते ॥ ३ ॥

१ इति शाबरम्—प. १ २ दृष्टम्—क प. ३ विशेषेण—प. ४ इत्येवमर्थ.—ख. सु. १ ५ किञ्च निरवकाशमवेदं चोद्यमिवाह—व शीर्षांशानि । ६ अत्र प्रत्य.—न दिहाप्रत्यं इत्यर्थः । ७ कश्चिद्रूपे विशेषः—मु. १ ८ यदपि परिहास्यन्तमुक्तं, अरवेदेवादिभाष्येन, तदपि निराकृतमिति—यदपी-त्यादिना । ९ (अ. १ पा. १ अ. १) । १० याग एवेति—भाष्यार्थाधिकरणमायेन हीति पूर्वोक्तेः ।

तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति । शक्नोति च संबन्धात्पुरुषल्लक्षण-
यितुम् । अदृष्टं वा कल्प्यतां, लक्षणा वेति । दृष्टा लक्षणा कल्पयितुं
न्याय्या । तस्मात्पुरुषलक्षणार्थो गणः । न च लक्षणकार्येण संबध्यते ।
किं तर्हि । लक्षितः । तद्यथा शुक्लवामसमानयेति । यदा तु शुक्ले
वाससी पुरुषलक्षणार्थमुच्येते, न तदाऽऽनयनेन संबध्यते, इति । एव-
मिहापि न गणः कार्येण संबध्यते । किंतु पुरुषा एव कार्येण संबध्यन्ते ।
तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ॥ ४ ॥

(अङ्गानां प्राधानोपकाररूपैककार्यार्थत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

अङ्गेष्विदानीं चिन्ता । किमङ्गानि संभूय कार्यं कुर्वन्ति, उत भेदे-
नोति । तत्रेदमुच्यते—

[२] अङ्गानां तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥ पू०

यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं, नैवमङ्गानाम् । अङ्गानां तु
प्रयोजनान्यत्वम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलम् । किं कारणम् ।
शब्दभेदात् । चोदनाभेदादित्यर्थः । समिधो यजति, वनूनपार्वं यजति,
इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्त्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते ।
तानि पृथगेव प्रयोजनान्याकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन । साहित्यस्यानु-
क्तत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसंबन्धो विज्ञायते । क्रतुवत् ।
यथा क्रतुपु सौर्यादिषु पृथक्त्वेन चोदितेषु पृथगेव फलसंबन्धो भव-
ति ॥ ५ ॥

अर्थभेदस्तु तत्राथैककार्यादककर्म्यम् ॥ ६ ॥ सि०

युक्तं, यत्क्रतुषु फलभेदः । शब्देन तत्र भिन्नानि फलान्युक्तानि ।
सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्त-
-

[४ ॥]

‘ समिधो यजति ’ इत्येवमादीनि परस्परनिरपेक्षाण्युत्पद्यन्ते । उत्पद्यमानानि प्रयो-
जनमपेक्षन्ते । प्रयोजनमपेक्षाया वैकैकं क्रतूपकारं साधयतीतरनिरपेक्षम् । नात्र
काश्चिच्छब्दोऽस्ति, य इतरेतरयोगं कुर्यात् । येनैतानि संहृत्य कार्यं कुर्युः । तस्मा-
देकैकस्य क्रतूपकारः कार्यम् ॥ ५ ॥

जायाम् इति । ईदृकार्थ्य—सर्वेषामङ्गानामेकोऽर्थः, प्रधानेषूपकारः ।
 उपकारोपेक्षार्थां ङङ्गानि धूयन्ते । तानि सर्वाण्येकार्थानि भवन्ति ।
 नन्वेवं सत्येकार्थत्वादेर्षा विरुद्धः प्राप्नोति । वक्ष्यते तत्परिहारः,
 विधेर्लक्ष्यश्रुतित्वादित्यत्र यथा विरुद्धो न भवति । अत एका-

नन्वेवं सत्येकार्थत्वादेर्षा विरुद्ध इति । एषा परिचोदना नोत्तिष्ठति ।
 कथमत्र पूर्वं पक्षः, एकैकमितरानिरेपेक्षं क्रमूपकारं साधयतीति । तेनार्थादेव विरुद्धः ।
 'सर्वभद्रस्तु तत्रार्थैकैकैर्लक्ष्यैकैकैर्भद्रम्' इत्यनेन यदीतरेतरयुक्तानां क्रमूप-
 कारः प्रतिपादित एव पूर्वपक्षनिराकरणं कृतं स्यात् । एवं च कृत्वा विरुद्धपरिचो-
 दना नोत्तिष्ठति ।

अयेदं सूत्रं नेतरेतरयोगं प्रतिपादयेत्क्रमूपकारं प्रति । तथा च सति किं निराकृतं
 पूर्वपक्षस्य । यदपि, अथ न तुक्तम्, इत्यदिना तदेकार्थत्वेन, इत्युक्त्वा, न परिहि-
 यते । सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः । भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कार-
 काणि कर्मादीनि । अनेन किं सिध्यति पूर्वस्तत्त्वादिनः । ऐवमपि सर्वाण्येव प्रयो-
 चव्यानि । सा च परिचोदना, या स्वपक्षं वा स्थापयति, परपक्षं वा दूरीयति । यश्च
 दृष्टान्तः, असौ सुतरामविकल्पं प्रतिपादयति ।

अपमन्वयुक्तो ग्रन्थः । समिदादिभिर्वाच्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते, समि-
 द्याजिः प्रयोक्तव्य इति । यदि सत्तावाच्यमनेन कियते, तथा सति निरीकाङ्क्षत्वा-
 देवा प्रकरणेन संशय एव न स्यात् । द्वयोर्हि साकाङ्क्षयोः संबन्धो भवति ।
 तस्मादुत्पद्यमानानामेवैतेषां तिल आकाङ्क्षा उत्पद्यते । विधायको नास्तीति चेत् ।
 अर्थवादादिना कल्पः । यत्र च विधायको विद्यतेऽङ्गानां तात्पर्येण कार्यं वाच्यं
 सिद्धयति । तत्र योपपत्तिः साऽत्रापि भविष्यति, इत्यनयोपपत्त्येव घटते, यदि-
 धायको नास्तीति ।

१ (अ० ११ पा० १ अ० २ सू० १६) । २ इत्यत्र । तथा च विरुद्धो—न. ।
 ३ प्रतिपादयेत्, क्रमूपकारं प्रति लोकाधिक्यम्—क. अ. । ४ एवं 'सन्देहेदातेति चेत्' इति सूत्रे
 यद्योदात्तार्थं सत्यनुनासिकप्रतिषेधितं—यदीत्यादिना । ५ एवमपि—वचकोदनात् कार्यभेदे
 सत्यरीत्यर्थं । ६ साधयति—क. अ. । ७ दूरीयतीति—अथ च इत्यत्र—विरुद्ध इति । परपक्ष-
 समुच्चय इति । न चास्त्वैकार्थभेदेन निवृत्तत्वात् समर्थेन समुच्चयस्य दूरीयं वा समवती-
 त्वाभावः । ८ दृष्टान्त इति—उपमा कारणाणि कर्मादीनि इति भाष्येन इत्यर्थः । ९ मन्व-
 परिहारप्रत्य इत्यर्थः । १० निराकारत्वादिनि—उभिरादिवचनैः इत्यत्रानवयोरने कियमाये
 विध्यत्वात् न कठिनत्वात् इत्यर्थः ।

अर्थोदङ्गनामेकं कार्यमिति ॥ ६ ॥

शब्दभेदाच्चेति चेत् ॥ ७ ॥

अथ पदुक्तं, चोदनाभेदादङ्गनामर्षभेदो न्पाठ्य इति । तत्परिदृष्टव्यम् । परिहृतं तदेकार्थत्वेन । न परिहिष्यते । सर्वाणि च प्रधानस्योपद्रव्यः । भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कारकाणि कर्षादीनि । सर्वाणि तावत्क्रियाया उरुर्बन्धि, । अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः । इदं तर्हि परिहिष्यते । यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते, समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तन्नूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात्प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न त्वत्र प्रयोग उच्यते । किं तर्हि । रूपमात्रमारुपायते । एवंलक्षणघ्नो याग इह भवतीति । तत्कस्य हेतोः । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः । उत्तरपत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कृतः प्रयोजनं, कुर्यो भेदः ॥ ७ ॥

कर्मार्यत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दश्च स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमानेऽङ्गनामपि ताच्छब्दं स्यात्प्रयोगस्य । तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव अन्वेनाङ्गानामपि प्रयोग उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । कृतः । कर्मार्यत्वात् । क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थं दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति । तथाऽऽकाङ्क्षा भवति, कथमिति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्नैवर्ष्यते । समिधो यजति, तन्नूनपातं यजतीत्येवमिति । तत्कस्य हेतोः । तदर्थत्वात् । तदर्थं एताः समिदादिचोदनाः । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्संनिधानाच्च । सैषा

तस्मादितानि सूत्राण्यनया वर्णने । ' अर्थभेदस्तु तत्रायेहेकाध्यादिककर्मम् ' इत्यनेन सूत्रेण सर्वेषामङ्गानामितरेतरदृक्तानां कल्पकारनिर्मुक्तिः फलं वदते । कर्मभावात् । इत्यायामुत्पत्त्यायामङ्गसंबन्धः । स कर्मभावो यस्मिन्नेव क्षये प्रयानात् गृह्यति तस्मिन्नेवानुयाजादीन्वपि । न च भिन्न. कर्मभावः, येन भिन्नानि संव्येयन् । तस्मात्सर्वेषामितरेतरदृक्तानां कल्पकारनिर्मुक्तिः फलम् ॥ ६ ॥

शब्दभेदाच्चेति चेत्—इति प्रत्यनुभावमत्रम् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतीरिति कर्तव्यता । न चेतिकर्तव्यतामन्वरेण कर्षचोदनाऽर्धवती भवति । तस्मात्तेतिकर्तव्यताकस्य कर्षणः प्रयोग-
द्योद्यते । तथा च सिद्धमेतत्प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देनाङ्गानां प्रयोग-
द्योद्यत इति । एवं च सत्येकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि । तत्र यथा
प्रधानानामेकशब्दाभिसंपोगात्फलैव यम्, एवमङ्गानामपीति ॥ ८ ॥

अत्राऽऽह । नैतदयुक्तम् । कुतः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

कर्तृर्यश्च प्रधाने विधिः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । यथाङ्गेषु सा-
ङ्गाभ्यामिति, तयोर्नानार्थत्वम् । प्रधानविधिः फलार्थः । अङ्गविधिः
प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि
प्रत्यनुधानि । न च विध्यनुवादो घृणपत्संभवतः । तस्मात्त्रैकेन वाक्येन
प्रधानानि, तेषां चेतिकर्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोद-
नाद्युक्तान्यङ्गानि ॥ ९ ॥

तत्राऽऽह । नैतदयुक्तम् । युक्तमेतत् । कुतः ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेनेह स्वर्गस्य क्रि-
त्यते । यजेत्त्यागेन स्वर्गं कुर्यात् । स्वर्गार्थं व्यापियतेत्यर्थः । इदं

कर्तृत्वत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्तदर्थत्वात् । इति प्रत्यनुमापणारिहारः ॥८॥

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु—इति पुनः पूर्ववत्तः । यद्यपि यागः फलं
प्रति विधीयते, इतिकर्तव्यता प्रत्यनुधेय । न हि सकृदुच्चरित उभयार्थो लभ्यते ।
आवृत्तौ च वाक्यभेदः । अपोच्येत न यागमन्य संभवं कारिष्यति । किं तर्हि ।
भावनया संभवं संभव इति । तथा सतीतिकर्तव्यता न दर्शपूर्णमासाङ्गं स्यात् ।
तत्र को दोषः । सौम्ये, आग्नेयविध्यन्तो न स्यात् । आग्नेयस्येतिकर्तव्यताभावात्
॥ ९ ॥

यात्र यागमनूदे, कर्तव्यता विधीयात् । किं तर्हि । भावनयैतिकर्तव्यतासंभवः ।

१ चेतिकर्तव्यताकः—क. ख. सु. । २ अङ्गादीन्—ग. । ३ कर्षणं यद्य प्रधानेषु
विधिः—ग. । ४ तस्मात्त्रैकेन प्रधानेन—ग. । ५ अत्राऽऽह—ग. । ६ युक्तमेतत्—ग. ।
७ सर्वथा—अङ्गानां प्रधानानां चोदना । ८ स्यादिति—किंतु फलभावनानुवन्नात्तरण-
स्फलाङ्गमेव स्यादिति शेषः ।

तु न ज्ञायते, कौऽसौ व्यापार इति । तत्संनिधौ चाग्न्ववाधानादि
श्रूयते । तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात्संनिधानाच्चैतद्भवति, अयमस्मिन्
व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोतीति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति
वाक्यभेदः ।

अथवा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानानि, प्रति विधि-
रविरुद्धः । कथं कृत्वा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वमुच्यते ।
तस्य संविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते । यथा, एतस्यैव ऐवतीषु चारुवन्त्रीय-
मग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । तस्मात्प्रधानप्रयोगवचने-
नैवाङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ १० ॥

कथम् । यजेतेत्यास्मिन्भावनावचन उच्चरिते तिष्ठ आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र कि-
मेते भावो यः पुरुषार्थः स उपनिपताति । द्वितीयस्यां करणम् । तृतीयस्यामिति-
कर्तव्यता । एताश्चापेक्षो यौगपद्येन संबध्यन्ते । क्रमेणाऽऽख्यायन्ते । यथा ' अरु-
णया क्रीणाति ' इति यस्मिन्नेव क्षण एकहायनी संबध्यते तस्मिन्नेव क्षणेऽरुणाऽपि ।
न च भेदेन । एवमिहाप्येकक्षणोपनिपातद्वयाणाम् । प्रयोजकस्य प्रयोज्यं प्रति यो
व्यापारः स भावनेत्युच्यते ।

यदुक्तं सौम्ये, इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति । उच्यते । भावनया संबध्यमानैवेति-
कर्तव्यता करणमनुगृह्णीती संबध्यते । यथाऽरुण एकहायनीपरिच्छेदद्वारेण क्रमेण संब-
ध्यते । एवं सतीतिकर्तव्यता पूर्णमासायोगेऽवर्तते । अनावास्यायोगेषु च । तस्मा-
दाग्नेयादीनां फलं साधयतामद्वाभितिकर्तव्यता । सौम्येऽपि फलं साधयति, इतिकर्त-
व्यतया भविव्यम् । अयं न्यायस्तान्दर्शिनं एव । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता संब-
ध्यते न यागेन । यागस्तु पूर्वावरीभूत इतिकर्तव्यतां गृह्णाति न निष्पन्नरूपः ।
यदा घातुमात्रमिदं तदा नार्थाय वर्तेत । न च द्वयोर्नाम्नोः संबन्धोऽस्ति ॥ १० ॥

१ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति—ग. । २ अपेक्षा इति—अपेक्षन्त इति व्युत्पत्त्या त्रयोऽप्याः
कथन्ते । ३ प्रयोजकस्य—उत्पादकस्येत्यर्थः । ४ प्रयोज्यं प्रयोजि—उत्पाद्यं प्रयोज्यम् । ५ करुणम-
नुगृह्णीति—करणानुसद्द्वारेणेत्यर्थः । ६ सौम्येऽपि—सु. । ७ भविव्यमिति—भावनार्थेऽतिकर्तव्यतासंब-
न्धस्य शीघ्रतायां भावे नवमाय एवोपर्यय इत्यर्थः । ८ नामर्थ इति—नामपदस्य याग इत्या-
दर्थः इत्यर्थः । ९ घातार्थे—घ. सु. । १० संबन्धोऽस्तीति—किमानेवचत्वंन्यानामिति शेषः ।
११ वाच्यमात्र एव अर्थो संबन्ध इति नास्ति यजेतेत्यमिति भावः ।

(समुच्चितानामङ्गानां प्रधानोपकारकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोचरावत्स्यात् ॥ ११ ॥ पू०

इदं विचार्यते । किमग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोगः, अथवा सर्वाङ्गोपसंहारेणैवेति । अथ तत्र किं वृत्तम्, सर्व-
शक्तौ मवृत्तिः स्यादिति । तत्र नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्त्वा कृत्वा ।
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनया चोदनया योऽयं यावज्जी-
विकः प्रयोगनिषय उच्यते, किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहार उत नेति । इहे-
दानीं फलार्थे प्रयोगे चिन्त्वा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्य-
नया चोदनया योऽयं स्वर्गार्थे आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव
प्रयोग उत सर्वाङ्गोपसंहार इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोचरावत्स्यात् । एकदेशेनाप्यङ्गानां समाप्येत—कर्म प्रयुज्ये-
तेत्यर्थः । कृतः । कृतार्थत्वात् । याऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थे व्या-
प्तिरित्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सैकेनाप्यङ्गेन कृतार्था
भवति । समिधो यजति, एवं व्यापारितव्यम् । तथाऽङ्गद्वयेनाङ्गव्ययेण
च । यो यावन्त्यङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति । यथा
क्रत्वन्तरेषु—सौर्यार्थमणमानापत्यनैर्ऋतादिषु, यो यावन्ति कर्माणि
करोति, स तावद्भयः फलमश्नुते । तैस्तु तत्संनिधानाविद्येपात्सर्वाप्ये-
वाङ्गानि प्राप्यन्ते । प्राप्तेषु चोचरावत्स्यात् । तत्रया, वाग्यतास्वित्तो
दोहायित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुचरा दोहयतीति, यस्य या-

पूर्वस्मिन्नाधिकरण इदमवगतमित्येतत्तद्युक्तान्यङ्गानि ऋत्पकारं कुर्वन्तीति । तेषु
नित्ये प्रयोग एकदेशेनाप्यधिक्रियते । काम्ये तु कुर्यात्पित्तिकर्तव्यतां यः शक्नोति
कर्तुं सोऽधिक्रियत इति स्थितम् । एतेष्वधिकरणेषु स्थितेषु केयं चिन्ता, काम्येषु
किमेकदेशप्रयोग उत सर्वाङ्गोपसंहार इति । तन्मादयुक्तोऽयं विचारः, गनार्थ-

वत्यो गावः स तावतीर्दीहयतीति तावतीष्वपि कृतार्थं उत्तराशब्दः,
एवमिहापि यो यावन्त्यङ्गान्पुत्रसदृते स तावन्ति करिष्यति ॥ ११ ॥

फलाभावाच्चेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, एकदेशाङ्गानुक्तानामनियतानां कर्मणां प्रयोग
इति । तन्न । कृतः । फलाभावात् । यावच्छ्रुतं स्वर्गकामस्य स्वर्गकामे-
नेदं कर्तव्यमिति, तत्साकरणेनाकुर्वतः फलाभावः स्यात् । सर्वं चेदं
श्रुतम् । स्वर्गकामो यजेतेत्युक्त्वा सर्वस्याग्न्यन्वाधानदेः कर्मफलाप-
स्याऽऽम्नानात् ॥ १२ ॥

न कर्मसंयोगात्प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥

नेतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कृतः । कर्मसंयोगात् ।
प्रधानकर्मणा हि फलं संयुक्तम्, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति,
नाङ्गेः । अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते । सा चाऽऽकाङ्क्षैकेनापि
कृतार्था भवतीत्युक्तम् । एवं चेत्, प्रयोजनमङ्गकृत उपकारः । फलं
च स्वर्गादि, अशब्ददोषं स्यात् । दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे, दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकाम इत्येवंशब्दो न दुष्येत्, तत्संनिधौ चाङ्गानां
विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मान्ना-
ङ्गार्थात्वे फलाभावः ॥ १३ ॥

एकशब्दश्चाच्चेति चेत् ॥ १४ ॥

इति चेत्पश्यसि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत्फलं, न समिदादिभ्य इति ।
नेतद्युक्तम् । किं कारणम् । एकशब्दात् । एकः शब्द उपदेशका
प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः समिदादीनां च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यर्जतेति । तेन च फलसंबन्धः कृतः । तत्र कुत एतत्, दर्शपूर्णमासतः
फलं नेतरेभ्य इति ॥ १४ ॥

त्वात् । तेन ' अद्धानां तु शब्दमेदात् ' इत्यारभ्य यावत् ' विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् '
इत्येतावदेकमधिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ [१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ फलार्थत्वात्-ग. । २ इत्यमरं शब्द-ग. । ३ चाङ्गानां-क. घ. । ४ अद्धानादेन-ग. ।
५ ऐकशब्दपादिति चेत्-ग. । ६ द्रष्टव्यमिति-अद्धाना विद्वत्समुच्चयविवारार्थं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
एवं सदपरं पुत्रजनं ' तर्ष' कर्मोपदेशः स्यात् ' इत्यादि तदन्वाचपदेशेत्पुत्रजायेत पूर्वधिकरणस्यै-
व शेषभूतं द्रष्टव्यमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

नैतदेवम्, सर्वाणि फलसंयुक्तानीति । किं तर्हि । दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञापते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्राप्तिं करणत्वं श्रूयते, न सामिदादीनाम् । आकाङ्क्षा हि तेषां ग्रहणम् । सा च कथंभावस्याऽऽकाङ्क्षा, कथं कुर्यादिति । न करणस्य, केन कुर्यादिति । तस्य निर्दिष्टत्वात्, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मान्न सामिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन्, समान्याग्नेयादिभिः स्युः । समत्वाद्यागुणत्वम् । तत्र यदुच्यत एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति, ॥ १५ ॥

एककर्मादिति चेत् ॥ १४ ॥

ये तु—एककर्मादिति सूत्रं पठन्ति तेषामपमर्धः । इति चेत्प-
श्यासि प्रधानानामङ्गवत्तयाऽङ्गानि क्रियन्त इति । तस्मादैककर्मात् भवतु ।
एकमेवाङ्गं प्रयुज्यताम् । एकैनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥ १४ ॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । अर्थपृथक्त्वात् । अर्थपृथक्त्वं भवति । उपकारपृ-
थक्त्वम् । एकैनाङ्गेनार्थवचायाश्च उपकारो बहुभिर्महान् । कथं ज्ञापते ।
समत्वादगुणत्वम् । यद्येकेन बहुभिश्च सम उपकारः स्यात्, ततः एकस्यै-
वाङ्गरत्वं भवेत्, अन्येषामगुणत्वं स्यात् । अनङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र
यद्विधानाम्नातमनर्थकं स्यात् । न तेषां विकल्प इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुति-
त्वादित्यत्र । तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वामिति ॥ १५ ॥

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुत-

भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथा-

प्राप्तं स्वशब्दो निधीतवत्सर्वप्रयोगे

प्रश्रुतिः स्यात् ॥ १६ ॥ सि०

नत्वेतदेवम्, एकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि । सर्वाङ्गीपसंहारेण । कुतः । विधेरकश्रुतित्वात् । एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयेत्युक्तम् । सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाऽऽन्यन्वाधानादिष्वापारे, तदेकदेशे वा । तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् । अपर्यायविधानात् । इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते, कदाचित्, समिधो यजति, कदाचित्, तनूनपातमिति । कथं तर्हि । नित्यवद्ययाभूतानि च श्रुतानि तथाभूतान्यपेक्षयाऽभिसंबध्यन्ते । अयोर्येत । नित्यवच्छ्रुतानामपि सतामेकदेशोऽपेक्षिष्यत इति । नैतद्युक्तम् । कुतः । अर्थेन युगपत्प्राप्तेः । अर्थेन प्रधानोपकारेण खले कपोतवद्युगपत्संनिपतन्त्यङ्गानि । तत्र न गृह्यते विशेषः, इदं प्राप्यत इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वशब्दार्थो निवीतवत् । यथा, निवीता ऋत्विजः मचरन्तीति ऋत्विग्विशेषोपाभावात्सर्वेषां च संनिधानात्सर्व ऋत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

तथा च कृत्वा, चतुर्दश पीर्णमास्यामाहुतयो ह्यग्नौ त्रयोदशमाघास्यायामिति, आहुतिर्भरुया पासिकी न भविष्यति ॥ १७ ॥

ऋत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

तत्र यदुक्तं, यथा ऋत्वन्तरेष्विति । युक्तं तथा ऋत्वन्तरेषु पार्थिवम् । सौमि चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्युक्त्वा पुनरुच्यते, ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । किमतः । अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं, न संभूयेति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधान उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते । अपेक्ष, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यनेन न्यायेन संभूयकार्यमङ्गानां युक्तम् । तस्माद्रूपम्यं क्रतुभिः ॥ १८ ॥

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात्स्वदोहे

यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यादिति यदुक्तम् । शुक्तं यदुत्तरासु यावत्स्वं
दोहनम्, अध्रुवित्वात् । नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते । किं
तर्हि । अनूयते । किं कारणम् । कृतार्थत्वात् । विशेषाणां वाग्विबर्तर्ज-
नादीनां विधानेन कृतार्थं तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते ।
विधीयमानेऽर्थदूये भिद्येत वाक्यम् । अनुवादश्च प्राप्त्यर्थस्य भवति ।
अर्थाच्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम् । अर्थादस्या न दोषाः । स्वास्तु सर्वाः
कथं दोषाः । उपरिष्ठादेतद्वक्ष्यामः, तर्था पयःप्रतिषेधः कुमाराणामि-
त्यत्र । तस्माद्यथाकामी प्रतीयते । यावत्यो गावाः स तावतीर्दो-
हयति ॥ १९ ॥

(काम्यानां कर्मणां कामनानुरोधेन पुनः पुनरभ्यासधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः ॥ २० ॥ सि०

काम्येषु कर्मसु चिन्ता । किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्,
अथवा फलस्य भूयस्त्वभिच्छेदा भूयोऽभ्यसितव्यामिति । किं प्राप्तम् ।
काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलभेदः । आरम्भभाव्यत्वात् । कर्मप्रयो-
गेण फलं भाव्यते । कथं ज्ञायते । प्राक्कृतात्कर्मणः फलं नास्ति ।
यदि भवेत्कर्मनिर्धक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितोऽवगम्यते ।
यच्च प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकालं च भवति, तत्तेन कर्मणा भाव्यते ।
कृपिवत् । यथा कर्मणेन धान्यप्रसत्त्वेद्भाष्यते, पुनः पुनरपि धान्यवदे-
तद्विष्यति ॥ २० ॥

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनः पुनः क्रियमाणानामधिकारो
भविष्यति । तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते । तेषां ये प्रथमं यजेरंस्तेषां

१९ ॥ २० ॥

१ यथाप्राप्ते च—क. सु. । २ यदुक्तं, तत्र दुक्तम् । यदु—सु. । ३ किं कारणम् । विधि-
दार्णा—क. ख. । ४ वाग्विबर्तर्जनादीनां विधाने—ख. । ५ न दोषाः—सु. । ६ (अ० ११ पा० १
अ० ८ सू० ५०) । ७ किं प्राप्तम् । ८ कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ।
काम्ये—ग. । ८ अभ्यते—क. ख. । ९ चाले—क. ख. । १० धान्यवदेत भवि—ग. ।

गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुरिति । प्रथमं यजेरन्, द्वितीयं यजे
रक्षित्येतदभ्यासे संति भवति । तस्माद्यावदिच्छप्रभ्यासः ॥ २१ ॥

सकृन्तु स्यात्कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ पू०

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् । कृतः । कृतार्थत्वात् । सकृ-
त्कृतेन कृतश्चोदनार्थः । न च कृते पुनः कर्तव्यमस्ति । कः पुनश्चोदनार्थः ।
यागस्य कर्तुः फलं, होमस्य कर्तुः फलमिति । कथं कृत्वा तदुच्यते ।
इह यंजेत, जुहुवादिति घातना क्रियोच्यते । प्रत्ययेन कर्ता । तयोः
कर्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
भूतः । अनुप्रयोगश्च कर्ममाधान्य एव भवति, पचति देवदत्त इति ।
तेन होतुर्थष्टुश्च फलमुच्यते । सकृद्भूतेन सकृदिष्टेन चासौ होता पृष्टा
च ज्ञातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । कृतार्थत्वादङ्गवत् ।
तद्यथा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनायाङ्गानि क्रियन्ते । सकृत्कृतैश्च
तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते, तद्वत् ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । काष्ठान्याहरेत्युक्तः सकृदाहरति,
न पुनः पुनः ॥ २३ ॥

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वादि-

धिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ सि०

अपि वा नैवं स्यात्, अस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च संप्रयोगे सकृदेवार्था
कर्मप्रयोगे वर्तेतेति । कथं तर्हि । यथाकामी प्रतीयेत । सकृदा बहुकृतो
वा । फलभूमार्थो बहुकृत्यः, संतुष्टः सकृत् । कृतः । अश्रुतित्वात् ।
नात्र यद्गुह्योर्तुर्थं फलं श्रूयते । यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह भूत
इति । तत्कर्मनिमित्तेषु नामपत्रेषु—पाचनी लावक इत्येवमादिषु ।
आरपात्रे तु न कर्ता, न क्रिया प्रधानतः । किं तर्हि । भावप्रधानमा-

२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

सकृदाहरति, असकृदप्युक्तः सकृदाहरति, नाऽऽहरति वा । अयेह
शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थ प्रवृत्तिः । तस्माच्छोकवदित्यष्टान्तः ॥ २६ ॥

(दृष्टार्थानामवधानादिक्रियायां प्रयोजननिष्पत्तिार्थन्तमभ्यासाधि-
करणम् ॥ १ ॥)

[५] क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षोऽनस्तन्निवृ-

त्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥ सि०

ग्रीहीतवदन्ति, तण्डुलान् पिनाष्टि, इत्येवमादीनां दृष्टप्रयोजनानां
क्रियाणामादण्डुलनिवृत्तेः प्रयोगः स्यात् । कुषः । एतासां प्रयोगे
प्रत्यक्षोऽर्थो निर्वर्त्यते । तण्डुलाः पिष्टानि च । तेष्वेह प्रयोजनं पुरो-
दाशस्य कार्यत्वात् । तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । पादि
सकृदेव मुसलस्योद्यमाननिपातने कृत्वोत्सृज्येत, उपलाया वा प्रकर्षणा-
पकर्षणे, यदेषां कार्यं तन्नैव निर्वर्त्येत । अत आसां चान्विर्वृत्त्याऽप-
वर्गः स्यात् । आतण्डुलनिवृत्तेरा च पिष्टनिवृत्तेरभ्यास इति ॥ २७ ॥

(अयनेऽदृष्टार्थस्य सर्वोपवाचघातस्यानभ्यासाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः

स्यात् ॥ २८ ॥ सि०

यत्र तु दृष्टं कार्यं न वर्तते । यथाऽसिचित्याम्, औदुम्बरमुल्लूखलं सर्वो-
पघस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यत्र तदुपदधातीति । तत्र तण्डुलनिवृत्त्या नास्ति
प्रयोजनम् । तण्डुलकार्यस्य पुरोदाशादेरचोदितत्वान् । तस्मात्तत्र सकृ-
त्क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः । येषां तु तण्डुलफल
एव मुसलस्योद्यमाननिपातन कर्मण्यवदन्तिशब्दः प्रवर्तते इत्युपनिषदेषा-
मातण्डुलनिवृत्तेरेवाभ्यासः मामोति । स तु मन्द एवाभ्युपगमः ।
यत्कारणम् । विनाऽपि तण्डुलेः प्रयोगो दृश्यते, फलापमवहन्ति, किण्व-
मवहन्तीति । न चासी गौणः प्रयोगः, विधेयाभावात् । अवयवमसि-
द्ध्या चावघातमावचन एव प्रतीयते । न च समुदायोऽर्थान्तरे मसिद्धः ।
तण्डुलध्यावारस्य तु मायो वृत्तेस्तत्र प्रयोगशाशुर्त्यम् । अतोऽयं व्या-
मोहः ॥ २८ ॥

२६ । २७ । २८ ।

(एकस्मिन् प्रयोगे प्रधानाद्यस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥ पू०

प्रधानादीन्पुदाहृत्य चिन्तयते । किं सकृत्प्रयोग एषामुदाधुनाभ्या-
सोऽपि फलं च इति । तत्र, धर्मभाषे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्या-
दित्यनेन न्यायेन सकृत्प्रयोगे भासे, एषमुच्यते—क्रतुवद्वाऽनुमानेना-
भ्यासे फलभूमा स्यात् ।

अभ्यासः कार्यः । कुतः । यतोऽभ्यासे फलभूमा स्यात् । कार्यं
प्रापते । अनुमानेन । किं तदनुमानम् । प्राग्द्वययोगः तत्रानोपकारो
नासीदूर्ध्वं ततो भवति । तेन विज्ञापते नूनमद्येन क्रियत इति ।
क्रियते चेत्पुनः पुनरपि करिष्यते । क्रतुवत् । तद्यथा कर्मसु सौर्षादिषु
फलं कर्मणा क्रियत इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वम् । एवमिहापि ॥ २९ ॥

सकृद्वा कारणकत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

सकृद्वाऽऽद्यं मयोक्तव्यं, नाऽऽवृत्त्या । कुतः । कारणकत्वात् ।
एकं कारणमङ्गनां प्रधानेष्वकारः । फः पुनरसी । येन प्रधानानि फलं
ददति । तद्येत्सकृत्प्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं जानाति प्रधानानि फलवन्तीति
पुनरङ्गस्याप्रयोगः । अप न कृतं, पुनरामप्रयोगः । येन सकृत्कृतेन
नोपकृतं स पुनः क्रियमाण उपकारिष्यतीति काऽऽद्या ॥ ३० ॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

यदि चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगस्ततः, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो
दूयन्ते, त्रयोदशमावास्यायामिति योऽयं नित्यवदं हुविपरिमाणातुवादः
स न स्यात् । स तावद्भवतां पाक्षिकः कल्पयेत्, तथाऽस्य रूपं बाध्येत् ।
तस्मादनभ्यासः ॥ ३१ ॥

फलस्याऽऽरम्भानिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात्फलान्वयत्वम् ॥ ३२ ॥

पञ्च क्रतुवदिति । युक्तं यः क्रतुप्रभ्यासः । फलस्याऽऽरम्भनिष्पत्तेः ।
कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते । आरम्भान्तरेणापरं निष्पद्यत इति ।

२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अङ्गस्य पुनरुक्तपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवत्तासंपादनम् । तच्चेत्सं-
कृतकृतेन कृतं न भूयः क्रियाऽस्तीति । एवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनुप-
न्यासः ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वाद्भासः स्यानर्थको यथा

भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्प्र-

धाने च क्रियार्थत्वादनियमः

स्यात् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं, सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यास इति । अत्र
द्रव्यः । अर्थवांस्त्वभ्यासोऽङ्गग्रामस्य । नानर्थकोऽभ्यासः । कथं कृत्वा ।
एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः । यथेकमेवार्थमभ्यस्यमानमप्यङ्गं करोति
ततोऽभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा - भोजनमेकस्मिन् कालेऽभ्यस्य-
मानमेकमेव फलं तृप्तिं करोतीति नाभ्यस्यते । अथेहार्थस्यापरिमाण-
त्वम् । इयन्तमुपकारं करोत्यङ्गमिति न ज्ञायते । ननु यावता प्रधानं
फलवद्भवति तावत्करोतीति गम्यते । सत्यमेवम् । किंतु प्रधाने क्रिया-
र्थत्वादनियमः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गम् । तच्च प्रधान-
फलमपरिमितम् । तदङ्गोपकारस्य भूयस्त्वे भूयो भविष्यति । अल्पत्वेऽ-
ल्पम् । अभ्यासे चासंग्रहं भूयानुपकारः स्यात्, कार्यत्वात्तस्य ।
तस्मादनियमः स्यात्, सकृद्वा पयोगाऽभ्यासो वेति ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

यच्चाहुतिसंख्या विरुध्यते इति । पृथक्त्वादुपकारस्याभ्यासे
न्यायभाष्ये योऽपमाहुतिसंख्यानुरादः, स विधितः स्यात्—आहुति-
विधीनभिभेदस्य, चतुर्दश पीर्णमास्यामाहुतिविषयस्य योदशमावास्याया-
मिति । नशांहुतिसंख्या युज्येते । आहुतिविधिसंख्यया तु लक्षणपोष-
यते ॥ ३४ ॥

३२ ॥ ३१ । ३४ ॥]

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगपच्छास्त्रा-

दफलत्याच्य कर्मणः स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥३५॥

अनभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्रयो-
गवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च । दर्शयत्वात्, सर्वस्य युगपच्छासनं,
अनेन कर्मणा साङ्गेन यजेतेति । सकृत्कृतैसाङ्गेस्त्वसाङ्गं जातमिति
न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । ननु प्रकारभूयस्त्वं भविष्यति । यदङ्गा-
न्यदष्टमुपकारं कुर्वन्स्त्वस्त्वभ्यासे, चकारभूयस्त्वमनुभाषेव । दष्टमेव
स्वर्षपङ्क्तानि कुर्वन्ति प्रधानसाङ्गवत्ताम् । सा चाभ्यासेऽपि तावत्ये-
षाङ्गवत्ता । सा चेह फलसंबन्धा, साङ्गेन यजेतेति, नाङ्गानि ।
अङ्गानि तत्संपादनेनार्थवन्ति ।

नन्वेतदयुक्तमिव । यदा हि प्रयाजाः, न तदा प्रधानयजिरपूर्व वा ।
यदा च यजिरपूर्व च, न तदा प्रयाजाः । तत्रैवमदृष्टरहिते समिदादि-
मात्रे सत्पङ्क्तवत्त्वं नास्ति, फल उपकारः । अपि च यदि यजिप्राथ-
मेवाङ्गेषु, नापूर्वफलमस्ति, ततः सोमाङ्गभूतानामिष्टिपशुघ्नानां चोदक
एव नास्ति । असति ह्यपूर्वं इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति । यजनेः
प्रज्ञात्वेतिकर्तव्यताकक्षादितिकर्तव्यता चोदको नास्तिद्विचेत् । तत्रैवानि

भाष्यः स्वर्गः, भावको यागः । इतिकर्तव्यता यागस्यानुग्रहं करोति, न फल-
साधिका । तस्याः फलं न श्रूयते । करणात्कर्ममिति । सत्पूर्वं, कारणस्य फलं
सापगतोऽन्वयस्यमनेतिकर्तव्यता महान्तमुपकारं करोति । तस्य महतोपकारेणानु-
गृहीतं महत्फलं करोति । अत्राऽऽह—सकृदितिकर्तव्यता । कुतः । भावनया करणे-
तिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । तत्र कर्म फले व्यापियते । इतिकर्तव्यता कारणमनुगृह्यती,
आकाङ्क्षिता । सकृत्कृत्या च निराकङ्क्षिता मानवा । द्वितीयादिप्रयोगः केनाऽऽ-
काङ्क्ष्यते । तस्मात्सकृत् ।

अत्र मन्यः । यदा प्रयाजा न तदा प्रधानयजिरपूर्व वा । यदा च यजिर-
पूर्व च, न तदा प्रयाजा इति । एतदयुक्तम् । फलम् । यस्मिन्नेव क्षणे स्वर्गो भवने
कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव कारणमपि भावकत्वेन व्यापियते । इतिकर्तव्यताऽपि तस्मि-
न्नेव कारणमनुगृह्यति । यद्यन्यस्मिन्क्षणे स्वर्गो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते, कारणमप्यन्य-

१ प्रजापतिकर्तव्यत्वात्—ग. । २ चोदयति—संशयित्वादिना । ३ आह—परिहारमाहेत्यर्थः ।
४ केनाऽऽकाङ्क्ष्यते इति—सकृत्कृतवत्त्वेति तत्रैव नतया कारणकारे फलं प्राप्तयानो लभ्ये स्तीति चेत् ।

दर्शनानि नोपपद्येरन् । तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः, न च समिष्ट्यैर्जुषि जुहोति, महृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति । तस्मादियमन्या व्याख्या ।

अनभ्यासो वाऽङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात् । एका प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च । तस्यैकत्वात्, सर्वस्याङ्गप्रधानकलापस्य युगपच्छासनम् । तत्र प्रधानानामनभ्यासः । कस्य हेतोः । सकृत्कृतैः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकायो यजेतेति । कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तल्लब्धमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । एवमङ्गेष्वपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमङ्गफलं तल्लब्धमिदानीमित्यवगन्तव्यम् । तथा च सत्यभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु फलभूयस्त्वं भविष्यतीति । तदयुक्तम् । दर्शपूर्णमासयोर्यत्फलं तद्भावनायामङ्गोपकार उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ । यद्यपूर्वं फलमङ्गैस्त्वाद्यैत, अङ्गफलमेव तत्स्वात् । न चाङ्गानि फलवन्ति । प्रधानानां स्वकार्यं साधयतामदृष्ट उपकारस्वैः क्रियते । सकृत्कृतैश्चासौ कृतः । तस्मान्नाङ्गावृत्तौ फलभूयस्त्वमस्ति ॥३५॥

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचना-

तल्लत्वस्य ॥ ३६ ॥

अभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कृतः । पितृपक्षे श्रूयते, सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति । तथाऽनुयाजे, सकृत्परिधीन् संपार्थीति । स्विष्टकृति च, उत्तरार्धात्सकृदवचतीति । तद्यद्यसकृदङ्गानां प्रयोगस्तव एवानि वचनान्युपपद्यन्ते । तस्मादभ्यासः ॥ ३६ ॥

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

स्मिन्भाषकं, तथा सति भाव्यभावकसंबन्ध एव न स्यात् । तस्माच्चौगपद्यं स्वर्गयागयोः । एवमेव कारणैतिकर्तव्यतयोः । तस्मादेषा तुल्यकाठता । न चावान्तरक्रियाः परस्योभिप्रेताः । मिलकाला अपि सत्यः प्रयाजादिक्रिया एवामिप्रेताः । तच्चवायुर्कं, स्वरूपाणां मिलनमिति ॥ ३५ ॥ [३६ ॥

१ शासनम् । प्रधानानां-क, घ. । २ न वाऽङ्गानि-क, घ. । ३ वित्तयते हि-मु. ।

अनभ्यासस्त्वङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु छेदनादिषु वचना-
त्सकृत्वस्यान्यत्राभ्यासो विज्ञायत इति । अत्र ब्रूयः । यद्यप्यनभ्यास-
स्तथाऽपि म्छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वम् । दर्शपूर्णमासयोः, असकृदा-
च्छिद्यं बहिर्भवतीति वचनात् । तत्प्रकृतित्वात्पितृपञ्चेऽप्यसकृत्प्राप्तम् ।
तथा प्राप्ते सकृत्त्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु त्रिः संमार्ग उक्तः । सोऽनु-
याजेषु पुनरावर्तते । तत्रापि त्रित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यम् । तथा,
द्विर्विधोऽवधतीत्यविशेषोक्ते स्विष्टकृत्यपि द्वित्वं प्राप्तम् । तत्र
सकृत्त्वं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सकृद्वचनात्प्रान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं
न्याय्य इति ॥ ३७ ॥

(कपिञ्जलाधिकरणम् । ८ ॥)

[८] बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥ पू०

वसन्ताय कपिञ्जलानां लभत इति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं तत्र
प्रयत्नत्वारः पञ्च वा, विकल्पेनाऽऽलम्ब्यव्याः, अथवा प्रथ एवेति । किं
प्राप्तम् । विकल्पेनाऽऽलम्ब्यव्याः । कस्मात् । सर्वप्राप्तेः । सर्व एते
संख्याविशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्याः । सर्वत्र प्रयो-
गौत् । न च समुच्चयेन संभवति । अक्षरत्वात् । तस्माद्विकल्पः ।
नन्वेवं सत्येकस्य शब्दरूपानेकार्थताऽऽगिहा भवति । न चैव न्याय्यः ।
उच्यते । सत्यमेवम् । आगत्याऽऽधीयते । येषां गत्याऽऽधीयते, सत्यां
गतां नाऽऽधीयते । अस्ति त्विदं गतिः, यत्प्रित्वं बहुवचनस्यार्थः
[८] स्यात् । तयोगाच्चतुरादिवि वृत्ते । सर्वेषु तेषु त्रित्वपत्तीति ।

नेतृशुक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात्तत्रत्वारो द्वाद्दश
इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत । द्वाद्दश इत्यस्य प्रयोगार्थः । चत्वार
इत्यस्य चत्वारः । तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न हि भवति
चत्वारस्तय इति । एवं सर्वत्र लक्षणया परिष्पानि । यथा न्यग्रोधः शेष-

मिति । त्रित्वं हि चतुष्पादीनि साहचर्याच्छक्योति लक्षयितुम् । सिध्यति । लक्षणा त्वाश्रिता भवति । किं क्रियताम् , अगत्याऽऽश्रीय-
ते । सत्यां गतौ नाऽऽश्रयितव्या । अस्ति चेयं गतिः, यद्बहुत्वं बहुवचन-
स्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् ।
यदि बहुत्वं विज्ञायेत, किं तद्बहुत्वमिति उच्यते । बहुत्वं—वृद्धिः, उपचयः,
आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा । वृंहितिरयं वृद्धयर्थः । तस्यौणादिकं
लकारः प्रत्ययाः, वृहेर्नलोपधेति । तस्य रूपं बह्विति । बहु—वृद्धम-
धिकमित्यर्थः । सर्वे चैते ज्यादयोऽधिकाः । तस्मात्सर्वे बहुशब्दाच्चाः ।

नन्वापोक्षिकमतेऽह्वधिकामिति । यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाऽबहु
भवति । सत्यमेवम् । यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तत्तदेवापेक्षयाऽबहु । तद्यथा,
उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते । न च ततोऽप्ये
उत्तरा देशा न सन्ति । अथ च निपतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहाति ।
एवं त्रिमभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते । न च ते ततः कदाचिदे-
प्यबहवः । कथं पुनर्ज्ञायते द्वित्वापेक्षं त्रिमभृतीनां बहुत्वापेति । उच्यते ।
अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति । यथा बलवान् देवदत्त इति न
हस्तिनं सिंहं वाऽपेक्ष्य भवति । किं तर्हि । समानजातीयान् पुरुषा-
नपेक्ष्य । एवं संख्याऽपि संख्यामेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धुमर्हति । तत्रै-
कत्वं तावन्नापेक्षते । द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात् । ज्यादिषु च सर्वेषु
दृश्यते । तेन विज्ञायते द्वित्वापेक्षामिति । तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते ।
कुतः । तद्भावे भावात्, तदभावेऽभावात् । तद्भावे त्रित्वादिषु भवति ।
तदभावे च द्वयोरेकस्मिन् न भवति । एवं बहुवचनामिति सामान्याऽ-
न्वया भवति । अभियुक्तवचनं च, बहुषु बहुवचनामिति । यदि त्रित्वं
बहुवचनस्यार्थः स्यात् । त्रिषु वचनमित्यैव ध्रूयात् । व्याघ्रशदसंज्ञेयात् ।

अथवा यत्रैकत्वद्वित्वे न स्तस्तत्रायं वर्तते । एतस्मिन्पक्षे सामान्यवचनोऽयम् ।

१ त्वाश्रीयते—ग. । २ विज्ञायते—क. ख. । ३ मित्युच्यते—क. ख. । ४ न तदेव—क.
ख. । ५ ते कदाचिदबहवः—क. ख. । ६ अपेक्ष्यते—ग. । ७ वाऽभावात्—ग. । ८ पा० पू०
(१—४—२१) । ९ तद्भावात्—क. ख. । १० सामान्यवचन इति—पूर्वस्मिन् पक्षे बहुवचनस्य
तावार्थत्वापत्तेस्तत्र विहारार्थं द्वित्वाधिक्यकथं सामान्यं निमित्तोक्तत्वं द्वित्वाधिक्यं कथं सामान्यं
होकारो युक्त इति भावः ।

तस्माद्द्वित्वमपेक्ष्यते बहवः । अतोऽवस्थितं ऋषादीनां बहुत्वम् । एवं च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चिन्नल-
णया प्रयोगः ।

अथोच्यते । त्रिषु निरुपपदं मयुज्यते । चतुरादिषु तु सोपपदम् ।
चत्वारो ब्राह्मणा इति । तच्च मिथ्या । त्रिष्वपि सोपपदं मयुज्यते ।
यथा, त्रयो लोकास्त्रयो वेदा इति । यदि च निरुपपदं त्रित्वं प्रत्याय-
येत्ततो, वसन्ताय कपिञ्जलानित्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्तत ।
यथाऽत्रैव न विचार्यते—किं कपिञ्जला आलम्ब्यया उत मयूराः,
कपोता वेति । तत्कस्य हेतोः । यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः
कपोता वा वाच्याः । इहापि यदि बहुवचनस्य त्रित्वमेव वाच्यं स्यात्मे-
तराः संख्याः, पूर्वत्र द्विचार एवायं न स्यात् ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

अथोच्येत । दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु, चत्वारो ब्राह्मणा
इति । ततो विचार इति ॥ ३९ ॥

तथेह ॥ ४० ॥

इहापि कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान्
कपोत उच्यते कपिञ्जलोऽयं न कपोत इति । तथाऽत्रो मयूरः, कपि-
ञ्जलोऽयं न मयूर इति ॥ ४० ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥

आह । भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः मयुज्यते । न च भाक्ते
प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति ॥ ४१ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

इतरस्मिन्नापि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया मयुज्यत इत्युक्तम् ।
न च लक्षणामयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च प्रातिपदिकार्थस्य
या संख्या सा वचनेनाभिधीयते । यथा ब्राह्मणा इति । प्रातिपदि-
कार्थ एव या, यथा द्वावेक इति । न च भिन्नं प्रातिपदिकस्यार्थः, न

वैतसंख्या इति । तस्माच्चत्वार इति बहुवचनं न माप्नोति । अयो-
च्यते । अस्ति चतुर्ष्वयवभूतं त्रित्वं, तदपेक्षं बहुवचनमिति । द्वित्व-
पापि तत्रास्ति, एकत्वं च । कामर्मनेनैव हेतुना द्विवचनपेक्षैवचनं चो-
त्पद्येत । तस्मान्न त्रित्वयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः । बहुत्वादेव
तेषां बहुवचनम् । अतः सर्वे व्यादयः परार्थपर्यन्ताः बहुवचन-
स्वार्थाः । सर्वे चेदर्थः, कपिञ्जलानालंमेत, इति सर्वे माप्यन्ते । तस्मा-
द्विकल्पः ॥ ४२ ॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥ सि०

प्रथमं वा बहुत्वं त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् । न हि कधि-
श्चतुर उपादानो न औनुपादत्ते । यत्कारणम् । अनुगताच्चवधतुर्थम् ।
त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः । बहुनालमेतेति ध्रुतम् । आलम्ब्यथाश्र-
यह्वः । एवं सति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च पयाध्रुतानुपा-
दाने किञ्चिदन्वत्कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्ततोऽतिक्रमः । न तदस्ति ।
तस्मात्त्रित्वं नियम्येत । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यतीति । नैत-
दास्ति । यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते, तेषां कधिष्ठपुः कधिद् गुरुः ।
तत्र गुरोः कल्पस्वानुष्ठानाम्नातसामर्थ्यात्तदनुष्ठानात्फलभूयस्त्वमनुमी-
यते । यथा, एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति । इह
तु एक एव कल्पो बहुनापालम्बः । स त्रिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः ।
अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पप्रातिष्ठेत तस्य फलभूयस्त्वं न भवि-
शुपर्हति ॥ ४३ ॥

श्रुत्यर्थोविशेषात् ॥ ४४ ॥

४२ ॥]

अनेन तु नियमः । प्रकृतं रिषं लोके । यथा न्यमोपनते स्थानश्रमिति प्रथमं
एव न्यमोपेऽनतिष्ठते, एवंमिहापि ॥ ४३ ॥

१ साः संख्या इति—क. । २ अनेनैव बहुवचनं—च. घ. सु. । ३ अतिक्रम्य वर्तते—ग. ।
४ अतिष्ठते—ग. । ५ इदं च गुरु शीलेच्छे केतलभूयस्त्वे, काञ्चरीति इतिमु शिवुलकेषु च लोप-
श्रयते । अतो अत्रैवकारणमनेनैव तस्मादेति भाति । ६ यथास्मान् तु न्यमोऽन बहुवचनस्य
नियमनियम-विभक्तिसि विज्ञा-उपाद-अनेन शिरी । ७ प्रुतिरिदम्—स्वभावेऽनं लोके,
एतन्मिहापि—अनेन भातः । ८ एतन्मिहापि—अनेन भातः । ९ एतन्मिहापि—अनेन
बहुवचनस्य त्रये, एतन्मिहापि—अनेन भातः । १० एतन्मिहापि—अनेन भातः । ११ एतन्मिहापि—अनेन
विभक्तिरिति एतन्मिहापि—अनेन भातः ।

यथा, पशुमालभेवेति श्रुते यो महान्तं महाघ्नं वा पशुमालभेत, न तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रामेत्स यदि तावद्वैदिकेष्वपि हिंसासु प्रत्यवापस्ततः प्रत्यवेयात् । अथाप्रत्यवापस्तथाऽपि शिष्टविगर्हणं च लभेत । कृते श्रुत्यर्थे मांसीयन् पशून् हन्तीति । तस्मात्प्रयाः कपिशुला आरब्धव्याः ॥ ४४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

अन्यांशोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथा न्याय उपदिष्टः । यथा, कृष्णा यास्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषामैन्द्रामो दशम इति । यदि च त्रय एते त्रिका एवं नियोगत ऐन्द्रामो दशमः संप्रयते । इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मादापि त्रित्वनियमः ॥ ४५ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४६ ॥

प्रकृत्याऽग्नीषोमीयेणैकत्वं प्राप्यते तस्याऽऽसत्तिर्भविष्यति त्रित्व उपादीयमाने । इतरथा विप्रकर्षः स्यात् । इदं चापि लिङ्गम् । गृहमेधीये श्रूयते, ओदनानुद्धरतीति । तत्र मध्यमस्येति त्रयाणो निष्पपदं भवति । अन्यत्र सोपपदं, पञ्चानां मध्यमा, अष्टानां मध्यम इति ॥ ४६ ॥

(उत्तरागोदोहाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४७ ॥ पू०

सैनारथे दोहनं प्रकृत्य श्रूयते, चागपतास्तिस्रो दोहयित्वा विष्टृष्ट-
षागनन्वारभ्योत्तरा (दोहयतीति । कियं विष्टिरनुवाद इति । किं
मासम् । अपूर्वत्वाद्भिधिरिति । अनुवादो घनर्षकः स्यादिति प्राप्त
उच्यते ॥ ४७ ॥)

[४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

१ त्रित्वं—ग. । २ वैदिकीयु—घ. ख. । ३ तदमात्रित्वं—क. छ. । ४ सान्नाय्य—ग. ।
५ (दोहयतीति । तत्र विपर्यये, किं तिस्रो दोहयितव्या उत यावत्स्वमिति । कर्षं धेदुः । उत्तरासु
विष्टृष्टवादात्तद्व्याप्तम् । किं मासम् । तिस्रो दोहयितव्या इति । बहुवचनभुजेः । तिस्रुषु मधुतल-
भात् । तदुक्तं—प्रथमं वा नियम्येतेति । २० हि चतस्रो दोहयति दोहयतीति त्रिषु । तदनु-
भात् । तिस्रुषु बहुत्वयोगाकृते च श्रूयते चतुरादिषु रूपेण नास्ति । न च पञ्चमदत्तं कार्त्त-
मुक्तम् । अपि च, उत्तरा दोहयतीति श्रुतिः । विष्टृष्टवागिति चात्रयं स्यात् । तस्मात्तिस्रो दोह-
यितव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते द्वयः ॥ ४७ ॥) ग. ।

यावत्सर्वं वाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४८ ॥ सि०

अनुवादः स्यात् । नार्यं विधिः, उत्तरा दोहयतीति । अन्योऽत्र विधिः, विसृष्टवागनन्वारभ्येति । यद्येपोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्ये-
त । उत्तरा दोहयति, ताश्चानन्वाळभ्येति ॥ ४८ ॥

अथ कुतः प्राप्तेऽनुवादः—

साकल्यविधानात् ॥ ४९ ॥

साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानाम् । नास्यैतां रात्रिं पय-
साऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्निति । ननु कुमाराणां
पयोदानप्रतिषेधोऽयम् । न हि पयःप्रतिषेधे किञ्चिद् दृष्टमस्ति ।
अदृष्टं कल्पयितव्यम् । नन्वितरत्रापि लक्षणाऽऽश्रयणीया । वादपूर्वा
अदृष्टार्थाच्छब्दवृत्तिर्लघीयसीति । तस्मात्साकल्यविधिर्गवां पयःप्रति-
षेधेनार्यं लक्षणया । ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥ ४९ ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥ ५० ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति चः मन्त्रस्य सर्वासु दुग्धमानास्व-
पाक्षिकत्वं भविष्यति । बहुत्वं च शक्यपेक्षम् ॥ ५० ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवयवागूनियमः ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रे च श्रूयते, नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
यथाऽन्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्पस्यै देवतायै दद्यात्सादृक् तत्स्यात्,
यवाग्वा जुहुयादिति । सर्वस्म पयसः सांनान्पार्यतां दर्शयति ॥ ५१ ॥

तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५२ ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयो-

गात् ॥ ५३ ॥

वत्सेभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुराऽऽप्यायन्ते । अथैतर्हि
देवेभ्य एवैता आप्याययन्तीति, सर्वप्राप्तेरेतद्विद्मः । फयम् । या
वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुराऽऽप्याययन्ते ता एतर्हि देवेभ्य आप्यायय-

न्तीत्याह । सर्वाथ वा वत्सेभ्यश्च मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्यायन्ते । तस्मात्स-
र्वमाप्तेरेतद्विज्ञम् । अतो यावत्स्वमुत्तराणु दीदनं स्यात् ॥ ५३ ॥

(दर्शपूर्णमासादिषु तन्त्रेणाऽऽपाराधनानुष्ठानाधिकारणम् ॥ १० ॥)

[१०] प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५४ ॥ ५०

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याप्रेयादीनि । तेषामङ्गान्यापारादीनि ।
तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः, अथ-
वा सर्वेषां तन्त्रेणेति । अथ तत्र किं वृत्तं, ऋतुवचानुमानेनाभ्यासे
फलभूया स्यादिति । तत्र कृत्स्नौ दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता ।
इह तु वत्तमघानं प्रति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् । प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां
तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ।

अङ्गानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्—क्रियाभेदः । तस्य तस्य प्रधानस्य
भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । कुतः । प्रधानकर्मार्यत्वात् । प्रधानार्थत्वादि-
त्यर्थः । प्रधानार्थेन ह्यङ्गान्युपदिश्यन्ते । अङ्गवन्ति प्रधानानि फलं
स्युरिति । अङ्गसंबन्धे च प्रधानानां सहत्वं न विवक्ष्यते । न हि तत्र
प्रधानानि विधीयन्ते । किं तर्हि । अङ्गानि । न चाविधीयमानस्वा-
र्थस्य गुणो विवक्षितो भवति । यथा, ग्रहं समार्ष्टीत्येकत्वम् । एवं
चेदेकैकस्य प्रधानस्वाङ्गैः संबन्धः कर्तव्यः । तानि यदि सकृत्किये-
रन्, न विभागेन संबध्येरन् । यथा प्रायणीयोर्दयनीययोरेकांशशिष्याः
समस्तैश्च संबन्धः कर्तव्य इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र । तस्मा-
त्प्रतिप्रधानमङ्गभेदः ॥ ५४ ॥

१३ ॥]

भाषनेपेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णी संबन्धत इत्युक्तम् । इदानीं तु विचार्यते,
किमाग्नेयादीनां तन्त्रेणैतिकर्तव्यतोपकरोत्युत भेदेनेति । भेदेनेति ब्रूमः । कथम् ।
आग्नेयादीनां सर्वेषामितिकर्तव्यतोपकरोति । उपकारवेद्यायां च प्रधानभूतानां तेषां
साहित्यमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्येति ॥ १४ ॥

क्रमकोपश्च यौगपये स्यात् ॥ ५५ ॥

प्रधानानि च क्रमवन्ति । तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्तव्यानि । तत्र यदि तन्मङ्गलानि स्युः, ततोऽकृत्वाऽऽश्रेयं साङ्गमशीपोमीयः प्रकान्तः स्यात् । तथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदस्ततः साङ्गमाग्नेयमपवृज्याशीपोमीयः साङ्गः प्रकान्तः क्रियत् इति नास्ति क्रमकोपः । अपर आह । यदि तन्त्रं भवेद्युस्ङ्गानि ततो यावत्तनूनपादाग्नेयस्योपकरोति तावत्समिधाऽशीपोमीयस्योपकर्तव्यम् । स एव उपकारक्रमकोपः । अपि चाङ्गारापोरनादीनि संस्पर्शादीनि मतिप्रधानं भिद्यन्ते । तैश्चाऽऽयारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥ ५५ ॥

तुल्यानां तु यौगपयमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषा-
ग्रहणात् ॥ ५६ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजग्राह । न चैव पक्षः शेषान्, भेद इति । किं तर्हि । यौगपथं, सकृन्मथोगः स्यात् । सकृदेव प्रपुक्तान्यङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्धुगपत्संबध्यन्ते । तुल्यानामेकशब्दोपदिष्टानां चैदमर्थ्यं मति विशेषाग्रहणात् । इमानि कर्तृतो देवतः फालतश्च तुल्यानि । दर्शपूर्णमासयोर्पञ्चक्रत्वोद्यत्वारः ऋत्विजः । सर्वे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्या यजे-
वेति । प्रधानैश्च सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वं बध्यति, अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरदित्यत्र । एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । क्रियतः । अत्र-
स्तेषां फले संभूषकारित्वम् । तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्छिकीर्षा,
नैकतः । सर्वैश्चिकीर्षया त्वाघारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्तादीनां न गृह्यते विशेषः, फलैवानि, आग्नेयस्पाशीपोमीयस्य वेति । सर्वेषां च युज्यन्ते । तस्मात्सर्वाणामि भवन्ति । तस्मादनादृष्टिः ॥ ५६ ॥

११ ॥]

एकदेशकात्कर्तृत्वं बध्यन्त्यङ्गप्रधानानाम् । तेनागृह्यमाणविशेषात्प्रधानकृदेव प्रपुष्टोपकरोतीति । तस्मात्तन्मङ्गलानामनुष्ठानम् ॥ ५६ ॥

ऐकार्ध्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५७ ॥

यच्च, क्रमकोपक्ष यौगपथे स्यादिति । तत्र द्रूमः । ऐकार्ध्यादव्य-
वायः स्यात् । न क्रमकोपः । कुवः । ऐकार्ध्यात् । संभूयकारिण्ये-
तानीत्युक्तम् । तेषां सह क्रिया, नैकेशः । न हि तत्रैकेन कृतेन काश्चे-
दर्थाः । एकसंघन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात् । तस्मान्न तेषां प्रयोगे
क्रमः । कुतः क्रमकोप इति । यद्योपकारे क्रमकोप इति । तथापि
नाऽऽधारः कृतमात्र एव प्रधानेषूपकरोति । यत्कारणम् । तस्मिन् काले
प्रधानान्येव न सन्ति । यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि सदा तज्ज्ञान्या-
पूर्वाणि संभूय प्रधानेषूपकुर्वन्ति । अङ्गानामपि हि संभूयकारिस्व-
मुक्तम्, अयैर्हैकार्ध्यादिकैककर्णमिति । तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रम-
कोपः ॥ ५७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५८ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं भवति, यथा न्याय उपादिष्ट इति कामुकायन
आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत् । चतुर्दश शौर्णभास्यामाहुतयो
हृयन्ते, त्रयोदशभावास्यायामिति । यथावृत्तिः स्यान्न त्रयोदश चतु-
र्दश वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ५८ ॥

यच्च संस्पर्शवदारादुपकारिणामप्यावृत्तिरास्तिवति । तत्र द्रूमः—

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्तस्कारस्य

तदर्थत्वात् ॥ ५९ ॥

स हि न्यायः संभूयकारिणां सहाक्रियेति । सन्न्यायेन सर्वत्रैव
सहाक्रिया । अशक्तेस्तु धर्मसंस्पर्शैवानुपूर्व्यं स्यात्, भेदेन क्रिया । न
श्रवणत, एकस्याङ्गारापोदनेन सर्वेषां पाठः कर्तुम् । न चैकरिपन् पुरो-
दान्ने प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति । संस्कारस्य तदर्थत्वान् । संस्कारोऽप्यं
पाकार्यो विधीयते । तस एव मत्प्रसौवकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः
स्यात् । अन्यथा याग एव न संवर्तेत् ॥ ५९ ॥

[५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ नैकेशः—ग. । २ सज्ज्ञान्यापूर्वाणि—क. स. । ३ (अ० ११ पा० १ अ० १ सू० १) ।

४ चान्यार्थदर्शनमपि—ग. । ५ यत्—ग. । ६ सहाक्रियेति सर्वत्रैव । सहाक्रियाद्यन्तेषु—क. स. ।

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ६० ॥

असंसृष्टोऽप्याघारादिः प्रतिप्रधानमावर्तते । कुतः । तादर्थ्यात् । यस्य समीपे कृतस्तदर्थ इति गम्यते विशेषः । आघारादीन्याज्व-
भागान्तान्पाश्रेयस्य, स्विष्टकृदादीन्पश्विषोमीपस्येति गृहमाणे विशेषे
भेदः । तस्माद्गुपांशुयाजादीनां समीपे प्रागाघारादीनि, ऊर्ध्वं स्विष्ट-
कृदादीनि कर्तव्यानि । एवं च संस्पर्शभिरितरेषामवैलक्षण्यं भविष्य-
ति ॥ ६० ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६१ ॥

यदुक्तं यस्य संनिधौ प्रयुक्तानि तस्येमातीति गृह्यते विशेषः । तस्मा-
दावृत्तिरिति नैतद्युक्तम् । विभवात् । कुतः । विभविष्यन्त्येतान्येकस्या-
पि संनिधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तुम् । प्रदीपवत् । तद्यथा—प्रदीप
एकास्मिन् प्रदेशे भ्रुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य संनिधौ प्रज्वलितः
सर्वेषामुपकारं करोतीति । तस्मादनावृत्तिः ॥ ६१ ॥

अर्थात्तु लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६२ ॥

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कुत इति स तावदुच्यते । यदुपवर्णितं
प्रदीपवदिति । तदयुक्तम् । अर्थात्तु लोके प्रदीपस्य सकृदसकृदा क्रिया ।
यदि सकृत्कृतः सर्वं प्रकाशयति सकृत्क्रियते, अथ न प्रकाशयति
ततोऽसकृत् । ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम् । अथैव विधित उपकारोऽ-
नुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण । न चास्ति विशानमस्योपकरो-
तीति । संनिधानाद्विशेषप्रदणान्द्रम्यते, यस्य संनिधौ प्रयुक्तस्तस्यो-
पकरोतीति । तस्मादावृत्तिः ॥ ६२ ॥

सृष्टदिग्वां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६३ ॥

अथ यदुक्तं सृष्टदिग्वां कामुकायन आचार्यो मेने, षतुर्दश प्रयो-
धेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधादिति । तस्य का परिहारः । आभाषान्तं
सूत्रम् ॥ ६३ ॥

६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वादसंख्यदिङ्धा श्रुतिव्यतिक्रमः

स्यात् ॥ ६४ ॥

विधीयत इत्यङ्गं विधिशब्देनोच्यते । अङ्गस्येतरार्थत्वात् । यदे-
तस्तिस्थं यत्संनिधौ यत्कृतं तदर्थमेव तदिति, तदाऽऽहृत्याऽङ्गानां प्रयोगः ।
तत्र चतुर्दश त्रयोदशेऽप्याहुतिसंख्या नोपपद्यते । आहुतिविधयस्तु
चतुर्दश त्रयोदश । तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते । चतुर्दश पौर्णमा-
स्यामाहुतिविधयः । त्रयोदशमावास्यायामिति । नैवत्संख्याविधानम् ।
प्रथमेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात् । अनुवादस्त्वयम् । अनुवादश्च लक्ष-
णयोपपद्यते । विदितस्य स भवति । आहुतिविधीनां चैवं संख्या
विहिता, नाऽऽहुतीनाम् । तस्मात्तेषामनुवादः ॥ ६४ ॥

विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं चादरायणः ॥६५॥

तन्त्रेण प्रयोगं चादरायणो मन्यते स्म । कुतः । प्रकरणाविभागात् ।
सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया, संभूयकारित्वादिरप्युक्तम् ।
तत्रेदमर्थ्य मति न शक्यते विशेषः । यत्तु संनिधिप्रयोगेण विशेषग्रहण-
मुक्तं, तदप्युक्तम् । किं कारणम् । विशेषो यः संनिधिक्रमः स प्रकर-
णेन धार्यते । विधिवत् । यथा विधौ तुल्यत्वात्प्रकरणस्य सर्वाया-
न्यङ्गानि निज्ञापन्ते, न यस्य संनिधौ तदर्थाणि । क्रमस्य प्रकरणेन
वाधितत्वात् । अपि चैकेन संनिधानविशेषो हो हेतुः । यदाऽपि सर्वायाः,
तदाऽप्येकस्य कस्यचिद्वचनं संनिधौ कर्तव्याः । तस्मात्त विशेषः
संनिधेरेकान्तवः शक्योऽवधारयितुम् । अतस्तन्त्रेण प्रयोगः । चादरा-
यणग्रहणं कीर्त्यते, नैकीयमवधार्यम् । ६५ ॥

६४ ॥ ६५ ॥

१ सश्रुदिङ्धा श्रुति—श्री क. घ. । २ 'अपि चैकेन संनिधानविशेषो हेतुः' इत्येवं
प्रत्य काशीमुद्रितपुस्तके सूत्रपाठके संयोग्य प्रकृतित् । परंतु श्रीरङ्गके पुस्तके चाप्रदं पि-
कादिमुद्रितपुस्तकेषु चानुपलम्भात्तत्र प्रत्य एवार्थं स्यादिति तथैव प्रकृतित् । यदि सूत्रमेवैत-
त्स्यात्तदा पूर्वसूत्रस्यैव दरायणपदव्याख्यानेतत्सूत्रव्याख्यानान्ते किंमन्तव्यमिति स्यात् । अतो
भाष्यमेवेत्यादिति गानि तदत्र पुनिय सूत्रमाजीवयन्तु । ३ तन्त्रशौच्य-प. ।

कचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६६ ॥

नैतद्युक्तं, सकृत्क्रियेति । कुतः । कचित्सहस्वमाहृत्य विधीयते ।
सहावघ्नन्ति, सह पिपन्ति । तदनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तायां परिसंख्यार्थ
भवति । इहैव सहस्वं नान्यत्रेत्युच्यते ॥ ६६ ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६७ ॥

न तत्र परिसंख्या युज्यते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थं
भवति । न चेह सहस्वं प्राप्तम् । कुतः । भेदेन निर्वापस्य चोदितत्वात् ।
आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वापस्तुक्तः । तयोर्भेदेनैवावहृन्ननपेपणे
प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहस्वम् । तस्मान्न कचित्सहस्वविधाना-
दन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञाप्येतेति ॥ ६७ ॥

(आग्नेयद्वयस्याऽऽवृत्त्या प्रदानानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] व्धारुणातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणवि-
शेषाणाम् ॥ ६८ ॥ पू०

कचिच्छ्रूयते, आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं यभ्रुम्, आग्नेयं
कृष्णग्रीवं पुरोघायां स्पर्धमान इति । तत्र विचार्यते । किं कृष्णग्रीवस्य
प्रथमस्य तृतीयस्य च सह प्रदानं कर्तव्यम्, अथवा भेदेनेति । किं
प्राप्तम् । व्धारुणातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् । व्धारुणातं
प्रयोगे यौगपद्यमिति । तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्यादिति ।
इह तु कृष्णग्रीवोरेकदेशतत्वात्सह प्रयोगे क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः ।
सहक्रिया चैकफलत्वात्प्राप्ता । तस्मात्सहप्रदानम् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात्स्याद्विशिष्टानां

विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६९ ॥ सि०

भेदस्तु प्रदानस्य युक्तो न तत्रता । कुतः । कालभेदात् । कथं
कालभेदः । चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया व्यवहिते कृष्णग्रीव-
चोदने । तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात्सौम्यस्य प्रयोगः प्राप्तः, एक-

६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

स्पोचरत्र । तयोर्धदि सह प्रदानं क्रियेत क्रम उपरध्वेनान्यतरस्य ।
पुरस्तात्क्रियायामुत्तरस्य उपरिष्ठात्पूर्वस्य । तस्माद्धेदेन प्रयोगः । १९॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७० ॥

अभितः सौम्यमात्रेण भवत इति ॥ ७० ॥

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७१ ॥

अथ विध्यामिप्रायं कल्प्येत । अत्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थः परि-
गृहीतः स्यात् । तस्मात्प्रदानभेदः ॥ ७१ ॥

इति श्रीशघरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ।

अथैकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] एकदेशकालकर्तृत्वं मुरुधानामेकशब्दो-
पदेशात् ॥ १ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरामेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्तारः, समे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत, अमावास्याया-
ममावास्यायां यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्धत्तकृत्योश्चत्वार ऋत्विज इति ।
तथा चानुर्मास्ये, मार्चानप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवं यजेत,
चानुर्मास्यानां यज्ञकृतूनां पञ्चत्विज इति । तत्र विचार्यते, किमाग्ने-
यादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्तारः, अथवा भेदेनेति । तत्र एता-

१९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥:]

इति श्रीभट्टकृपारिलविरचिताया मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दृष्टीकाया-
मेकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

किमाग्नेयोऽग्नीषोमीयादिनिरवेसो देशादिभिः संवत्पत्राग्नीषोमीयादिस हेत इति ।
अत्र पूर्वः पक्षः । आग्नेयादयः प्रज्ञाताः । तानन्य देशादयोऽप्रज्ञाता विधीयन्ते ।

१ भेद एवेति—ध० सु० । २ पुत्रेपक्ष—य० । ३ प्रज्ञाता इति—‘यदाग्नेयोऽष्टाकारोऽग्नावा-
स्यायां पौर्णमास्यां चाच्छुनो भवति’ इत्यादिभिर्वाक्यैः प्रतीयते चेप । ४ विधीयन्ते इति—
‘एते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इत्यादिभिर्वाक्यैरिति चेप ।

वर्जः परीक्ष्यम् । किं चोदनाविधिषेया देशादयोऽपि, यदाग्नेयोऽष्टाक-
कपाल इत्येवमादय आग्नेयादिचोदनाविधयः, तेषामग्ने समादिविधयः
शेषाः । आग्नेयोऽष्टाकपालः सैमे भवति, एवं सर्वत्र । अथवा मयो-
गाङ्गं देशादयः । स एवामाग्नेयादीनां मयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्ग-
मिति । किंचातः । यदि मयोगाङ्गं ततस्तन्त्रम् । अयं चोदनाविधिषे-
यास्ततो भेदेनेति । किं प्राप्तम् । एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां सन्त्र-
मित्येषा प्रतिज्ञा । तत एव तावद्दर्शयन्ति, मयोगाङ्गं देशादय इति ।
कृतः । न तावद्वते देशकालकर्तृभ्यः मयोगो भवति । यद्य येन विना
न भवति तत्तदङ्गमित्यवगम्यते । तस्मात्प्रयोगाङ्गं देशादयः । यदा

तेषां चोद्दिश्यमानानामितिकर्तृत्वतया संबन्धः । तस्मिन्श्चाऽऽग्नेयोऽग्नीषोमीयादिनिर-
पेक्ष इतिकर्तृत्वतया संबन्धते । तस्माद्देशकालकर्तृत्वादितिकर्तृत्वता चाग्नीषोमीयादि-
निरपेक्षस्यैवाऽऽग्नेयस्य न्याय्येति तिकर्तृत्वताया आवृत्तिः ।

अत्र चोद्यते । यथाग्नेयमन्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वाऽग्नीषोमीय आरभ्यते
तदैतयोर्थः फलं प्रतीतरेतरयोगः सोऽत्यन्तं बाधितः स्यात् । यथा सौर्ये, आग्नेयेनेत-
रेतरयोगाङ्गान्नास्ति, एवमिहापि प्रसज्यते । तस्माद्यदि तन्त्रेणेतिकर्तृत्वता क्रियते,
एवमितरेतरयोगः संपादितो भवति नान्यथा ।

उच्यते । इतरेतरयोगादयमर्थो लभ्यते । एकेनाप्यक्रियमाणेन योगेन फलं न
प्राप्यते । तस्मादेकैकरथं क्रियमाणेन कृत्स्नेतिकर्तृत्वतरेतरयोगं न वाच्यते ।

सिद्धान्तसङ्घ-यदप्ययं कालः वारकाविमक्षियुक्तः ध्रुवरे, तथाऽप्यनुपादेयः ।
अवश्यं च क्रियया सहास्य संबन्धः वरणीयः । तस्मिन्श्चानुपादेयं फलं प्रति
योगा उपादीयन्ते । तस्मादितरेतरयोगादि विरासिदम् । वरणीविमक्षियेति कर्तृ-
त्वतया विना नोपपद्यते । तस्मादितरेतरयुक्तान्तरो यथाः पौर्णमास्यं सेतिकर्तृ-
त्वतावा विधीयन्ते । एवमग्यारयाद्यामपि । एवं च चार्थोऽन्यत्र विहितो भवति ।
तत्र श्रुतिरनुगृहीता । इतरथा चातुः परमिमुखापेनेति । ज्ञं देनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

१ एतावत्तु—घ. । २ देशादय—घ. । ३ एवं—घ. सु. । ४ वरणीय—घ. । ५ इति कर्तृ-
त्वतावा इति—अन्वाधानादिक्रिया अपादितरेतरत्वतावा इत्यर्थः । ६ तथा ब्राह्मणानामपि प्रपावकाल-
त्वादि लिख्यतीत्याह—एतेरेतरादिना । ७ पुनरेति—ननु अत्रैतत्त्वः । ८ परममिति—एवमे-
वान्वार्यमित्यर्थः ।

प्रयोगाद्वा तदा तन्प्रभावः । वस्मात् । एकशब्दोपदेशात् । दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इत्येकशब्दोपदेशादेकं फलम् । एकफलत्वा-
त्सहप्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषो देशादीनामैदमर्थ्यं प्रति ।

कर्तारस्तु सेतिकर्तव्यताके प्रयोगे विज्ञाते क्रियमेनं करिष्यतीत्येतस्यामवस्थायां यजमाने
प्राप्ते वचनादध्वर्वाद्यो विधीयन्ते । तस्माद्यथेकमितरेतरनिरपेक्षं करोति, तथा सति
देशं प्रति विधीयमानानामितरेतरयोगो बाधितः स्यात् । कालेऽपि । अङ्घ्रिबिना करण-
विभक्तिर्बाधिता स्यात् । तस्माद्बचनात्तन्प्रता ।

ननु ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इत्यनेन कालविधानं न क्रियते । उत्पत्ति-
वाक्येनाऽऽग्नेयादीनां कालस्य प्राप्तत्वात् । फलसंबन्धोऽपि न क्रियते । दर्शपूर्ण-
मासवाक्येन प्राप्तत्वात् । अपि च फलसंबन्धाशङ्काऽपि नास्ति । फलध्रवणात् ।

उच्यते । एतेन वाक्येन विना, एकैकस्येतिकर्तव्यतया काण्डमार्बर्तेत । सति
त्वस्मिन्वाक्ये ये यागा उपपन्नास्ते वरणाविभक्तिसंयुक्ताः फले विधीयन्ते । करण-
विभक्तिश्चेतिकर्तव्यतामन्तरेण न संभवति । उपादीयमानत्वात्साहित्यविषया । तस्मा-
द्यथेकं कृद्येतिवर्तव्यताकां क्रियेत यत्तस्मात्साहित्यमवगतं तद्वाच्येत । तेनेतिकर्तव्यता
प्रति साहित्यं क्रियते । तस्माद्नेन वाक्येनेतिकर्तव्यता तन्प्रेण भवतीत्यमर्थः क्रियते
श्रयाणां यागानाम् ।

अयं भवतोऽर्थो विवक्षितः । अयं च वाक्यान्तरेण छम्यत एव । ' समे दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यनेन वाक्येनेतेतरयुक्ताः सेतिकर्तव्यताकां देशं प्रति
विधीयन्ते । विधीयमानानां च साहित्यं विवक्षितम् । यदेतिकर्तव्यताऽऽवर्तेत, तत्र
साहित्यमवगतं तद्वाच्येत । तस्मादस्मिन्वाक्ये सति ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत ' इत्यनुवाद एव ।

१ ननु देशकालयोरुपादेयत्वात्तदुद्देशेनोपादीयमानानां यागानामितरेतरयोगस्य तन्प्राप्ति-
मानावगतस्य विवक्षितत्वेऽपि कर्तृणामुपादेयत्वायागोद्देशेनेन कर्तृविधानादुद्देश्यमानानां च याग-
[तामितरेतरयोगस्याविबक्षितत्वात् ' दर्शपूर्णमासयोद्यत्वार ऋषिजः ' इति कर्तृविधौ तुलायाया
अध्रवणाच्च कथं साक्षात् साहित्यानां च कर्तृतन्त्रता सिद्धताति चेत्तत्राऽऽ-कर्तारस्त्विति १ प्रयोगे
नियुज्यन्ते । ४ ए०-ध. सु. १ । १ कथमिति-एलहायो नि. ४८४यो वेत्यर्थः । ४ प्रश्न इति-
' शास्त्रफलं प्रयोक्तुं तद्व्युत्पत्त्यात्तस्मात्प्रयमे स्यात् ' (अ० १ पा० ५ अ० ८ सू० १०)
अत्रत्यन्वायेति शेषः । ५ तन्प्राप्तेति-साहित्यप्रधानानि प्रति देशदानां तन्प्राप्तेत्यर्थः ।
६ आकर्तव्येति-उत्पत्तिवाक्येयु प्रत्येकं फलध्रवणादिति शेषः । ७ बोधयति-अपदिश्यादिना ।

अद्युक्ताण्ये विशेषे तन्त्रभावो युक्तः । तस्मात्तन्त्रं देशादयः ॥ १ ॥

अविधिश्चेत्कर्मणां नाभिसंबन्धः प्रतीयेत तल्लक्षणार्थाभि-

संयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं-

भावः स्यात् ॥ २ ॥ पू०

तत्र केचित्तावद्दर्शयन्ति । प्रधानस्य पौर्णमासीकालोऽवगतः । अङ्गानामनुवग-
मात्कालस्य पञ्चम्यामपि प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादनेनाङ्गानां कालनियमः क्विपत
इति । तदयुक्तम् । कथम् । करणमनुगृह्णीतिकर्तव्यतोपकरोतीत्युक्तम् । यस्मिंश्च
काले कर्णं तस्मिन्नेवेतिकर्तव्यतेत्येतदप्युक्तम् । यौ च संनिपत्योपकारिकैतिकर्तव्यता
या चाऽऽरादुपकारिका ते उभे अप्येकेन कर्णभावेन संबध्येते । तत्र पौर्णमास्यां
प्रधानं कुर्वता संनिपत्योपकारिकैतिकर्तव्यताऽवश्यं करणीया । येन प्रमाणेन संनिप-
त्योपकारिकां करोषि, तेनैवाऽऽरादुपकारिकामपि । न चेदृशः कश्चिन्म्यायः, येन
प्रधानमात्रमेव कर्तव्यं पौर्णमास्यां स्यात् । तस्मादवाच्यामिदम् ।

नैतदेवम् । 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यनेन षड्यागा इतरेतरयुक्ताः
सैतिकर्तव्यताका देशं प्रति विधीयन्ते । तत्र षण्णामपि यामानां तन्त्रेणैतिकर्तव्यता
प्राप्नोति, साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । तस्माद्ये पौर्णमासीसंज्ञकार्थेषां पौर्णमास्यां
क्रियमाणानामाज्यभागान्तानि कारिष्यन्ते । एवमभावास्यासंयुक्तानामनुयाजादीनि
कारिष्यन्ते । एवं तन्त्रेणाङ्गप्रयोगे प्राप्ते 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अभावा-
स्याधामभावास्या यजेत' इत्यनेनाङ्गानामवृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

अपि च 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यनेनेतरेतरयोगस्य विवक्षितत्वा-
त्तन्त्रेणैतिकर्तव्यता प्राप्यते । तत्र पौर्णमास्याभारत्वं प्रधानमभावास्याया समप्यते ।
पौर्णमास्याभावास्यायोरन्तराले कुर्वन्नङ्गानि 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यस्य
न किञ्चिद्धार्यते । न च फलवाक्यस्य । तस्मादनेन वचनेन 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत' इत्यनियमोऽङ्गानामपनीयते । नियतकालता चोच्यते । तस्मादनेनाङ्गानां
कालविधिः क्रियते ॥ १ ॥

१ कर्मणामभि-उ. ग. सु. । २ प्रधानभाव-धी. सु. । ३ किञ्च या च संनिपत्योपकारिका-
या च-उ. म. । ४ अप्यनेन-व. न. सु. । ५ प्रसारेण-य. सु. । ६ कुर्वन्ति येन । समान-
कर्मभावगृहीतत्वादिति हेतुप्रकरणम् । ७ कर्तव्यं स्यात्-च. म. । ८ कर्तव्यं पौर्णमासीसंज्ञकं स्यात्-
प. । ९ पौर्णमासीसंयुक्ताः-प. । १० वाच्यते-य. ।

अविधिष्येत्—यदि चोदनाविधिषेपो न स्वादेशादिविधिस्वतः कर्मणा मामेपादीनां भेदेन देशादिभिरभिसंबन्धो न मतीयेत । चोदनाविधिष्येत्स्वयम् । किं कारणम् । इह, समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्विधिष्येत्देशादयो विधीयन्ते । अत्राहत्वात् । ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासशब्देनानुवाद एषितव्यः । अन्यथा, अनेकार्थविधानमेकरिश्न् वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सदृत्वं न विवक्ष्यते । विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति । आग्नेयादीनां देशादयः, तेषां च सद्विधानामिति । कथं पुनः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्विधिष्येत्देशादिषु देशादयो विधातुं शक्यन्ते । लक्षणार्थाभिसंबन्धो गतः । लक्षणार्थेनाभिसंबन्धो विज्ञायते । दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयम् । समुदायश्च समुदायिलक्षणार्थः शक्यति साहचर्यात्समुदायिनो लक्षयितुम् । न न्वेवमपि लक्षणाऽशिता भवति । वरं लक्षणा, नैकवाक्यस्यानेकार्थत्वम् । अनेकार्थत्वेऽगमकत्वम् । लक्षणा तु गमिका । लौकिकत्वात् ।

अपि च ध्रुत्या समुदाये देशादयो विधीयेरन् । न च समुदायस्य देशादिभिः संबन्धोऽस्ति । कारणं हि समादयः । कारणस्य कर्मणा संबन्धो न कर्मणुणेन । तस्मादपि लक्षणा । यथा, पूर्णमासीमभिमृशेदिति इति लक्षणा । चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां देशादीनां प्रतिनधानं भावः स्यात् । गृह्यमाणविशेषत्वात् । अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते । समे यजेत, पूर्णमास्यां यजेतेत्यनेनाऽऽख्यातेन । अथ हि धातुना यागमन्त्र विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः । कर्तारोऽपि यस्त्रेषां यागानां रूपविधानार्थो भवति, अन्युक्तो भवतीति तेन विधीयन्ते । अथवा, अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽवयुष्यमानोऽप्यस्तीति ॥ २ ॥

(अङ्गानां प्रधानैः सदैवदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवं स्थितमप्यर्थासितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं मक्रियते । किं पुनः कारणमेतस्मिन्नप्यर्थासिते चिन्तान्तरमारभ्यते । एतस्मिन्वाप्ये

[२ ॥

स्थिते तस्याधिनाया. पूर्वपक्ष उक्तिश्रुति । अतोऽसावेतस्मादन्तर
सुरूपते—

[२] अङ्गेषु च तदभावः प्रदानं प्रति निर्देशायथा
द्रव्यदेवतम् ॥ ३ ॥ पू०

अङ्गेष्विदानीं विचार्यते । किं तेषां समादय एव देशकालकर्तारः,
अथवाऽनियम इति । किं प्राप्तम् । अङ्गेषु च तदभावः । कुतः । प्रदानं
प्रति निर्देशात् । चोदनाविधिशेषत्वेनाऽऽग्नेयादीनि प्रदानानि प्रति सप्ता-
दयो निर्दिष्टां नान्यत्र भवन्ति । तस्मादमियमः । यथा द्रव्यदेवतं, यत्प्रधा-
नेषु न तदङ्गेषु । एवं देशादयोऽपि ॥ ३ ॥

स्थितादुत्तरम्—

यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादैकशब्दात्प्रधाना-
र्थामिसंयोगात् ॥ ४ ॥ अ० १—सि०

यद्यद्येयादेः कर्मणः समादिविधिसंबन्धः स्यात्ततः स्याच्चोदाना-
विधिशेषत्वं, भेदेन च समादयः । न तु तदस्ति । कुतः । ऐकशब्दात्-
प्रधानार्थाभिसंयोगात् । यस्मादाग्नेयादीनां समस्तानामेकः शब्दो
वाचकस्तेन समादीनामभिसंयोगः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति,
न थे व्यस्त्रानां वाचकाः, यद्यद्येयोऽष्टाकपाल इत्येवनादयः । तत्र
मत्स्यसं समस्तसंयोगमुऽस्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः कल्प्यः । सोऽपि
लक्षणया । अथ तु प्रधानार्थाभिसंयोगः क्रियेत तत्र उभयमपि परि-
हृतं भवति । कः पुनः प्रधानार्थः । प्रदानं फलं, तत्साधनार्थो यो
व्यापारः । क्वासौ । अग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः
समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते
त्यनेन समस्तानामग्नेयादीनां फलसाधनार्थः प्रयोग उक्तः । तस्य
च यदि पुन श्रुत्या समादयो विधीयन्ते, याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्ण-

३ ॥

मासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यवहृत्य-
चन्धः कल्पितो भवति । न च लक्षणा । तस्मात्प्रयोगे विधिरतेषाम् ।
स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः । तत्रैदमथर्व प्रति न युद्धते
विशेषः । तस्मात्तन्त्रं देशकालकर्तारः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

अन्यार्योऽप्येतमेवार्थं दर्शयति । उग्राणि ह वा एतानि घोराणि
दक्षाणि यदमावास्यायां संभ्रियन्ते, आग्नेयं प्रययैन्द्र उचर इति ।
संभरणं पौर्वापर्यं चैककालत्वं उपपद्यते । तस्मादापि तन्त्रम् ॥ ५ ॥

श्रुतिश्रैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥

इत्थं प्रयोगबोदनापुनाश्रुतिरियम् । कुतः । श्रुतिस्तेषां समादीनां
प्रधानानामिव । कर्म कृत्वा । कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । याऽत्र कर्मश्रुतिः,
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति, सा परार्था । तृतीयायोगात् । तथा सामाना-
धिकरण्यात् । यजेतेति यजिरपि परार्थ एव । तदेतदेवमाप्यते, दर्श-
पूर्णमासयोगेनाप्यस्मिन्नपि कुर्यादिति ॥ ६ ॥

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं न श्रुतपरिपर्यः । तस्य
स्थाने समादीनि श्रूयन्ते । प्रधानसाधने श्रुतत्वात्, श्रुतिरेषां प्रधान-
बोधिस्त्युच्यते । न च तानि प्रधानानि । तत्र यद्यग्नेयादिवाक्यानां
पुनःश्रुतिरियं कल्पेत गुणभावात्तुवादो भवेत् । न हि तत्र तेषां
गुणभाव उक्तः । उत्पत्तिभानाख्यानानि तानि । न च किञ्चित्कार्यं
निर्दिष्टं, यदपेक्षयान्क्तोऽपि नृगभावोऽर्थभासोऽनूयेत् । प्रयोगबो-
दनायां तु गुणभावो युक्तः । कार्यमपि फलम् । तस्याचस्थाः पुना-
श्रुतिरियम् । तथा च तन्त्रभावः सिद्धः ॥ ७ ॥

अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्या-
देकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ अ० २ सि०

४ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अङ्गेषु स्थितादुत्तरम् । यदा प्रयोगाङ्गं देशादय इत्युपपन्नं तदाऽ-
 यमुत्तरः पक्ष उच्यते । तस्मात्ततोऽनन्तरमुच्यते । यदुक्तमङ्गेषु देशा-
 दीनामनियम इति । तन्न । अङ्गेषु समादिनियम इति । कुतः । यतोऽ-
 ङ्गान्यपि प्रधानेन फलसिद्धाद्युपदिश्यमानेन सहोपदिश्यन्ते । कथम् ।
 विधानत्वात् । प्रधानानां फलं साधयतां विधानमेतद्यदुताङ्ग-
 प्रयोगः । विधानं कल्प इतिकर्तव्यतेत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राङ्गवान् प्रयोगः प्रधानानामुक्तः । यथाविधस्त-
 न्नोक्तस्तथाविधेन पुनःश्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि
 प्रधानैः सहैकदेशकालकर्तृत्वं स्यात् ॥ ८ ॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानां च भेदेन भवति,
 एवं देशादयोऽपि स्युरिति । तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥९॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ १० ॥

नेतदेषम् । कुतः । चोदनाविधिशेषत्वात् । चोदनाविधिशेषो हि
 द्रव्यदेवताविधिः । तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविधेपो नियतः । इहाग्निः
 पुरोडाशश्च । इहाऽऽज्यमानीषोमौ चेति । तथाऽङ्गेष्वपि, आज्येन
 प्रयाजान् यजति, शेषान्स्त्रिष्टुक्तं यजतीति । न चान्यत्र निर्दिष्टोऽ-
 न्यत्र भवति । तथेह प्रयोगाङ्गत्वाद्देशादीनां तस्य च प्रयोगस्य
 साधारण्यात्तन्त्रभाव इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्माद्विषमं द्रव्यदेवतेन ॥१०॥

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्दे-

दात्कर्मभेदः प्रयोगे स्वात्तेषां प्रधानशब्द-

त्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

यदि च समानं द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात्ततस्तेषु द्रव्य-
 देवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात्तद्वस्वोऽ-
 विशेष इति तन्त्रमिज्या स्यात् । भेदस्तु उज्जैदान् । अथ तु भेदो
 द्रव्यदेवतस्य तत्रस्तज्जैदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । इत्याकर्षणः प्रयोगे

८ । ९ ॥ १० ॥

विशेषग्रहणाद्भेदः स्यात् । तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति,
चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुत्तपो हूयन्ते, त्रयोदशमावास्यायामिति । तस्मा-
दपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥ ११ ॥

(दर्शपूर्णमासचतुर्मास्यादिषु तत्तद्व्याप्यप्रयोगानुरोधेनाङ्गानामा-
वृत्त्याधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादिङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां द्वौ समुदायौ दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसू-
येऽनुमत्त्वादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि पर्वणि
वैश्वदेवादीनि । तत्र विचार्यते । किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेणा-
ङ्गानां प्रयोगः । तथा राजसूये, इष्टीनां सोमानां च । चातुर्मास्येषु
च पर्वणाम्, उक्तं भेदेनेति । किं मासः ।

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः । ऐककर्म्यात् । एकफलस्वादि-
त्यर्थः । एकं फलमिह तत्र तत्र श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
त, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति ।
एकत्वात्फलस्यैका प्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मा-
त्तन्त्रम् ॥ १२ ॥

कालभेदात्तेति चेत् ॥ १३ ॥

नेतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । षाळभे-
दात् । फचित्कालभेदः, क्वचिद्देशभेदः । दर्शपूर्णमासयोः षाळभेदः,
पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत्, अमावास्यावारमावास्या यजेतेति ।
तथा, चातुर्मास्येषु पर्वणां, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत्, वर्षासु पशुप-
यासैर्यजेत्, हेमन्ते सारथ्यैर्यजेतेति । राजसूये देशभेदः, यद्दर्शस्य-
वर्षासु यजेत्, ऐन्द्र एतादृशकपात्रे रात्रौ गृहे, आदिन्यावर्षादिष्वपि
गृहे इति । षाळभेदादे भेदाच्च गृह्यते विशेषः । पौर्णमासी येषाम-
ङ्गानां षाळस्त्रानि पौर्णमास्या उच्यन्तेति, नामावास्यायाः । तेषु
ण्यात् । तस्माद्भेदः ॥ १३ ॥

नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १४ ॥

नैकदेशं, भेद इति । कुतः । एकदेशत्वात् । यत्र फलसंबन्धस्तत्राङ्गानां चोदना । यत्कारणम् । फलं साधयतां प्रधानानामङ्गान्युपकारे वर्तन्ते । समुदायचोदनायाः फलसंबन्धः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । राजपुत्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । नैकदेशचोदनायां, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, बार्हस्पत्यश्चर्चस्त्रहणो गृह इति । न चेत्तत्राङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन प्रसङ्गः । समुदायस्य तु फलैकदेशकः प्रयोगः । तस्माद्यस्मिन् कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणान्वङ्गानि समुदायेन संबन्धस्यन्ते । समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकात् । पशुवत् । यथा पशौ भिक्षकालेष्वप्येकदेशेषु, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥ १४ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्साङ्गाना-

मुपदेशः स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

अपि वा, न तन्त्रमङ्गानि स्युः । कुतः । कर्मपृथक्त्वात् । तेषां च तन्त्रविधानात् । कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि । अन्यः पौर्णमासः समुदायोऽन्य आमावास्याः । एवं सर्वत्र । तेषां च देशकालभेदः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येवमादिः । साङ्गानां च तेषां तत्र तत्र देशकालविधिः । ननु नैवात्राङ्गानि मास्यन्त इत्युक्तं, कुतस्तेषां देशकालविधिः । उक्तमेतत् । प्रयोगे पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्त इति । तत्र, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, समुदायप्रयोगे पुनःश्रुतिः । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येकदेशे पुनःश्रुतिः । एवं सति पौर्णमासप्रयोगे कालो विहितः । अविभक्त्याङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः । तस्मात्पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासीकालः । अमावास्याङ्गानाममावास्याकालः । तत्र गृह्यते विशेषः । विशेषग्रहणाद्भेदः ॥ १५ ॥

तथा चान्वयार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥

मातर्भ्रंदिनेऽपराह इति । तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः स्यात् । अतः
कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः । तस्माज्ज्ञेदः ॥ २१ ॥
यत्तु विशेषस्यैककालत्वादिति । तत्र न्युः—

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम्, पुरा वाचः
भवदितोर्निर्वापेदिति । ननु प्रकारणात्सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं
धर्माणां विशेषकम् । किं तर्हि । विनियोजकम् । इदमत्र भवतीत्येतत्प्र-
करणस्य सामर्थ्यं, नास्य यत्तस्वेदमिति । त्रयाणां च निर्वापानां क्रम-
प्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते । तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम् । कर्मणां
च तन्त्रभेदः कालभेदादिति ॥ २२ ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २३ ॥

यस्त्विष्टिरिति, भिन्नानामपि कर्मणामेकफलानां फलस्यैकत्वमपे-
क्ष्यैकवचनं भवति । फलान्तत्वादीहायाः । यथा सर्ववृष्टिष्टर्मृगारोहिः
सुमेनानामेष्टिरिति ॥ २३ ॥

(एकदेवताकपशुगणे वसाहोमाय तन्त्राधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदान-
स्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ सि०

एकदेवताः पशव उदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनाल-
भत इति । अस्ति तु प्रकृतावधीपोभीषपशौ वसाहोमः कर्तव्यः, या-
ज्यार्थचान्ते वसां जुहोतीति । स इह चोदकेन प्राचरे । तत्र चित्तपते ।
किं भेदेन वसाहोमः कर्तव्यः, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । वसा-
होमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमः स्वदेव-
देवतेषु तन्त्रं स्यात् । कृताः । प्रदानस्यैककालत्वात् । एककालं तेषां
प्रदानं, वैश्वदेवां कृत्वा प्रचरन्तीति । देवता चैका प्रजापतिः । अतस्वे-
षामेकप्रदानत्वम् । प्रदानस्यैकत्वादेकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्थचान्तरः

प्रातर्विशेषमात्रं विधीयते । सामान्यं प्राचमेव । तन्मायत्रेको विधीयते स प्रहीतव्यः ।
२१ ॥ [२२ ॥ २३ ॥

तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैदमर्घ्यं पति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्त-
न्त्रम् ॥ २४ ॥

(भिन्नदेवताकषुणागे वसाहोमस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] कालभेदाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥ सि०

देवताभेदे, एकादशनेषु भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्वार्ध्वान्ताः ।
तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्वार्ध्वान्तः कृतः स तदर्थं
इति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ २५ ॥

(यूपैकादशिन्यां यूपान्हुतेस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अन्ते यूपान्हुतिस्तद्दत् ॥ २६ ॥ पू०

व्योतिष्ठोपे यूपैकादशिनी, एकादश यूपान् छिनत्तीत्याभ्यावा ।
अस्ति तु मरुतावधीपोभीपे पथी यूपान्हुतिः । सा किं भेदेन कर्त-
व्या, एत तन्त्रमिति । किं मात्र । अन्ते यूपान्हुतिस्तद्दत् । यद्-
भानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तद्ददियमपि भेदेन कर्तव्येत्पर्यः ।
कृतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपान्हुतिं जुहोतीति ध्रुवते । वहुनां
च यूपानां भिन्नान्पन्तिकानि । यस्यैव यूपस्यान्तिके न हूयेत तस्यैव
तेन सुणेन वर्जनं स्यात् । तस्माद्भेदेन कार्यम् ॥ २६ ॥

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २७ ॥ सि०

अथवा नेव भेदेन कर्तव्येति । किं तर्हि । तन्त्रम् । फस्मात् । इत-
रप्रतिषेधोऽयम्—आहवनीयप्रतिषेधो नान्तिकविधिः । कथं ज्ञायते ।
आहवनीये जुहोतीत्युत्तर्गतिसर्वहोमेष्वहवनीयः प्राप्तः । तत्र, अग्निं
मथित्वेति वाच्यम् । तदपि मन्थनं प्राग्भवे कर्षणः मरुत्तवात्प्राग्भवे
प्राप्तम् । तत्रेदमपि वक्तव्यं, यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वेति । अथयस्मि-
थापि विधीयमाने वाच्यभेदः । मन्थनस्य स्वार्थपरार्थपञ्जावात् । तस्मा-
दन्पतरद्विवक्षितं, मन्थनमन्तिकं वा । तत्र च मन्थनं विरहितमवि-
वक्षितमन्तिकमिति द्रुमः । कुतः । मन्थनविधिरत्वाद्वाच्यस्य । एवं
छाह—यूपान्च्छेषता होतव्यं, न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति, दीक्षि-

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ एकादशनेषु—क. ख. ग. । २ तत्र भेदः क. ख । ३ ज्ञायते । तदुच्यते ।—ग. ।
४ जुहोति—ग. ।

तस्याग्नौ दामे दोषं मन्यते इति । तन्परिहारार्थं कल्पान्तरमुक्तं, वैष्ण-
वीमनुन्यान्त्येति । तथाऽप्यदामे दोषमिव मन्यमानः पुनराह—
दोषत्वमिति, पूर्णस्यैव जुहोत्पापत्रय इति । तदुपयमपि तत्र न
ग्रन्थमिति प्रतिषिध्य नृनीयं कल्पमाह । यूपस्यैवान्तिकेऽग्निं मयित्वा
तथा हीतव्यम् । तदुपयमपि शक्यं, जुहोत्वय न दीक्षितस्याग्नौ
जुहोतीति ।

तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्येतद्विद्वसितं न मन्यते, तैत्थ्याऽऽह-
वनीयमेव यूपस्यान्तिके नीत्वा होमः प्राप्नोति । आहवनीये जुहोतीति
नियमात् । तत्र, न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीत्येतन्न संबध्यते । अथ तु,
अग्निं मयित्त्वेत्येतद्विधीयते तत्र आहवनीयप्रतिषेधो भवति । अन्योऽय-
माहवनीयाद्यो गृह्यते । तत्रैतत्समाहितं भवति, जुहोति च, न चाऽऽह-
वनीये जुहोतीति । तस्मान्मन्यते विधीयते, नान्विक्रम् ॥ २७ ॥

अनुवादमात्रमन्तिकस्य ॥ २८ ॥

कृत्वाः मातेऽनुवादः । सौकर्यात् । सहाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करम् ।
यूपान्तिके त्वग्निं मयित्वा सुकरो होमः । न्यायमाप्तस्यानुवादः । एवं
सति यथनन्तिके जुहोति, न दोषः । अथ कस्मान्मन्यते नमार्त्रं कृत्वाऽऽ-
हवनीय एव न ह्येत । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात्तन्त्रं यूपान-
वृत्तिः ॥ २८ ॥

अशास्त्रित्वाच्च देशानाम् ॥ २९ ॥

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुम्, आपेक्षिकत्वादन्तिकस्य ।
अथ परमान्तिकं शिष्येत, तदा यूप उपदहोत । तत्र प्रतिषिद्धम् । न
च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्यते कर्तुम् । तस्मादप्यविवाहितत्वमन्ति-
कस्य ॥ २९ ॥

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ मन्यते—ग. । २ अर्थेऽप्यसाभिति—स. । ३ पुनः पुनराह—क. य. । ४ अत्र 'च
दुष्करस्यैव' इति पाठ आवश्यक इति भाषी । ५ तत्र—क. य. । ६ 'अनुवादमात्रमन्तिकस्य
इतीदं सूत्रे द्वाद्योऽनुदितपृस्तावे भाष्यप्रत्ययजगत् प्रचारितमिति । एवं वाच्यदोषि द्वादिमुद्रितप्रत्ययेऽपि
नोपलभ्यते, तथाऽपि धीर्लक्षणे वेत्तृप्रपाठे । क-पंशके पाठव सुनत्येवत्स्मात्तत्प्रमाणीकृत्य
सूत्रपाठे संयोग्य प्रकृतिं जेम् । ७ ह्येत—क. य. । ८ अत्राप्यन्वय—मु । ९ उपदहोत—
ग. । १० तस्मादपि चाऽऽन्तिकस्य—ग. ।

(अवभृथेऽप्यु साङ्गप्रधानानुष्ठानाधिकरणम् । ८ ॥)

[८] अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धे-
तुरग्निसंयोगः ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः । तस्मिन् ध्रुयते, अप्सवभृथेन चर-
न्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रधानमात्रमप्यु कर्तव्यमयवाऽङ्गान्यपीति ।
किं प्राप्तम् । अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमात्रमप्यु कर्तव्यम् ।
कुतः । न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः । न ह्यङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना
संयोगः । यदाहवनीये जुहोतीति होममात्रेऽग्निर्विहितः । स यथा
प्रधाने तथाऽङ्गेषु । आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः । अप्सवभृथेन
चरन्तीति । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवतस्यैकरूपाल्लक्ष्यस्य यागस्य
वाचकः । तदुत्पत्तिवाक्ये ध्रुतत्वात्, वारुणेनैकरूपालेनावभृथं
यन्तीति । न चात्र गमनं विधीयते । अर्थगृहीतं तत्, अप्सु प्रचार-
वचनात् । न चावभृथो नाम कश्चिदेशोऽस्ति, यं वारुणेनैकरूपालेन
गच्छेद्युः । न च वारुण एकैकरूपालोऽस्ति, येन गमनमुच्येत । तस्मा-
देकरूपालस्य देवतासंबन्धकरणमेवाश्रोच्यते । स च यागः । तद्वच-
नोऽवभृथशब्दः । तस्मिन्नापो विहिताः । तासामङ्गेषु फः प्रसङ्गः ॥३०॥
द्रव्यदेवतवत् ॥ ३१ ॥

यथा द्रव्यमेकरूपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वान्नाङ्गेषु
भवतः । एवमापोऽपि ॥ ३१ ॥

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३२ ॥ सि०

साङ्गो वाऽवभृथोऽप्यु सर्वत्र । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । नावाऽऽ-
पोऽवभृथे ध्रुयन्ते । किं नहि । प्रयोगे । न ह्येतद्वचनम् । अप्सवभृथ
इति । कथं तर्हि । अप्सवभृथेनेति । द्वे अपि पदे कारकवचने । न च
विशेषणनिशेप्यता । उभयाश्चरन्तीति क्रियया संबन्धो न पिषाः ।
चरन्तीति च प्रयोग उच्यते । तस्मात्प्रयोगाङ्गभाषः । अविमत्कथा-
ङ्गप्रधानानां प्रयोग इत्युक्तम्, अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदि-

३० ॥ ३१ ॥

१ एवं च पूर्व काशीमुद्रितपुस्तके परिभ्रमत् । पूर्वतटे पुलके, इत्यवर्गमुत्पद्यन्त
स्वोपलम्भायकारिकायामिति विज्ञेयम् । १ (अ० ११ पा० २ अ० ३ सू० ८) ।

इपेरवित्पत्र । तस्मात्साङ्गोऽवभृयोऽप्सुपादिष्टो न केवला । अतोऽ-
ङ्गान्पि तत्रैव कर्तव्यानि ॥ ३२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

लिङ्गं चैतपर्यं दर्शयति, अप्सु तृणं मास्वाऽऽधारमाधारवतीति ।
यद्यङ्गानामसौ वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत, अपस्वाचारयति, तृणं प्रास्य-
तीति च । तथा वाक्पभेददोषः स्यात् । अथ यथोक्तो न्यायस्तथाऽस्त्रि-
त्यनूय तृणभासमं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः ॥ ३३ ॥

अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति । तत्र सूत्रम्—

शब्दविभागाच्च द्रव्यदेवतानपनयः ॥ ३४ ॥

विभक्तः शब्दः, प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः । अङ्गानामाधारादयः
शब्दाः । अवभृथशब्दसंपुक्तं च द्रव्यदेवतं, वारुणैककपालेनावभृथं
यन्तीति । तस्मान्न तदङ्गेषु भवति । आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमप-
दिष्टो हेतुः । अतोऽनुपवर्णनमेवत् ॥ ३४ ॥

(वरुणशब्देषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमारुःपर्यं पृथग्दानुष्ठाना-
भिरणम् ॥ ९ ॥)

[९] दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं
विक्रियते ॥ ३५ ॥ सि०

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्स्वमात्मनः, पृथग्ग्री पणयतः, पृथग्देवी कु-
क्त इति । तत्र श्रूयते, अष्टावध्वर्षुश्चरे विहारे हर्षीत्यासादयति, मारुणी-
मेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणभिभाञ्जति । इह विधार्थने । किं भेदेन दक्षिणवि-
हारेऽङ्गानि कर्तव्यानि, अथवा यान्यसोत्तरे कृतानि तान्येवैवप्रप्यु-
पवर्तनीति । किं यासुम् ।

भेदेनाङ्गानि कर्तव्यानि । कुतः । देशभेदात् । देशो हि भिद्यते,
दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवाङ्गान्युप-
वर्तन्ति, अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपद्रिश्येरंस्तस्मात्स्वादेकदेश-

— ३२ ॥ १९ ॥ ३४ ।

त्वामिति । नान्यदेशाया मारुत्याः । तस्पात्तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्तव्यानीति ॥ ३५ ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥

एवं चेत्तद्वयसि देशभेदादङ्गानां पृथक्क्रियेति । नैतद्युक्तम् । यत्कारणम् । अचोदनाऽत्र मारुत्याः । यत्र यागः फलं प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति । न चेद् मारुत्याः फलं प्रति चोदना । क तर्हि । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । न चेदिह कर्म चोद्यते, अङ्गानां माप्तिरेव नास्ति, कुत्रो भेदस्त्वन्त्रता वा ॥ ३६ ॥

स्यात्पौर्णमासीवत् ॥ ३७ ॥

स्यादङ्गानां माप्तिः । पौर्णमासीवत् । तद्यथा, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति न तावत्कर्म फलं प्रति चोद्यते । अन्यत्रैव तच्चोदितं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । अथ च साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति । एवमिहापि भविष्यति ॥ ३७ ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३८ ॥

अपोच्येत, प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्याख्यातेन । प्रयोगश्चाङ्गप्रधानानां विवक्षितः । प्रयोगाङ्गं च कालः । तस्पात्प्रसाङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति ॥ ३८ ॥

तत्र त्रया—

तथेह ॥ ३९ ॥

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यत आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन । यथा च कालः प्रयोगाङ्गमेवं देशोऽपि । तस्मान्मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणविहारे कर्तव्याः । ननु नाऽऽपादप्रतिशब्देन याग उच्यते । कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह । यागार्पणेतदासादनं, यथा प्रकृतौ । तथा

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ अर्थकलं सो—क. छ. । २ अत्र—क. छ. । ३ यद्यत्र अथीमुदितपुस्तके 'तथेह' इति सूत्रं भाष्यरूपेण 'इहापि मारुत्याः प्रयोगचोदने' इति भाष्यं च सूत्ररूपेण प्रकृतितं तादृशकं प्रमादमुदकमिति शेषम् । आदर्शपुस्तकेषु, साप्रदंषि प्रादिमुदितपुस्तकेषु च तत्राऽनुपलभ्यते । यद्यपि शास्त्रदंषिप्रादिग्रन्थेषु 'अथेह' इत्येवं पाठो दृश्यते तथाप्येव 'तथेह' इत्येव पाठः नाथी-वानित्यपि शेषम् ।

दृष्टार्थं भवति । इतरथाऽदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात् । यागार्थं चेत्तत्र यागोऽवश्यं कार्यः । सैषा लक्षणया यागचोदना भवति । यथा; सौर्य-
चक्रं निर्वपेत्, सौर्यं बभ्रुमालभेतेति । तस्मादिहापि माकृत्याः प्रयो-
गद्योषते । तथा च प्राप्तानामङ्गानां भेदेन क्रिया ॥ ३९ ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ४० ॥

आह । नाऽऽसादयतिशब्देन याग उच्यते । किं तर्हि । आसादनम् ।
ननु लक्षणया यागं वक्ष्यति । न श्रुतिमुत्सृज्य लक्षणाऽऽश्रयणीया ।
आसादनस्य दृष्टार्थंवेनाऽऽश्रयिष्यते । आश्रीयेत्, यथासादनं दृष्टार्थं
संभवति । यदि दक्षिणेऽशौ माकृत्या होमः सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं
दृष्टार्थं भवेत् । स स्वसिद्धः । प्रकृतौ त्वेकत्वादाहवनीयस्य तत्रैव सिद्धो
होमः । अतस्तत्संनिकर्षे नयनं दृष्टार्थं संभवति । न त्विह तथा ।
न चेद्दृष्टार्थता युज्यते श्रुत्यर्थ एव प्रकृतः । तस्मादासादनमासादय-
तिशब्देनोच्यते न यागः ॥ ४० ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ४१ ॥

नैतददृष्टार्थमासादनम् । कृतः । उत्तरेणैकवाक्यत्वात् । अष्टावुत्तरे
विहारे हवींष्यासादयतीत्यनेनोत्तरविहारसंयत्नेन पदसंचयेन, माकृती-
मेव मतिवस्थायां दक्षिणस्मिन्नित्येतन्मैकवाक्यत्वादेवं ज्ञायते, यथा
नाऽऽसादनमदृष्टार्थमिति । कथं कृत्वा । आहवनीयद्रूपेऽव्यवस्थया हविषां
होमः प्राप्तः । तदनुविधानादासादनमपि तथैव प्राप्तम् । तत्र व्यवस्था-
मात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्तस्य च व्यवस्था । होमाय च प्राप्तं नाद-
ष्टाय । तस्माद्धोमार्थमासादनम् । अपर आह । एकस्मिन् वाक्ये एक
एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरसादनमाह । उत्तरदिग्घ्नं व्यक्तं
तद्धोमार्थम् । एकस्मिन्मन्त्रोच्चारणे दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीत्येवमप्य-
द्यते । तस्मादुभयत्र होमार्थम् । अथोच्येत, आसादनमेवेदं विधीयते ।

३९ ॥ ४० ॥

१ आश्रयिष्यते । यथासादनं दृष्टार्थं भवेत् । तत्र दृष्टार्थं भवति । यदि-ग. । २ पदसमु-
दायेन—ग. । ३ एतत्—ग. । ४ विदम् । उत्कर्षं—क. । ५ इत्यत्र, माकृतीमेव प्रतिश्रुत्या
दक्षिणे विहार इति—ग. । ६ कीलिय—क. ग. सु. ।

यत्र दृष्टार्थं भवति, तत्र दृष्टार्थम् । यत्र न संभवति तत्रादृष्टार्थमिति ।
तद्य न । विध्यनुवादयोर्योगपक्षप्रसङ्गात् । यत्र दृष्टार्थं तत्रानुद्यते, प्रकृ-
तितः प्राप्तत्वात् । यत्रादृष्टार्थं तत्र विधीयते । तदुभयं युगपन्न संभ-
वति । तस्मादयुक्तमेतत् । अथ होमार्थत्वे सति कस्माद्यागचोदना क-
ल्पते, नाऽऽसादनमात्रमेवेति । आह । होमथान्यत्रेति । भैवम् । आसा-
दनं हि होमार्थं भवति । नान्यत्राऽऽसाद्यमानमन्यत्र होमार्थं भवि-
ष्यति ॥ ४१ ॥

अपि च—

अवाच्यत्वात् ॥ ४२ ॥

न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव प्राप्नोति ।
यागस्तु वक्तव्यः । स च सति होमे शक्यते लक्षणयाऽऽनेन वक्तुम् ।
तस्मादप्राप्यासादयतिशब्देन पौर्णमासीव्यागस्य प्रयोग उच्यते । तथा
च तन्त्रभेदः ॥ ४२ ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४३ ॥

वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति यद्वन्त्यायोऽपदिष्टा, यदेवाध्वर्युः
करोति तत्प्रतिश्रवता करोतीति । तथा, यस्मिन्नेव होयस्तस्मिन् द्यूते
देवतायजनमिति, दक्षिणेऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति । तथागार्थं
आसादयतिशब्दो युज्यते । तस्मादप्येवम् ॥ ४३ ॥

(वरुणप्रघातेषु कर्तृणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] कर्तृभेदस्तथोति चेत् ॥ ४४ ॥ ५०

तत्रैव चिन्त्यते, किं कर्तारो भेदेनोत तन्त्रमिति । किं मातृम् ।
कर्तृभेदस्तथा, यथाऽङ्गभेदः । अष्टानां इविषां साङ्गानां कर्तृभि-
रुत्तरे विहारे प्रचरितव्यम् । इतरैर्दक्षिणे । एवं यथादेशं साङ्गानि
प्रधानानि कृतानि भवन्ति । तेनोत्तरवैहारिकाः कर्तारो गृह्यमाण-
विशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति । तस्मात्कर्तृन्तरैर्भधितव्यम्
॥ ४४ ॥

४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

न सकृवायात् ॥ ४५ ॥ सि०

नैतदेवम्, अङ्गत्वाकर्तृभेद इति । किं तर्हि । तन्त्रेण कर्तारः स्युः । कृतः । समवायात् । वचनेन हि कर्तारः समवयन्त्यत्र, चातुर्थास्यानां यज्ञकर्तृनां पञ्चस्त्विज इति । समुदायसंबन्धेऽपि सत्यवपवा एव कर्तृभिः संबध्यन्ते । वरुणप्रघासानां च तदवयवत्वात्पञ्चभिरभिसंबन्धोऽभ्युपगम्यते । एकशायं वरुणप्रघासानां प्रयोगः । एककालत्वात् । समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद्व्यावद्वचनं तावदेवात्र भेदेन कर्तृत्वं, नान्यदपि । न च कर्तृणां भेद उक्तः । तस्मात्तन्त्रेण भवन्तीति । तत्रैतत्स्वात् । प्रधानभेद उक्तेऽनुक्तोऽप्यङ्गानां भेदोऽभ्युपगम्यते । कृतः । अङ्गानां प्रधानगामित्वात् । यथैव हि प्रयाजादीनां माहत्या भेदाद्भेदेन क्रिया, एवमङ्गभूतत्वात्कर्तृणां प्रयाजादिवत्कस्मान्न भेदोऽध्यवसीयत इति ।

तत्रोच्यते । अङ्गत्वाविशेषेऽपि सत्यन्यथाजातीयोऽन्यस्याङ्गस्योपकारोऽन्यथाजातीयोऽन्यस्य । प्रयाजादीन्यदृष्टेनोपकारसंबन्धेनोपकुर्वन्ति । वह्निरादीनि यागद्रव्यधारणेन । अपराण्याधिकरणसंस्कारद्वारेण । तानि यागदेशाधिकरणभेदाद्भियन्ते । कर्तारस्तु क्रियानिर्वृत्तयोपकुर्वन्ति । तेन ते देशभेदेऽपि साति प्राकृतोपकारप्रत्यभिज्ञानात्तन्त्रेण क्रियानिर्वृत्तिं शक्नुवन्ति कर्तृमिति न भिद्यन्ते । कः पुनः प्राकृत उपकार इति । होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाचयावचनेन संबोधयन् यागस्य कर्तेत्युच्यते । श्वनोति तद्देशवस्थित एव साधीप्यात्तन्त्रेण क्रममाप्तं यागं कुर्वाणमध्वर्वृत्तमतिप्रस्थातारमपि संबोधयितुमिति । अतो न भिद्यते । तथाऽऽधीप्रः समानत्वादुत्करदेशस्य तत्रावस्थित एव प्रत्याथावणेनोमौ कर्तारवत्तुग्रहीतुम् । अतोऽसावपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थित उभयोरहवनीययोः समानत्वादूदेशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणानुज्ञावचनेन च श्वनोत्पुत्रावत्तुग्रहीतुम् । अतस्तस्याप्यभेदः । अध्वर्युमतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवेत्यदोषः । तस्मान्न कर्त्रन्तरैर्भवितव्यम् ॥ ४५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददातीति दक्षिणै-
क्यमाह । तदेककर्तृत्वेनोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावान्न याजयेयुः ।
नन्वन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्यः, कर्षभ इति ।
विशेषाग्रहणादुभयत्रर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् ।
तस्माद्दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्त्रं कर्तारः ॥ ४६ ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४७ ॥

अथोच्येत, वेदिसंयोगो होतुः श्रूयते, अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति,
बहिर्वेद्यन्य इति । एकत्र होतुः पाद उभयत्रोपकर्तुमसमर्थः । तस्मा-
त्कर्तृभेदः ॥ ४७ ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४८ ॥

नेतदेवम् । कस्मात् । देशमात्रत्वात् । नात्र होतुः पादो वेदेरुपका-
रार्थत्वेनोपदिश्यते । किं तर्हि । देशमात्रमेतद्विधीयते । तस्मिन्देशे
होत्रा स्यात्तव्यं, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेद्यस्य इति ।
कुतः । एकवाक्यत्वात् । एकमिदं वाक्यं युक्तं, संनिध्यनुग्रहादेकार्थ-
त्वाच्च । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत, एकस्मिन्नन्तर्वेदि-
निहिते कुतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात् । सोऽपि विशा-
तव्यो बहिर्वेद्यन्य इति । कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदीत्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र
मसज्येत । अपतिपिद्वत्वात् । यदि द्वयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत्र
एकस्य वचनं द्वितीयनिवृत्त्यर्थम् । न चास्ति प्राप्तिः । तस्मादास्ति
मसङ्गः । तथा च वाक्यभेदः । अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्तत्रादे-
ताभ्यामुपाभ्यां संभूय क्रियत इ-येकार्थत्वादेकार्थत्वमुपपन्नम् ।
तस्मान्न होतृपादो वेदेरुपकारकः । अतो नोभयत्र विधेयः ॥ ४८ ॥

४९ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

१ यद्यत्र 'एकवाक्यत्वात्' इति भाष्यं काशीमुद्रितपुस्तके सूत्ररूपेण प्रकाशितं तदस्मान्नि-
समाहतेष्वदर्शयित्वाकेषु कुत्रापि तथाऽनुपलम्भादानन्दाश्रयिणोमिनोयन्वायमालादिमुद्रितपुस्त-
केष्वपि तेषां दर्शनाद्भवतः सूत्रभेदाप्रतीत्यापुनरुक्तं मन्त्रोपेक्षितम् । २ कर्त्तृ । नोभयत्र-क. घ. ।

(वरुणप्रघामेष्वपराशिक्षानां पत्नीसिंशानामावृत्त्याधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकामित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४९ ॥ पू०

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किमापराशिक्षा होमास्त्रं कार्या उत
भेदेनेति । किं मासम् । तन्त्रमिति । कुतः । एकामित्वात् । पौर्वाशि-
कानामग्निभेदाद्भेदः ऋक्तः । इह स हेतुर्नास्ति । एकामित्वादेतेषाम् ।
तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥ ४९ ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ५० ॥ सि०

नाना भवेयुः । कुतः । कर्तृभेदात् । मासस्या यान्यङ्गानि तानि
प्रतिमस्यात्रा कार्याणि । इतराप्यध्वर्युणा । तन्त्रमावेऽन्यतरेषां कर्तृकृतं
वैशुष्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ॥ ५० ॥

(ब्रह्मसामकाले प्राजापत्यानां पशुनामाळमोत्कर्षमाप्रविधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] पर्यशिक्षितानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मो-

त्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाग्नि

चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५१ ॥ पू०

प्राजापये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, तान् पर्यशिक्षितानुत्सृ-
जन्ति, ब्रह्मसाम्याळमन्त्र इति । तत्र विचार्यते । तान् पर्यशिक्षिता-
नुत्सृजन्तीति, किमयं कर्मशेषप्रतिषेधः, ब्रह्मसाम्याळमन्त्र इति कर्मो-
त्तरचोदना, अपवा पूर्वः पर्यशिक्षणान्तरेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः,
उत्तरत्र तेषामेव कालान्तरे प्रतिमसवार्थ इति । किं मासम् । कर्मोत्सर्गः ।
कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । श्रुतिसामान्यादारण्यवत् । यथा, पर्यशिक्षिता-
नारण्यानुत्सृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रतिषेध इत्युक्तं, शेषप्रतिषेधो वाऽर्था-
भावादिहान्तवदिति । तथा श्रुत्या तुल्येयं श्रुतिः । किमनयोस्तुल्यत्वम् ।

४९ ॥ ५० ॥]

‘ पर्यशिक्षितानुत्सृजन्ति ’ इति पर्यशिक्षणान्ताङ्गरीतिविधीयते । तथैते प्राजा-
पत्या निराकाङ्क्षी क्रियन्ते गृहमेधीयवत् ।

सर्व कर्माणि चोदितानि, वसन्ताय कपिल्लजानालभेतेति । तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु पर्याधिकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः श्रुतं, पर्याधिकृतानुत्सृजन्तीति । निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्या-पकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते । एवमिहापि, प्राजाप-त्यानालभेतेति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेष्विदं पर्याधि-करणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्तकम् । यस्माच्चैवं तस्मात्, ब्रह्मसाम्ब्यालभत इति कर्मान्तरचोदना स्यात् । पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्ब्यालभते सप्तदश मात्रास्त्विति ॥ ५१ ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥ सि०

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति । किं तर्हि । संस्काराणां प्राप्तावसरा-णाम् । तस्मादवसरात्प्रतिषेध्य ब्रह्मसाम्नि प्रतिपसवा । किं कारणम् । वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् । एकमिदं वाक्यं, तान् पर्याधिकृतानुत्सृज-न्ति, ब्रह्मसाम्ब्यालभत इति । कथं ज्ञायते । आलभत इति द्रव्यदेवत-स्याश्रवणात् । समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति । तदा हि केवलं आलम्बो वक्तव्यः, द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदा स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत । तत्र द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । यत्तु पूर्वोक्तं संयन्तस्य इति । तत्रैव कृतार्थ-त्वादिह न संबध्येत । तस्मादेकं वाक्यम् । नन्वेकस्मिन्नापि क्रतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, परेण विधीयन्त इत्यर्थभेदाद्वाक्यभेद एव भवति । न हि । ब्रह्मसाम्ब्यालभत इत्युक्तेऽर्थादेव पर्याधिकरणान्त

‘ ब्रह्मसाम्ब्यालभते ’ इति कर्मान्तरम् । तत्र यदेव द्रव्यदेवतं पूर्वेषु तदेवानुप-पद्यते ॥ ५१ ॥

यथावसरं प्राप्ताः संस्कारा आस्मिन्काले न कर्तव्या इत्येवमपि वाक्यार्थ उपपत्त-यानेऽङ्गरीतिविधानं न गृहीतम् । वाक्यभेदाद्दृढकल्पनाभवाच्च । अपि चास्मिन्काले संस्कारा न कर्तव्या इत्यप्यर्थभाष्यानुवाद एव । यदा आलम्बोऽप्यस्मिन्काले विहि-

१ प्रतिषेधः—भा. । २ ‘ वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ’ इति सूत्रादयवः पृथक्पुनश्चनेन कार्यानुष्ठाने प्रकाशितः । स प्रमादहः इति हेम् । ३ एवमपि—व. । ४ पर्याधि—व. । ५ संयन्तः इति—पर्याधिकरणोत्तरकार्यं कर्मभ्यनया प्राज्ञः आलम्ब्यत्यः संस्कारा इत्यर्थः ।

वत्सर्गाः सिद्धाः । स न विधीयते । तमनूयाऽऽन्यथाः केवलं वत्सर्गपेरेति
नास्ति ऋतुषामान्ये वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥

सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्म-
साम्बालमते, तेनासव्यास्तेनाभिघृता इति । यदि संस्कारवतिषेषाः,
ततो जुहुः । सवनीयप्रचारेण रेचितत्वात्मपाजशेषो नास्ति । तदभावा-
दनभिघृतत्वं युज्यते । अथ कर्मशेषवतिषेधस्ततो ब्रह्मसामन्याद्यम्भः
कर्मान्तरं । तत्र प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते । तेषां शेषोऽस्ति । तेनाभि-
घारणं स्यात् । अनभिघारणदर्शनं नोपपद्येत ।

तस्तदा न्यायादेव सर्वसंस्काराणामुत्कर्षात्क. प्रसङ्गोऽन्यस्मिन्काले संस्काराणां, येन
प्रतिविधेरेत् ॥ ५२ ॥

यस्यापि ' ब्रह्मसाम्बालमते ' इति कर्मान्तरं, तस्यापि पुरोडाशस्येव प्रासङ्गिकाः
प्रयाजाः । तस्मादेतद्दर्शनमयुक्तं, द्वयोरपि तुल्यत्वात् ।

तत्र केचिद्दर्शयन्ति । तेषां द्वौ पक्षौ । एकः पक्षो ब्रह्मसामकाले, आलम्भः ।
द्वितीयः सह ऋतुपशुभिः समाप्तिः । आस्मिन्द्वितीये पक्षे वपानामभिघारणं विद्यते ।
यदा च माध्यंदिन आलम्भात्तदा यत्तद्वपामिघारणं तन्नारित, यथाया अनुत्पन्नत्वात् ।
यामैकत्वे योऽसामभिघारणसंस्कारो नान्तराधिक्ये हविष्यनुभूतरतस्येदानीमविद्यमान-
त्वादाशौङ्गावचनमुपपद्यते । कर्मान्तरपक्षे तु स पक्षोऽननुभूतपूर्वः । तत्र शङ्कैव
नास्तीति ।

इदमपि तोष्यते । कर्मान्तराद्यादिनोऽपि हविषां चोदकेन संस्कारः प्राप्नोतीति स

१ सवनीयप्रचारेण रेचितत्वादिनि—ऋतुपशुवपामिघारणेन रिचत्वादित्यर्थः । २ द्वयोरेपी-
ति—द्वयोरपि वादिनो प्रयाजाभावेनानभिघारणस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । ३ तेषां—प्राजापत्यपशु-
नाम् । ४ एक इति—आश्विनप्रदमहानन्तरं ऋतुपशुभिः सहोपकृतानां प्राजापत्यानां पशूनां
पर्यभिहरणान्तं कृत्वा तत् उत्तम्य ब्रह्मसामकाले, आलम्भ इत्येकः पक्ष इत्यर्थः । ५ आशङ्कावच-
नमिति—' सव्या वा एतर्हि वपा ' इति दोषादाशङ्कावचनमित्यर्थः । ६ नास्तीति—अभिघारयि-
तव्यानामभिघारणे दोषादाशङ्का भवति । अकर्मान्तरत्वे विद्यमुपपद्यते । कर्मान्तरवपक्षे तु सदी-
यवपामि- तदादिद्वयभिराग्राहणस्य धर्मस्थाननुभूतत्वाद्दोषादाशङ्कैव नोदेतीत्याशयः ।

तस्यादापि संस्कारप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

(पञ्चशारदीये—उदावाजये कर्मशेषप्रतिषेधविधानेन प्रतिषेधत्सरं भिन्ना-
नामेवोद्दिष्टानामनाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[३३] पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥ पू०

अग्नि पञ्चशारदीयोऽहीनो मारुतीयः पञ्चशारदीयः, यः कामयेत बहु-स्यामिति स एतेन यजेतेति । तत्र श्रूयते, वैश्वानरायामवास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अपवोता उपाकरोतीति । सप्तदश पृश्नीनुक्षुण-स्तान् पर्वधिकृतान् प्रोक्षितानिवरा आलभन्ते, प्रेतारानुत्सृजन्तीति । तत्राः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तथैवोद्दिष्टान् पर्वधिकृतानिवरा आलभन्ते प्रेतारानुत्सृजन्तीति । तत्र सैव चिन्वा । किमुक्षुणामुत्सर्ग आरण्यवरकर्मशेषप्रतिषेधः, अथ वा मानापत्यवत्संस्कारकर्मप्रतिषेधः । तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः, त्रींस्त्रीनुक्षुण एकैकस्मिन्नह्न्यालभन्ते, पञ्चोत्तम इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षमन्व उदायाः । अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्त एव पञ्चवर्षाभ्युपबन्धन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते । अन्यस्यासु सुत्यास्वालभ्यन्त इति ।

इह नातीत्याशङ्कावचनमुपपद्यत एवेति ॥ ५२ ॥

‘सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अपवोता उपाकरोति, सप्तदश पृश्नीनुक्षुः’ इति पूर्वोक्तं त्रिहासनीयु या देवता साऽत्रानुपचयते । तस्माद्द्रव्यदेवतासंयोगाच्चतुर्विंशत्कर्मोपेतानि । द्वितीये वाच्यं ‘तान्पर्वधिकृतान्प्रोक्षितान्, इतरा आलभन्ते, प्रेतारानुत्सृजन्ति’ इति । तत्र तानिति प्रकृताः परामृश्यन्ते । इतराशब्देन वत्सतये उच्यन्ते । तासामालम्बविशसनादि कृत्वां चोदकमासं क्रियते । अतस्तासु संदेह एव नास्ति । ‘प्रेतारानुत्सृजन्ति’ इत्यनेनाशङ्काह उच्यन्ते । तेष्वेव संदेहः । किं पर्वधिकृतान्ताः द्वारोत्पाऽनङ्गाह एकवाक्यता मत्वा चोदकेनाह्वानि न गृह्णीत, यथाऽऽख्याः । उत मानापत्यानामिव प्रातःसवनकाले संस्काराणां प्रतिषेध इति ।

१ भिन्नाः—त्रिवत्सा इत्यर्थः । २ अपवोताः—अप्रसूता इत्यर्थः । ३ पृश्नी—अल्पशरीरानि-
त्यर्थः । ४ वपवद्यत एवेति—तस्मात्तुच्छमेवेदं किञ्च परमत्वेन नैयमिति वार्तिककारादयः । वस्तुतस्तु
प्रातःसवनात्तत्रोत्पद्यतेः सप्तदशमते वपनामभिप्रायतत्वात् । इत्येकमुत्कर्ष-
पक्षेऽभिधानेनाभावमात्रदर्शनमुपरमने । पर्वधिकृतान्ताः द्वारोत्पा इति चाने तु वपनामेवामात्रादनि-
दरताप्रातःसवनेत्येकमुत्पद्यते इत्याह । अत एतद्विद्वाभिरुपपद्यते च ‘वपनां चानिदरत्वर-
दर्शनम्’ इति सूत्रं, ननु भाष्यकारोक्तद्विहासिवाद्यकमित्येवं भाष्यद्वेवाभिप्रायः ।

ततोऽनुपङ्गः । अथायं तस्य, तत एकवाक्यत्वम् । इदं तस्य शेषत्वेना-
पेक्षिष्यामहे । एतच्चात्र युक्तं, यदयं तस्य शेषः स्यात्, नासावस्य ।
तच्छेषत्वेऽपेक्षामात्रम् । इतरत्रापेक्षाऽनुपक्तव्यं च । अर्थेन च संबध्यते ।
सप्तदश पृथ्वीमाहतीरुपाकरोति, सप्तदश च पृथ्वीलुक्षण इति चार्थो न
वक्तव्यः । प्रचयादेव गम्येत । तस्मादेकेनानेन वाक्येन चतुर्भि-
श्चेतानि कर्माणि चोद्यन्ते । तेषां सप्तदशानां पर्याग्निकरणान्त उत्सर्गः
क्रियते । सप्तदशासु यथापकृति । एवमुत्तरास्वपि चोदनासु । न चोत्सृ-
ष्टानां कर्मान्तर उपयोगो युज्यते । अमत्वाद्यातथैवमत्वाच्च । तस्मादा-
रण्यवत्कर्मशेषप्रतिषेधः । अन्ये चान्ये चोक्षाणः । पूर्वेषामुक्ष्णामभावा-
त्सकृतज्ञानम् । प्रायश्चित्तमभ्युपाकृतानां प्रागुत्सर्गात् । अपेक्षावचन-
मपि तेषामभावादन्यास्तादृशानेवापेक्ष्य भवेत्, पृथ्वीन्मारुतांश्च । यथा

यदि वाऽनडुहः प्रति 'मारुतीरालभते' इत्यनुपज्यते । अथवा 'मारुतीरालभते'
इत्येतत्प्रत्यनडुवाहो नीयन्ते । तत्रानडुवाहः सापेक्षाः । यस्मिन्नेव क्षणे त्रिहायन्यः
संबध्यन्ते, तस्मिन्नेवानडुवाहोऽपीति । एवं परस्पररपेक्षितः संबन्धो भविष्यति ।
एकवाक्यत्वं च । इतरथा पूर्वस्मिन्वाक्ये निराकाङ्क्षीकृतस्य पुनराकाङ्क्षा कल्पनीया ।
ततः पुनः संबन्धः ।

तस्मादेकेन वाक्येन चतुर्भिश्चत्कर्माणि विधीयन्ते । ननु पूर्वपसवाद्यपि चतु-
र्भिश्चत्कर्माण्येकवाक्यत्वं चेच्छत्येव, कर्मशेषप्रतिषेधं नेच्छति । न चानेन स निरा-
क्रियते । तस्मात्कथमेतत् । प्राजापत्येषु यः संस्कारप्रतिषेधः स 'ब्रह्मसाग्नालभते'
इत्यस्य सामर्थ्यात् । अहिमनू सप्तपुत्रादौ वा प्रतिषेधो वा 'पर्याग्निकृतानुत्सृजन्ति'
इति । इह तु न वाक्यः सुत्याकाले प्रतिषेधः कर्तुम् । तत्र यदालभते तान्पञ्च,
ताश्चोत्तमेऽहनीति वाक्यभेदः स्यात् । एवं श्रीह्रीतिरपि योज्यम् । तस्मादेतत्सुत्या-
कालिकं कर्मान्तरम् ।

अपि च र्यस्य संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, तस्य द्वितीये संवसरे पर्याग्निकरणं न

१ अपेक्षयाऽनुपङ्गत्वव्या—ग. २ 'यावयामराचव' इति यास्त्रत्वेन कार्यामुदितपु-
रुष एव प्रकाशिते लदनवधानमूलकमिति ध्येयम् । ३ यस्मिन्मिति—अत इति पूर्व शेषः ।
४ भूतस्य—च. व. १५ अनेन च इति—भाष्यकारपीठेऽपि कवाचरव्याप्त्यानेन पूर्वपश्यीभमतः संस्कार-
प्रतिषेध इत्यर्थः । ५ अन्यः कथमेतन्नर्थं व्याख्येयमित्याह—तस्मादिति । ६ इहत्विति—'श्रीह्री-
तन्वहमात्तमेऽहनीति' इति वाक्य इत्यर्थः । ७ यस्य—मते, इति शेषः ।

तामेव यवागूं उपहं पिवतीति । तान्येवौषधानि, स एव तिष्ठिरि-
रिति ॥ ५५ ॥

संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५६ ॥

संस्कारांश्च प्रतिवर्षं दर्शयति । तान् पर्याग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा
आलम्बन्ते मेतरानुत्सृजन्तीति । ननु वचनमेतद्भविष्यतीति । न ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पर्याग्निकरणं करोति, पर्याग्निकृतांश्चेत्सृजन्तीति ।
अपि च वत्सवतीणामुक्षाणां च युगपत्पर्याग्निकरणमुच्यते । तद्वत्सवतीषु
प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते । इतरेष्वप्राप्तत्वादिषीयते । एतन्नोपपद्यते ।
सत्सु संस्कारेष्वेतदुभयं न युज्यते । यागे च सत्त्वम् । तस्मादुपपन्न
यागा ॥ ५६ ॥

(अभिषेचनीयदशपेययोर्भित्तन्त्रताधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] दशपेये क्रयप्रतिकर्षप्रतिकर्षस्ततः प्राचां

तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५७ ॥ पू०

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहौ । तत्र चिन्तयते । किं तपो-
स्त्रययोगः, अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

समानं तन्त्रमनयोः । कुनः । दशपेयस्य क्रयः प्रतिक्रियते, सह
सोमं क्रीणात्प्राभिषेचनीयदशपेययोरिति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकाली-
नत्वात्तत्कथकाले दशपेयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिक्रियमाणस्ततः
प्राग्भाविनाः पदार्थान् प्रतिकर्षति । तदौदि घाऽभिसंयन्धात्तदन्तमपकर्षे
स्यादिति । अदरतयोरेकाहोस्त्रयं प्रकर्षः । तन्त्रप्रक्रान्तयोः मष्टौचि-
तस्त्रयमेव समाप्तिर्भुक्ता । तस्मात्समानतन्त्रो ॥ ५७ ॥

प्राप्नोति । तत्तावद्विधातव्यमुत्सर्गम् । तत्र वाक्यभेदो विवक्षाभेदश्च । एवञ्च प्रकृ-
तिपाठमनूयते । ३ यत्रापाठं विधीयते । महद्दुश्चरितस्यैतद्व्याहृतम् ॥ ५५ ॥

[१९ ॥]

अत्राधिकरणप्रतिकर्ष इति ॥ [१७ ॥]

१ नेतव्यम्—प. । २ तस्मात्समानतन्त्रं स्यात्—प्री. । ३ तन्त्रं—प. ग. । ४ पूर्वकाल-
त्वात्—ग. । ५ (अ० ५ पा० १ अ० १२ मु० २८) । ६ उदरकन.—प. । ७ प्रवृत्त्या—प. ।
८ यस्य—मते इति घेत्. । ९ एष्य—व-सुत(दु) । १० अनुपने—पूर्वाभिकरणमिति घेत्. ।
११ अन्वय-अननुद(दु) । १२ विधीयत इति—अननुद(दु) प्रनेतव्यं परंमिनस्त्वेत्यत्र इत्यत्रानुवा-
पर्वत्रिनस्त्वेत्यत्र पदेः परंमिनस्त्वेत्यत्र त्रिष्वच इत्यर्थः ।

समानवचनं तद्वत् ॥ ५८ ॥

समानो वा एष यज्ञो यदशपेयश्चाभिपेचनीयश्चेति तन्त्रस्य समा-
नत्वाद्यज्ञयोः समानत्वम्, आत्मना भिन्नत्वात् ॥ ५८ ॥

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्सहत्वं विधीयते ॥ ५९ ॥ सि०

न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः । अर्थहेतुत्वात् । द्वाविमौ क्रयौ ।
एकोऽर्थहेतुकोऽन्यः शब्दकृतः । यस्माकृत्तुमष्टत्वेर्हसाद्यनोपार्जनकाले
सोमविक्रायिणा सह संवादः, सोमस्य परिक्रयणं—मूलपरिच्छेदः,
सोऽर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन्नकृते क्रतुरेव प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः ।
क्रतुकाले कदाचित्सोमो न स्यात् । विक्रेत्रा वाऽस्य नायं वा दद्यात् ।
तथा क्रतुरेव न संवर्तेत । तस्यैतत्सहत्वमुच्यते । किं कारणम् ।
मुख्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो निवृत्तकल्पः । मूलपार्षणमात्रं परिशिष्टम् ।
यदन्पत्त्र, कलया ते क्रीणामीत्येवमादि तद्धर्ममात्रम् । परतन्त्रत्वादेव
विक्रेतुः । एवं च सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति ।
दृष्ट्य तस्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थं क्रीणातेः प्रयोगः, देवदत्तेन सहास्मा-
मिर्षान्यं क्रीतम्, उपज्ञा संवृतेति । अतस्तस्य संवादः । स च बहिः
क्रतोर्वर्तेते । तस्मान्नारित प्रतिकर्षः । कालभेदाद्ययोक्त एव तन्त्र-
भेदः ॥ ५९ ॥

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६० ॥

पूर्वस्मिंश्चाभिपेचनीयेऽवभृथदर्शनं भवति । कथम् । समानं वा
एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति यदभिपेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्तीति । तदेव-
मवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत, यदि भेदेन तन्त्रमवृत्तिः । इतरथा दशपे-
यान्तेऽवभृथः स्यात् ॥ ६० ॥

दीक्षाणां चोत्तरस्य ॥ ६३ ॥

दशपेयस्य च पूर्वोद्दीक्षाणां दर्शनं, तथाऽभिपेचनीयस्य दीक्षा वर्ध-

५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

१ समानत्वात्स्याद्यज्ञयोः—य. । २ 'अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात् ।'—मु. । ३ वादः—
क. घ. । ४ 'दीक्षाणां चोत्तरस्य' इति सूत्रे काण्डमुद्रितपुस्तके माष्यान्तर्गत्या प्रकाशितमपि
निर्मूलत्वादुपेक्ष्य यथावाप्यसिद्धं हेतुम् ।

येयुर्यथा दशमेऽहनि दशपेयाः [संपद्यते, सद्यो दीक्षयति, सद्यो सोमं
क्रीणातीति । इतरथा, अभिषेचनीय एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः ।
तत्रैतदर्थं नोपपद्यते ॥ ६१ ॥

यत्तु, समानवचनं तद्वादिति । तत्र द्रुमः—

समानः कालसामान्यात् ॥ ६२ ॥

एकस्मिन् ऋणावेतौ सोमौ वर्तेते, तत उत्तरे संवत्सरादूर्ध्वम् ।
एतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत्समानवचनमन्यथोपपद्यत इति । तस्मा-
च्चान्नभेदः ॥ ६२ ॥

(वरुणप्रघासेष्ववभृथधर्मकर्मन्तरविधानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्र-
दानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥ पू०

वरुणप्रघासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथमभ्यवप-
न्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रदानविप्रकर्षोऽयमुत कर्मान्तरचोदनेति ।
किं प्राप्तम् ।

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः । तदेकदेशत्वात् । वरुणं मत्यामितो-
त्पन्ना, मारुत्यामितोत्पन्ना, वारुण्यामितोत्पन्ना । सा द्विधा मदीयमाना इत्येते ।
एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः समिष्टपशुवत्प्रदानम् । उभय-
त्रापि वरुणदेवता । तेन प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते । पशुवत् । यथा
सषणीयस्य पशोः, वपया प्राताःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्वदिने,
अङ्गैस्तृतीयसवने इति । अवभृथशब्द इदानीं किमर्थः । मत्स्याऽनुवा-
दमात्रम् । देशसामान्यादेवतासामान्याद्य । अथ धर्मादिदेशकोऽग्निहोष-

११ ॥ ६२ ॥]

वारुण्यामितोत्पन्ना । तस्या एकदेशः पूर्वं ह्यते । एकदेश उत्तरम् । तथैव संबध्यते
वरुणदेवतया । यथा पशोः । अवभृथशब्दो देवतासामान्येन । अथ धर्मादिदेशः
करमात्रं भवतीति चेत् ।

१ आवापस्थाने—आज्यभाष्ये विवृणोतेऽन्तरित्यर्थः । प्रधानान्तरकादिर्धनेति यावत् ।
२ तथैव—यथैवैवेत्यर्थः । ३ देवतासामान्येनेति—गोत्र इति शेषः ।
४ धर्मादिदेश इति . अवभृथधर्मकर्मन्तरविधिरित्यर्थः ।

पदवदेव कस्मान्न भवति । अशक्यत्वात् । अनेनैव प्रदानविमर्कपोऽने-
नैव धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य वाक्यस्य । प्रदानविमर्कं कृत्वा
कृतार्यस्य धर्मानतिदेशं न शक्तिरिति ॥ ६३ ॥

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥ सि०

न वाऽयं प्रदानविमर्कः । किं तर्हि । अपनयो निष्कासस्य; पूर्व-
कर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किं कारणम् । प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् । प्रसि-
द्धेन नामधेयेनावभृयशब्देन संयोगात्, निष्कासेनावभृयमभ्यवयन्तीति ।
ननु भाक्तोऽयमनुवादमात्रमित्युक्तम् । अनुवादः सन्नपूर्ववृत्तिविशेषक-
रोऽनर्थकः स्यात् । अतिदेशस्त्वर्थवान् । ननु तत्रापि लक्षणा भवति ।
अस्तु । लक्षणाऽपि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती । यथाऽग्नौ तिष्ठति,
अवटे तिष्ठति । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । नापूर्वकर्मचोदनाया-
मसौ दोषः । यथा, एतस्यैव रेवतीषु धारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । कथं पुनरनेन शक्यतेऽपूर्वं कर्म चोदाये-
तुम् । उच्यते । वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृयमभ्यवयन्तीति
श्रूयते । न चावभृयः शक्यतेऽभ्यवेतुम् । तत्रैवं विज्ञायते, निष्कासेन
तुपैश्चावभृयं कर्तुमपोऽभ्यवयन्तीति । यथा शाटकं कर्तुं सूत्राणि ध्य-
न्तीति । लक्षणया वा यथा, यं एवं विद्वांसः सप्रश्रुपयन्तीति ॥ ६४ ॥

प्रतिपात्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

अथान्यश्वेषत्वाग्निष्कासस्यावभृयमभ्यवयनं प्रतिपात्तिर्भवति । तन्न ।
कृतः । कर्मसंयोगात् । अर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संयोगो विज्ञायते ।

उच्यते । यत्राऽऽख्यातेन कर्म प्रतिपाद्यते, तत्र यन्नाम तद्धर्मातिदेशकं भवति ।
यथा 'मासपग्निहोत्रं जुहोति' इति । इह तु नामशब्द एव केवलः श्रूयते । स
एव कर्म विधास्यति । स एव धर्मातिदेशको भविष्यतीत्यनुपपन्नमेतत् ॥ ६३ ॥
नायं प्रदानविमर्कः । कुतः । अवभृयेन कर्मणा संयोगात् । नन्वनुवाद इत्युक्तम् ।
असत्यां गतानुवाद आश्रियते । अस्ति तु गतिः । लक्षणया धर्मातिदेशको भवि-
ष्यति । लक्षणया च यागं प्रतिपादापेक्ष्यति ॥ ६४ ॥

१ अग्रवृत्तिरुतः—मु० । २ वयन्तीति लक्षणया—मु० । ३ आगीरन्, य एवं विद्वांसः
सप्रश्रुपयन्तीति—प० । ४ संयोगात्—निष्कासस्येति शेषः ।

तृतीयासामर्थ्यात् । प्रतिपत्तौ हि द्रव्यमाधान्वाद्द्वितीयया निरदेक्षत । यथा, चात्वाले कृष्णविषाणां मास्यतीति । अथवाऽवभृथशब्देकेनास्य कर्मणा संयोगात् । यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्ततोऽवभृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत् । अथववभृथशब्दो धर्मानतिदिशेत् । न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्माः शक्या अतिदेष्टुम् । वैषम्यात् । तदा हावभृथेन प्रतिपाद्यन्तीत्युक्तं स्यात् । न चावभृथेन किञ्चित्प्रतिपादितं, यदतिदिश्येत ॥ ६५ ॥

(प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयनिर्वापार्थत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥ पू०

उपोतिष्ठोपे श्रूयते, प्रायणीयस्य निष्कासे, उदयनीयमनुनिर्वपतीति । तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात् । तत्रापि उदयनीयशब्दकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति, प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमनुनिर्वपतीति । न च शक्यत उदयनीयो निर्वप्युम् । अतस्सद्येहापि संबन्धोऽभिधीयते, निष्कासेनोदयनीयं कर्तुं हविष्यं निर्वपतीति । कृष्णया वा पूर्ववत् । अपि च द्वितीयासंयोगात्कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते । निष्कासस्य सप्तमीयोगाद्गुणभावः । प्रतिपत्तौ तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्कासः प्रधानतः । तत्र कर्म तृतीयासंबन्धं भवेत् । निष्कासो द्वितीयासंबन्धः । ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति । यथा, आंगारे गावो वास्यन्तां, मीकारे कुसुमानीति । भवति, यत्र प्रधानान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः । यत्कारणम् । कारकविभक्तिरियम् । कारकं च क्रियार्थं, भूतत्वात् । भूतभक्ष्यसमुच्चारणे हि भूतं भक्ष्यार्थं भवति । दृष्टार्थ-

न चैयं दुष्पनिष्कासस्य प्रतिपत्तिः । कथम् । यथा तेन घृतं तपाऽनेनापि कर्मणा । तत्र च द्रव्यं गुणतो यागः प्रधानतः । इह तु विपरितं यथं तद्भावभाष्युपात् ॥ ६९ ॥

१ हाप्तेन—ग. । २ तथा हि—क. घ. मु. । ३ विज्ञायते—ग. । ४ निष्कासे—घ. । ५ स्वागारे—क. घ. । ६ प्रवारे—क. घ. । ७ तेन—प्रदिष्टेनाप्युपेनेत्यर्थः । ८ अन्तुयादिति—अतो यस्यैव नामभेदस्य प्रत्ययान्तराणां भिन्नि दिष्टं तत्र एवैतदर्थकमेत्यति सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

स्वात् । भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् । न च दृष्टे
सत्यदृष्टकल्पना संभवति ॥ ६६ ॥

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६७ ॥

प्रतिपत्तिर्वा, उदयनीयः स्याद्विष्कासस्य, न गुणमात्रः । कुतः ।
अकर्मसंयोगात् । नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्मणां संयोगः । केन
शर्द्धिः । निर्वापेण । निष्कासे निर्वपतीति । ननु मुख्यत्वाद्दुदयनीयस्यै-
त्तेन संबन्धो न्याय्यः । न हि । मुख्यसंबन्धे साकाङ्क्षमेतद्भवति,
निष्कासे उदयनीयं किं करोति । तत्रावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापवि-
त्त्वम्, उदयनीये निर्वपतीति । न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह सं-
बन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैवाऽऽपद्यते, उदयनीयं कर्तुं प्राव-
णीयस्य निष्कासे हविषं निर्वपतीति । निष्कासश्च मायणीयशेषः ।
निष्कासश्च शेषवचन एव, यदुत्तरायां कर्मं तदनेनोच्यते । शेषस्य
चार्पान्तरमभ्रं प्रतिपत्तिः । तच्च साववाधिकमङ्गं भवति । तच्च प्रधा-
नेन दृष्टसंबन्धम् । आरादुपकारकत्वेऽनुमेयसंबन्धम् । सप्तमी च विष-
क्तिः प्राधान्ये दृष्टा । तस्मात्प्रतिपत्तिः । नन्वेवमापि कर्मान्तरचोदनाऽ-
वभूयवत्वामोति । भवेत्, यदि न चोदितं कर्म भवेत् । चोदित-
स्तदयनीयः, आदित्यः प्राणायश्चकर्मवति, आदित्य उदयनीयो दिक्षां
प्रज्ञायते इति । तं कर्तुं मायणीयनिष्कासे निर्वपेदिति तत्रैव प्रज्ञायते ।
तस्मान्न कर्मान्तरचोदनेयम् ॥ ६७ ॥

अर्थकर्म वा रोपत्वाच्छ्रूयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६८ ॥ सि०

अर्थकर्म वा निष्कासे निर्वापो न प्रतिपत्तिः । कुतः । शेषस्वात् ।
निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्कासः । गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ।
तदर्थेन विधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात् ।
सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति । आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणां च
विशेषानां धारणे वर्तते । तस्माद्गुणभूतः । ननु निष्कासो धारणेऽ-
सपर्यः । स्थात्वेव तत्र धारणं करोति । पात्रीवदेतद्द्रव्यम् । तथा

[६६ ॥ ६७ ॥

पादोदनं धारयति, पार्श्वी भूमिः । न च पार्श्वी नाऽऽधारः । तत्रै-
तत्स्यात्, न दृष्ट्युपकारं करोतीति । पादपि तथा ।

अपि च हविष्या उदयनीयनिर्दृष्ट्या प्रयोजनवन्तः । ते यदि नि-
ष्कासेन संस्क्रियन्ते निष्कासोऽपि प्रयोजनवान् भवति । अथ तु निष्कासः
संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः । न हितेन किञ्चित्करिष्यते । ननु तेनापि
प्रायणीयो निर्वर्तितः । तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान् भविष्यति । नैवम् ।
उपयुज्यमानसंस्कारो हि गरीयानुपयुक्तसंस्कारात् । अपि च निष्कास-
संस्कारोऽर्थं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत् । तत्रोदयनीयसंनिधिर्वा-
ध्येत । तस्मादुदनीयहविष्याणामयं निष्काससंस्कारोऽप्युपकारः
क्रियते श्रयणवत् । तद्यथा, पयसा भैत्रावरुणं धीणाति, धानाभिर्हीरि-
योजनमिति श्रयणैः सोपस्य ॥ ६८ ॥

इति श्रीवस्वामिनः कृतौ गीर्वासाभाष्य एकादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथैकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(वचनेनाङ्गप्रधानयोर्मिन्नकालकत्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्द्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥ सि०

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम् । अङ्गानि
तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमिति । एवं च

१८ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां गीर्वासाभाष्यस्याष्टाध्याय्यां टुष्टीकावा-
भेदादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्राप्तम् । वचनादन्यकालत्वम् । यत्र वचनं तत्रान्यकालत्वमन्यदे-
शरथमन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा, पूर्वेषुरमावास्यायां वेदिं करोति,
अस्वभृथेन चरन्ति । अग्नौ सौत्रामण्यां, दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं
विज्ञायते, षडवा दक्षिणेति ॥ १ ॥

(आधानस्य तन्त्रताधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः
स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥ सि०

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्याः, शरदि वैश्य इति
श्रूयते आधानम् । तत्कर्तृमिति मध्युपगमः । किं कारणम् । अफल-
त्वात् । आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि श्रंपयति, दक्षिणाभावा-
न्वाहार्यश्रपणादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसूपयोगः । तत्र विचार्यते,
किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाऽऽधानं कर्तव्यमथवा सर्वेषामैष्टिक-
याद्युक्तसौमिकदार्विहोमिकानां कर्मणां तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । द्रव्य-
स्य-अग्नेः, अकर्मकालनिष्पत्तेः, वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति, मयोगः-आधानं
सर्वार्थं स्यात् । कुतः । स्वकालत्वात् । स्वोऽस्ये कालो वसन्तादिः ।
न कस्यचित्कर्मणः काले श्रूयते । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण
इदमाधानं नास्मा इति । अगृह्यमाणविशेषत्वाच्च तन्त्रभावो न्यायः ।

नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः मयोगस्तदर्थं तदाधानमिति गृह्यते
विशेषः । स खलु गृह्यते विशेषः । किंत्वानन्तर्यमकारणम् । यदाऽपि
सर्वार्थं तदाऽप्यवर्गः कस्यचित्कर्मणः पूर्वं मयोगा, यौगपद्यस्यासं-
घात् । तदेकेनाऽऽनन्तर्यं समो हेतुः, सर्वार्थत्वे एकार्थत्वे च । समत्वाद-
हेतुर्भवति । न वाऽऽधानेन कर्मोपपत्त्यन्ते । यथा मणयनेन । यद्यु-
क्तमधेरंस्ततो यदनन्तरं कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषाम् । तेन
व्यवहितत्वात्तदपवर्गे चापटुज्येत, मणयनवत् । न ह्यनेन किंचित्कर्म
मक्रम्यते । अथाप्तकालत्वात् । अत उत्तरकाला हि कर्मश्रुतयः । किं

अतोऽथावधिकारान्धतिक्रम्य लिख्यते ॥ [१ ॥

तद्गनेन क्रियते । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्निविशेषः । यथा कश्चिद्धोहं सुवर्णं
 वाऽर्जयेदनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । स तेन यथा-
 कालमिष्टं दात्रादि करोति । एवमप्यग्निविशेषमर्जयति । अनेन स्वाधी-
 नेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण
 इदमर्जितम्, अस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च युज्यते । तस्मात्सर्वार्थम् । अपि
 च नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिकालानि । तेषां वसन्ते
 आहितेनाग्निना कार्यम् । न चान्यस्मिन् ऋतौ शक्यो वसन्तेऽग्निराषा-
 तुम् । सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाऽऽधाने । अथ तु सर्वकर्मणामर्थे
 तन्त्रमाधानं, नैव विरोधो भवति । तस्मादपि तन्त्रम् ॥ २ ॥

(ज्योतिष्टोमे त्रयाणां पशूनामर्थे यूपतन्त्रताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ ति०

ज्योतिष्टोमे पशवाः, अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धाः तेषां यूपः, स्वा-
 दिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नातीति श्रुतः । तत्र विचा-
 र्यते । किं त्रयाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथवा तन्त्रमिति । किं
 प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । अग्नीषोमीये तावत्प्रयोगवचनेन
 गृह्यते यूपः । उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते । कर्मविशेषावसायिनश्चो-
 दकप्रयोगवचना भेदेन यूपं प्रापयन्ति । तस्माद्भेदः । एवं प्राप्ते, उच्यते ।
 यूपश्च तन्त्रं भवत् । वृत्तः । अकर्मकालत्वात् । नास्य पशुकर्मकाल
 उत्पत्तिः । किं तर्हि । एषकाले, दीप्तासु यूपं छिनत्ति, क्रीते वा राज-
 नीति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषोऽस्मै पशुबन्धाव यूपोऽव-
 सस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च मयुज्यते । तस्मात्सर्वार्थो भवति ॥ ३ ॥

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

एकं यूपं त्रयाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति । सवनीये पशौ
 त्रिवृता यूपं परिवर्षयेति, त्रिवृता परिवर्षणं चिदधाति । यदि नाना
 यूपा मन्वेद्युस्तता पूर्वस्य यूपस्यावर्णाद्यूपान्तरे चोदकेनेव प्राप्ते त्रिवृ-
 ता परिवर्षणं न विधातव्यं भवेत् । अथ तन्त्रं यूपः, नतः संस्कारा अपि

तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात्पुनः सर्वनीये परि-
व्याणं न प्राप्नोति । तद्विधातव्यं भवति । विधीयते च । तस्मादापि
तन्त्रम् ॥ ४ ॥

(यूपसंस्काराणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥ पू०

यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा मोक्षणमञ्जनमुच्छ्रयणं
परिव्याणं च, तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन कर्तव्याः,
अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । संस्कारास्त्वावर्तेरन् यूपस्य, न
यथा यूपस्तन्त्रं तथा स्रुः । किं कारणम् । अर्थकालत्वात् । अर्थः
पशोर्नियोजनम् । तत्काला एते संस्काराः । तत्र गृह्यते विशेषः । यस्य
पशोर्नियोजनकाले कृतास्तर्द्या इति । इतरयोश्च पशोरप्राप्तकालत्वा-
त्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्तेरन् । यथाऽग्नेः संमार्ज-
नम् ॥ ५ ॥

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानान्तर्वा-
र्थानां च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ सि०

सत्यमावर्तेरन्, यथेते नियोजनकाला भवेयुः । तत्कालास्त्वेते-
दीक्षाकालाः । कथं ज्ञायते । यूपकर्मत्वात् । नैते नियोजनार्थाः । यूप एतैः
क्रियते । यूपो नियोजनार्थः । स च दीक्षासु कर्तव्यः । दीक्षासु यूपं
छिनत्तीति वचनात् । संस्कारैश्च स क्रियते । तस्माद्दीक्षाकाला एवैते
संस्काराः । ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया ।
उच्यते । न किञ्चिद्द्रव्यं यूपारूपमास्ति, यस्य छेदनमुच्येत । तदेत-
देवं ज्ञायते । दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति । छेदनग्रहणं च मुख्य-
त्वात्प्रदर्शनार्थम् । यत्कारणम् । नासौ छेदनेन केवलं यूपो भवतीति ।
एवं चेद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः । सर्वार्थानां च सतां वचनारके-
षां विद्वन्कालत्वं कृतम् । यथाऽऽग्निमाकृतादूर्ध्वमनुषाजैश्चरन्तीति ।
तस्माद्यूपवत्संस्कारा अपि तन्त्रम् ।

यूपकर्मत्वादिन्यग्नापरा व्याख्या । यूपकर्मं तत्र एते संस्कारा-
श्लेदनाद्याः । यूपोऽथमेवं क्रियते तक्षणादिव्यापारण । यथा वाजपथेन
समाद् सत्कृतधेचरय पुनः क्रिया निरर्थिका । तस्मादनाहुत्तः ।
नन्वेवं सति निरुदयशावपि कार्यं स एव यूपः कर्तव्यो भवेत् । बार्द
भवेत्, यदि निरिष्टकेन यागमतिपेधो न स्यात् । अस्ति तु स मतिपेधः ।
तस्मान्न भवति । यथा, न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते ।
अथवा यदर्थं स यूपः कृतस्वत्कर्मापहतम् । तस्यापवर्गे यूपोऽप्यप-
वृक्ता ॥ ६ ॥

सक्तन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

त्रिवृता यूपं परिवीच्य सबनीयं पशुमुपाकरोतीति, परिव्याणेन यूप-
धर्माननुक्रममाणः सकृन्मितं स्वातं यूपं दर्शयति । इतरथा मुखत्वा-
स्योक्षणोपक्रमेत् । आनन्तर्यार्थमिति चेत् । न । प्रकृतितः सिद्धत्वात् ।
तस्यादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ ७ ॥

(स्वरुतःत्रनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] स्वरुतन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥ पू०

अस्ति स्वरुः, यूपस्य स्वरुं करोतीति श्रुतः । स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं धेदेन वेति । किं मासम् ।

स्वरुः खलु तन्त्रे तन्त्रेऽप्यव्येत् । अस्वकालत्वात् । नास्य स्वा-
काल उत्पत्तौ । कर्मकालेऽप्युपादीयते, स्वरुणा स्वधिविना वा पशून्
समनकीति । यस्य पशोः समञ्जनकाल उपाचस्तदर्शोऽसाविति यद्भावे
विशेषः । तस्माद्भेदः । ननु यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वकालैवास्योत्पत्तिः ।
न स्वत्वेपाऽप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च कार्यवचनोऽत्र स्वरुतशब्दः । स्वरुं
करोति, स्वरुकार्यं करोतीति । यत्कारणम् । स्वरुर्न ज्ञायते । स्वरुकार्यं
तु ज्ञायते पशोरञ्जनम् । ननु कृत्वन्ते स्वरुः मतिपतिर्दृश्यते, संस्थिते
सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं चाप्यतश्चसायेति । सत्यमस्ति दर्शनम् । तच्च

(॥ ७ ॥)

स्वरुपात्रस्य, न तु स्वरुविशेषस्य । तत्राशौपोमीय उपासस्य तन्त्र-
तया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा चोदकपात्रस्यानुबन्ध्या-
कालस्येति संशये, किं न्यारयं, यदनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवन्न नन्त्र-
तया प्रवृत्तस्येति । कुतः । यत उक्तो न्यायः स्वरुध्वन्त्रापवर्गः
स्यादस्वकालत्वादिति । न च दर्शनं केवलं साधकं भवति । यथास्तं-
भवं तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं
तद्वत्स्वरोरपि भविष्यतीति ॥ ८ ॥

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥ ९ ॥ सि० ।

नैतदास्ति, प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति । किं तर्हि । साधारणः स्यात् ।
कुतः । यतोऽयमनुनिष्पद्यते । यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य सा-
धारणत्वादप्यपि साधारण एव न्यारयः । यथैक एव यूपः सर्वपशूनां
साधारणः, एवमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात्साधारणो भविष्यति । नैत-
द्युक्तम् । अङ्गप्रतिकर्षवचनादगृह्यमाणविशेषत्वाद्यूपस्य साधारण्यमुप-
पद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति, यतोऽगृह्यमाणविशेष-
त्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत्, यूपस्य स्वरुं करोतीति तद-
न्तःप्रयोगसंबद्धं स्वरुकार्यमञ्जनं कर्तुं यमुपादत्ते तं युपादिति । न
चान्यस्य साधारण्येनास्य साधारण्यं युक्तम् । संभवन्ति द्वैकस्यापि
बहवः शकला इति । चोदकप्रयोगवचनात् मिथ्याना अन्तःप्रयोग-
संबद्धमङ्गमात्मीर्यं प्रतितन्त्रं भावयन्ति गृह्यमाणविशेषत्वादित्यतो भेद
एव युक्त इति ।

तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम् । न चान्य-
स्मिन् प्रतिकृष्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति नैतद्युक्तम् । अमंबद्धयोर्हि,
तदेवं भवति, न संबद्धयोः । अयं च शकलो यूपमनुनिष्पद्यते । तदस्य
यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः । अतो यत्र यूपस्त्रायमपि ।
यच्च, यूपस्य स्वरुं करोतीत्यन्तःप्रयोगसंबद्धा श्रुतिरिति । तदपि

नैवम् । द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य । एक उपादानकालः, एक उपात्तस्य प्रयोगकालः । यद्ब्रह्मोपादात्तत्वं न हि तदनुपादाय कथितप्रयोगमारभते । न ह्यनुपादाय त्रीहीन्, प्रस्तुत्य प्रयोगं त्रीहीन् मृगयति । एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्तेत । अयं च पूर्वं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि । यदप्येकस्यापि घृणस्य बहवः स्वरवः संभवन्तीति । स्यादेवं, यदि प्राथम्याविशिष्टस्य नोपादनं भवेत् । विशिष्टस्य तूपादानमुक्तं, ततो या प्रथमः श्वलः परापतेरस स्वरः कार्ये इति वचनात् । बहूनां च प्राथम्याभावाद्ब्रह्मो न संभवन्ति । तस्मादेक एव साधारणः स्वरिति ॥ ९ ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरं चायन्नैवैवसायेति । तत्साधारण्य एवोपपद्यते । तन्त्रापवर्गे द्वाशीषो-
भीषान्त एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः ॥ १० ॥

तैत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

न वोत्पत्तिवाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे तथा ॥ १२ ॥

नास्यानुबन्ध्याकालस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं कारणम् । इदमेव प्रह-
रणस्योत्पत्तिवाच्यं, सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरन्ति, स्वरं चायन्नैवसायेति ।
अनेन क्रमाद्दशीषोभीषकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधारणस्त-
तः सर्षपशूर्णां कृतार्थे कर्मण्यस्वोत्सर्गविशेषस्याग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुप-
पद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीयस्यान्त एव दृश्येत । अथ
वचनमिदं कस्मात् भवति । अग्नीषोभीषान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात् ।
नैतदेवम् । वचनेन द्वावुत्सर्गस्य विशेषावुच्येयाताम् । अग्नौ च प्रहरणं,
सोमान्ते च । तथा च वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु

९ ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रस्तरवादिति । प्रदेशात्प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरण-
मुक्तम्, आशीर्भिः प्रस्तरं प्रहरतीति । चोदकेन प्रतिपञ्चु माप्यते । तत्रा-
नुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरुप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽ-
यमुपन्यासः ॥ १२ ॥

(अहर्गणेऽन्त्यदिन एव कृष्णविषाणायाः प्रासननियमाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते

प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

उपोतिष्ठोमे दीक्षितव्रतंमाम्नातं, कृष्णविषाणया कण्डूयतीति । तत्रैव
च पुनः श्रुतं, नीतासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । तदुभयं
द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् । तत्र विचार्यते । किमन्ते प्रथमे वाऽहनि
कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्तव्यम्, अथवाऽन्त्य ऐवेति । किं
प्राप्तम् ।

विकल्पः कर्तव्यः । अन्ते प्रथमे वाऽहनि प्रासनम् । कुतः । घर्षावि-
प्रतिषेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहसु प्राग्दक्षिणानय-
नाथे पदार्यास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः बाधयेत् । अथान्त्ये ततः
पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्यास्तेषां हस्तकण्डूयनं धर्मः,
स बाधयेत् । स एव घर्षाविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥ १३ ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात्प्रातःसवन-
मध्यत्वाच्छिष्टे चाग्निप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

नैवदेवं, स्याद्विकल्प इति । किं तर्हि । विषाणानियमः स्यात् ।
विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत् । अन्त्येऽहनि प्रासनं स्यात् ।
कस्मात् । प्रातःसवनमध्यत्वात् । बहूनि प्रातःसवनान्यस्याहर्गणस्य-
मध्ये । तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुष्ठेयीतो मनिष्यति । नन्वितरयोः
सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः, स बाधिष्यते । नैव दोषः । नैवं श्रूयते,
पाणिना कण्डूयितव्यमिति । अर्थात्पत्यासत्त्वा क्रियते । यश्चार्पादयो न
स चोदनार्थः ।

एवमभ्युत्तरयोः मत्यासत्त्वा इस्त एव मामोतीति । अत्र ब्रूमः । शिष्टे
 चाभिप्रवृत्तत्वात् । मातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि
 विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत । अभिप्रवृत्तत्वात् । अभिप्रवृत्तस्य नियम-
 स्योत्सर्गे, आचारविरोधः स्यात् । अथ मृक्तौ कथमुत्सर्गः । विषाणाया
 अभावात् । अन्या विषाणा कस्मात्कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते । पूर्ववि-
 षाणायाः प्रासनं धारणयत्नविमोकार्थम् । तद्यद्यन्या विषाणाऽऽनीयेत,
 तस्या धारणमदृष्टार्थम् । तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात् । इह
 तुत्तरमार्तःसर्वने धारयितव्या विषाणा । तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे
 कारणम् । तस्मादाद्यस्याहो दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयन-
 नमेव स्यात् ॥ १४ ॥

(नानाबीजेष्टावनपबीजसंचन्विहविष्कृदाहानकाल एव वाग्विसर्ग-
 नियमाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा
 स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

राजसूये नानाबीजिकेष्टिः, अग्रये गृहपतय आशूनामष्टाकपालं
 निर्वपेत्, सोमय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे मसादिभे सतीना-
 मष्टाकपालमिति । नानाबीजेष्वेकमुत्सृज्य विमवादिस्पृक्तम् । अत-
 इतस्यां क्रमेणावहितः क्रियते । मृक्तौ च ध्रुयते, अपः मणेष्यन्
 वाचं यच्छति, तां सहविष्कृता विष्टमतीति । हविष्कृत्प्रहरणं च काल-
 लक्षणार्थमित्युक्तं, तयाऽऽहानमपीति चेत् । न काळाविधिर्नादितत्वा-
 दिति । इहानेको हविष्कृदाहानकालः । तत्र पूर्वव निवारणा ।
 क्रियन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः कर्तव्यः, अथवाऽऽय एषेति ।

१४ ॥

१ अतु तर्ह्येष्टेऽग्निं मातःदिनमूर्धं दत्तव्यः । प्रायाजया प्रवृत्तविह पण्डित्कण्डूयनदेर
 प्राप्नोतीति । २ दूतात्प्रमाणमरुतया ' शिष्टे कामिभूत्वाऽऽत् ' इति दूतावयवमवधारयन्ति—इह
 मर्त्यादेना । अत एवस्य दृष्यमृत्प्रवेत प्रकाशनं कार्यमुदरके प्रमाद इति श्लेषः ।
 ३ (अ० ११ पा० ३ अ० ७ सू० १२) ४ (१० १ पा० ३ अ० २ सू० ५) । ५ (अ०
 २ पा० ३ अ० २ सू० ६) ।

तथैव च पूर्वः पक्षः । प्राग्व्यविष्कृत्कालाद्ये पदार्थास्तेषां वाग्ययो धर्मः । स वाध्येत, यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते । अयोत्तरसिंस्ततो हविष्कृत्कालाद्ध्वं ये पदार्थास्तेषां व्याभाषणकरणं धर्मस्तद्वाध्येत । तथैव चोत्तरः पक्षः, व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्तत्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ १५ ॥

(पाशुकवाग्यमस्य पौरोडाशिकहविष्कृदाह्वानकाले विसर्गाधिकरणम् ॥८॥)

[८] पशौ च स पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १६ ॥ सि०

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता । किं पाशुककर्मार्यं हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः कर्तव्य उत पौरोडाशिककर्मार्यं इति । तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ बोध्यौ । अवमप्यधिकरणप्रदेश एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदास्ति, ओषंध्यर्थत्वात् । सर्वार्येत्येवं कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा चिन्ते-यम् ॥ १६ ॥

(चयने प्रधानानन्तरमेवाग्निविमोकाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतक-
कर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे
विमोकः स्यात् ॥ १७ ॥ पू०

अग्नी श्रूयते, अग्निं युनज्मि श्वसा घृतेनेति जुहोति । अग्निमेवै-
तद्युनक्ततीति । पुनः, इयं स्वर्नं मधुमन्तं पयापामित्वाग्निविमोकं जुहो-
तीति । तत्र विचार्यते । किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः
कर्तव्य उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति । किं
माप्तम् । अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य,

१९ ॥ १९ ॥]

१ पशौ च पुरोडाशे-मु. । २ औषंध्यर्थत्वात्-च. । ३ अङ्गप्रधानार्थ- । ४ अत्र 'मङ्-
प्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात्' इति पठः काशीमुद्रितपुस्तके एव दृश्यते, नाम्य-
नेति च पाठो बभूविति । व. पुस्तके नन्दे पुनः, किं सूत्रं वशाकर्तव्यतां भाष्यकाराणां वचनमेवेद-
मित्याकलयन्तु मुच्यते ।

वस्मात्सर्वापवर्गे विभोक्तः स्यात् । अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विभोक्तः स्यात् ।

किं कारणम् । अविशेषेण श्रूयते । अग्निं युनज्जि श्वसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतद्युनक्तीति । न च श्रूयते, तस्मा अस्मै वा कर्मण इति । अविशेषात्सर्वार्थे इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्तेऽप्यावङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थम् । तदुक्तं, सर्वेषां वा शेषत्वस्यावत्प्रयुक्तत्वादिति सर्वार्थम् । चेत्सर्वापवर्गे विभोक्तः कर्तव्यः । तदा हि योगकार्यप्रवृत्तिर्भवति । योगापवर्गार्थश्च विभोक्तः ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥ सि०

न वा सर्वापवर्गे विभोक्तः स्यात् । किं तर्हि । प्रधानापवर्गे एव । प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते, पञ्चभिर्भुनक्ति पादुक्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाळभत इति । यज्ञपादस्यैव युनक्तीति विज्ञायते । वस्मात्प्रधानार्थो योगः । प्रधानार्थश्चेत्प्रवर्गे योगकार्यप्रवृत्तिर्भवति । वस्मा-

सर्वापवर्गे विभोक्तः कर्तव्यः । कुतः । 'अग्निमेव वदुनक्ति' इत्यनेन तावद्विशेषो न गम्यते, प्रधानार्थो योगो नाङ्गानामिति । अग्नी च प्रधानमङ्गानि च क्रियन्ते । यथा 'वेद्यां हवीष्यासादयति' इत्यङ्गहविषा प्रधानहविषा च वेद्यामासादनं, न प्रधानहविर्भिविशेष्यते । यथा चाऽऽहवन्पि क्रियमाणः संभागो न शक्यते षष्ठुः प्रधानस्य योऽग्निस्तथायं संभागो नाङ्गानां योऽग्निरिति, एवमेवाप्यग्नेराविशेषाद्योगः सर्वार्थः, प्रकरणस्वाविशेषकत्वादिपुक्तम् ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे विभोक्तः । कुतः । 'पञ्चभिर्भुनक्ति पादुक्तो यज्ञः' इति युगलावत्संयोगेन । यज्ञश्चाळभत प्रधानवचन इति । नैवेद्यत्वात् । 'पञ्चभिर्भुनक्ति' इति गुणवाच्यमित्यम् । तेन तदैकवाच्यत्वात्संशया एवापवर्गवादो न योगस्य । 'अग्निं युनज्जि श्वसा घृतेनेति जुहोति' इत्यनेन कर्णोत्पद्यते । उत्पद्यमानं नैमर्त्याभिलाषि भवति । तत्र अत्रकारणेन वाक्येन वा प्रयोगनमंभवाद्ये क्षीयते । तेन निरुक्तत्वात् भवति । इह तु वाक्येनैव प्रयोगनं दापते । एवमेव यज्ञसंयोगो नास्ति । यद्यपि तु यज्ञसंयोगो भवेत्सप्यपि यज्ञसत्त्वात् वागमावयवतः । 'यद्वृषा

१ (अ० १ पा० ७ अ० १ ए० २) । २ कर्मो भेदः—योगसंज्ञात्संशयान्तरात् । ३ न प्रधानहविर्भिविति—प्रकरणानि चोपेयः । ४ यद्वृषाभिति—यथा च कर्णो च कर्णे लघुर्भवेत्सर्वे सर्वैर्भवेत् इति सूत्रम् । ५ वागमावयवतः—यज्ञ-वि-नैवेद्यत्वात् । ६ येन तर्हि योगसंयोगो वेदाह-अग्निनादिना । ७ तदिति विचारितेनैव हेतुः ।

एवं च कृत्वाऽवभृथे आर्षेयवरणस्य हीतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति, न होतारं वृणीते, नाऽऽर्षेयमिति । यथा न्यायोऽपदिष्टः । सोमार्थे हि हीतृवरणं कृतम्, यद्दोतारं वृणीते जगतीं तद्वृणीत इति । एतस्मिन्न्यायेऽसति तदप्यङ्गप्रधानार्थमित्यवभृथेऽपि प्रसज्येत । तत्र कृतार्थत्वात्प्राकृतं हीतृवरणं नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति त्वेतास्मिन्न्याये तदपि प्रधानार्थमेव । तथापि हि यत्नसंयोगः, यदवृता यपद्रकुर्वन्भ्रानृष्यं यद्वस्याऽऽशीर्गच्छेत्, यदवृता यपद्रकुर्वन्ति, एकधा रुच्यमाने यद्वस्याऽऽशीः मरितिष्ठतीति । प्रधानार्थं चेत्तदपवर्गे रत्कार्यमवसितमित्यवभृथे प्राकृतं हीतृवरणं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्यते च । तस्मात्प्रधानार्थो योगः । प्रधानापवर्गे विभोक्त इति ॥ १९ ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविभोक्तौ दर्शयति । स वा अहरह-
युनक्ति, अहरहविमुञ्चतीति । तदुपपद्यते, यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथाऽऽद्येऽहनि योगः स्यात्, अन्ते विभोक्तः । तदा हि सर्वा-
पवर्ग इति ॥ २० ॥

(अहर्गणे—उपसर्त्कादीनमुग्रहणपाहानस्य तन्प्रताधिकरणम् ॥ २० ॥)

[१०] सुग्रहण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

द्वादशाहे, उपसर्त्काकं सुग्रहण्याहानं प्रति चिन्त्यते । किं भेदेन कर्तव्यमपवा तन्त्रेणेति । कर्मभेदाज्जेदेनेति प्राप्ते, उच्यते—

सुग्रहण्या तु तन्त्रं स्यात् । फुगः । अन्पफालावात् । कर्मप्रयोगा-
त्पृथक्कालेपम् । तत्र न गृह्यते विशेषः । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रपात्रो
युक्तः । दीक्षावत् । तथया दीक्षा पृथक्कालावात्तन्त्रं मयनि, तथेय-
पपि ॥ २१ ॥

(अहर्गणे सुत्काफादीनमुग्रहणपाहानाऽऽद्येऽप्यधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[११] तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ २२ ॥ सि०

[१९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्मिन्नेव द्वादशाहे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा त्वावर्तेत्, भेदेन स्यात् । कुतः । प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, अथ सुत्या-
मागच्छेति । अद्येत्युक्ते श्वः परश्वो वेति नोक्तो भवति । तत्रापि
च प्रकृत्यतिदेशाद्वक्तव्यम् । तस्मादावर्तेत् ॥ २२ ॥

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥

इति चेत्प्रपत्ति—अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति । नैतद्युक्तम् ।
कुतः । यतोऽप्रयोगाङ्गमेतत्, यदद्येति वचनम् । इदं हि प्रकृतावेकत्वा-
दङ्गोऽविवक्षितम् । अर्थादेव सिद्धत्वात् । अनङ्गीकृतत्वाच्च चादकेन
न माप्येत । यावदुक्तं स्यात्, सुत्यामागच्छेति तावदेवाद्येति । सुत्यात्वं
सर्वेषामहामविशिष्टम् । तस्मात्तत्रम् ॥ २३ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥

स्योद्देशः । कुतः । प्रयोगनिर्देशात् । यद्यप्यद्यशब्दस्वार्थो न
विवक्षितस्तथाऽपि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरो-
ति । नान्यकालस्य । कर्तृभेदवत् । तथा, अष्टावध्वर्युक्तरं विहारे
हवींष्यासादयाति । माकृतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणास्मिन्निःपौचरवैहा-
रिकाण्यङ्गानि देशमेदान्माकृत्या नोपकुर्वन्ति । यथा तानि देशमेदा-
न्मोषकुर्वन्ति, एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरिष्यति ।
तस्मादावर्तेत् ॥ २४ ॥

तद्भूतस्थानादाग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

अथोच्येत । एकरिपन्नहन्याहृता देवता आह्वानसंस्कृता भवति ।
एका चासी । तस्याः पुनराह्वानमनर्थकम् । अग्निवत् । यथाऽग्नेः सकृ-
दाधानेन संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कार एकस्य क्रियत इति ।
तथायुक्तम् । यत्कारणम् । मृदिकर्मपवर्गः । यस्मिन् कर्मण्यह्वानं
क्रियते तदर्थं तद्भवति । तस्य कर्मान्तेऽपवर्गः । यथा, अन्येषां
सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम् । तस्मादावृत्तिः ॥ २५ ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥

२२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति यदुक्तं, यथाग्नेराधानं सर्वकर्षणि तन्त्रं भवति, एवमिदमपी-
त्येवस्य कः परिहारः । आधापान्तं सूत्रम् ॥ २६ ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २७ ॥

नैतदाधानेन तुल्यम् । आधानस्य स्वकालत्वात् । स्वकाले हि
तत्क्रियते । तत्र न गृह्यते विशेषः । इदं पुनः कर्मकालमाह्वानम् ।
तद्यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्यमाणविशेषम् । तस्मात्नैत-
दाधानेन तुल्यम् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति मत्सहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति । एवं ह्यह,
संस्थिते संस्थितेऽह्न्याग्नीध्रगारं मविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति
प्रेष्यतीति । प्रेषणमाह्वानक्रियार्थम् । तस्मादपि मत्सहमाह्वानम् ॥ २८ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥

तदित्यनेन यूपानुति मतिनिर्दिशति । तद्धि यूपानुतिकर्म यथा यूपै-
कादग्निन्यां तन्त्रं भवति । तथेदमपि भविष्यति । किं तस्य चास्य
च सादृश्यम् । तत्क्रियमाणमवश्यं कस्यचिद्यूपस्यान्तिके भवति ।
सर्वसाधारणस्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदेकस्य कस्यचिद्यूप
स्यान्तिके क्रियमाणं सर्वयूपार्थं भवति, एवमिदमप्येकस्य कस्यचि-
त्सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भविष्यतीति ॥ २९ ॥

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३० ॥

नैतत्तेन तुल्यम् । कुतः । अशिष्टत्वात् । नात्र यूपान्तिके होमः
शिष्यते । अविशिष्टतमन्तिकमाहवनीयप्रतिषेधार्थमेतदित्युक्तम्—इत्-
रप्रतिषेधो वा, अशास्त्रत्वाच्च देशानामिति । इतरन्यायत्वाच्च । इह
त्वित्रो न्यायः । कालभेदाद्गृह्यमाणविशेषस्याऽऽष्टत्या भवितव्य-
मिति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ ३० ॥

२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

विधेयकत्वादिति ॥ ३१ ॥

अथ कश्चिद्भूयात्, इह द्वादशाहिकी विधिस्तत्रदृष्टो वसतीवरी-
पर्यन्तोऽवमृथादिश्च । अथपि च द्वादशाहिकी विधिः । तत्सादृश्यादाने-
नापि तथा भवितव्यमिति ॥ ३१ ॥

न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३२ ॥

तन्न । कुतः । कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् । कृत्स्नोऽन्यो विधिः पुनः
प्रयुज्यते, अभिषेकप्रधानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादिः । प्रधानवत् । तथा
प्रधानानि मत्स्यहं क्रियन्ते तथा । तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात्,
स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वः कृत्वं स्यात् । तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम् ।
तथा सर्वेषामुपकरोति । सकृत्कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव कालभेदादु-
पकुर्वात् । तस्मादावृत्तिः ॥ ३२ ॥

(देशकर्तृविषयेऽनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] लौकिके तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३३ ॥ सि०

इह लौकिकार्था उदाहरणम् । यथा देशः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
पजेत । कर्तारः, दर्शपूर्णमासपर्येणकृतबोधस्वार ऋत्विजः । सुमादीनि
च पात्राणि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रयोगमन्यान्वुपादेयानि, उत
तानि वाऽन्यानि वोपादाय प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । अन्यान्यन्यान्वु-
पादेयानीति । किं कारणम् । निरिष्टकेन पुनः क्रिया शिष्टा नाऽऽचर-
न्तीति । एवं प्राप्ते, ज्ञमः । लौकिकेषु यथाकामी, तानि वाऽन्यानि वा,
अनियमः । कुतः । संस्कारानर्थलोपात् । न कश्चित्पूर्वस्तिन् प्रयोगे
कर्त्तव्यं संस्कारः कृतः, सोऽन्योपादाने लुप्येत । नापर्यच्छेपः ।
अन्यैरपि हि शक्यते प्रयोगः कर्तुम् । तस्मादानियमः । अथ यदुक्तं
निरिष्टकेन शिष्टा यामं नाऽऽचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । तस्मादभिष-
दोषः । ननु ऋत्विगाचार्यो नादिचरितव्यादिवि स्मरन्तीति । पुरुष-
धर्मोऽसौ, न कर्मधर्मः । कर्मसंयोगाभावात्प्रकरणाभावाच्च । देशेषु कर्तृषु
च पर्यवसितम् । पात्रेषु च कया करिष्यते ॥ ३३ ॥

११ ॥ ३२ ॥ १३ ॥

(यज्ञपात्राणां यावज्जीवं धारणनिदमाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानाद्-

जीपवत् ॥ ३४ ॥ सि०

यज्ञपात्राणि त्वान्ताद्वारयितव्यानि । कुतः । प्रतिपत्तिविधानात् । प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्मणि विधीयते, आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति (तदर्थः) । ऋजीपवत् । तद्यथा, अहर्गणे सर्वेषामह्ना-मृजीषोऽन्नभूये प्रतिपादनार्थं धार्यते । ऋजीपमसु महर्त्वीति श्रूयते ॥ ३४ ॥

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र

यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः । किं तर्हि । यजमानसंस्कारोऽयम् । तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते । कथं ज्ञायते । तेषां तृतीयया निर्देशात् । यजमानस्य द्वितीयया, तत्र यथाकामी स्यात् । तेषामन्येषां वा प्रासनम् । तदर्थत्वात् । अर्थकर्मत्वात्, पात्राणां येऽर्थकर्मत्वात् सिध्यतीति ॥ ३५ ॥

मुख्यधारणं वा मरणस्थानियतत्वात् ॥ ३६ ॥

मुख्यानां वा—आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुतः । मरणस्थानियतत्वात् । अनियतकालं मरणम् । कदाचित्तानि पात्राण्युत्सृष्ट्यानि भवेयुः, मरणं चाऽऽप्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः स्यात् । एवमपि तावद्वारयितव्यानि यावदपरा प्रयोगः, परतस्तदीये पात्रैरर्थकर्म भविष्यति । पूर्वोक्तं विद्यमानेषु प्रादानमन्येषामनर्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणमेव न्यायम् ॥ ३६ ॥

यो वा यजनीयेऽहनि त्रियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेपवत् ॥ ३७ ॥

अथवा न मुख्यानां धारणम् । यो यजनीयेऽहनि त्रियेत यजमानः सोऽनेन संस्कारेणाधिकृतः स्यात् । तस्य तानि पात्राणि संनिहितानि । उपवेपवत् । यथा सांनाय्ययाजिन एवोपवेपोपयानेनाधिकारः । तस्योपवेपः संनिहित इति ॥ ३७ ॥

३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

तदेतन्नोपपद्यते । किं कारणम् । शास्त्रलक्षणं तद्वदिति । यथा
सांनार्ययाजिन एवोपवेपो नान्यस्येति । तत्र हि सांनार्यपार्यां शाखा ।
तामनुनिष्पद्यत उपवेपः । तस्या असांनार्ययाजिनोऽसंभवः । अयेदमनि-
यतं संस्कारविधानं, यजनीये वाऽह्न्यन्यत्र वा, अनारभ्यविधानात्,
आहिताग्निमग्निमिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । न चान्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्रा-
णामुपवेपवदसंभवः । शक्यते हि धारणेन संपादयितुम् । तस्यादुपवेपोऽ-
दृष्टान्तः ॥ ३८ ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥

अथवा न धारणम् । किं तर्हि । संस्कारकालेऽन्यानि नवानि
पात्राण्युत्पाद्यानि । प्रयोजकत्वात्संस्कारस्थ । आशिरवद् । पपा,
ऋतपेये, घृतवती भवत् इति वचनादभावे यत्तदुहः, अन्यां यज-
मानस्य ब्रह्मपुत्राणां शिरे दुहन्तीति श्रुतेराशिरार्धमन्वा गौरुपादीपते,
एवम् ॥ ३९ ॥

शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥

अथ पत्रस्येवं सति यज्ञमाशब्दोऽसमञ्जसो भवति । यज्ञसंबन्धेन
हि पात्राणि यज्ञपात्राणि भवन्ति । न च नवानां यज्ञसंबन्धोऽस्तीति
॥ ४० ॥

तथाऽऽशिरैऽपि ॥ ४१ ॥

आशिरैऽपि याऽनामन्वा गौरुपादीपते सा यजमानस्य ब्रह्मपु-
त्र न भवति । तत्र शब्दस्यासामञ्जस्यमेव । यदि तत्रान्वा गौरुपादीपन्वा-
नि पात्राणि भविष्यन्ति । पक्तव्यो वा शिरेषु इति ॥ ४१ ॥

अपमुपपद्यते—

शास्त्रात्तु विषययोगस्तत्रैकद्रव्यधिकीर्षा मळता-

वयेहापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥

साक्षाद्विषययोगस्य । साक्षेण न च शब्दस्यासामञ्जस्यत्वात् । यत्तदुहो

सोमानामविशेषवचनात्प्रतीयते । यस्वार्भककालः प्रकृतितः माध्यत
इति । अवाच्यो हि प्रकृतिकालः । चोदकेनैव प्राप्तः । तदर्थो विधिः
कृत्तकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचारः ॥ ४६ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादीति चेत् ॥ ४७ ॥

अयं यदुक्तम् । एवं सत्यङ्गविपर्यासो विना वचनेन कृतो भविष्य-
तीति । तस्य कः परिहार इत्याशयापान्तं सूत्रम् ॥ ४७ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४८ ॥

नैष दोषो यदुक्तमङ्गविपर्यास इति । कथं कृत्वा । पशुप्रचारे तावदु-
त्कृष्णमाणेऽनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षो न्याय्यः । संयोगात् ।
तानि हि पशुप्रचारेण क्रमता संयुक्तानि । न चाऽऽग्निमारुतस्यानुयाजैः
सह, हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः । न हि परिधि-
प्रहरणं हारियोजनस्याङ्गं, हारियोजनो वा परिधिप्रहरणस्य । उभौ
वा क्रमविशेषस्य प्रधानस्य । एवमाग्निमारुतमनुयाजाश्च यदि परस्पर-
स्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, तव एतेन क्रमेणोपकुर्व-
न्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात् । अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजाः, आग्नि-
मारुतं सोमस्य, तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं, हारियोजनः सोमेऽप्या ।
तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः । तस्मादविवक्षितः ।

कालमात्रमितरत्र । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति महत्त्व, परि-
धीन् जुहोति हारियोजनमिति, एतस्मिन् काल इति लक्षणमाग्निमा-

प्रातःसवने माध्यंदिने वा सवने, एते संस्कारवाक्ये, आलम्बमात्रप्रवणत्वात् ।
अङ्गप्रचार आर्भककाल एव, नान्यस्मिन् । तस्मादविशेषात्सर्वसोमानामूर्ध्वम् ॥ ४३ ॥
ननु ' आग्निमारुतादूर्ध्वं, महत्त्व परिधीन् ' इति च क्रमविपर्यासः प्राप्नोतिरियुक्तम्
॥ ४७ ॥

उच्यते । आग्निमारुतं सोमाङ्गम् । अनुयाजाः पश्वङ्गम् । अनुयोरङ्गाद्विसंभन्व-
स्तावन्नास्ति, येनाऽऽग्निमारुतं कृत्वाऽनुयाजाः क्रियमाणाः समुभा भवेयुः । न चैत
एकेन प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते, येनाऽऽग्निमारुतं कृत्वाऽनुयाजाः क्रियेरन् । प्रकृतौ परिष्प-

१ सवने इति—सवने वेति ये भवदुक्ते वाक्ये इति शेषः । २ गुणः—घ. । ३ आग्निमारु-
तादूर्ध्वं—घ. । ४ क्रियेरिति—अनौघ्नइत्यात्मगतोपेप्रिये न द्यतिरिति मन्थः । ५ ' आग्निमारुतादूर्ध्वं-
मनुयानेथरन्ति ' इति वचनार्थमाह—प्रवृत्तावित्यादिना ।

रुतं परिधिप्रहरणं च । अनपेतथ लक्षणापाये कालः । यथाऽग्निहोत्र-
वेलायामागन्तव्यामिति । यथाग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्यनपेता वेला ।
नन्वेवं लक्षणा भवति । न हि । काल एवेह श्रुत्यर्थः । क्त्वा तावत्पूर्व-
काल एव स्मर्यते । ऊर्ध्वशब्दोऽपि देशं कालं वा द्रुयात् । देशस्यासं-
भवात्कालार्थो विज्ञायते ॥ ४८ ॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४९ ॥

इति चेत्पश्यासि सर्वसोमानामुपरिष्ठात्मचार इति । नैतद्युक्तम् ।

अग्निमात्रेण लक्षणोत्तरकालमनुयाजाः प्राप्नुवन्ति । ईदृशे चोदकेन प्राप्ते, इह द्वितीये
लक्षणेऽनुयाजा न कर्तव्याः, संप्रमाणं भित्त्वा कर्तव्या इति चोदकशेष एवेदं
वचनं, न तु चोदकं बाधने । द्वितीयेऽप्येवमेव । नन्वेवं लक्षणा भवति । न हि ।
क्त्वाशब्दः कालवचन एव स्मर्यते । स तावत्परिधिप्रहरणस्य पूर्वकालार्था श्रुत्या
वर्तते । तद्वशात्परिधिप्रहरणं कृत्वा तत उत्तरकालं हारियोजनः कर्तव्य इति
सर्वाप्येव श्रुतिवृत्तानि । आग्निमास्यशब्दोऽपि स्वार्थमेव प्रतिपादयति । ऊर्ध्व-
शब्दोऽपि कालवचन एव । अतो न किञ्चित्पदं लक्षणावृत्तम् । ईदृशे च लक्षणा
भवति । यथा गौर्वाहीक इति गोशब्दो वाहीके तिष्ठन्मूत्रभक्षणादि यत्तल्लक्षयति ।
यथा वा जातिर्व्यक्तिलक्षणाया । एवमत्र न वाचिल्लक्षणां पश्यामः ।

एतेन व्याख्यातेन 'वाजपेयेनेद्वा नृहपतिसेवेन यजेत' इति यो दोष उक्तः
सिद्धान्तवादिना पूर्वपक्षवादिनः, स नास्ति । सर्वेषां श्रुतिवृत्तत्वात् । एवमिदं
पददर्शनार्थम् । उच्यते । नैतदेवम् । अत्रापि हि लक्षणा । तेष्वपीति ।
कपम् । पदार्थ उच्चार्यमाणः स्वरूपं वा कर्तव्यं ब्रवीति । अन्यत्र वा कर्त-
व्यं, तत्र वा कर्तव्यमिति । इह तु स्वरूपं न कर्तव्यं, तस्य निर्ज्ञातत्वात् ।
अन्यत्रापि न । तत्रापि न किञ्चित् । किमर्थं तर्ह्युच्चारणम् । परार्थं, तस्य यः कालतं
लक्षयित्वा ॥ ४८ ॥

१ नन्वेवं लक्षणा भवति । काल—क. । २ क्षणमात्रमिति—आग्निमास्यकालं यावादित्यर्थः ।
३ वृत्ति—व. । ४ एवं भाष्यमनुभाष्य चोदयति—एतेनेत्परदिना । ५ सिद्धान्तवादिना—अत्रापि-
संबन्धे वदतेति शेषः । ६ पूर्वपक्षवादिनः—कालविधिमिच्छत इति शेषः । ७ आग्निमास्य-
नुयाजयो. परापरमहाग्निमास्यमासाधीपरितनं विद्वत्पदं निराहरोति—अन्यत्रापिन्यादिना ।

शस्त्रवर्ता सोमानामुपरिष्ठात्प्रचारो युक्तः । कृतः । पकृत्तिकालासत्तेः ।
 एवं मौक्तस्य कालस्याऽऽसत्तौ कृन्तः प्रचारो भविष्यति । अङ्गविपर्या-
 सधाकस्मान्न कृतो भविष्यति । अथ कनमोऽसौ कालः । तार्तीयसव-
 निकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम् ॥ ४९ ॥

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५० ॥

एवं सति, उपरिष्ठात्सोमानामित्यविशेषश्रुतिर्विमतिषिष्यते । केषां-
 चित्सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात् । न चाऽऽसत्तया प्राकृतः कालो
 कथ्यते ॥ ५० ॥

विकारस्थान इति चेत् ॥ ५१ ॥

इति चेत्पश्यसि शस्त्रवत्तामुपरि प्रचारोऽयुक्त इति, विकारस्थाने
 भवतु । व्रतमपुनर्विकारस्थानम् । उवध्यायाः संस्था अग्निष्टोमसं-
 स्थाया विकाराः । तासां यत्स्थानमग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं, तत्र प्रचारो
 भवतु । तत्र ऊर्ध्वं सर्वेषामागतूनां प्रचाराणां स्थानम् । अयमपि चाऽऽ-
 गतुः । तस्मादयमपि तत्रैव भवति ॥ ५१ ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५२ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । चोदनापृथक्त्वात् । कर्मपृथक्त्वादित्यर्थः ।
 पृथगेते कर्मणी, यद्य सौमिकं, यद्य पाशुकम् । सौमिकानां प्रचाराणा-
 मेतत्स्थानं न पाशुकानाम् । तस्मादेतस्य यचनात्सर्वसोमानामुपरिष्ठा-
 तस्थानम् ॥ ५२ ॥

(आशिमारुनादूर्ध्वमनुयामोत्कर्षेणोत्कृत्यमाणे सूक्तवाके सवनीयपुरोडा-
 शदेवतापदानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः
 पश्चनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५३ ॥ पू०

अमुयाजा उत्कृत्यमाणाः सूक्तवाकमप्युत्कर्षन्ति । तत्र सवनीयानां

[४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥]

सवनीयानां या देवतास्ताः सूक्तवाक्योत्कर्षेऽपि नोत्कृत्यन्ते । पश्चनङ्गत्वात्सवनी-

पुरोडाशानां देवताः संकीर्त्यन्ते, भृङ्ग्यन्निन्द्राय हरिवते धानाः, पूषण्व-
ते करम्ममित्यारभ्य । तासामुत्कर्षः, नेति संदेहः । किं प्राप्तम् ।
एत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः । कुतः । पश्वनङ्ग-
त्वात् । अनुयाजाः पशोरङ्गमुकृष्यमाणाः पश्वङ्गमेवोत्कृष्टमर्हन्ति, न
सोमाङ्गम् । सोमाङ्गं च सवनीयदेवताः । तस्मात्तासामनुत्कर्षः ।
यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । यथा पौर्णमास्यां सूक्तवाकस्य मयोगे पूर्ण-
मासीदेवतानां निष्कर्षेऽभावात्पादेवतानामनन्वयः । इतरत्र चैतरा-
साम् । तत्कस्य हेतोः । इतरैतरस्यानङ्गत्वात् । तद्वदिहाप्यनु-
त्कर्षः ॥ ५३ ॥

वाक्पसंयोगाद्द्वौत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थ-

लोपादनन्वयः ॥ ५४ ॥ सि०

अथोत्कर्ष एव न्वाद्यः । कुतः । वाक्पसंयोगात् । सूक्तवाक-
स्यैकदेशभूतानि सौमिकदेवतासंकीर्तनामि, भृङ्ग्यन्निन्द्राय हरिवते
धानाः, पूषण्वते करम्मं, सरस्वतीवते परिवापम् । अयं यजमान
इति संवध्यते । तथा, इन्द्राय हरिवते धानामि, पूषण्वते करम्भेण,
सरस्वतीवते परिवापेण सूषया अथ देवो वनस्पतिरभवदिति संवध्यते ।
तान्येतानि सूक्तवाकस्य मध्य उच्यमानान्यर्थवन्ति । निष्कृष्टानि के-
षान्यन्यनर्थकानि भवन्ति । न च सवनीयानां सूक्तवाकोऽस्ति, यत्रै-
तान्युपापेरेत् । पात्रुक एव सूक्तवाकस्तेषां मसङ्गसिद्धः । अत्रस्रै-
तदेवतानां संकीर्तनं युक्तम् । स चोत्कृष्यते । तस्मात्तासामनुत्कर्षः ।
आर्षे चैवमनुश्रीष्यते ।

वानाम् । यथा पौर्णमास्यां प्रयुज्यमानः सूक्तवाकोऽभावात्पादेवता नोत्कर्षन्ति, एव-
मिहापि ॥ ५३ ॥

प्रस्तरस्तावशामद्विदस्तेवाम् । यदर्थश्च प्रस्तरस्तरस्य प्रहरणम् । प्रहरणात्
च सूक्तवाकः । तस्मात्सूक्तवाकोऽपि परार्थः । सूक्तवाकमध्ये सवनीयदेवतानां पाठा-
त्तेन तद्देवतात्वेना भाष्येने । अपि चापहृतानि साकाङ्क्षत्वादनर्थकानि मरेयुः ।

येषु, यथा निष्कर्षेऽनन्वय इति, समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ।
समानतन्त्रौ दर्शपूर्णमासौ । तयोः साधारणं सूक्तवाक्यान्मानम् । तद्य-
थार्थं निर्विशते । अर्थदुष्टं चामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां संकीर्त-
नम् । इत्येतासां चेतरेषु । यस्कारणम् । या इष्टा देवतास्वाः संकीर्त-
नेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते । इयमपीष्टा न काचिदन्तरितेति । तस्मात्, पप
निष्कर्षेऽनन्वय इत्यदृष्टान्तः ॥ ५४ ॥

इति श्रीशबररक्षाभिनः कृतौ भीमांसाभाष्य एकादशध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथैकादशध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(राजसूये पृथक्दक्षिणायुक्तनामाग्नावैष्णवादीनां भेदेनाह्वानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ १ ॥)

[१] चोदनैकत्वाद्वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां
समवायात्तन्त्रमङ्गलानि ॥ १ ॥ पू०

राजसूये धान्येऽनुक्तदेशकालानि मथानानि, यथा, त्रिसंयुक्ते द्वे
एवमादि चिन्त्यते । किं तत्राह्वानां तन्त्रभाव उच्यते इति । किं
शासम् । राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां मथानानां तन्त्रमङ्गलानि । कुतः ।

ने च तन्त्रैदानावधकारो उच्यते । येन निराकाङ्क्षी भवेयुः । परार्थत्वात्सूक्तवाक्यस्य ।
पौर्णमास्याममावास्याया च तन्त्रेण सूक्तवाको विनियुक्तः । प्रकरणाविशेषात् ।
तत्रापकयो युक्तः । इह सूक्तयोः सूक्तवाक्योत्कृष्टा एव सप्तमीयानां देवताः प्रकाश-
यिष्यन्ते ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां भीमांसाभाष्यः शब्दायां टुष्टीकाभाष्ये-
कादशध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१ अमावास्यावृत्ति—क. । २ त्रिसंयुक्ते द्वे इति—' सीमापौर्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रपौष्ण-
अदः, पौष्णधरः, श्यामो दक्षिणः ' आमावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रपौष्णव्यहः, वैष्णवप्रि-
कपालः, यामनो दक्षिणः ' इत्यादिमा विहितं त्रिदशमिदं चतुर्थः । ३ तन्त्रमथानाभित्ति—'अग्निमप
होतारमृष्टीतार्यं सुतासुती यजमानः ' इत्यादीनांभिरर्थः । ४ अदृष्टः—ध. ।

समवायात् । फलनिवर्तने तेषां समवायः । सवेत्यैतानि फलं साधय-
न्ति, नैकशः । कथं ज्ञायते । चोदनैकत्वात् । राजसूयेनेत्येकवचनान्ते-
न शब्देन तानि प्रधानान्युक्त्वा फलसंबन्धः कृतः । तस्मात्समुदायः
फलवान् । यच्च फलवत्तद्विकीर्षितम् । तदर्थेति कर्तव्यता । इतिकर्त-
व्यता चाङ्गानि । तस्मात्तन्त्रम् ॥ १ ॥

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंबन्धादिष्टिवदङ्गसूतत्वा-

त्समुदायो हि तन्निवृत्त्या तदेकत्वादेक-

शब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥ सि०

न चैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं वाहि । भेदेन । कुतः । प्रति-
दक्षिणं कर्तृसंबन्धात् । एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते । आग्ना-
वेश्येण एकादशकपालः, ऐन्द्रावेश्येण चतस्रः, वैष्णवेश्येण कपालो चापनो
दक्षिणा । सोमापौष्णे एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णे चतस्रः, पौष्ण-
श्चतस्रः, इयामो दक्षिणेति । दक्षिणाभेदात्प्रतिदक्षिणं कर्तृसंबन्धो
भवाति । चापनक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्तारः । अङ्गं च उत्त-
रस्य त्रिसंयुक्तस्य । इयामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्तारः ।
तेऽप्यनङ्गं पूर्वस्य । अतः कर्तृभेदादङ्गभेदः । इष्टिवत् । तद्यथा पौर्वा-
भांसकालान्वङ्गानि कालभेदान्न दर्शयोषकुर्वन्ति । एवमिहापि कर्तृ-
भेदान्न परस्परस्य । तस्माज्भेदेन कर्तव्यानीति । यत्तु चोदनैकत्वाद्दत्त-
रस्यापि समुदायो विवक्षित इति । उच्यते । समुदायो हि तन्निवृत्त्या ।
समुदायः फलनिष्पत्त्या विवक्षितः । तदेकत्वात्—फलैकत्वात्, सह-
वचनं, न प्रयोगैकत्वात्, इष्टिवत् । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि
फलैकत्वात्समासवचनं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वयंक्रामो यजेतेति ॥ २ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । पूर्वं त्रिसंयुक्तमुत्तरं त्रिसंयुक्तमिति ।
तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्ररेऽपि प्रधानापेक्षं पौर्वापर्यं
भवेत् । नैवमेतद् । वाक्यशेषेण तु विज्ञायते, साङ्गयोः प्रधानपरेतरयो-

वीपर्यमिति । एवं ह्यह—यत्पूर्वं त्रिसंयुक्तं धीरजननं तत्, पटुत्तरं त्रिसंयुक्तं पशुजननं तदिति । फलसंयन्वथ साङ्गपर्यवति, न केवल्योः । तस्माद्दर्शनमेवैतत् ॥ ३ ॥

(राजसूयोपक्रमे वृत्तानामेव कर्तृणामान्तमुपादाननियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[२] अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ पू०

तत्रैव विचार्यते, किमुपक्रमे ये कर्तारस्त एवान्ताटुत्तानियमः, ते वाऽन्ये वेति । किं प्राप्तम् । अनियमः स्यादिति चेत् । इति चेत्यत्रसि, प्रतिदक्षिणं कर्तृसंयन्व इति, अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिर्ये परिक्रीताः पवित्रार्थास्ते भवन्ति । पवित्रान्ते तेषामपवर्गः । उत्तरे कर्मणि यथाकामी, ते वाऽन्ये वा स्युः । तस्मादनियमः ॥ ४ ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

नैतदेवं युक्तम्, अनियम इति । किं तर्हि । य एव प्रक्रमे त एवाऽऽन्तारस्युः । कस्मात् । उपदिष्टत्वात् । आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम्, अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन याजयतेति । वरणं च माक् कर्मवृत्तेः । तद्गृह्यमाणविशेषत्वाच्चन्द्रम् । तेनाऽऽनताः सर्वार्था भवन्ति । आह । यदि संभूदायमुद्दिश्य त्रियन्ते

३ ॥]

पवित्रस्य दक्षिणाम्नानात्पवित्रस्य ये कर्तारस्ते पवित्रार्थमुपादीयन्ते । ते द्वितीयस्य सोमस्य नाङ्गम् । कथम् । अनियमेन कर्तृणामुपादाने प्राप्ते वचनानियम्यते । तच्च नियमवचनं यस्यैवार्थेनोपादत्ते तस्यैव तेऽङ्गम् । द्वितीयस्य पुनरसावुपादाननियमो न भवति । यथाऽन्ये पदार्था भेदेन क्रियन्ते, एवं वरणमपि भेदेन प्राप्नोति । तत्र यदि वा त एव वरीनः, अथवाऽन्ये । स्वमैष्टिकेभ्यश्चि भेदेनैव ॥ ४ ॥

स्वाराज्यकामस्य राजसूयसंज्ञको याम उपायत्वेन चोद्यते । स उद्यते प्रवर्तमान आदावेवार्त्विजो वृथाते, राजसूयसंज्ञकेन यामेन याजयतेति । तद्यागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वेषां कृतं भवतीति ।

१ सर्वभूतस्य—सु. । २ द्वितीयस्य सोमस्येति—अग्निवचनोपाहृतस्य सोमयागस्येति शेषः । ३ तत्र—य । ४ उपादत्ते—उपादायवतीत्यर्थः । ५ न भवतीति—पूर्वस्ति-कर्मणि इतो वरणाख्य उपादाननियमो द्वितीयस्य कर्मणेऽई न भवतीत्यर्थः । ६ याम.—यामसमुदाय इत्यर्थः ।

तत एवम् । अर्थं पुनरवयवं पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थाः । तदर्थं
एव भवन्ति । किं पुनरत्र युक्तम् । समुदायमुद्दिश्येति । तथा सत्य-
विघ्नैः कर्तुः कर्म निर्वर्तते । इतरथा पवित्रान्ते, उत्तरस्मिन् कर्मणि त
एव कामतो न संभवतेरन् । अन्ये च कर्तारो नोपपद्येरन् । कर्मविघ्नः
स्यात् । लाघवापत्तिश्च । एवं च सति लाघवं भवति । इतरथा प्रति-
कर्मोपादानं तद्गुरुः स्यात् । ऋत्विग्पाज्ययोश्चाव्यभिचारो धर्मः ।

अपि च समुदायमुद्दिश्य त्रिपमाणेषु यो यत्कालो निर्जातः स तत्काल एव करि-
ष्यते । अनियमेनोपादाने पूर्ववृत्ता नैच्छेयुरपि । कदाचिदन्ये न लभ्येरन् । तत्र
योऽसौ काल उपनिष्टः स वाच्यते । तत्र कर्मवैगुण्यात्फलाभावो भवेत् । तस्मान्न
प्रतिकर्म वरणं कर्तव्यमिति ।

अयुक्तमिदं व्याख्यानम् । यः कर्माणि जानाति तस्य राजसूयेनाव्यकारः । स एवं
जानाति, ऐष्टिकं वरणमिष्टिवेषोपकरोति, न सौमिकेषु । यच्च सौमिकं वरणं न तद-
ष्टिकेष्विति । यथाऽऽदावाधाने कृते कश्चिदेवं वरणं कुर्यात्, अहं कर्माणि करिष्ये,
तत्र मे भवन्त ऋत्विजो भवन्तेति । यथैतदप्रमाणकं, एवमिदमपि । न कश्चिदनयोर्वि-
शेषः । न च पवित्रं स्वाङ्गं सोमं इष्टिर्वा, येन प्राप्तङ्गिकेन वरणेन निवृत्तिः । यथा
दक्षिणीयादीनां वृत्तिः सौमिकेन वरणेन ।

यदप्युच्यते समुदायमुद्दिश्य त्रिपण इति, तदयुक्तम् । न हि समुदायः फले
चोद्यते । येन तदर्थं वरणं स्यात् । कतरो वा शब्दः समुदायवाचकः । राजसूयशब्द
इति चेत् । तत्र । सोमपश्चिद्विहीमा निरपेक्षा उत्पन्नाः । ते निरपेक्षा एव
प्रयोजनमपेक्षन्ते । तेषामपेक्षमाणानां संनिधारूपः शब्दः श्रूयमाणो रूपवतः फले

१ अथ पूर्वमव—घ. । २ कालातिपत्तिश्च—ग. । अत्र च अभिनीयन्यायमालादिमुद्दि-
पुस्तकेषु ' लाघवातिपत्तिश्च ' इत्येवं वृषकसूत्रत्वेन प्रकाशानं दृश्यते । तत्र दृष्टरग्भाणान्तराभा
वाद्दस्यमिदं शिख्यम् । ३ यत्कालं—घ. । ४ विज्ञानात्—च. न. । ५ अग्रमाणकम्—अज्ञात्री-
यमित्यर्थः । ६ न विद्यते इति—अज्ञात्रीयत्वेन साम्यादिति शेषः । नहि शास्त्रेण सर्वदो वर्यं
कृतं न्यतया विहितम् । यदपि चोदकेनेष्टिपश्चादौ प्राप्तं यदपि देवकालभेदाश्रयित्वं कृतं भव्यम् ।
नापि पवित्रस्य यः कालो सोऽन्वेषां भवितुमर्हति । येन कालेन्याद्वरगतं तत्रा स्यादिति भावः ।
७ नापि प्रचङ्खती वरणैक्यमित्याह—न वेत्यादिना । ८ सोम इति—इतरसोमयाग इत्यर्थः ।
९ निवृत्तिरिति—अन्यत्र वरणनिवृत्तिरित्यर्थः । १० यदुच्यते घ. । ११ शब्द इति—' राजा राजसूयेन
वाराज्यकामो भवेत् ' इति चोदनात्मक इत्यर्थः ।

तस्मात्समुदायमुद्दिश्य त्रियन्ते । तथा च तन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥

पूर्वं च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसंपत्तिः । न ह्यवयवेन केषलेन कृतेन कश्चिदर्थः । अवयवैः समुदायः संपादयितव्य इत्यवयवैः परिक्रीयन्ते । तेषां समुदायसंपत्तौ कृतार्थत्वम् । तस्मात्त एव कर्तार आन्तात्स्युः ॥ ६ ॥

आह । यदि समुदायसंपत्त्यै, अवयवशः परिक्रयः, सकृदेव कर्तव्यः, किं पुनरावृत्त्येति । उच्यते—

विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ७ ॥

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृद्वा प्रत्यवयवं वा, परिक्रयविशेषो नियम्यते, प्रत्यवयवं कर्तव्यः । द्रव्यसंख्यानिवमेन च वामनो दक्षिणा, अद्युतमभिषेचनीये ददातीत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥७॥

(अवेष्टेर्भिन्नतन्त्रताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ८ ॥ पू०

विदधाति । ये कले विधीयन्ते तेषामितिकर्तव्यता । अर्थं च वरणनियम इतिकर्तव्यताशेन गृह्यते । तस्माद्यथाऽन्येतिकर्तव्यता भेदेन क्रियन्ते, एवं वरणमपि भेदेन कर्तव्यम् । न कश्चिद्विशेषः । तस्मादेकैकस्य भेदेन वरणम् ।

यदि समुदायमुद्दिश्य वरणं तन्त्रेणेष्यते ततोऽस्याऽपीतिवर्तव्यता कस्मात्तन्त्रेणैव न क्रियते । कस्यच वरणे पक्षपातः । तस्माद्यदेतद्वरणं वैदिकं नैवेदं चिन्त्यते । किमु योऽयं लौकिकोऽभ्युपायः स चिन्त्यते । पूर्वपक्षवादी— अनियमेन लौकिकमभ्युपायमिच्छति । सिद्धान्तपदादींश्च लौकिकमभ्युपायमादावेव नियमेनेच्छति ॥ ९ ॥

[९ ॥ ७ ॥]

१ समुदायमुद्दिश्येति—यद्यत्र सर्वं दौ समुदायमुद्दिश्य वरणं भाष्यकारैः स्थापितं न तद्वेदिकवर्णनानिप्रायेण । प्रत्यादादीनामिव वैदिकवर्णनयापे सन्प्रत्ये प्रमणामावाह । अपि तु कर्मविशेषात्पक्षपातऽऽदाववदनैर्भ्यस्तैर्विद्वद्भिर्वाणनिप्रायकमिति हेयम् । तदिदं कालिक एव विस्तरणः प्रतिपादितम् । २ अवयवैः—य. ३ कथं-य. ४ निःश्रुत इति-इति सन्त्रं पृथगेत्यनियमः, अथ सन्त्रमेवेति चिन्त्यत इत्यर्थः ।

तरिमन्त्रेव राजसूयेऽर्वाष्टिः, आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा,
 वार्हस्पत्यश्चक्रः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्यान्नात् । तस्यां चिन्त्यते किमङ्गन-
 नां भेदोऽथ तन्त्रभाष इति । किं प्राप्तम् । अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात् ।
 तन्त्रत्वाल्लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकं दृश्यते । यदि
 घ्राहणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निघायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिपारयेत्,
 यदि राजन्य ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । सामस्त्ये च द्विषीं
 मध्ये निधानमुपपद्यते । एकतन्त्रे च सामस्त्यम् । तस्मादैकतन्त्रम् ।
 ननु लिङ्गमृपादिश्यते, कुतः प्राप्तिः । सह चोदनया प्राप्तिः । अथैता
 दिशामवेष्टयाः । इयं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्तीति । अवेष्टिरिति
 चैकवच्छ्रुतेः । एतयैवाग्नाथकामं याजयेदिति च ॥ ८ ॥

वचनात्कामसंयोगेन ॥ ९ ॥ सि०

न वा तन्त्रभावा । कुतः । उक्तौ न्यायः, प्रतिदक्षिणं वा कर्तृ-
 संयन्धः स्यादिति । लिङ्गदर्शनादिति यदुक्तम् । तत्र द्रुमः । वचना-
 दिष्टं कामसंयोगेनापि श्रूयते, एतयैवाग्नाथकामं याजयेदिति । तत्रै-
 तदर्शनम् । न च तत्र दक्षिणाभेदः । न हि राजसूयिकयो दक्षिणास्तत्र
 प्राप्सन्ते । एतयैवाग्नाथकामं याजयेदित्येकत्रचनान्तेन शब्देन फलं
 प्राप्तिं निर्देशात्सहस्रयोग एव ।

‘ वार्हस्पत्यं मध्ये निघाय ’ इति मध्यशब्दोऽर्थम् । यद्यन्यान्यपि हवीषि तन्त्रेण
 क्रियन्ते, एवं मध्यशब्दो भवति । ‘ आहुतिमाहुतिं हुत्वा ’ इति तन्त्र एवोपपद्यते ।
 ‘ एतया यजेत ’ इत्येकवचनप्रयोगः श्रूयते । यदि भेदेन प्रयोगो भवेत्तथा सति
 प्रयोगे बहुवचनं श्रूयेत । तस्मात्संयोग एकवचनश्रवणात्तन्त्रम् ॥ ८ ॥

‘ प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंयोगात् ’ इत्यनेन न्यायेन तन्त्रभेदः प्राप्नोति । ‘ मध्ये
 निघाय ’ इत्यनेन लिङ्गेन च तन्त्रं प्राप्नोति । तत्र को निर्णयः, भेदेन वा तन्त्रम् ।
 उच्यते । ‘ एतयाऽग्नाथकामो यजेत ’ इति कामसंयोगेन श्रूयते । तत्र योऽग्नाथं
 कामयमानः करिष्यति तस्य तन्त्रेण प्रयोगो भविष्यति । भेदेन क्रियमाणायां यस्म-
 योग एकवचनं तद्वाच्यते ।

१ एकतन्त्रे च—मु. । २ उक्त इति—(अ० ११ पा० ४ अ० १) इत्येति शेषः ।

३ अयमिति—ध्रुयत इति शेषः । ४ श्रूयतेति—एकवचनं ध्रुयनागे नाऽऽदित्येतेत्यर्थः । ५ प्रयोग
 इति—अग्नाथकामप्रयोग इत्यर्थः । ६ (अ० ११ पा० ४ अ० १, सू० ३) ।

तत्रैतद्वर्णनमुपपद्यते । तस्मात्तदपेक्षमेतत् ॥ ९ ॥

ऋत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ १० ॥

अथ पश्यसि ऋत्वर्थायामेवैतद्वर्णनं भवतु । एवं प्रकृतशेषत्वं भविष्यतीति । तन्न । कुतः । वर्णसंयोगात् । यदि ब्राह्मणो यजेत, यदि वैश्य इति । न च ऋतौ ब्राह्मणवैश्यौ स्तः । राजन्यस्यैव राजसूयः । राजा राजसूयेनेति वचनात् । तस्मादऋत्वर्थायामेतद्वर्णनम् ॥ १० ॥

(पवमानहविषां प्रयाणामेकतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ११ ॥ पू०

आधाने पवमानपृथः, अग्नये पवमानायाष्टारुपाकं निर्वपति, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये इति । तत्र विचार्यत । किमासांभैकतन्त्र्यं, भेदो वेति । किं मासम् । पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं स्यात् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एक आसां प्रयोगवचना, अह्नो निरुप्याणीति । प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मादैकतन्त्र्यम् ॥११॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

लिङ्गं च सहप्रयोगं दर्शयति । समानवर्हिषि भवन्तीति । अनुवादोऽयं वर्तमानापदेशात् ॥ १२ ॥

वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १३ ॥ सि०

नैकैकतन्त्र्यं स्यात् । किं तर्हि । तन्त्रभेदः । स च भवत्येवं स्यात्, प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् । वचनात् । वचनाभिर्दं भवति, अथ यः कामयेत् वर्षीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानायं निरुप्य, अथ पावकाय शुचये चोत्तरे श्विषी समानवर्हिषी

तस्मादैकवचनादनन्यथासिद्धलिङ्गाच्च कामे तन्त्रेण प्रयोगः । ऋत्वर्थायां त्ववेष्टानुभवायावाहृतिणामेदाच्च भेदेनैव प्रयोगः ॥ ९ ॥ [१० ॥]

‘ अह्नो निरुप्याणि ’ इति कालवचनं मन्थेमानस्त्रतामापादयति । यथा पूर्ण-गास्यां प्रयाणां फालसंयोगात्तन्त्रेणाह्वानि, एवमिहापि ॥ ११ ॥ [१२ ॥]

सिद्धान्तवादी तु, अहःशब्देन सधैःकर्तव्यानीति विज्ञापने, न कालं प्रागुपादी

निर्वेषेत्, यदेनमग्रहीत्तेन स उत्तरं वर्षीयान् श्रेयान् भवतीति । किमिव
वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेवं कर्तव्यम् ।
अथ यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति । तस्य कः परिहारः । नासौ
प्रयोगवचनः । कालवचनोऽसौ, अहो निरूप्याणीति । तस्मादहेतुः स
भवति ॥ १३ ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १४ ॥

यद्योक्तं, समानवर्षीषि भवन्तीति समानप्रयोगं दर्शयतीति । तत्र
द्वयः । सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् । इदमपरं श्रूयते, यो ब्रह्मवर्चस-
कामः स्यात्तस्य सर्वाणि वर्षीषि निरूप्याणीति । तस्यै सहप्रयोगो
भवति । तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात्, समानवर्षीषि भव-
न्तीति । कथं पुनर्निरूप्याणीत्युक्ते सहप्रयोगो विज्ञार्यते । निरूप्याणीति
बहुत्वयुक्तः प्रयोगो विज्ञापते । तच्च बहुत्वमुपादेयत्वेन चोदिषानां
विवासितम् । न चैकशः प्रयोगो बहुमयुक्तः प्रयोगो भवति । तस्मा-
त्सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ १४ ॥

(द्वादशाहे दीक्षोपसम्पत्त्याना प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यताधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] द्वादशाहे तत्रप्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्जपेन
कर्मपृथक्त्वात् ॥ १५ ॥ पू०

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किमेकै-
कशः पृथक् पृथग्दीक्षोपसदेनाहः संपाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्त-
व्याः, अथवा द्वादश साध्यस्काः, अथवा चतुरहे दीक्षाश्चतुरह उपसदाः,

पन्ते । अद्वादशस्य कालो न वाच्यः । येन काले प्रत्युपादीयेरन् । तस्माद्वेदो
वचनत् ॥ १५ ॥

'समानवर्षीषि भवन्ति' इत्यनुवादः । 'ब्रह्मवर्चपकामस्य सर्वाणि वर्षीषि सह
निरूप्याणि' इति । तत्र निर्वेषे सहचोदिते वचनान्तरं भवति । तस्मात्तद्वेषेणोपा-
नुवादो भवति ॥ १४ ॥

पश्चात्पुण्योद्धारिणोऽनन्यत्रस्य यागस्याहःशब्दः परित्यजेदको दृष्टः । तेन

चतुरहे सुःपाः, अथवा स्वस्थानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विवृद्धिरिति ।
किं मातृम् । तत्सूत्रेणैव प्रक्रमः । द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरप-
दृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ।

एकैकं सदीक्षोपसदमहरहरपवृज्येत । द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त-
व्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । सदीक्षोपसदमहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे ।
यतस्तत्प्रकृतान्येतानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि . पृथक्त्वेनैव
घर्मानाकारुक्षन्ति । तस्माज्ज्योतिष्टोमवत्सदीक्षोपसदमेकैकमहः कर्तव्य-
मिति ॥ १५ ॥

अह्नां चाश्रुतिभूतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यादिने ॥ १६ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्या इति ।
किं तर्हि । द्वादश सायम्काः कार्याः । किं कारणम् । अह्ना श्रुतिभूत-
त्वात् । द्वादशाहेनेति द्वादशसंख्याऽह्ना प्रत्यक्षश्रुता । सा चाध्यातृ,
यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् । तस्माद्द्वादशस्वदःस्वैकैकं

तत्परिच्छेदद्वारेण कर्मणि वर्ततेऽहःशब्दः । इहापि द्वादशाहे प्रथममहर्द्धितीपमहरित्येवं
श्रूयते । सोऽपमहःशब्दः श्रूयमाणः कर्म लक्षयति । यथाकर्म लक्षयते, अनेन तदुत्पद्यते ।
एवं दश सौमिकामहःसंयुक्तानि कर्माण्युत्पद्यन्ते । अपरो प्रथमोदपनीयो । ता-
वपि लक्षणाया कर्म प्रदिशदधतः । तस्माद्द्वादश कर्म व्युत्पद्यन्ते । तान्युत्पन्नानि सा-
कारुक्षानि ' द्वादशाहेन प्रजाकर्म याजयेत् ' इति कले विधीयन्ते । तत्र द्वाद-
शाहशब्दः सामानाधिकरण्याद्योगेनायमपि कर्मवचनः, नै लौकिकमहर्द्धितीति । संख्या-
शब्दस्तु द्वादश यागाःप्रतिपादयति । तत्रैकैको यागः फलसाधनत्वाज्ज्योतिष्टोमाद्वि-
द्यन्तं गृह्णाति । तत्र चोदकेन ज्योतिष्टोमिके दीक्षोपसत्परिमाणे प्राप्ते वचनेन द्वादश
दीक्षा विधीयन्ते, उनसद्व्य । तस्मादेकैको यागः पञ्चविंशतिरात्रः ॥ १५ ॥

योगास्तावत्कले विधीयन्ते इति दुर्लभम् । संख्याशब्दोऽहर्द्धितीपमार्थमुच्चार्यते, द्वाद-
शाहानि भवन्तीति । द्वादशशब्दोऽपि श्रुतिवृत्तः । अहःशब्दोऽपि लौकिकमहर्द्धितीति
न कर्म । लक्षणार्थो भविष्यति । द्वादशाहेनेति द्वादशभिरहोभिन्ने यागाः कर्तव्याः ।

१ तत्र—ग. । २ अह्ना वा—र. । ३ उपरदन्ते-घ. । ४ न—र. । ५ ज्योतिष्टोम-
विध्यन्तं-व म । ६ परिमाण इति—एसादीक्षा । तत्र उपसद, इत्यादिना विहिते परिमाण
इत्यर्थः. ७ याग-घ. ८ विधीयन्-घ. । ९ अहःशब्द इति घ.

प्रधानं प्रयुज्येत । प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानां तत्कालं तदीयं दीक्षोपस-
दम् । यथा माध्यंदिने । तदूयथा, सातपनीयस्य माध्यंदिने निरुप्यत
इति वचनान्मध्यंदिनकालान्नेवाङ्गानि भवन्ति, एवमिहापि । तस्माद्
द्वादश साद्यस्काः कर्तव्याः ॥ १६ ॥

अपि वा फलकर्तृसंबन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्ने-
याग्नीषोमीयवत् ॥ १७ ॥

अपि वा नैवं स्याद्द्वादश साद्यस्का इति । कथं तर्हि । सह-
प्रयोगः स्यात् । चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदश्चतुरहे सुत्याः । कुतः ।
फलकर्तृसंबन्धात् । फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्षणां समेतानां सं-
बन्धः । द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात्फले संबन्धः । सत्रे
स्वयंकर्तृत्वादहीने च दक्षिणैक्यात्कर्तृषु च । एकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च
सहप्रयोगो भवति । आग्नेयाग्नीषोमीयवत् । यथाऽऽग्नेयाग्नीषोमीययो-
रेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशे-
षाग्रहणात्तत्रं दीक्षोपसदं, द्वादशाहश्रुतिश्चानुग्राहा । तदुभयमेवमुपपादितं
भवति सहप्रयोगोऽहःसंख्या च । तस्मादेव पक्षः श्रेयान् ॥ १७ ॥

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः

स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

तस्माद्नेन द्वादशाहेनेति साङ्गानां द्वादशाहकालत्वं प्रतिपाद्यते । याऽसौ चोदकेना-
भ्यादृशो परिश्रमाधिः प्राप्नोति, सा प्रत्यक्षयाऽहर्गतया संख्यया बाध्यते । एवं च
प्रधानसंनिधावङ्गानि कृतानि भविष्यन्ति ॥ १६ ॥

श्यातः फले चोदके । तेषां द्वादशसंख्या प्रथमा श्रूयते । सा चोदकपासां संख्यै
कार्योपत्त्या बाधते । तत्र ये संख्यायुक्तास्ते बाध्यन्ते । ते च दीक्षणीयादयः
संख्यायुक्ताः, नाग्नीषोमीयादयः । अपि चैकस्मिन्फले चोदितानां तन्त्रेणैतिकर्तृत्वता
भविष्यति । दक्षिणैक्यात्कर्तृभेदो नास्ति । तस्मात्सहप्रयोगः सिद्धो भवति । सत्रं च
यजमाना एव कर्तारः । तत्रापि कर्तृभेदो नास्ति । तत्रापि तन्त्रम् ॥ १७ ॥

१ समवेताना—प. १. २ प्राप्तिः सा—च. ज. । ३ निवार्यते—च. न । ४ अग्नीषोमीयः पशुः—
द. न. । ५ मन्त्रैकफलत्वानामपि सानूयवत्प्रयोगभेदो भवत्विति दाहायामाह—दक्षिणैक्यावदिति ।
६ तन्त्रमिति—दीक्षोपसद इति शेषः ।

अथैतदपि न युक्तम् । कुतः । साङ्गकालश्रुतित्वात् । यद्यत्र प्रधानानामेव फालश्रुतिः स्यान्नाङ्गानां, तत एवं स्यात् । अत्र तु साङ्गानां कालः श्रुतः । द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् फालः श्रुतः । यदि चतुराहे क्रियेत, ततो घाध्येत । तस्मात्स्वस्थानानां विवृद्धिः । तदपेक्षं च द्वादशत्वम् । दीक्षोपसत्सुन्यापेक्षम् । प्रथमं दीक्षाः, तासां तत्रैव द्वादशत्वम् । तत उपसदाः, तासामपि तद्देशानामेव । अन्ते सुत्वाः, तस्या अपि तस्स्थानाया एव विवृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशत्वम् ॥ १८ ॥

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयो-
मात् ॥ १९ ॥

अपि च, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युचत्वा त्रिवृदादीन्यनुक्रा-
न्तानि । तस्मादापि तदपेक्षा द्वादशसंख्या ॥ १९ ॥

वसंतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमन्यकालत्वाद्-
वभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थ-
त्वात् ॥ २० ॥

भावयेत्प्रजाः । केन । यागेन । कतरेण । द्वादशाहसंज्ञकेन यागेन । साधाना-
धिकरणत्वात् । अह,शब्दः कर्म भवीति । संख्याशब्दः 'संख्यया कर्मभेदः'
इत्यनेन न्यायेन द्वादश यागान्प्रतिपादयति । तत्रैकैको यागश्चोदकेन चर्मान्गृह्णाति ।
तत्र प्रत्यक्षेण संख्यावचनेन चोदकेन या दीक्षोपसत्संख्या प्राप्नोति सा नाव्यते ।
दाक्षिणैक्यात्तन्त्रेण प्रयोगः । तस्माद्दीक्षाणामुपसदा च स्वस्थानविबुद्ध्या प्रयोगः ।
द्वादशसंख्या च या द्वादशश्रुतेः सा कर्मोपकर्मभेदेनोपपत्ता भवति । एवं च
'पट्त्रिंशद्दहो वा एष द्वादशाहः' इति दर्शनमनुगृहीतं भवति ॥ १८ ॥ [१९ ॥

१ त्रिवृदादीनीति—अहानाति शेषः । २ इदं च धूमं घ्राणदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु लोप
कथ्यते, एवं क. ल. संज्ञकयोरादर्शपुस्तकयोरापि पृथङ्नोरलभ्यते । तथाऽपि ग. संज्ञके 'एवं
वसंतीवरी' इत्यादिभाष्यापक्षया पृथगस्तोपलम्भात्प्रकाशितामिति शेषम् । ३ प्रजा—प. १४ (अ०
२ पा० २ अ० ४ सू० २१) । ५ द्वादशसंख्याऽववद्द्वादशसंख्या भवति । एवं कर्मभेदः ।
पट्—प. मु । ६ द्वादशश्रुतेरिति—प्रजादीनिसित्वेनावगम्यत इति शेषः । ७ कर्मोपकर्मोति—
कर्मपदेन प्रपानकर्मोपप्यन्ते । उपकर्मपदेनाहकर्मोति शेषम् ।

एवं च वसतीपरीपर्यन्तानि पूर्वाण्यस्वकालत्वादगृह्यमाणविशेषाणि तन्त्रं भवन्ति । अथभूयादीनि चोत्तराणि । तस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् । स हि दीक्षोन्मोचनार्थः । एवं द्वादश । अप्सु दीक्षां प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गं लोकमायन् । यदप्सु स्नाति तापेव दीक्षामालभते । अथ पदपोऽथभृथमभ्यवयन्ति तापेव दीक्षां पुनरप्सु प्रवेशयन्तीति । तन्त्रं च दीक्षोत्पन्ना । सा तन्त्रमेवोत्सृश्यते । विशेषाग्रहणात् ॥ २० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २१ ॥

एवं च सत्त्वन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति, पदत्रिंशद्दश वा एष द्वादशाह इति ॥ २१ ॥

चोदनापृथक्त्वे त्रैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २२ ॥

यथाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयवादीति । युक्तं यदाग्नेयाग्नीषोमीययोश्चोदनापृथक्त्वेऽप्यैकतन्त्र्यं, सहयोगः । कुतः । समवेतानां कालसंयोगात् । समवेतानामङ्गमधानानां कालसंयोगात् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, साङ्गयेति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते । इह पुनः, साङ्गकालश्रुतित्वादित्येवंमपदिष्टो हेतुः । तस्मादत्र द्वादशाहेऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवत्सहा कार्याणि ॥ २२ ॥

(द्वादशाहे सुत्याकालीनाङ्गानामावृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २३ ॥ सि०

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते । किं तान्यपि तन्त्रमथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तन्त्रमिति । किं कारणम् । एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते, द्वादशाहेन मजाकर्म याजयेदिति । तदुक्तं, विधिवैत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं चादरायण इति । एवं मासे, श्रुतः ।

भेदस्तु स्यात् । कुतः । तद्भेदात् । तदित्यनेन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः

२० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कालः प्रतिनिर्दिश्यते । कालभेदात् । काले भिद्यमाने तन्त्रभेदो भवति । यथा दर्शने पूर्णमासेऽपि । इहापि कालभेदः । अथ श्वः परश्व इति । तत्र इहापि कर्मभेदः स्यात् । करणभेद इत्यर्थः । कर्म पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते । तेषां प्रधानशब्दत्वात् । प्रधानशब्दशृङ्खलान्यङ्गानि यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते । यद्यथा प्रधानं तस्याप्यङ्गान्यङ्गानि । यत् श्वस्वस्य श्वःकालानि । तस्माज्जेदः ॥ २३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

पत्नीसंपाजान्तान्यज्ञाने संविष्टान इति भेदेनाहो पत्नीसंपाजान्तानां दर्शयति ॥ २४ ॥

श्वः सुत्यावचनं तद्वत् ॥ २५ ॥

संस्थिते संस्थितेऽह्ण्यप्रीदाप्रीधामारं प्रविश्य सुव्रह्मण्य सुव्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेषयतीति, संस्थिते संस्थित इति वीप्सावचनात्सुव्रह्मण्याभेदं दर्शयति ॥ २५ ॥

पश्वतिरेकश्च ॥ २६ ॥

पश्वतिरेकश्च दृश्यते, य एकः पशुरतिरिच्यते स प्रेन्द्रायाः कार्य इति । न तावदतिरिच्यते, यथैकैको न भवति, एकादशैते पशवो द्वादशाहानि । तत्पश्वाकर्मभेद उपपद्यते । तन्त्रभावे सकृदेवैकादशिनानाकभेत । तस्मादपि भेदः ॥ २६ ॥

(द्वादशाहे—उपसत्कालीनसुव्रह्मण्यज्ञाने विवृद्धसुत्याहानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] सुत्याविवृद्धौ सुव्रह्मण्यार्या सर्वेषामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २७ ॥ पू०

उपसत्कालं सुव्रह्मण्यज्ञानं, चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवधिति द्वादशाहे चोदकेन प्राप्यते । तत्रेदं विचार्यते । द्वादशाहे सुत्याहान्युपलक्षयितव्यानि, उताविकारेणैव प्रयोगः कर्तव्य इति । किं मासम् । सुत्याविवृद्धावेत्सर्वा सर्वेषामहामुपलक्षणं कर्तव्यम् । कुतः । प्रकृत्यन्व-

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥]

प्रकृतौ 'चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्' इति कालेयता विवक्षिता । इह च

यात् । प्रकृतौ सौत्यमहरूपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि ।
अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । नन्वेकैवासी देवता, इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन
संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमिति । उच्यते ।
आद्योपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गम् । तस्मादुत्त-
रार्थं पुनः पुनरुपलक्षयितव्यः । आवाहनवत् । तद्यथा, आग्नेयं कृष्ण-
ग्रीवमाळभेत, सौम्यं वभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाम् स्पर्धमान
इत्येकैवोपलक्षणायाः कर्मभेदाच्चेदेनाऽऽवाहनं क्रियते । एवमि-
हापि ॥ २७ ॥

अपि वेन्द्रामिधानत्वात्सकृत्स्वादुपलक्षणं कालस्य
लक्षणार्थत्वात् ॥ २८ ॥ सि०

अपि वा—न स्यात्सर्वेषामुपलक्षणम् । अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् ।
कुतः । इन्द्रामिधानत्वात् । इन्द्रोऽत्रोपलक्षणेन संस्क्रियते । स सकृ-
त्संस्कृतः संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्तव्यः । नतु चतुरहेऽसौ संस्कृतः,
चतुरहे सुत्यामागच्छेति वचनात् । अविशितोऽत्र कालः, इन्द्र आग-
च्छेत्पेवावदेव विशितम् । विशिते सति काले वाक्यं भिद्यते ।
आगच्छ भवन् चतुरह आगच्छेति सकृदुचरिताऽऽगच्छेतिविभक्ति-
कम्पौ संबन्धौ न शक्नोति वादितुम् । अथ कस्मादिन्द्रागमनसंबन्धो

षोदकेन तथैव प्राप्नोति । सा चोहमन्तरेण न शक्यते विशितुम् । तस्माद्दूहः
कर्तव्यः, द्वादशाहे श्रयोदशाह इति । न चैरुत्वाद्देवतायाः सकृदुपलक्षणं कर्तव्य-
मित्ययमर्थो लभ्यते । कथम् । या प्रथमस्य यागस्य संस्कृता देवता सा द्वितीयस्य
संस्कृता च, अस्ति, कालभेदात् ॥ २७ ॥

‘ इन्द्र आगच्छ ’ इति विशितं ‘ चतुरहे ’ इत्यविशितं, वाक्यभेदमयान् ।
एवं ‘ इन्द्र आगच्छ, तत्सुत्यामागच्छ ’ इति वाक्यभेदः । एवं वाक्यभेदमयाच
सुत्याग्रहणमप्यविशितमेव । तस्मात्प्रकृतावप्यविशितत्वाद्विकृतावप्यविकारेणैव
प्रयोग इति ।

१ अद्योपलक्षण—क. । अद्य य उपलक्ष्य—ग. । २ अङ्गानि किवन्ते—क. घ. । ३ इन्द्रामि-
धानात्—क. घ. । ४ आगच्छेति विभक्ति—मु० । ५ तथैव प्राप्नोति—शालेयता सर्वेषामह्नो भेदेन
वक्तव्या प्राप्नोतीत्यर्थं । ६ वाक्यभेद एव । वाक्य—ग. सु. ।

विष्वक्षितो न पुनः कालाभिसंबन्धः । आगच्छ पद्यत्रिति मत्यक्षः
संयोगः । चतुरह आगच्छेति परोक्षः । सुत्याशब्देन व्यवायात् ।

ननु च सुत्यामागच्छेत्पि मत्यक्षः । स विवक्षितो भवतु । नैवं
कश्चिद्दिरोधः । सुत्यात्वस्याविशेषात् । ननु चतुरह इति सुत्याविशे-
पो गम्यते । न खलु । किं कारणम् । कालस्य लक्षणार्थत्वात् । चतुरह-
कालोऽत्र सुत्यालक्षणार्थः । चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । यत्कारणम् ।
नात्र देवताऽऽगच्छति । यजत्रौ तूद्देशेन केवलमङ्गी भवति । स यजता-
वङ्गभावोऽयमुपलक्ष्यते । सर्वसुत्यासु चासौ तुल्यः । तत्र चतुरहव-

एतदयुक्तम् । यदीदृशोऽपि वाक्यभेदो भवताऽङ्गी क्रियते, सर्वत्रैव वाक्यभेदः
स्यात् । ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इति प्रोक्षणं कर्तव्यं, तच्च व्रीहीणांमिति वाक्यभेदः
स्यात् । अपि च प्रकृतौ चतुरहे, ऋहे, इति किमर्थमुच्चार्यते । अविवक्षितत्वादे-
तेषाम् । ' सुत्यामागच्छ ' इति प्रयोगः कर्तव्यः । एवं स्थिते विकारेणाविकारेण
वैश्वधिकरणमेव नोत्तिष्ठति ।

तस्मादन्यथा वर्धते । ' इत्यहे सुत्यामागच्छ पद्यत्रिति ज्ञप्तात् ' इतीति-
शब्दोऽयं प्रकारवाची । आम्भिन्वाक्येऽस्य प्रकारवाचित्वं नोपपद्यते । प्रकारस्या-
संभवात् । किं तर्हि । इयत्तावाची वाक्यशेषादवगम्यते । अह.शब्देन सामानाधि-
करण्यादहर्गतेयताऽवगम्यते । तच्चाहरागमनक्रियाविशेषणार्थमुच्चार्यते । सुत्या-
शब्दोऽस्यागच्छतिक्रियाविशेषणार्थमेव । इन्द्रस्य करिष्यमागप्रयोजनत्वादागमन-
क्रिया तदर्थः । ' इत्यहे ' इति सामान्येन परिमाणवाची । न च सामान्येन व्यव-
हारः । तस्मादध्याहारं कृत्वा विशेषणीयः । अध्याहारे यः समवेतार्थः सोऽध्या-
हियते कालेयत्ता प्रकृत्यापितुम् । तस्माद्यत्र चतुरहःसु सुत्या तत्र ' चतुरहे '
इत्यध्याहारः । यत्र त्रिषु तत्र ' ऋहे ' इति । तस्मादध्याहारपरिशेष्टमहर्गच्छति-
क्रिया प्रति विशेषणभूतम् । तथा सुत्यापदमपि । अयं प्रकृतित्वाक्यार्थो वृत्तः । यच्च

१ विवक्ष्यते—न । २ अविरोधात्—क. ख. । ३ एवं भाष्योक्तं व्याख्यानमनूयानुना इत्यति-
एतदयुक्तमित्यादिना । ४ ईदृशोऽपीति—क्रियाकारकभावेन विधिप्रविधिर्भवेद्विषयः ।
ईदृशोऽपि—य. । ५ इतिशब्द इति—इत्यहे, इत्यत्र य इतिशब्दः स इत्यर्थः । ६ प्रकारवाचित्व-
नोक्ते, इति शेषः । ७ तदर्थेति—उपबोधयमायेन्द्रसंस्कारार्थेति । ८ सुत्यादे—य. । ९ स
वाण्यासोप सम—य. सु । १० आयादयितुम्—य अ. । ११ प्रकृत्यापि वृत्त—च. न. । १२
यचेति—यद्देश प्रकृतौ समवेत, स्वार्थे च प्रकाशने तस्यैवोह इत्यर्थः ।

चर्नं प्रदर्शनमात्रम् । मुख्यत्वात् । मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति । यथा,
इद्वान्ताऽऽतिथ्या संविष्टे, नानुयाजान् यजतीति ॥ २८ ॥

अविभागाच्च ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तमावाहनवादिति । तत्र द्रूमः । विभक्तः कालः कृष्ण-
ग्रीवयोः, सौम्येन व्यवायात् । तत्र गृह्यते विशेषः, पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्यै-
तदेवतावाहनं नोत्तरस्येति । अपेदाविभक्तकालाः सुत्याः, अव्यवेताः ।
केनचित्तासु न गृह्यते विशेषः । चतुरहग्रहणं चाविशेषकमित्युक्तम् ।
तस्मादाविकारेण प्रयोगः ॥ २९ ॥

(वाजपेये प्राजापत्यपशुप्वङ्गादिध्रुवणार्थं कुम्भ्यादीनां तन्त्रतोषि-
करणम् ॥ ८ ॥)

[८] पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्-
न्त्रभावः स्यात् ॥ ३० ॥ सि०

वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भ्याः शूलस्य वपाश्रपणाश्च तन्त्र-
भावः स्यात् । विभुत्वात् । विभक्त्येका कुम्भी सर्वपशूनामवदानानां
श्रपणे, शूलं हृदयानां, वपाश्रपणी वपानाम् । तस्मात्तन्त्रं स्युः ॥ ३० ॥

(विभिन्नदेवताकेर्ष्वेकजातीयेषु च पशुषु कुम्भ्यादीनां
तन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] भेदस्तु संदेहादेवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥ पू०

एकादशनेषु तु भेदेन कुम्भ्यादीनि स्युः । संदेहात् । एकस्यां
कुम्भ्यामुक्तानां संदेहः स्यात् । कस्य पशोः कान्यवदानानीति । एवं
हृदयादीनां वपानां च ॥ ३१ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥ सि०

अथवा न स्याद्भेदः । कुतः । सहप्रयोगात् । यत्तु संदेहादिति ।
अर्थाच्चिह्नं किञ्चित्कारिष्यते, येन विशेषग्रहणं भविष्यति ॥ ३२ ॥

प्रकृतौ शोयते प्रघानं तस्योहो भवति । अह सुत्याशब्दौ तु परार्थौ । तस्माद्भेदेन
प्रकारेणोहाभावो न वाक्यभेदमयेनेति ॥ २८ ॥ [२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ प्रदर्शनम् — च ख. १. २ 'अविभागाच्च' इति सुत्याऽऽनन्दाश्रमीयमैतिसिन्ध्या-
मात्रादिषु प्रथमेषु पूर्वसूत्रावदत्तेन श्लोके दृश्यते । एवं च श्लोकेऽपि । परंतु य. श्लोकेऽस्य
पृथक्पठोपलम्भात्तत्रैव एतारुपमनुसंधाय दृष्टसूत्राभेदेन प्रकाशः इति । ३ कुम्भी पशूनां-मु. ।

अयाज्यत्वाद्बसानां वेदः स्वात्स्वयाज्या-

प्रदानत्वात् ॥ ३३ ॥

- कुम्भ्यास्तन्त्रभाषो न घटे । अयाज्यत्वाद्बसानाम् । याज्यार्थ-
र्चान्ते वसां जुहोतीति श्रुतं प्रकृतौ । तत्र स्वयाज्यार्थर्चान्ते वसा हुता ।
इहापि तथैव होतव्या । न च वसानां लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

अपि वा प्रतिपत्तिर्वात्तन्त्रं स्वात्स्वत्व-

स्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३४ ॥

अपि वा तन्त्रं कुम्भी स्यात् । प्रतिपत्तिर्वात् । शेषभूता वसाः ।
सासां प्रतिपत्तिरियम् । प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुता ।
तद्धारणार्थं पात्रम् । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसास्ताः स्वयाज्यार्थर्चान्ते
एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्यार्थर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते । अत्रोच्यते ।
स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् । नात्र श्रूयते स्वयाज्यार्थर्चान्ते होतव्या न
परयाज्यार्थर्चान्ते इति । तस्मात्परत्र होमो न दोषाय, नाभ्युदयाय ।
अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्यपि स्यात् ॥ ३४ ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३५ ॥

इति चेत्पश्यसि स्वत्वं न श्रुतमिति । तेन तर्हि सकृदेव होमः
प्रथमे याज्यार्थर्चान्ते भवतु । एवं सहस्रं चानुग्रहीष्यते, याज्यार्थ-
र्चान्ते च हुतं भविष्यति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोद-
यति ॥ ३५ ॥

न कालभेदात् ॥ ३६ ॥

नैतदेवं प्रथमेऽर्चान्ते इति । किं तर्हि । प्रत्यर्चान्ते होतव्याः ।
कुता । कालभेदात् । भिक्षा याज्यार्थर्चान्ताः । निमित्तसङ्गमी चैवं,
याज्यार्थर्चान्ते इति । अधिकरणस्यासंभवात् । निमित्तावृत्तौ च नैमि-
त्तिकावृत्तिः । यथा, भिक्षे जुहोतीति । तस्मात्सर्वयाज्यार्थर्चान्तेषु
होमः ॥ ३६ ॥

३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(नातानातीयेषु पशुषु पाकभेदात्कुम्भ्यादीनां भेदाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्त्विवैषम्यात् ॥ ३७ ॥ सि०

ऐकादशिनेषु नानाजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात् । पक्त्विवैषम्यात् । [पक्तिभेदात्कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां भेदः स्यात् । अस्ति सौत्रामणी । तत्राऽऽश्विनो धूम्रः, सारस्वतो मेघः । ऐन्द्र ऋषभ इत्येवंविधाः पशवः सन्ति । तेष्वपि तन्त्रभावः मभुत्वात्प्राप्तोऽप्येवते । सौत्रामण्यामेवंजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात् । पक्त्विवैषम्यात् ।] विषमा हि पक्वितराजानामाविकानां च मांसानाम् । यावता कालेनाऽऽजानि पच्यन्ते तावताऽऽविकानि विलीयन्ते । तत्रावदानसंभेदो भवति । तस्मात्पात्रभेदः स्यात् ॥ ३७ ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

वृद्धिश्च सौत्रामण्यां शूलानां गोजाविषु दृश्यते, शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति । तरमादापि भेदः ॥ ३८ ॥

(अश्वप्रतिग्रहेष्टयां प्रतिपुरोडाशं कपालभेदाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ३९ ॥ पू०

अश्वप्रतिग्रहेष्टयां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसंख्याः श्रूयन्ते, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणाभिर्वेपेदिति । तत्र विचार्यते । किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्तव्यम्, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति । किं प्राप्तम् । कपालानि कुम्भीवत् । यथा मात्रापत्येषु कुम्भी तन्त्रम्, एवं तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः । किं कारणम् । एवं सदृशं चानुग्रहीष्यते । सर्वे चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ सि०

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः । एवं यथाप्रकृति कृतं भवति । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि, इहापि सद्देव मेत्तयानि चोदकानुग्रहाय । अपि च यदि कपालानि तन्त्रं भवे-

युः, नैकोऽपि पुरोटाशक्तुः कपालेषु संस्कृतः स्यात् । सर्वे कपालावय-
वेषु एका मधेयुः । एष कपालशब्दो बाधयेत् । तस्माद्भेदः ॥ ४० ॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥

इदं च श्रूयते, यावत्कपालं पुरोटाशं प्रपयतीति । तथाशक्तं तन्म-
भावे संपादयितुम् । तस्मादपि भेदः ॥ ४१ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रस्य सक्तदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं

तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्या-

सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४२ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ग्रीहीनवहन्तीति । एष मन्त्रः, अवरसो दिवः
सपत्नं वध्यासामिति । तस्मिन् विचार्यते । किं प्रतिप्रहारं मन्त्र उत सकृदे-
वाऽऽदाविति । किं मात्वम् । प्रतिप्रहारमिवि । कुतः । महारात्वहारः
कर्मोन्तरं, यतेः पर्यवसानात् । कर्मभेदे च सति शक्यते विशेषः । येन
कर्मणा संनिपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । गृहमाणे च विशेषे भेदो दृष्टः ।
तस्मात्प्रतिप्रहारं मन्त्र इति ।

एवं माते, उच्यते । एकस्मिन् द्रव्ये ग्रीहादौ संस्काराणां बहन्त्या-
दीनां व्याख्यातमेककर्मत्वम्, आठण्डुलनिर्वृत्तेरकमिदं कर्मोति, सर्वेषां
त्वैककर्म्यदितेषां च तद्गुणत्वादिति । नतु प्रतिप्रहारं कर्मभेद इत्यु-
क्तम् । उच्यते । एकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः, फलस्याभ्याससाध्य-
त्वारसोमयाजिवत् । तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासकृत्प्र-
योगः, एष मन्त्रार्थस्य नानात्वं तत्रास्माऽऽहृत्तिर्भवति । यथाऽऽती
लोकंपृणायाः । यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्राऽऽहृत्तिरनर्थिका । इह
षेको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते । करणोऽयं मन्त्रः । करणश्च
कर्तव्यस्य वस्तुनोऽभिसंघानार्थः समधिगतः । समस्ताश्चैव महाराः

४० ॥ ४१ ॥

१ ' तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वात् ' इत्यादेः पृथक्सूत्रत्वेन न्यायमात्वादिपुस्तकेषूपेक्षो
दृश्यते । परं, आदर्शपुस्तकेषु कसूत्रत्वेनैवोपलम्भात्तथैव प्रकाशितमिति हेतुम् । २ व्याख्यातमिति-
(अ० ५ पा० १ अ० ४) इत्यत्रैति शेषः ।

कर्तव्याः । सप्रस्ता हि कार्यं साधयन्ति, न वप्रस्ताः । उतानां
ब्रीहोणां तण्डुलविवेचनं यत्तच्चिकीर्षितं, तदभिसंधातव्यम् । तस्या-
त्सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता । तत्राऽऽवृत्तिरनर्थिका ।
तस्यान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४२ ॥

(नानाबीजेष्टाववघातमन्त्रस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य
च तद्गुणत्वात्पुनःप्रयोगः स्यात्तदर्थेन
विधानात् ॥ ४३ ॥ सि०

राजसूये नानाबीजेष्टिः, अग्नये गृहपतये आशुनामष्टाकपालं निर्व-
पेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चक्षमित्येवमादि । तस्यामवहन्तिः
समन्त्रकथोदकेन प्राप्सते । अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः
प्राप्तः । सर्वबीजानां वितुषीकरणं चिकीर्षितं, तदभिसंधीयत इति ।
तथा प्राप्ते, उच्यते । द्रव्यान्तरे-बीजान्तरे पुनःप्रयोगः स्यान्मन्त्रस्य ।
कुतः । कृतार्थत्वात् । पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः स कृतार्थः । संनि-
पत्योपकारी हि सः । स च येन बीजेन संनिपतितस्तदेव संस्करोति ।
तदेव चेत्संस्करोति, उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः । तस्य पुनः-
प्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनःप्रयोगः । तद्गुणत्वात् । तस्यावहन्तेः स मन्त्रो
गुणः । तदर्थेन विधानात् । तस्याप्यसौ भविकर्माविसायिना चोदकेन
विहितः । तस्मात्प्रतिबीजं मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः ॥ ४३ ॥

(निर्वाणायङ्गमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यव-
त्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः, चतुरो मुष्टीभिर्वपतीति । तस्य मन्त्राः, देवस्य
त्वेति । तत्रैव च दर्माणां क्वचनमन्त्राः, यद्दिदेवसदनं दापीति । तथा

स्तरणमन्त्राः, ऊर्णास्रदसं त्वा स्तृणाधीति । आज्यग्रहणमन्त्राः, धाम-
नामासीति । तेषु संदेहः । किं मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः, अथवा प्रतिमुष्टि
प्रतिदानं प्रतिधातुं प्रतिग्रहणं चाऽऽद्युत्तिरिति । किं प्राप्तम् । निर्वेषण-
छवनस्तरणाज्यग्रहणेषु नैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् । निर्वेषणादिश्वेक-
द्रव्यवत्स्वात्, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कुतः । प्रयोजनैकत्वात् । तत्र
तत्रैकं प्रयोजनम् । निर्वेषणे तावद्धविष्याणामाशपनम् । छवने वेदिस्था-
रणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं, स्तरणे वेद्याच्छादनम् । आज्यग्रहणे
यागयोग्यस्याऽऽज्यस्योपादानम् । यावता प्रयोजनं तच्चिक्वीर्षितं, तदर्थो
मन्त्र इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥ सि०

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् । नैकद्रव्यवत् । भेदा स्यादित्यर्थः । कुतः ।
तत्संस्कारात् । ये प्रीहय एकेन मुष्टिना निरुप्रास्ते संस्कृताः । संनिप-
त्योपकारित्वान्निर्वापस्थ । द्वितीयो मुष्टिरुपन्यान् प्रीहीन् संस्करोति ।
तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां बर्जनं स्यात् ।
एवं सर्वत्र । तस्मात्तत्र तत्र मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः ॥ ४५ ॥

(वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयोगात् ॥ ४६ ॥ पू०

वेदिप्रोक्षणं ध्रुवके, त्रिः प्रोक्षणीति । तस्य मन्त्राः, वेदिरति बर्हिषे
स्वेति । तत्र चिन्त्यते । किं मत्यावृत्ति मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति । किं
मातम् । वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः । कर्मणः पुनःप्रयोगा-
त् । यस्मिन् कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः ।
तस्मादावृत्तिः ॥ ४६ ॥

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः

स्यात् ॥ ४७ ॥ सि०

सकृदेव प्रयोगः । कुतः । द्रव्यैकत्वात् । एकं तद्वेदिद्रव्यं सकृद्भुक्तेन
मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो

द्रव्यं संस्करोति । तच्च कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्भिन्नम् । आवृ-
त्तिस्तस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुनर्थाः प्रत्ययो न क्रियामेदे ।
तन्मन्त्रवदावृत्तिमच्च कर्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत्कृतम् ।
आवृत्तिसंपादनार्था पुनःक्रिया । तस्मात्सत्कृतप्रयोगः ॥ ४७ ॥

(ज्योतिष्टोमे कण्डूयनाहमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदा-

त्स्यात् ॥ ४८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः । कृषिपु स्यामकृष इति । यदाऽने-
कस्मिन्नङ्गे युगपत्कण्डूरुत्पद्यते तदा चिन्ता । किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः,
अथवा सकृदेव प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यङ्गं मन्त्र इति । कुतः ।
कर्मभेदात् । अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नं, यत्तेः पर्यवसानाद्गृह्यते
विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ४८ ॥

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४९ ॥ सि०

अपि वा नैवं स्यात् । न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात्क्रियते
कण्डूयनयनार्थम् । फिमतः । यदि चोद्यते । अदृष्टार्थं स्यात् । अपाप्ते
शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोगं चादृष्टभेदात्कर्मनानात्वं भवेत् । तथा
गृह्यते विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनी-
यते तावदधिकीर्षितम् । तत्र विशेषो न गृह्यते । ननु यस्याङ्गस्य निष्क-
र्षणं कृतं तत्संस्कृतम् । अङ्गान्तरे पुनः कर्तव्यम् । उच्यते । नाङ्ग-
निष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः । किं तर्हि । कण्डूयनयनार्थः । सा च कण्डूरा-
त्मनो न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात्सकृदेव
प्रयोगः ॥ ४९ ॥

(ज्योतिष्टोमे स्वप्नाद्यर्थमन्त्राणामनावृत्त्याधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्र-

णेषु चैवम् ॥ ५० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सर्वान्यथो मन्त्रः, त्वमग्रे व्रतपा असीति । तत्रैव नदी-
तरणार्थः, देवीराय इति । तथाऽभिवृष्टस्य, उन्दीतीरोजो घृते, इति ।
अमेध्यप्रतिमन्त्रणश्च, अवद्धं चसुरिति । स एदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति,
अनेकस्रोतसं या नदीं तरति, संतानेन वाऽभिवृष्यते, अनेकं
वाऽमेध्यमेककालं पश्यति, तत्र चिन्ता किं, मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, अथवा
सकृदेव प्रयोग इति । तत्र विशेषग्रहणादावृत्तौ मात्स्यायामुच्यते । स्वमा-
दिषु चैवम् । यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कृत्स्नां रात्रिमसा-
वुद्दिश्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्ते, नैकां निद्राम् । तथा सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः,
सर्वाभिवर्षाणि, सर्वाभेध्यानि च । युगपत्सर्वेषामुपगमोच्च न गृह्यते
विशेषः । तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ५० ॥

(प्रयाणमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥ सि०

दीक्षितस्य मस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः । भद्रादभिधेयः मेदीति । तत्र
विचार्यते । किं विश्रामे विश्रामे पुनः पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत,
उत सकृदेवाऽऽदाविति । विशेषग्रहणारमतिप्रस्थानाविति माते, उच्यते ।
प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः । अर्धमसावुद्दिश्य प्रतिष्ठते । आर्षनिर्वृत्तेस्तस्य
प्रस्थानाभिसंयन्धः । तस्मात्सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५१ ॥

(ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रस्य प्रायुपरवचननमाह्वयधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात् ॥ ५२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे, उपरवमन्त्रः, रसोदणो बलगहनो वैष्णवान् खनामीति ।
तत्र संदेहः । किं सर्वोपरनेषु सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्य उत प्रयुपरव-
मिनि । किं प्राप्तम् । उपरवमन्त्रस्यान्त्रं स्यात् । सकृदेव प्रयोक्तव्यः ।
कुतः । बहुवचनात् । बहुवचनान्तोऽर्थः, वैष्णवान् खनामीति । यदि
प्रत्युपरवं प्रयुज्येत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेत् ।
लोकवत् । यथा लोक एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च
सकृदुक्त एव शक्नोति सर्वोपरवानभिधातुम् । शक्नोति चेदावृत्तिरन-
र्थिका । तस्मात्सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५२ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ उपरवार्थः—क. घ. । २ पुनः पुनः प्रतिबुद्ध—घ. । ३ तत्र किं—क. घ. । ४ उप-
रवमन्त्र—घ. ।

न संनिपातित्वादसंनिपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे
कालैकत्वात्सकृद्बचनम् ॥ ५३ ॥ सि०

नैव तन्त्रं स्यात् । कुतः । संनिपातित्वात् । संनिपाति खननकर्म,
येनोपरवेण संनिपातितं तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चायं संनिपाती ।
मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातात् । अतो यस्योपरवस्यार्थं मन्त्रः संनिपातिव-
स्तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारी न सर्वेषाम् । अतो न सकृत्प्रयोक्तव्यः ।
असंनिपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्बचनम् । ये त्वसंनि-
पातिकर्मणां मन्त्राः, यथा सुब्रह्मण्याह्वाने, देवा ब्रह्माण इत्यौपवसथ्येऽ-
हनि, तेषामेककालत्वादगृह्यमाणविशेषाणां सकृद्बचनं स्यात् । यत्तु न
बहुवचनान्त एकस्याभिधायक इति । प्रातिपदिकार्थोऽभिहितः । विभ-
क्त्यर्थं कर्मत्वम् । बचनार्थः केवलो नाभिहितः । स च नैवाभिधान-
मर्हति । अभिधायकस्य शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा पूजार्थं बहुवच-
नम् । तस्मादविरोधः ॥ ५३ ॥

(हविष्कृदाह्वानाग्निगुप्त्रैपादीनामावृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] हविष्कृदाग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः
कालभेदात्स्यात् ॥ ५४ ॥ सि०

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रमन्युदाहरणार्थम् । कालैकत्वादिति किमर्थं, हवि-
ष्कृदाग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः कालभेदात्स्यादिति । अथवाऽ-
धिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः । तेषु
हविष्कृदाह्वानम् । वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च । तत्राग्निगुप्त्रैः ।
कृष्णग्रीवयोः पुरोनुवाक्या मनोतासूक्तं च । तेषु चिन्ता । किं तस्य
तस्य सकृत्प्रयोगः, अथवाऽऽवृत्त्येति । सहत्वानुग्रहाय सकृदिति प्राप्ते,
प्रच्यते । आवृत्तिः स्यादिति । कुतः । कालभेदात् । प्रातःसवने यद्-
हविष्कृदाह्वानमग्निगुप्त्रैश्च तस्य कालभेदाद्गृह्यते विशेषः । प्रातःसवनी-
यानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत्क्रतुपशूनां चाग्निगुरिति । तथा कृष्ण-
ग्रीवयोः सौम्येन व्यव्यायात्पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोनुवाक्या

मनोता चेति । सर्वत्र कालो भिद्यते । कालभेदाद्दृश्यते विशेषः ।
तस्मादाहृतिः ॥ ५४ ॥

अग्निगोश्र विपर्यासात् ॥ ५५ ॥

अग्निगोश्रायमपरो विशेषः, विपर्यासः स्यात् । तन्त्रभावेऽग्निगोश्रं
पुरस्तात्पदार्थाः प्राजापत्यानां, यथा पश्वालम्भ आश्रुतप्रत्याश्रुते अजै-
दग्निरिति मन्त्रः । ते यदि तावत्प्रातःसवने क्रियन्ते पर्यग्निकरणान्तं
काण्डं नोत्सृष्टं भवति । अथ वा भूदेव दोष इति ब्रह्मसाम्नि क्रियन्ते,
तथाऽपि विपर्यासः कृतो भवति । पुरस्तादाग्निगोः कर्तव्यानां परस्ता-
त्करणेन । तस्मादप्याहृतिः ॥ ५५ ॥

किंच—

करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥

या चेयमाग्निगोविभक्तिः, आरभध्वमुपनयतेति । सा मासकालं
करिष्यमाणं ब्रूते । स यदि प्रातःसवनं चर्यते, अमासकालत्वात्पदार्थ-
स्यासमर्थः स्यात् । अथ मेषणार्थं, तेषां समर्थः स्यात् । मेषणं मष्टच-
र्यम् । न च प्राजापत्येषु तत् प्रवृत्त्यर्थं युज्यते । यद्गर्नां कर्मराशीर्ना
व्यवायाकृष्टः मेषणप्रत्ययो भवति । तथाऽप्यसमर्थः । तस्मादाग्निगोरा-
हृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीशघरस्वामिनः कृती श्रीमांसामाष्य एकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

एकादशाध्यायः संपूर्णः ॥

१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

इति श्रीमदृक्कारिखिरचितायां श्रीमांसामाष्यव्याख्यायां टुष्टीकायोपे-
कादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

एकादशाध्यायः संपूर्णः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(पञ्चार्थानुष्ठितप्रयासादिभिरेव पशुपुरोडाशम्याप्युपकारासिद्धेस्तदर्थं ध्य-
गज्ञाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैक-
न्वयमनुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थ्या-
त्तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ पू०

एकादशोऽध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गलक्षणं
द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गद्वन्द्वयोऽभ्येककः, एवमेव प्रसङ्गः स्याद्वि-
द्यमाने स्वके विधाविति । अन्यत्र कृतस्यान्यत्रापि प्रसक्तिः प्रसङ्गः ।
यथा मदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह
प्रसङ्ग एवाऽऽद्यौ विचिन्त्यते । अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशः, अग्नीषो-
मीयस्य यद्यथा मचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिति ।
किं तस्य पृथग्वेनाङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशौ कृतानि तस्या-
प्युपकुर्वन्तीति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः । तन्त्रिसमवाये चोदनात् सम-
नानामैकन्वयमनुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं श्रुति-
कालनिर्देशात् ।

संभ्रं—साधारणो घर्षग्रामः । यथा दर्शपूर्णमासयोरारज्यभागादिः पूर्वः,
सिषट्कदादिरुचरः । स येषां प्रधानानां तानि तन्त्रीणि प्रधानानि ।
तेषां तु समवाये—एवदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः, समानानाम्—
एकवापपशोदितानाम्, एकत्रन्त्रत्यं भवति । यथा दर्शपूर्णमास-

‘अग्नीषोमीयस्य यद्यथा मचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिति’
इति । अत्रै संशयः । किं तस्य पृथगङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशोरङ्गानि
तानि तस्याप्युपकुर्वन्ति प्रसङ्गेति । तत्र एतस्मिन्नर्थे प्रसङ्गोऽस्ति नास्तीति विचा-
र्यते । नैमित्तिके प्रसङ्गे इति । कुतः । तन्त्रिसमवाये—प्रधानानां समवाये, चोदनात्
समानानामैकन्वयमनुल्येषु—एवदेशकाल चोदनात् चोदनात् तेषां समानानामनुल्येषु ।

१ भेदा इत्यनु- । २ इत्यनु- । ३ इत्यनु- । ४ इत्यनु- । ५ इत्यनु- । ६ इत्यनु- । ७ इत्यनु- । ८ इत्यनु- । ९ इत्यनु- । १० इत्यनु- । ११ इत्यनु- । १२ इत्यनु- । १३ इत्यनु- । १४ इत्यनु- । १५ इत्यनु- । १६ इत्यनु- । १७ इत्यनु- । १८ इत्यनु- । १९ इत्यनु- । २० इत्यनु- । २१ इत्यनु- । २२ इत्यनु- । २३ इत्यनु- । २४ इत्यनु- । २५ इत्यनु- । २६ इत्यनु- । २७ इत्यनु- । २८ इत्यनु- । २९ इत्यनु- । ३० इत्यनु- । ३१ इत्यनु- । ३२ इत्यनु- । ३३ इत्यनु- । ३४ इत्यनु- । ३५ इत्यनु- । ३६ इत्यनु- । ३७ इत्यनु- । ३८ इत्यनु- । ३९ इत्यनु- । ४० इत्यनु- । ४१ इत्यनु- । ४२ इत्यनु- । ४३ इत्यनु- । ४४ इत्यनु- । ४५ इत्यनु- । ४६ इत्यनु- । ४७ इत्यनु- । ४८ इत्यनु- । ४९ इत्यनु- । ५० इत्यनु- । ५१ इत्यनु- । ५२ इत्यनु- । ५३ इत्यनु- । ५४ इत्यनु- । ५५ इत्यनु- । ५६ इत्यनु- । ५७ इत्यनु- । ५८ इत्यनु- । ५९ इत्यनु- । ६० इत्यनु- । ६१ इत्यनु- । ६२ इत्यनु- । ६३ इत्यनु- । ६४ इत्यनु- । ६५ इत्यनु- । ६६ इत्यनु- । ६७ इत्यनु- । ६८ इत्यनु- । ६९ इत्यनु- । ७० इत्यनु- । ७१ इत्यनु- । ७२ इत्यनु- । ७३ इत्यनु- । ७४ इत्यनु- । ७५ इत्यनु- । ७६ इत्यनु- । ७७ इत्यनु- । ७८ इत्यनु- । ७९ इत्यनु- । ८० इत्यनु- । ८१ इत्यनु- । ८२ इत्यनु- । ८३ इत्यनु- । ८४ इत्यनु- । ८५ इत्यनु- । ८६ इत्यनु- । ८७ इत्यनु- । ८८ इत्यनु- । ८९ इत्यनु- । ९० इत्यनु- । ९१ इत्यनु- । ९२ इत्यनु- । ९३ इत्यनु- । ९४ इत्यनु- । ९५ इत्यनु- । ९६ इत्यनु- । ९७ इत्यनु- । ९८ इत्यनु- । ९९ इत्यनु- । १०० इत्यनु- ।

योः । यथा च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदा स्यात् । यानि तु चोदनातो न तुल्यानि; नानावाक्यैश्चोदितानि, तेषु तु भेदः स्याच्छत्रस्य । यथाऽत्रैव, अग्नीषोमीयं पशुमालभेत, अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्थात् । विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः । तस्य प्रक्रमः, तदर्थो प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्थ्यं विज्ञापते, अयं पश्वर्थो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थ इति । अयं पुनः पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य । तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः । तत्र हि तस्य चोदना । वपाप्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः । पशोरवसरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः पश्वर्थो विज्ञायते, पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात् । अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्तव्यम् । लिङ्गं च पश्वर्थत्वं तन्त्रस्य दर्शयति । यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रयजति । यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनु-

यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि पुनश्चोदनातो भिन्नानि तेषां भेद एव । यथा दर्शस्य पूर्णमासस्य । तस्माद्द्विप्रकारस्वात्कर्मणा तृतीयप्रकारो नास्ति । तदिह पशुपुरोडाशो दार्शपूर्णमासिकादग्नीषोमीयात्पुरोडाशाद्विध्यन्तं गृह्णाति । पशुरपि सान्नाभ्यात् । एतावानतिदेशस्य व्यापारः । यथाप्रासादयुक्तश्च प्रयोगः । तत्र तयोर्भिन्नप्रयोगविधिचोदितायाऽदेवेनेवाङ्गानि कर्तव्यानीति न प्रसङ्गेन पशुतन्त्रं पुरोडाशस्योपकर्तुमर्हतीति । लोके तु युक्तः प्रसङ्गः । प्रत्यक्षगोम्यत्वात् ।

अत्र परिचोद्यते । चित्रेष्टिरनुदाहरणम् । वषम् । ' दधि मयु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तासंसृष्टं प्राणापत्यम् ' इति, तदित्येकवचनान्तं सर्वनाम संसृष्टशब्देन संबध्यते, एववचनान्तेनैव । यदि दद्यादिभिः संबन्धेन बहुवचनान्तं स्यात् । वीप्सा वा तत्तदिति । न च वीप्सा भुयते । न च बहुवचनम् । तस्मात्संसृष्टशब्देन संबन्धः । संसृष्टस्य च प्रनापतिसंबन्धः । संसृष्टं पैतं वस्तु । तस्मादेक एव यागः । कुतस्तन्त्रम् ।

१ विधिप्रक्रमस्य-च । २ अग्नीषोमीयप्रण-च. अ. मु । ३ प्रत्यक्षगोम्यत्वादिनि-उपहा-रत्वेति शेषः । तथा च लोके प्रत्यक्षगोम्यत्वं दुपकारस्य प्रनाभगदेऽपि प्रवृत्तेः प्रत्यक्षरादुपकारस्य न प्रसङ्गः संभवतीति भावः ।

यजतीति । एवकारकरणादवधारणं विज्ञायते, पशुमेव न पुरोडाशमिति ॥ १ ॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

अपि च पशुकाः प्रायानुयाजा गुणतः कालतश्च विकृताः । एकादशसंख्याः पशानुभयेऽपि । पञ्चमिथ प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा, पृथग्नाद्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते । केवलेनाऽऽज्येन च पुरोडाशस्यार्थः । कालविकारोऽपि, आसन्ने हविषि पुरोडाशिकैः प्रयाजैर्भवितव्यम् । पाशुकास्तु निष्ठति पशो वर्तन्ते, तिष्ठन्तं पशुं मयजन्तीति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वेनाक्रियमाणा न यथावत्संपादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्त्रभेदः ॥ २ ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः

स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

अथवा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । किं तर्हि । मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्वात् । किं कारणम् ।

तत्रोच्यते । दध्यादिभिः सर्वनाम संबध्यते । निर्दिष्टस्य हि प्रतिनिर्देशकं सर्वनाम । निर्दिष्टानि च दध्यादीनि प्रथमया विभक्त्या । अतस्तान्मेव शब्दोपात्तानि मनसि विपरिवर्तमानानि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यन्ते । अथ यदुक्तं दध्यादिसंबन्धे बहुवचनं प्राप्नोति, वीप्सा वा ।

अत्रोच्यते । सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्वशक्तिः । वचनस्य स्वैकार्थप्रतिपादकत्वम् । तस्मादनघोर्विरोधः । तत्र प्रथमोपनिपाताद्धिसंख्ययोश्च तदर्थस्याप्यधुने प्रातिपदिकं, पृहीः । उत्तरकाष्ठभाषित्वाच्च छिन्नसंख्ययोर्विपरिवर्तनं । योऽयं 'गुणे त्वन्यायकत्वमेकदेशत्वात्' इति । स एवात्रापि न्यायः । अथवा, एकदेशतत्वाद्धिसगया लसितलक्षगया बोधपञ्चमेकवचनं छिन्नं च । सर्वत्रैव लक्षगया छिन्नसंख्ये प्रवर्तते । प्रातिपदिकं जातिं ब्रूते । लक्षगया तु द्रव्यम् ॥ १ ॥

इतश्च नामित प्रसङ्गः । यतः कालगुणविकृताः प्रायानुयाजाः पशो । तेऽन्यस्य नोपकुर्वन्ति ॥ २ ॥

अस्ति प्रसङ्गः । तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्त्रे प्रयत्ने यदन्वत्तुह्यवर्षकमा-

तन्मध्ये विधानात् । पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशो विहितः, अग्नी-
पोधीयस्य वषया प्रचर्याग्नीपोधीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वप-
सीति । किपतः । तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति । तन्त्रस्यार्थस्तन्त्रार्थः ।
अङ्ककृत उपकारः । सोऽत्राविशिष्टः, पशोः पुरोडाशस्य च, संनिधाना-
विशेषात् । पशावपि क्रियमाणान्यङ्गानि पुरोडाशस्य संनिहितानि ।
संनिधानाच्च पशोरप्युपकुर्वन्ति । प्रदीपवत् । यथा प्रासादे कृता प्रदीपः
संनिधानाद्राजमार्गेऽप्युपकरोति ।

विषम उपन्यासः । स खलु मत्स्यज्ञेन ज्ञायते । अयं पुनरमत्स्यज्ञोऽ-
ङ्गोपकारः कथं शक्यो विज्ञातुमिति । अयमपि शास्त्रदृश्यः, शास्त्र-
मत्स्ययाद्भ्रम्यते । शौचं चेदं दर्शपूर्णमासचर्कत्वव्यानीति । तद्वच्चेत्कृतानि
किमिति नोपकारिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानैरेकदेशकालकर्तृ-
काणि क्रियमाणान्युपकृतवन्ति । इहापि तथाविधान्येव क्रियन्ते ।
तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति विज्ञायते । आह । नेह तद्विधानि ।
दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यङ्गानि । इहापि तद्वदेव कर्त-
व्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते । किं तर्हि । पशुम् ।
तस्मात्पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत्कृतानि भवन्तीति ।

पतति कर्म, तस्यै पूर्वकर्मणो येति कर्तव्यता सा प्रसज्यते । यथा पशौ प्रतते पशुपु-
रोडाश आपतति । तस्य पाशुकीति कर्तव्यता प्रसज्यते । कथम् ।

तदुच्यते । भावयेत् । किं, पशुपकारम् । केन, पशुपुरोडाशयागेन । कथमित्य-
नेन यागगतौ व्यापारः । स चोपमितलक्षितप्रापणेनाग्नीपोधीयस्य यो यागगतौ व्या-
पारस्तं सादृश्येनाऽऽकाङ्क्षति । तत्र यदेतदग्नीपोधीयेयागगतव्यापारविशेषनियमन-
मष्टमलक्षणासिद्धं तदुत्पत्तिरिचोर्त्पत्तिः । तस्य च व्यापारस्य यदितरेण संबन्धकरणं
सौ प्राप्तिः । द्वावपि चेदौ चोद्भवव्यापारी । तत उत्तरकालमुपसंग्रहः । उप-इति
समीपे करणं, समिति साकल्येन महत्तम् । एव प्रयोगवचनस्य व्यापारः । स इह पाशु-
केन प्रयोगवचनेन कृतज्ञान भूयः पुरोडाशिकः समीपे करोति । तस्मात्पुरोडा-
शिकः प्रयोगवचनो लुप्यते । एष प्रसङ्गः ।

१ छात्रं नेह दर्श—क. । २ तस्येति—तन्त्रमप्यपातिन इत्यर्थः । ३ तन्त्र-छ. । ४ व्यापार
इति—अभिलषित इति शेषः । ५ अग्नीपोधीयस्येति—प्राग्मेमाभिरुच्येत्यर्थः । ६ उत्पत्तिरिति
प्रथमादौचित्यत्वात् इत्यभिप्रायः । ७ प्राप्तिरिति—विनियोग इत्यर्थः ।

उच्यते । प्रकृतौ न शान्द उद्देशः । नहि तत्र श्रूयते मयानान्युद्दि-
 श्याङ्गानि कर्तव्यानीति । किं तर्हि । अर्थात्क्रियन्ते । तेषां तत्र चिकीर्षि-
 तत्वात् । न चार्थात्कृतं चोदकेन प्राप्यते । यत्कारणम् । विध्यन्तस्य
 तत्रापेक्षणात् । तेन यत्पठितं तत्प्राप्यते न पाठाद्वाह्यम् । तस्माच्चतुद्दि-
 श्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत्कृतानि भवन्ति । एवं सिद्धा प्रसङ्गदुप-
 कारनिर्दिष्टिः । नन्वेवं सति तन्त्रलक्षणादविशिष्टमेव भवति । न खलु
 तत्राङ्गमेव साधारणम्, इह त्वङ्गकृत एवोपकारः । सोऽपि न साधा-
 रणः । अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ॥ ३ ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यादिति । तत्र ब्रूमः ।

कथमिदमवगम्यते, पाशुकः प्रयोगवचनं समीपे करोतीति । ' समीपोमीपं पशु-
 मालभेत ' इत्यस्मादेवावगम्यते । कथम् । भावयेत् । किं, ज्योतिष्टोमोपकारम् ।
 केन, पशुयायेन । कथमितीति कर्तव्यता संबध्यते । तत्र यस्मिन्नेव क्षणे ज्योतिष्टोमो-
 पकारो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव कारणेन भाव्यते । तस्मिन्नेव चेति कर्तव्यता
 कारणमनुगृह्णाती भाव्यमानेन संबध्यते । तस्मात्प्रयाणामेतेषां तुल्यकालत्वं, भवन्तं
 ज्योतिष्टोमोपकारं यागेनेत्यं भावयेदिति । यदि च मूने भविष्यति वा भाव्ये क-
 णेति कर्तव्यते स्यात्, तयोस्तेन संबन्ध एव न स्यात् । तत्र यद्यप्युपकारस्य कालो
 नावधार्यते तथाऽपि संबन्धात्करणेति कर्तव्यताकालेन पारीच्छियते । पशोश्च दीर्घकाल-
 स्वात्तन्मध्यपाती पुरोडाशः समीपे कृतानुपकारानपूर्वांगि च पाशुकेन प्रयोगवचने-
 नोपसंगृह्णाति, न तु स्वयं समीपे करोति । यानि च तेन समीपे न कृतानि तानि
 पृथगुपसंगृह्णाति । ' न वेद्व्येन शिष्टाः ' इत्यनेन न्यायेन येऽन्येन न विहितास्ता-
 न्विदधाति ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यसंरूपाकालभेदान् प्रसज्यत इति । तदुच्यते । सर्वः कथं भाव

१ शब्द उपदेशः—प. । २ विध्यन्तस्तत्रापेक्ष्यते—क. । विध्यन्तः, तत्रापेक्षात्—च. ।
 ३ न खलु । तत्र—क. । ४ अङ्गकृत उपकारः—क. । ५ समीपे करोतीति—पुरोडाशस्यापि समीपे
 प्राकृतं प्रकारं करोतीति कथमवगम्यते । यतः पशुसमीपे हि स कृतः, न पशुपुरोडाशसमीपे, इति
 प्रश्नाभिप्रायः । ६ नावधार्यते इति—अदृष्टकारणादुपकारस्येति शेषः । ७ संबन्धादिति—प्रयाणा-
 मेककालसंबन्धात्करणेति कर्तव्यतादर्थेयः कालः स उपकारस्यापीत्यवधार्यते इत्यर्थः । ८ (अ० १
 पा० ४ अ० १ सू० ५) ।

विकारोच्च न भेदां स्यादर्थस्याविकृतत्वात् । अर्थः—अङ्गजनित
उपकारः, स न विकृतः । यो दर्शपूर्णमासयोः स एव । कथं ज्ञायते ।
तदुच्यते । प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः । तत्र प्रयाजा-
नुयाजशब्दौ प्रज्ञातौ । ते च चोदकेनेह प्राप्ताः संनिहिता विद्यन्ते ।
भक्तव्यामित्वं च शब्दस्य न्याय्यम् । न चैकः शब्दोऽनेकार्यो युक्तः ।
तस्यादार्शपौर्णमासिकास्ते । तदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक एव ।
स हि तेषां प्रज्ञातः । यदि च प्राकृतादुपकारादुपकारान्तरं प्रकृत्युत्सवो
प्राकृतकार्यत्वाच्चैव चोदकेन माप्येरन् । अपूर्वा भवेद्युः । यथा सत्रे
गौगुलवादिभिरभ्यञ्जनम् । अमासौ वाऽनेनैव प्रयाजा विधीयन्ते,
अनेनैव तेषां विकार इति । तत्र द्विकारः शब्दः स्यात् । न च सकृदुचरितः
शक्तोऽर्थद्वयं विधातुम् । अपूर्वत्वे चैतेषां प्राकृता अपि चोदकेन माप्ये-
रन् । तत्र धैश्वदेवे त्रिशत्संपत्तिराहुतीनां न युज्यते, नव प्रयाजा नवा-
नुयाजा द्वावाज्यभागौ, अष्टौ हवीषि, अत्रये सप्तवधति वाजिनो यज-
त्याहुतीनां संपत्तयै त्रिशत्त्वाप्येति । तस्माद्गुणविकारेऽप्यविकृतः प्राकृ-
तोऽङ्गोपकारः । तत्कृत्वा एव पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति न गुणकाल-
विकारेऽपि तन्त्रभेदः । तदानीं तमुभौ मार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च ।
अभयोश्च प्रकृतिवत्क्रियन्तेऽङ्गानि । तस्यात्सकृत्कृतान्येवोभयोरुपकु-
र्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः । पश्वर्थः । पाशुकेषु हि प्रयाजानुया-
जेषु श्रृंगन्ते । न च पशोः पुरोडाशस्य च साधारणान्यङ्गानि । पाशु-
फान्पेष संनिधानात्पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीत्युक्तम् ।

उपकारमाकाङ्क्षति । तमुपकारं चोदकः सादृश्येनोत्पादयति प्रापयति च ।
उत्पादिते प्रापिते प्रयोगवचनं, उभसंगृह्णाति । ते च शास्त्राण्यन्तरेण न संभ्रमन्तीति
शास्त्रोणामुत्पत्तिं प्राप्तिं च करोति । पूर्ववत्प्रयोगवचनोपसंग्रहः । तदिह पाशुकवो-
दकप्रयोगवचनौ सर्वं कुर्वतः । पुरोडाशिकस्तु चोदक उत्पत्तिमाप्ती करोत्येव ।

१ प्रकृति—ग. । २ विकार इति—एकादशत दिगुणरूपी विद्यते विधीयत इत्यर्थः ।
३ ध्रुवन्ते, न तु पशोः पुरोडाशस्य च । न च साधारण—क. । ४ संभ्रमन्ति—प. गु. । ५ शास्त्राणा-
मिति—शास्त्रभेदं पदार्थानामप्युपलभ्युर्णं हेतुं, पदार्थान्यन्त्यानुपकाराणां पदार्थानामेव, उपकारार्थ-
भवादीति ।

आर्षे च पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्येनेष्टा भवन्ति । न हि पृषत्त्वमाज्यत्वं नाशयति । यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति, यदि तस्मै सशर्करं दीपते, न कश्चिद्विरोधो भवति, सशर्करमपि तत्पय एवेति । तथा य एकादश प्रयाजान् यजति, अत्रौ तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च । येऽभ्याधिकाः-षट् न तैरिज्यमानैः पञ्च प्राकृता ज्ञेया भवन्ति । एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजाः कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति । क्रमस्तेषां प्राकृतो हापितः । गुणमात्रं च क्रमः । न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्याऽऽवृत्तियुक्ता । न च गुणवशवतिं प्रधानम् । कामं क्रमविपर्ययानिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नाऽऽवृत्तिः । प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम् । क्रियते । अपाश्रायेरिति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति । मासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः । तस्मादविरोधः ॥ ४ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकेषां चार्थानामशक्या भेदेन क्रिया । यथा वेदेरग्न्युद्धरणस्य द्रवोपायनस्येति । वेदिः कृताऽनपवृक्ता तिष्ठति । सा न शक्या कर्तुम् । न ह्यर्थः कृतः सत् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते । अग्नां करिष्यतीति । आहोपुरुषिकं स्यात् । निर्यक् चासौ भवेत् । तत्र दिक्कृतं मुद्येत । विहारपृथक्त्वं चाश्रुतमापद्येत । तत्रैकदेशकालकर्तृकत्वमङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः प्रत्युद्भिषेत् । एवमग्न्युद्धरणं तदाहवनीयनिर्वृत्त्यर्थम् । सक-

प्रयोगवचनस्तु वाशुकेनोपसंगृहीतत्वात् पृथगुपसंगृह्णात्युपकारान् । न चैदुपसंगृह्णाति, ते पदार्था एव न सन्ति । नतरा पदार्थानां गुणाः । तस्मात्तास्ति वैगुण्यम् । न च संख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वाऽपूर्वान्तरं भवति । किं तर्हि । प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यमपनीयते । उपकारस्तु स एव । प्रयानोपकाराश्चाऽर्वावुत्पद्यन्ते । ते वाऽऽफलयनिष्पत्तेर्विद्यन्ते । विद्यन्ते वेदोर्षे एव कालभेदः ॥ ४ ॥

१ पृषत्-क । २ एकेषा वा-मु । ३ एकेषा चाशक्या-न । ४ 'आहोपुरुषिकं स्यात्' इति श्रुत्वेन वाचीमुद्रितपुस्तके प्रथमित्यसि, तथा अन्यत्र कुशाप्यनुपलम्भादुपरितमप्राप्तयोपेन सूत्रताप्रतीतिः नाप्यत्र मत्स्येनैव ऽक्रान्तिमिति हेतुम् । आहोपुरुषिकं-ग. । ५ दिक् संगृहोत्-ग. । ६ न च तास्ति-न कर्त्तव्या इत्यर्थः । ७ एवं कालमात्ररूपैगुणमपि परिहरति-प्रमात्रे-सादिना । ८ साद्विदि-दिष्टति पशवित्यर्थः । ९ अदोर् एव (ग-प. स. ।

दुद्धरणेन च निर्वर्तितोऽसौ । न च निर्वर्तितः शक्यो निर्वर्तयितुम् ।
यथा कृतः कर्तुम् । अयोच्यते । अन्यं निर्वर्तयिष्यतीति । न तस्मिन्न-
नुपरते द्वितीयस्तत्राऽऽहवनीयोऽस्ति । यत्कारणम् । गार्हपत्याहवनीया-
द्युभावेकस्यौ । आहवनीयेऽप्यातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति । यथा
सर्वसाधारणाद्ग्रीवादाज्याद्युपांशुयाजार्थेऽप्यातिते परिशिष्टमन्यदेवतार्थं
भवति । विहारपृथक्त्वं च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः ।
तथा प्रसंज्ञं यद्गृहीतं न तत्पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम् । अनुत्सृष्टं च
तदाप्रधानापवर्गात् ॥ ५ ॥

एकान्विषय दर्शनम् ॥ ६ ॥

एकान्विषयोः पुरोडाशस्य च दर्शयति, मध्येऽप्येराज्याहुतीर्जु-
होति पुरोडाशाहुतीः पश्वाहुतीश्चेति । नान्युद्धरणस्य भेदः । तस्मा-
त्पाशुक्तं तन्त्रं पुरोडाशे प्रसंज्ञेत इति ॥ ६ ॥

(पशुपुरोडाशेऽन्वतोऽलम्योपकाराणामाज्यभागादीनां
कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] जैमिनेः परतन्त्रोपत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः
स्यात् ॥७॥ सि०

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता । किमाज्यभागौ कर्तव्यावुत नेति ।
आह । सत एतत्परीक्ष्यम् । किं प्रसंज्ञेन चोदको वाध्यते, उत प्रयो-
गवचन इति । यदि चोदको वाध्यते ततो न कर्तव्यौ । अथ प्रयो-
गवचनस्ततः कर्तव्याविति । किं पुनरत्र युक्तम् । चोदको वाध्यत

[१ ॥ १ ॥]

अस्यैव पशुपुरोडाशस्याऽऽज्यभागानिर्वापप्रोक्षणादि कर्तव्यं न वेति संशयः ।
अत इदमाह—किं प्रयोगवचनेन चोदको वाध्यते, उत प्रयोगवचनश्चोदके-

१ कर्तुं न ।— ग. । २ साधारणादीन्—ग. सु. । ३ अन्यदेतदर्थ—ग. सु. । ४ प्रयु-
ज्यते—ग. सु. । ५ परतन्त्रोपत्तेः—ग. सु. । ६ वार्तिकतन्त्ररत्नायनुरोधेन प्रसंज्ञेति स्थाने
'प्रयोगवचनेन' इति पाठ आत्यन्तिक इति भाति । ७ प्रयोगवचनेनेति—नेयं कर्मणं तृतीया, किं,
सहयोगे । तथा चापमर्थः । किं प्रयोगवचनसहित एव पशुपुरोडाशयाग इति न लभ्यते ।
अपि तु चोदक एव, किंवा चोदकसहित एव पुरोडाशयाग इति चोदके न लुप्यते, किं प्रयो-
गवचन इतीति ।

इति । किं कारणम् । आनुमानिकयोर्दकः । प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः । प्रत्यक्षं आनुमानाद्गलीयः । दुर्बलस्य च बाधो न्पाट्यो न च गलीयतः । एवं चेन्न कर्तव्यो । चोदकेन हि तौ माप्येयाताम् । स चेह बाधित्वात्तास्तीति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते । जैमित्तेराचार्यस्य मतं कर्तव्यावाज्यभागा-
विति । कुतः । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य स्वस्य
तन्त्रस्य कार्ये परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात् । यथा पौरोडा-
शिकानां पाशुकम् । यस्य तु न किञ्चित्परकीयं कार्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो
न युक्तः । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तपानमारुहे देवदत्तपानं निवर्तते,
न वस्त्रालंकारः । न चेहाऽऽज्यभागयोः कार्ये किञ्चित्पाशुकमङ्ग-
मापद्यते । तस्य प्रतिषेधो न युक्तः । तस्मात्तयोरनिवृत्तिः । यत्तु
प्रत्यक्षः प्रयोगवचन इति । नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । स ह्यङ्गा-

मेति । चोदकबाधेऽकारणं, प्रयोगवचनबाधे कारणम् । तत्राऽऽनुमानिकत्वाच्चोदको
माप्यते, न प्रयोगवचनः । तस्य प्रत्यक्षत्वादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्य—प्रयोगवचनस्यैकदेशो बाध्यते । कतरोऽसौ । उच्यते । उप-
शब्दः समीपवचनः, संशब्दः साकश्यवचनः, ग्रहशब्दो गृह्यतिवचनः । एवं
व्यंशः प्रयोगवचनः । तत्रायं ग्रहणोत्पन्नरूपः । इतरे त्वस्य समीपकरणसाकश्ये
विशेषणे । तौभ्यां स विविधः सर्वत्रोपलभ्यते । विशेषणं चान्यथानुपपत्त्या गृह्यते ।
इतरेषांऽहं सामीप्यसाकश्यविशिष्टो न मत्प्रतीति सामीप्यं साकश्यं च करोति । इह
च पाशुकेन प्रयोगवचनेन केषांनिदपूर्वाणां सामीप्यं कृतं येषां, तेषामन्यथानुपपत्तिः
सीया । येषामाज्यभागानिर्वापप्रोक्षणादीनां न कृतं सामीप्यं, तेषामन्यथानुपपत्त्या
सामीप्यं करोत्येव । तस्मात्सामीप्यकरणैकदेशो बाध्यते तस्य प्रसङ्गेन ।

अथ यदुक्तमानुमानिकत्वाच्चोदकबाध इति । तत्र । यदि चोदक उत्पत्तिमाप्ती न

१ स्वतन्त्रस्य—६. २ कार्ये हीन्दे । न च किञ्चित्पाशुकमङ्गमापद्यते । तस्मात्तयोरनिवृत्तिः ।
यत्तु—७. ३ । गृह्यतिवचन इति— अनुमानवचन इत्यर्थः । ४ ग्रहणोत्पन्नरूप इति—
अनुमानवचने चोदकवचनस्यैकदेशः स प्रयोगवचनस्यैकदेशः इति भावः । ५ इत्यन्यथै
विशिष्टः—६. १ । सर्वत्रोपलभ्यते इति—एतन्परवचनस्यैकदेशः अनुमानवचनस्यैकदेशो विशेषण-
विशेष्यभावेनाऽऽद्यत्वं प्रयोगवचन इत्यर्थः । ७ अन्यथानुपपत्तिरिति भावः—एतदेवदिना ।

पशुपृष्ठीयात् । पाशुकैरेव चाङ्गः पुरोडाशोऽङ्गवान् । मृत्यसोऽपि ह्यं
 नाऽऽष्यभागौ गृह्णाति । प्रकरणसंनिहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्यते । न
 च पशावाज्यभागौ विद्येते । प्रतिषिद्धत्वात् । तौ न सौम्येऽध्वरे न
 पशाविति । अपि चोक्तमेतत्, प्रयोगवचन उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकः ।
 श्वोदकस्तूत्पादको ग्राहकश्च । तस्मात्स बलवान् ॥ ७ ॥

(सोमाद्देष्टिपद्यादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
 वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥ पू०

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्तन्ते, तेषु
 विचिन्ता । तेषां वेदिभेदेन कर्तव्योक्तं नेति । किं प्राप्तम् । भेदेन कर्तव्या ।
 किं कारणम् । चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । ननु
 सौमिक्येव प्रसङ्गात्कार्यं साधयेत् । अत्रोच्यते । न साधयेत् । कस्मात् ।
 नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी । दर्शपूर्णमासिकी हविषामासाद-
 नार्था । सौमिकी भैचारार्था । तत्र प्रसङ्गो नोपपद्यते । यत्तन्निर्णयोऽङ्ग-
 मध्यपात्यङ्गेनैकार्थं तत्प्रसज्यते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पौरुडाशि-
 केषु । न त्विह तथा । तस्माद्देदिः कर्तव्या ॥ ८ ॥

करोति कस्य सामीप्यकरणं कस्य वा सामीप्येनोपसंग्रहः । तस्मात्तस्यसोऽपि प्रयोग-
 वचनश्वोदकादुर्बलः । उत्तरकालमाश्रितत्वात् । अपि च सति श्वोदके प्रसङ्गः । यदि
 चोदक आचारादीनि पत्नीसंयोजान्तानि पशुपुरोडाशस्य कल्पयति, तत् उत्तरफासं
 प्रयोगवचनः समीपी करोति । तच्च समीपीकरणं पाशुकेन कृतमिति प्रमद्वत्त्वाऽऽत्म-
 लामः । यदि च तस्याङ्गानामुत्पत्तिप्राप्ति न स्तः, तथा सत्यनुत्पत्तानां प्रयोगवचनस्य
 समीपकरणे शक्तिरेव नास्ति । समीपकरणामावादन्येन सामीप्यं कृतमिति नैवोपप-
 द्यते, अनावाङ्क्षितत्वादिति ॥ ७ ॥ [८ ॥

१ प्रत्यसो ह्यं—ग. सु. । २ अपि च क्रमे तत्प्रयोगवचन उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकभूत्वा
 चोदको ग्राहकश्च । — ग. सु. । ३ चिन्त्यते—ग. सु. । ४ दार्शिकार्थ—क. । ५ प्रयानार्था—ग. सु. ।
 ६ अनावाङ्क्षितत्वादिति—आवाङ्क्षितस्य हि स्मीपकरणस्यान्येन लभे प्रसङ्गो भवति ।
 न चानङ्गानां समीपकरणमावाङ्क्षितं भवति । अतोऽन्यथं प्रयोगवचनयोपकारात् पुरोडाशा-
 क्तत्वादिभ्यं श्वोदकोऽनुत्पन्नस्य, तथा चोदकाद्वाङ्क्षितस्य समीपकरणस्य पाशुके प्रयोगवचनैव
 कृतत्वादिति चिन्त्यते प्रसङ्गात्प्रसङ्गमलम् इत्याद्ययः ।

अकर्म वा कृतदूपा-स्यात् ॥ ९ ॥

न वा कर्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः । कृतदूपा स्यात् । सा क्रिय-
माणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृताया दूपणं स्यात् । न किञ्चित्स्वार्थं
साधयति । ननु हविषामासादनं तत्र करिष्यते । शक्यं तु तन्महा-
वेद्यामपि कर्तुम् । नन्वन्यार्या सेत्युक्तम् । अन्यार्याऽपि सती हविषा-
मासादनेऽधिकारणी भवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् ।
इयमपि च वेदिः । न तत्र तैदर्यायामतदर्यायां वेत्येष विशेषः श्रूयते ।
तस्मान्न कर्तव्या दार्शिकी ॥ ९ ॥

(उपोतिष्ठोमे सवनीयपुरोडाशादिषु सौमिकपात्रैर्ग्रहचमसैर्दार्शिकपात्राणां
जुहादीनां प्रसङ्गामावाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥ १० ॥ पू०

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतिनि ग्रहचमसे प्रयुक्ते वर्तन्ते, यथा
सावनः पशुः, सावनाः पुरोडाशाः, सोम्यश्चरिति । तेषु विचार्यते ।
किं तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्तव्यः, अपवा दार्शिकैः सुवादिभिर्वा
पात्रैरिति । तत्रोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् । कुतः । होमार्थ-
त्वात् । होमार्यानि तानि पात्राणि । स च होमो ग्रहचमसेनापि निर्व-
र्यते । सोमत्त्रमध्यपवितानि कर्माणि । तेषु ग्रहैश्चमसैर्वा होमः
कर्तव्यः ॥ १० ॥

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः । तैर्होमः क्रियते । कुतः ।
प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते । यद्गृहीत्वाऽऽज्यानि सोम-
मासादयेषुरुपध्नन्ति यजमानम् । अथ यद्गृहीत्वाऽऽज्याः पामाद्-
यन्ति न यजमानमपहन्तीति प्रथमं तावत्तेषां प्रयोगः । मोक्षणं समा-
र्जनं च । तत आज्यग्रहणम् । तान्येवाऽऽज्यमयुक्तानि विद्यन्ते । अ-
युक्ते प्रसङ्गः स्यात् । यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं, तत्कार्यं तन्निष्णोऽङ्गं
प्रसज्यते । स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते । असंनिहिते हि स्व-
स्मिन् यानि देवदत्तो यद्गदत्तयानमारोहति । संनिहिते तु स्वयानेनैव

हि याति । तत्र हि तस्य यादृशं स्वातन्त्र्येण गमनसुखं न तादृशं पर-
याने । पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पार्थिव्यादृशं साद्गुण्यं तादृशं ग्रहचपसैर्न ।
न तत्र प्राकृत्यो वृत्तजातयः प्रोक्षणादयथ संस्कारा लभ्यन्ते । ग्रहच-
पसे तेषामभावः । येऽपि सौमिकास्तेः पुरोडाशानामसंबन्धः ।

यदि पुनर्दार्शिकान्प्रयुक्तानि भवेयुः, किं ग्रहचपसं प्रसज्येत ।
नेति ब्रूमः । दार्शिकान्येव प्रसज्येरन् । यत्र तन्त्रिणोऽङ्गं क्रियमाणवित-
रस्यापि कर्तव्यं भवति तत्र प्रसङ्गः, यथा पाशुकेषु मयानेषु क्रियमाणेषु
पौरोडाशिकाः । इह तु ग्रहचपसे प्रयुक्ते नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति । न
हि सोमे ह्यमाने पुरोडाशा हुताः । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः । किं
तर्हीदमुच्यते, अत्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति । यदि मयोग एषां
नोपपद्येत, प्रतिपिध्येत वा, ततः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अपि च
न्यायवानि दार्शिकपूर्वमासिकानि, न ग्रहचपसम् । किं तेषां न्यायत्वम् ।
दर्शपूर्णमासयोस्तानि शब्देनोक्तानि । तत्तद्योक्तेन पुरोडाशेऽतिदि-
श्यन्त इत्यास्ति शब्दसंस्पर्शः । ग्रहचपसेन तु हविर्भजे न कचिद्भोगः
श्रुतः । अर्थात्क्रियेत । असति शब्देऽर्थात्क्रिया भवति । दर्शयति
चैतानि पात्राणि, यजुजिमे ते पृथिवां ज्योतिषा सहति ध्रुवामभिपृशति ।
युनजिम वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युपभृतं, युनजिम वाचं सह दिवा सूर्ये-
णेति जुहूमिति । तस्मादेतेर्होमः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

(शामित्राग्नौ पशुपुरोडाशध्वणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य
प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ सि०

पुरोडाश एव चिन्ता । किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ ध्वणं कर्तव्यमुत
शालामुखीय इति । तत्र स एव न्यायः । इतरस्य प्रयुक्तत्वादिति ।
गार्हपत्ये च हविषां ध्वणं श्रुतम् । स च प्रयुक्तो विद्यते, शालामुखी-
य एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति । तस्मात्तत्र ध्वणं कर्तव्यम्
॥ १२ ॥

(कौण्डपायिनामयने प्राजहितेऽग्नौ मासाग्निहोत्रश्रवणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] श्रवणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्रा-
जहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे चिन्त्यते । किं तदीयस्य द्रव्यस्य शा-
लामुखीये श्रवणमथवा प्राजहित इति । प्राजहित इति गार्हपत्यस्य
पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः । गार्हपत्ये श्रवणं श्रुतम् । स
एव मयुक्ता विद्यते । अथयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति । भूषांश्चात्र परि-
हारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते । ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्ह-
पत्यत्वं श्रुतम् । तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागतम् ।
नामधेयेन तु प्राजहिते श्रवणं प्राप्यते । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बल-
वन्तर । तस्माच्च श्रवणं कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥

('ज्योतिष्टोमे' हविर्धानशकटभिलशकटान्तरे पशुरोडाशादीना हविः-
निर्वाणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] हविर्धाने निर्वाणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

कृते हविर्धाने यान्यौषधगुणकान्पैष्टिकानि कर्माणि वर्तन्ते, यथा
पशुरोडाशाः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चक्र । तेषु विचार्यते । किं
तेषां निर्वाणो हविर्धाने कर्तव्यः, अथवाऽनन्तरमुपादेयमिति । किं प्राप्तम् ।
हविर्धाने निर्वाणार्थं साधयेताम्, एकं वा । कुतः । प्रयुक्तत्वात् ।
प्रयुक्तपरिह । शक्यते च तेषां निर्वाणं साधयितुम् । अन्यस्योपादाने
केवलमनर्थको व्यापार औपद्यते । तस्माच्चयोरन्यतरेण निर्वाणं कर्तव्यः
॥ १४ ॥

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात्प्रधानवैगुण्यादेवैगुण्ये

प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

असिद्धिर्वा हविर्धानाऽर्थां निर्वाणस्य । न ताभ्यां साधयितव्यः ।
कुतः । प्रधानवैगुण्यात् । निर्वाणस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्रागीप-

१३ ॥ १४ ॥

पनोऽवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणचक्रमारुहानसोऽधि निर्वपतीति ।
यदि हविर्धाने निर्वापः क्रियते तद्देशं तर्हीयेत् । तथा प्रधानं सोम-
कर्म विगुणं भवेत् । हविर्धानयोर्धन्वच्च नियमवच्च प्रवर्तनं स्थापनं
कृतं तरसर्वमनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथाऽप्यावृत्तिरश्रु-
ताऽनुष्ठीयेत् । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसङ्गे युक्तः । चत्कारणम् ।
प्रधानस्य यो धर्मस्तस्मिन्नेरे यथाश्रुतमुपजीवन्तीति । परवशत्वात् । यदि
यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिध्यतीति ततः कामं कार्यलोपो भवेत्, एवं
वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्नुयात्प्रधानकार्यं व्याहृत्य स्वार्थं साध-
यितुम् ।

अथ कस्माद्द्विर्धानदेशे निर्वापो न क्रियते । एवमपि तेषां
कर्मणां वैगुण्यं भवेत् । अस्तु परतन्त्रोपजीवीन्येतानि यथावस्थितं
परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुकान् प्रयाजानन्यफालानपि
पशुपुरोडाश उपजीवति । उच्यते । युक्तं तत्र, कृतास्ते प्रयाजाः । न च
कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनःक्रिया न्याय्या । अयं पुनः करिष्यमाणो
निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते कर्तुं, तथा सगुणः
कर्तव्यः । शक्यते चानोन्तरमुपादाय । तस्मान्न हविर्धानयोर्निर्वापः ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अनोवहुत्वं च दृश्यते । अनसां प्रवर्तयन्तीति । तस्मादप्यनोन्तरमु-
पादेयमिति ॥ १६ ॥

(सौमिकेन दीक्षावाञ्छिनजामरणेन प्रायणीयादिषु दार्शिकजामरणस्य
प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तदयुक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥ सि०

सोमे दीक्षाकालं रात्रिजामरणमाग्नात्, सां प्रथमां दीक्षितो रात्रिं
जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तित इति । दर्शपूर्णमासयोरप्यौपनसथ्येऽर्हन्त्ये-
केषामाम्नातम् । तस्मात्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते । तेषां तन्त्रमध्य-

१९ ॥ १६ ॥

पातादीक्षाकालेनैव जागरणेन मसङ्गात्कार्यसिद्धौ प्राप्तायापिदसुच्यते ।
तद्युक्तं च दीक्षायुक्तं च जागरणं, नेतरेषु मसज्येत । कुतः । कालभे-
दात् । यदि सावद्यन्नाङ्गानां रक्षणायावमादार्थं, ततो दीक्षाकालेषु
रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्तीति तद्रक्षणार्थं प्रायणीयादिपूषवसय-
काले भेदेन कर्तव्यम् । अप्याप्यदृष्टार्थम् । तथाऽप्यौषवसयी रात्रिस्तस्य
निमित्तम् । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्माद्भेदेन कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

(वरणप्रघासेषु दक्षिणविहारे प्रतिपस्थान्ना पृथक्मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः संनिपातिनाः, य-
थाऽऽज्यग्रहणे भोक्षणेऽभिमर्शने, तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः, अथवा
भेदेनेति । तन्त्रावापचिन्तेषु, न मसङ्गाच्चिन्ता । तत्र प्रयोगवचनानुप्र-
हाय तन्त्रभाषे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्राद्याऽऽज्यग्रहणादयो भेदेन कर्त-
व्याः । कुतः । संनिपातित्वात् । संनिपत्पोषकारेण एते मन्त्रा उप-
स्थितं कर्माभिदधति । पृथक्पृथक्प्रतिपस्थान्नात्प्राप्तये । तस्मा-
त्पृथक् प्रयोक्तव्याः । अपि च करणानां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातं
वक्ष्यति, मन्त्रोणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात्सर्वस्य
वचनार्थात्वादिति । तथा सति येन वर्धना संनिपातितो मन्त्रस्तदर्थोऽ-
साधितिं सृष्टते विशेषः । तस्मादप्यावृत्तिः ॥ १८ ॥

(सोमे दीक्षणीयादिषु दार्शिकप्रतिपस्थान्नावाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं न
द्वियते ॥ १९ ॥ सि०

सोमे दीक्षणीयादिषु कर्मणु चोदकमात्रमन्यन्वाधानं किं
कर्तव्यमुत नेति । कर्तव्यम् । एवं चोदकोऽनुपृष्टीतो याविष्यति । एवं
प्राप्तिं उच्यते । न कर्तव्यम् । कुतः । धारणार्थत्वात् । विहृतं स्वानेर्षी-
रणार्थं हत् । सोमार्थेन च विहृतस्यं दृष्टवम् । तेन प्रतोऽभिः । न च

१० ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तमग्न्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्ये साधयतीत्यु-
क्तम् । तदिदानीमाप्तिष्यते । धारणार्थत्वात्तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च
तत्केवलं धारणार्थम् । किं तर्हि । धारणार्थं च, देवतापरिग्रहार्थं च ।
एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ममान्ने वर्षो विहवेष्वास्त्विति पूर्वमग्निं
गृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वगृहीताः शोभूते यजत इति । तत्र यद्यपि
धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात्सिध्यति । देवतापरिग्रहार्थं तदार्शपूर्ण-
मासिकमैष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यम् । आह । नैतदुक्तम् । देवतापरिग्र-
हार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति । कुतः । इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि
दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पेहीसिष्यमाणः । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्ण-
वमेकादशकपालं निर्वपति देवता यज्ञं च तद्गुभयतः परिगृह्य दीक्षत
इति । सैव देवतापरिग्रहार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां कार्ये साधयि-
ष्यतीति ॥ २४ ॥

नै देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते । नापि शब्दतः । वस्तुतस्ताव-
त्प्रत्यक्षेणाग्निधारणार्थमवगम्यते । 'ममाग्ने वर्षो विहवेष्वास्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति ।
देवता एव पूर्वगृहीत्वा शोभूते यजते' इत्ययं शब्दो देवतापरिग्रहार्थमवगोचयेत् ।
न चेद्देशेन शब्देन देवतापरिग्रहार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यते । अर्थज्ञादत्त्वादस्य
वाक्यस्य अन्वाधानमेवानेन स्तूयते । एवं चादृष्टकल्पना न भविष्यति । मन्त्रोऽपि
एवसामर्थ्येतामिमांसादधाति, नान्यत्किंचित् ।

यद्यप्युक्तं दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृत इति । एतदप्युक्तम् । कथम् । 'दीक्षि-
ष्यमाण इति शान्चा कर्ताऽभिधीयते । लूटा भविष्यत्कालः । दीक्षाशब्देन मुण्डन-
धननादिसंस्कारो लक्ष्यते । तेन तद्विषयः संस्कारः । तस्यादीक्षस्य संस्कारो विधी-
यत आग्नावैष्णवः श्रूय्या । अतो दीक्षा संपादयितुम् । तस्य विधीयमानस्य 'सर्वा-
भ्येता देवताः परिगृह्णाति' इत्यर्थवाद्दोऽयमाग्नावैष्णवस्य स्तूत्यर्थः । न चेद्देशेन
देवतापरिग्रहः शक्यो विधातुम् । देवतापरिग्रहार्थताया च सत्यां पुरुषसंस्कारिका
देवतापरिग्रहार्थेति वाक्यभेदः स्यात् । द्विरदृष्टकल्पना च ॥ २४ ॥

१ प्रसङ्गादेतस्मिन्—ग. मु. । २ कपालं पुरोडाशं—ग. मु. । ३ अन्वाधानस्य देवतापरिग्रह-
ार्थत्वमभ्युपेक्षायां दीक्षणीयया प्रसङ्गः साधितः । वस्तुतोऽन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे न किंचि-
त्प्रमाणमिति परमार्थमाह—न देवनेत्यादिना । ४ ग्रहण—प. मु. । ५ ईदृशत्वेति—तद्विषयो-
ऽथाकर्तृपुरस्करत्वर्थः ।

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

उच्यते, न सिध्यति । दीक्षणीया प्रधानार्था । सा प्रधानदेवता-
परिग्रहणे वर्धते । शेषास्तु—अङ्गाङ्गानां देवताः, अपरिगृहीताः ।
तत्परिग्रहार्थं दार्शपूर्णमासिकपैष्टिकेषु कर्तव्यम् ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥

न कर्तव्यम् । दीक्षणीयैव प्रसङ्गादेवतापरिग्रहार्थः सेत्स्याति ।
ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तम् । प्रधानदेवता सत्यङ्ग-
देवता गृह्णाति । कथम् । वैश्वदेवो हि । अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयज्ञिः ।
तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते । तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि । तस्मात्ताः परि-
गृहीताः । अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेन नार्थः ॥ २६ ॥

स्याद्वा व्यपदेशात् ॥ २७ ॥

स्याद्वाऽयं ऐष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेन । नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । ननु
विश्वेदेवा इज्यन्त इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते । किं
तर्हि । विशेषदेवतागणः । यथा, साध्या वसवो रुद्रा इति । कथं
ज्ञायते । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अपिर्बसुभिः सोमो
रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरिति वस्वादिभ्योऽर्था-
न्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्व-
देवश्चक्षेत्रे तेषोऽर्थान्तरभूता न स्युः । तस्माद्विश्वदेवशब्दो गणवचन
पक्ष । एवं चेदपरिगृहीता अङ्गदेवताः । तदर्थमैष्टिकमग्न्यन्वाधानं
कर्तव्यम् ॥ २७ ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । गुणार्थत्वात् । नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वे-
देवा शक्याः कल्पयितुम् । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिमशंसार्था ।
आग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः । बृहस्पतिस्तु सर्वदेवैः, तैश्चान्यै-
थेति । यथा सेनापतिर्भृत्यचलेन सहागतः समाहर्ता निजेन चलेन ।

[२९ ॥ २९ ॥ २७ ॥

१ दीक्षणीयैव—मु. २ परिग्रहार्था—मु. ३ ग्रहयज्ञिः—मु. ४ आग्न्यन्वाधानार्थेन—
क. ग. मु. ५ विशेषदेवतागणः—क. ६ विश्वेदेवैः—मु. ७ विश्वेदेव-ग. मु.

राजा तु सर्वैर्वल्लैस्त्वैश्वान्यैश्चेति । अपि च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः । सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते । तथा च दीक्षणीययाऽङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात्सिध्यतीति न कर्तव्यं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेष्वन्यन्वाधानम् ॥ २८ ॥

(सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥ सि०

पत्न्याः संनहनं च दर्शपूर्णमासयोः समाप्नातम् । योक्त्रेण पत्नीं संनहतीति । तत्सोमाङ्गभूतेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्तव्यम् । कुतः । वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः संनहनं वृत्तं, योक्त्रेण पत्नीं संनहति, मेखलया दीक्षितं, 'मिथुनत्वायेति यदाप्नातम् । संनहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थम् । सौमिकेनैवाऽऽकर्मापवर्गात्प्रसङ्गेन सिध्यतीति ॥ २९ ॥

(सोमाङ्गप्रायणीयादिषु सौमिकेन पयोव्रतेनाऽऽतिदेशिकस्याऽऽरण्य-
शनस्य प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं
हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाप्नातम् । यदारण्यानश्नाति तेनाऽऽरण्यानयो इन्द्रियं वाऽऽरण्यम्, इन्द्रियमेवाऽऽत्मं घत्त इति । तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते । प्राप्तमपि सन्न कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविधानात् । यद्दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं तद्वृत्त्यर्थम् । सोमेऽप्येतदाप्नातं, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवाग् राजन्यस्याऽऽपिसा वैश्यस्येति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्वृत्त्यर्थमेव । तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं, श्रुतत्वात्प्राधान्याच्चावश्यं कार्यम् । तेनैव च वृत्तौ प्रसङ्गारिसद्वायामितरन्निवर्तते ॥ ३० ॥

(सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु शेषप्रसङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] शेषप्रसङ्गास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐटादिः, सोमे चैष्टिकेषु कर्मसु चोदकमासः । सोऽपि सौमिकेन व्रतेनाऽऽरण्यवन्निवर्तक इति चेत् । न । कस्मात् । न स वृत्त्यर्थः । न ह्यलं वृत्तये । संस्कारार्थोऽसौ, उपयुक्तशेषत्वाद्भक्षणार्था, द्वितीयानिर्देशाच्च, यजमानपञ्चमा ऋत्विज इदां भक्षणन्तीति । तस्मात्कर्तव्यम् ॥ ३१ ॥

(सोमाह्नदीक्षणीयादिष्वन्वाहार्यदक्षिणाया अननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आम्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः सन्न कर्तव्यः । कुतः । भृतत्वात् । भृतास्त ऋत्विजः सोमार्थेन परिक्रयेण, तस्य द्वादशशतं दास्येति । एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानानाम् । तस्माच्चैरेवाङ्गानि कर्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्तते ॥ ३२ ॥

(सौमिकदक्षिणा शेषभक्षणां प्रमद्गाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥ पू०

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्तेरन्, यथा, अन्वाहार्य-इति चेत् । परिक्रयार्थानुद्कयोच्यते ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥ सि०

नैते निवर्तेरन् । न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण कर्मार्थिमानतानां निर्द्वेषे भूषिष्ठे कर्मण्येते विधीयन्ते । न चाल्मानमनाथ । तस्मान्नैते परिक्रयार्थाः, किंतु संस्कारार्थाः । अतस्त्वं कर्तव्याः ॥ ३४ ॥

(सोमाह्नोष्टिपश्चादिषु दार्शिकहोतृवरणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्नं वरणं होतुः

क्रियेत ॥ ३५ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोर्होतृवरणमाज्ञातम् । अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् पशदिति । तच्चोदकेनैष्टिकेषु कर्मसु सोमाङ्गभूतेषु प्राप्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतृवरणम्, अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति

होतारं वृणीत इति । तत्र विचार्यते । किमैष्टिकेषु कर्मसु दार्शपौर्णमा-
सिकं होतुर्वरणं कर्तव्यमृत नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यमिति । कस्मात् ।
वरणं तावदानत्यर्थम् । सौमिकेन च वरणेनाऽऽनतो होता । साङ्गस्य
सोमस्य करणेन चाऽऽनतस्याऽऽनमनकार्यमस्ति । तस्मान्न कर्तव्यम् ।
एवं प्राप्ते, द्रुमा । प्रवृत्तवरणात्प्रातिवन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत । नैतदास्ति,
सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दार्शपौर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यतीति ।
प्रवृत्ते वरणात्प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियते । अतस्त-
न्नाऽऽनत्यर्थम् । किं तर्हि । कर्ममात्रम् । न चेत्क्रियेत तेन गुणवैगुण्यं
स्यात् । तस्मात्प्रातिकर्म भेदेन कर्तव्यम् ॥ ३५ ॥

ब्रह्माऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

इति चेत्प्रश्नासि प्रवृत्तवरणाद्धोतुर्वरणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति ।
ब्रह्माऽपि प्रवृत्ते कर्मणि त्रियते प्रणीताप्रणयनकाले । तस्मात्तस्यापि
वरणं धर्ममात्रम् । अतस्तदापि प्रतिकर्म कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ॥ ३६ ॥

न प्रागूनियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥

न ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । किं कारणं, माङ्गनियमात्-माग्वरणादि-
त्यर्थः । सत्यम्, प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणम् । माग्वरणात् किञ्चिद्ब्र-
ह्मत्वमस्ति । वरणादुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्तव्यम् । त-
स्मान्न धर्ममात्रम् । किमर्थं तर्हि । आनत्यर्थमेव । सौमिकेन वरणेनाऽऽ-
नतोऽसौ । तस्माद्ब्रह्मवरणं न कर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

अथोच्येत । अस्त्यमाशास्यामापौषवसथ्येऽहनि वेदिकर्म निर्दिष्टं,
पूर्वेष्टुरमावास्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वेदिपरिग्रहप्रसवो ब्रह्मणा
क्रियते । तेन ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवरण इति ॥ ३८ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥

पूर्वेष्टुरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणम् । अश्रुतत्वात् ।
यथाकालमेव वृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्तव्यत्वात् ।
न प्राग् वेदिकरणात्पूर्वपरिग्रहः । तथापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः ।

३९ ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

घादम् । अयं तर्ह्यन्यः परिहारः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभिवासा-
नादूर्ध्वं वेदिकरणमाग्नातम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले ।
प्राग् ब्रह्मत्वप्रवृत्तेर्दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम् । एवं स्थितेऽमावास्यायां वेदि-
करणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्नप्रकृत्यमाणे परिग्रहोऽप्यप्रकृतः प्रस-
योऽपि ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेशकालत्वादगुणानाम् । एवं सति पौर्ण-
मास्यां प्रणयनकाले ब्रह्मवरणम् । अमावास्यायां पूर्वेषु । उभयत्रापवृत्ते
ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयत्राऽऽनत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त-
व्यम् । सौमिकेनैव वरणेनाऽऽनतत्वादब्रह्मणः ॥ ३९ ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥

इति चेत्पश्यासि, यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं, न च वर-
णात्प्राक् किञ्चिद्ब्रह्मणः कर्मास्ति । तस्मान्न प्रवृत्तवरणो ब्रह्मेति ।
होतुस्तथा । होतुरपि प्राग्वरणात् किञ्चिदकर्मास्ति । तस्यापि वरणं
न घर्ममात्रम् ॥ ४० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

अस्ति होतुः प्राग्वरणात्सामिधेनीकर्मणा संयोगः, अद्वैतः सामि-
धनीरन्वाहोति । तस्माद्धोतृवरणमदृष्टार्थम् । तदैष्टिकेषु कर्मसु दीर्घा-
यादिषु कर्तव्यम् । ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम् । तत्सौमिकेनैव कृतत्वात्
कर्तव्यमिति ॥ ४१ ॥

(आतिथ्यान्वर्हि.प्रोक्षणादेरपसदशीपोभीययोः प्रसङ्गाधि-
वरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगनेदात्प्र-
वितन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ १००

सोमे श्रूयते, यदाविध्यायां चर्हिस्त्वदुपसदा तदग्नीषोर्भीयस्येति ।
अथ यन्निष्ठितस्य चर्हिषो लूनस्य क्रियते, यथा प्रोक्षणमग्राणामुपपातनं
मूलानामवसेचनं, तस्मिन्मातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्तव्यम्, अपवा
यदाविध्यायां कृतं तदेवेत्तत्र प्रसज्यते । किं प्राप्तम् । यज्ञोत्पत्त्युपदेशे-

१९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

आतिथ्योत्पत्त्युपदेश एकस्मिन्, यदातिथ्यायां बहिस्तदुपसदाभिति,
यन्निष्ठितकर्म क्रियेत, तत्प्रयोगभेदाद्भिन्नम् । भिन्नप्रयोगोपेतान्याति-
थ्यादीनि कर्माणि । तेषु गृह्यते विशेषः । यद्यस्य प्रयोगे मोक्षणादि
कृतं तत्तदर्थमिति । तस्मादन्वार्थमावर्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्मा-
भ्यासः । न चान्न प्रसङ्गे युज्यते । न आतिथ्यायास्त्वन्वप्यपत्तिता
उपसदा अग्नीषोमीयो वा ॥ ४२ ॥

न वा कृतंत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥ सि०

न वा मोक्षणादि कर्तव्यम् । कृतः । कृतत्वात् । कृतं तदातिथ्यायां
बहिः । तेन संस्कृतं तद्बहिः, पुनः क्रियायां हेतुर्नास्ति । ननु कर्मायाः
संस्काराः । तच्च कर्म भिन्नम् । अतो यस्मिन्नेव कर्मणि क्रियन्ते
तदर्थं भवन्ति । उच्यते । कर्मायां अप्येते संस्तो नाऽऽस्कन्द्याल्लिकाव-
त्कर्मणि संबध्यन्ते । किं बहिः । बहिर्द्वारेण । यदीयं बहिः, तेन संबध्यते ।
साधारणं चेदयातिथ्यादीनां बहिः । कथं ज्ञायते । तदुपदेशो हि ।
यदातिथ्यायां बहिरित्यनेन वाक्येन तेषां बहिः साधारण्यमुच्यते ।
न धर्मातिदेशः । न हि निरिष्टकोपदेश इत्युक्तम्, अपि चोत्पत्तिसंयोगा-
त्तदर्थसंबन्धोऽविशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यादिति । एवं चेदातिथ्या-
यापि क्रियमाणः संस्काराः सर्वायां एव भवन्ति । तस्मान्न प्रति-
कर्म कर्तव्या इति ॥ ४३ ॥

(आतिथ्याबहिषोऽग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले स्तरणमभ्रावृत्तव-

धिकरणम् २० ॥)

[२०] देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽर्थावर्तते ॥ ४४ ॥ सि०

तत्रैव स्तरणमभ्रयिन्वते । क्रियशीषोमीये भेदेन कर्तव्यः, अप-
चाऽऽतिथ्यायां प्रयुक्तः स एव प्रसज्यत इति । साधारणे बहिरपि
- प्रयोगात्पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे माप्ते, उच्यते, मन्त्रोऽर्थवर्तते,
भेदेन कर्तव्य इति । कृतः । देशपृथक्त्वान् । पृथगतो देशो, उच्चर-
वेदिसमीपं मागृवंश्च । देशभेदात्स्तरणमावर्तेत् । स्तरणाङ्गं च मन्त्रा,

४२ ॥ ४१ ॥

ऊर्णाघ्नदसं रवा स्तृणाभीति । स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्याऽऽवृत्तिर्न्याय्या ।
मघानतन्त्ररवाद्गुणानाम् । अपि च स्तरणं देशसंस्कारकम् । तेनाऽऽ-
तिथ्यायां मान्भंगदेशः संस्कृतो नोत्तरवेदिदेशः । तत्र यदि मन्त्रो
न प्रयुज्येत, विगुणस्तरस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादावृत्तिः स्तरण-
मन्त्रस्य ॥ ४४ ॥

(आतिथ्यावर्हिष्णीयोभीयदेशे स्तरणार्थं संनद्याऽऽहियमाणे संनहनहर-
णमन्त्रघोरनावृत्तधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] संनहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥ पू०

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः संनहनहरण-
मन्त्रौ प्रयोक्तव्यां नेति चिन्तयते । तत्राऽऽह । संनहनहरणमन्त्रौ तथा,
यथा, स्तरणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः । उक्तो न्यायः ।
संनहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे । ते च कर्मणी आतर्षते । अथो मन्त्रपोरा-
वृत्तिर्न्याय्या । तस्माज्जेदः ॥ ४५ ॥

नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

नेतव्यक्तम् । कुतः । अन्यार्थत्वात् । लूनस्य बर्हिषो ये संनहन-
हरणे ते उपादानार्थे । तत्र हि मन्त्रौ रवीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपौ,
पूषा ते अग्निं ग्रथनात्, बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति । इमे पुनः स्वीकृतस्य
देशान्तरमापणार्थे, अन्यार्थत्वादमाकृतकार्ये न मन्त्रं गृह्णीतः । यथा
तत्रेवाऽऽतिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रोक्षणाय बर्हिर्नो-
यते न तदाऽऽहरणमन्त्रः प्रयुज्यते । एवमिहापि ॥ ४६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृती भीमासाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

===

४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥]

इति श्रीभद्रकुमारिविरचितायां भीमासाभाष्यवाङ्मयायां दृष्टीकायां
द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वादशध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(गार्हपत्याद्यग्निषु लौकिककर्मनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥ पू०

विहार इति गार्हपत्यादिरग्निसौख्ये, विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणां पार्षणस्थालीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेत्—निर्वृतिं कुर्यात्, प्रभुत्वात् । प्रभवति द्वाहुतिमक्षेपणे पाकादौ च । संयुक्तं च न केनचित्प्रयोजनेनाग्निद्रव्यमुत्पन्नं, वसन्तेऽग्निनादधीतेति । तत्सामर्थ्याद्यत्र यत्रोपयुज्यते तत्र तत्रोपयुज्यम् । एवं तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वन्ध्यायोऽपदिष्टः । मांसं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नौ, यत्पचेयुः क्रव्यादं कुर्युरिति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गे न वैदिके, शाभिन्ने मांसपाकः ॥ २ ॥

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽर्थं साधयेत्, न लौकिकानाम् । कुनः । निर्देशात् । निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्यम्, यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः भीतो भवतीत्येवमादिभिर्वाक्यैः । याऽसावुत्पन्ना कार्याकाङ्क्षा सैतैर्वचनैर्निवर्तिता । अत एवमर्थवैपामुत्पत्तिः । तस्मात्तल्लौकिकेषु प्रसज्येरन् । भवेत्पाकादीनामर्थं परिहारो न स्थालीपाकादीनाम् । तेषामप्याहवनीय एव दोषः प्राप्नोति । नैष दोषः । यदाहवनीये जुहोतीति नियमार्थं एष वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः । तदेतन्नियमशासनं, यत्रानियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञापते । वैदिकेषु चानियमप्रसङ्ग आगतः । आद्यतनस्यानिर्दिष्ट-

किमाहवनीयादिभिर्मिथच्छ्रव्यं कर्तुं तत्कर्तव्यं, उत यदेव निर्दिष्टं तदेव कर्तव्यम् । सप्त लिङ्गेन प्रमाणेन यद्यच्छ्रव्यते तत्कर्तव्यं, वैदिकं लौकिकं वाऽग्निपाठ्यम् । ॥ १ ॥ [२ ॥]

एवं प्राप्ते, आह—आहवनीयादय उत्पत्ताः साकाङ्क्षा वाच्येनेव निर्दिष्टाङ्क्षी क्रियन्ते । 'यदाहवनीये जुहोति' 'गार्हपत्ये हवीषि श्रयति' 'दक्षिणाश्राव-

त्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम् , औपासनोऽग्निः । तस्माच्च
तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ॥ ३ ॥

सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

सति च विहार औपासनोऽग्निर्दृश्यते, यः कामयेत् राष्ट्रस्य
प्रजायै स्यादिति, तस्योपासने भूतिहितपालभ्य जुहुयादिति । राजसूये
प्रवृत्ते कर्मण्येतेष्वचनम् । तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति । यदि च श्रेतेव
लौकिकानां कार्यं साधयेत्, सत्या तस्यां नोपासनः कार्याभावा-
त्सपात् ॥ ४ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नावभावं दर्शयति । मांसीयन्ति ह वा एत-
स्याजुह्वतोऽग्नयो यजमानस्य, ते यजमानमेव ध्यायन्ति, यजमानं संक-
ल्पयन्ति, पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु तृथा मांसम्, अथैतेषां नातोऽप्या
मांसाद्या विद्यते, इत्यन्यत्र पशुवन्द्यान्मौसस्पर्शनमेव वैहारिकाणामग्नीनां
परिहरति । तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

यत्तु, मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति । तद्विहितप्रतिषेधः स्यात् । आह-
वनीये वपायाः श्रवणं विहितम् । तस्यायं प्रतिषेधः । कस्मात् । प्राप्त-
त्वात्, आहुतिसंयोगाच्च । तस्मिन्मग्नौ न मांसं पचति, यस्मिन्नाहुती-
र्जुहीति, इत्याहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते । आहवनीये चाऽऽहुतयो
हृयन्ते । तस्माद्वाश्रवणस्यायं प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वाक्यशेषो वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्य विधानस्य ॥ ७ ॥

अथवाऽयमन्यः परिहारः । दक्षिणेऽग्नी पत्न्या व्रतस्य श्रवणमाग्नात् ।
पदाऽऽमयदोषाः मांसं व्रतकार्यं जपादीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नौ श्रवयित-

न्वाहार्यं पचति ? इति । न च लौकिकेषु शक्या विधातुम् । ते हि सहैवाऽऽवारेणो-
त्पद्यन्ते होमादयः । तथा पदहोमः ॥ ३ ॥ [४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ प्रतिहृतमग्न्या जुहु—ग. सु. २ मासस्याधानमेव—ग. सु. ३ दक्षिणस्मिन्नारभ्य—
क. स. सु. ४ प्रत्यक्षवाक्येनैव निराकारशीटोवाहवनीयादिषु लिङ्गेभ्यश्चापि विनियोगसंभवेऽपि
वाक्येनैव लौकिकसाधारण्येन विनियोगे भवत्विति शङ्का परिहरति—न चेति ।

व्यपिति तस्य दक्षिणामौ व्रतश्रवणवाक्यस्वपार्यं शेषः, अन्यत्र मांसा-
दिति । या सरावती वेश्मतीति योऽसौ दक्षिणामौ होपरतत्रैतच्छ्रु-
यते । तस्माद्दक्षिणाग्न्यभिमार्यं विज्ञायते ॥ ७ ॥

(सवनीयपशौ पशुपुरोडाशकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो

न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ पू०

सवनीये पशौ पुरोडाशो न स्यात् । न कर्तव्यः । कुतः । छिद्रा-
पिधानार्थत्वात् । पशोश्छिद्रापिधानार्थः स एवं श्रूयते, सुषिरो वा ए-
तर्हि पशुः, यर्हि वषामोत्सदाति, यद्वीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधाना-
यासुषिरायेति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् । तच्छिद्रापिधानमन्यैरेव क्रि-
यते, सवनीयैः पुरोडाशैः । तत्रापि श्रूयते, अनुसवनं सवनीयाः पुरो-
डाश निरूप्यन्तेऽपिदित्या अच्छिद्रताया इति । अतः कृतार्थत्वात्पशु-
पुरोडाशो निवर्तते ॥ ८ ॥

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

कर्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः । देवतार्थत्वात् । देवतासंस्का-
रार्थोऽयमित्येतदुक्तम्, अपि वा शेषभूतत्वासंस्कारः मतीयेत स्वाहा-
कारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति । न च पुरोडाशश्छिद्रापिधानार्थः,
प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् । पुरोडाशविधानार्थं वादमात्रम् ।
सवनीयेष्वन्येष्वेवार्थवादमात्रम् । तस्माच्चोदकपाप्त्या कार्यः पुरो-
डाशः ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

वषया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन याध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तु-
तीयसवन इति । तत्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति । तस्मादपि
कार्यः ॥ १० ॥

(सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानामावाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्प्रकृती यदि सर्वार्था पशुं

प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥ सि०

सवनीषेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । कुतः । पशुं प्रत्याहूताऽसौ । पशुमध्यपतिताथ सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमानत्वात्सङ्गादुपयोक्ष्यते । नार्थः पुनराह्वानेन । ननु नैव पशोर्हविष्कृदस्ति, औषघार्था, अवहननार्था वा । यथा पत्नी तुल्यवच्छ्रूयत इति संकषे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वार्था, आज्यौषघसंनानाद्यर्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ॥ ११ ॥

(तार्तीयसवनिकपुरोडाशादिषु भेदेन हविष्कृताह्वानाभावा-
विकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] पशौ तु संस्कृते विधानात्तार्तीयसवनिकेषु
स्यात्सौम्याश्विनयोश्चापवृक्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥ पू०

तार्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याश्विनयोश्च भेदेन हविष्कृत्स्यात् । कुतः । पशौ संस्कृते विधानात् । पक्वे पशावेते विधीयन्ते । तस्मिन् काले पाशुकी हविष्कृत्कृतार्थत्वादपट्वता । तस्मादस्याऽऽह्वानव्या ॥ १२ ॥

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥ सि०

न वाऽस्याऽऽह्वानव्या । सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात् । ननु कृतार्थत्वादपष्टक्ताऽसौ । नापष्टज्यते । कुतः । योगाद्यज्ञाय । यज्ञायासौ पशुवन्धाय, युक्ताऽऽदावेव । न केवलं सा यज्ञाङ्गानि सर्वाणि सायपितुम् । कस्या युनक्ति स त्वा युनक्तीत्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञार्थं युक्ता । तस्या यज्ञविमोके विसर्गो न्यायः । यत्कारणम् । कस्याचिदापादि पुनस्तथा कदाचित्कार्यं भवेत् । तस्मात् भेदेनाऽऽह्वानव्या ॥ १३ ॥

(निशियज्ञेऽथावास्यातन्त्रस्य प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] निशियज्ञे प्राकृतस्थापवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

इदं श्रूयते, अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो विभी-
यादिति । पुनरपि तत्रैव, अमावास्यायां निशि यजेतेति । तस्मिन्
किममावास्यातन्त्रं प्रसज्यते, उत नेति चिन्तायां, पक्षः परिशुद्धते,
निशियज्ञे प्राकृतस्यापष्टात्तिरिति । अस्मिन्निशियज्ञे प्राकृतस्य—अमा-
वास्यातन्त्रस्य, अपवृत्तिः—न प्रसज्यते । कुतः । प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ।
प्रत्यक्षशिष्टेयमिष्टिः । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो
विभीयादिति । किमतः । तत एवं विज्ञायते । स्वतन्त्रेयमुत्पन्ना, न
कस्यचित्कर्मणस्तन्त्रमध्ये, यथा पशुपुरोडाशा, अग्नीषोमीयस्य वपया
प्रचर्याशीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । यथा च वैष्णवो
वैश्वदेवस्य, यदधोऽवमृद्येत्, यच्च सप आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उच
ऋमायावद्येदिति । ननु, अमावास्यायामिति, अमावास्यस्य कर्मणो
मध्ये श्रुता । नामावास्याशब्दः कर्मवचनः । किं तर्हि । कालवचनः ।
काले श्रुतिः, कर्मणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणातो न्याय्या । न चेत्क-
स्यचित्कर्मणो मध्ये श्रूयते, कस्य तन्त्रं ग्रहीष्यते । तस्मात्स्व-
तन्त्रा ॥ १४ ॥

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

कालभेदाद्वाक्यभेदाच्च । कालभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशि-
यज्ञः । प्रतिपग्रह्न्यामावास्यम् । कालभेदेन वैगुण्यान्नामावास्यातन्त्रं
निशियज्ञस्योपकर्तुमर्हति । कथं तर्हि पाशुकाः मयाजास्तिष्ठति पशो
क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायः । न
कृतस्य गुणानुग्रहार्थमाहृत्तिरस्तीति । इह पुनरर्कतमामावास्यम् । तस्मा-
द्वैपुण्याय स्वतन्त्रं कर्तव्यम् । कालभेदाच्च । भिन्नदेशे चैते वाक्ये,
अमावास्यायां यजेत, अमावास्यायां निशि यजेतेति । एकं दर्शपूर्ण-
मासमकरणे । एकं काम्यास्तिष्ठिषु । किमतः । यदि समानदेशे स्पर्शा
तदा, अमावास्यायां यजेतेति, योऽसावामावास्ये कर्मणि काल उपा-
त्तस्तस्मिन्नेव च निशियज्ञश्चोदित इति गम्येत । तत्रावावस्यातन्त्रमध्ये

एव विहितः स्यात् । अथ पुनर्देशभेदे सति यथा, अमावास्यायां यजे-
तेत्युपात्तः काल उपादेयत्वेन चोच्यते, एवमिहापि । न च तुल्यकालत्वे
प्रसङ्गो भवति । यथा वैकृत्य इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला
आपि सत्यो न दार्शपूर्णमासिकं तन्मग्नजीवन्ति । तस्मात्तन्त्र-
भेदाः ॥ १५ ॥

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

किमेव एवोत्सर्गः सर्वे तन्त्रं भिन्नम् । न खलु । वेद्युद्धननं व्रतं
च स्यात्तदेव, यद्दर्शार्थं वेदेरुद्धननं कृतम् । तेनोद्धतायाः पुनरुद्धनने
नेह किञ्चित्कार्यमास्ति । केवलं कृतदूषणं भवेत् । व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं
पुनरुपेतुमशक्यम् । उपेयमानं च पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात् ।
तस्मादेतदुभयमपि तदेव प्रसज्यते ॥ १६ ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥ सि०

तत्तन्त्रा वा निशीष्टिः स्यात् । आमावास्यातन्त्रेयं, न स्वतन्त्रा ।
कुतः । तन्त्रमध्ये विधानात् । आमावास्यातन्त्रमध्ये इयं विहिता,
अमावस्यायां निशि निर्वपेदिति । ननु कालवचनोऽमावास्याशब्दो न
कर्मवचन इत्युक्तम् । सत्यं, कालवचनम् । स तु कालस्तन्त्रमध्ये । तत्र
विधीयमाना तन्त्रमध्ये विहिता भवति, सवनीयवत् । तथा सवनीयाः
पुरोडाशा न तावत्प्रशुक्रमोद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्रमध्ये
विहिता भवन्ति । यस्मिन्स्थाने विहितस्त्रस्थानं पशुतन्त्रमध्य इति ।
इयमपि तन्त्रमध्ये पठिता चेत्सवनीयवदेव न खलु तन्त्रा भवितुम-
र्हति ॥ १७ ॥

वैगुण्यादिध्मावर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं च

यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

अत्राऽऽह । किमेव एवोत्सर्गः । सर्वममावास्यातन्त्रं निशीष्ट्यर्थं
साधयतीति । न खलु । इध्मावर्हिर्न साधयेत् । कुतः । वैगुण्यात् ।

१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

इधोऽग्निसामिन्धनार्थं । स प्रैतिपद्याहृतोऽभावास्यायां निशि वर्तमान-
स्य निशियज्ञस्याग्निसामिन्धनं न साधयेत् । वहिरपि वेदिस्तरणार्थम् ।
ते यदि प्रसज्येयातां त्रिगुणो निशियज्ञः स्यात् । तस्माद्भेदेन ते
कर्तव्ये । अग्न्यन्वाधानं च यदि देवतार्थम् । यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्य-
न्वाधानं, तदपि भेदेन कर्तव्यम् । प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामास्यादेवता
परिमृहीताः । न च रक्षोघ्नोऽग्निः । तत्परिग्रहार्थमप्यग्निधारणार्थं, ततः
प्राकृतेनैव धारितत्वाद्भेदेन कर्तव्यम् । देवतापरिग्रहार्थता वाक्प्रशेषे
श्रूयते, ममाग्रे षर्षो विह्वेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिग्रह्णाति । देवता एव
तत्पूर्वेषुः परिमृहीताः । श्वोभूते यजत्र इति ॥ १८ ॥

(दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिष्वन्वारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

अत्राऽऽशङ्कते—

[६] आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वा-
त्कृता पुनस्तदर्धेन ॥ १९ ॥ पू०

विकृतेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकारम्भणीया कर्तव्या, उत नेति विचारे
न कर्तव्येऽप्युच्यते । किं कारणम् । प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृतेः—दर्श-
पूर्णमासयोः, कालः, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तन्मध्ये
विकृतानि कर्माणि पतन्ति । कृता पुनस्तदर्धेन । कृतस्य यावज्जीवि-
करस्य प्रयोगस्यार्थेनाऽऽदौ कृताऽऽरम्भणीया, सैकृदाऽऽरम्भसंयोगा-
देकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगादित्युक्तम् । एवं सैव तेषां प्रसङ्गा-
त्कार्यं साधयिष्यतीति । तस्मान्न तेषु भेदः स्यात् ॥ १९ ॥

स्याद्वा कालमध्यत्वात्पुनस्तद्वात् ॥ २० ॥ सि०

स्याद्वा विकृतिप्रारम्भणीया । कुतः । चोदकेन प्राप्यत इति ।
ननु प्रकृतिकालमध्यपाशात्प्रसज्यत इत्युक्तम् । न यावज्जीविकालः
प्रकृतेः शेषभूतः । कर्तृषर्षोऽभावित्युक्तं, कर्तृर्वा भ्रुविसंयोगादीति ।
योऽसौ कर्तृषर्षो नियमः, तस्यायं कालः । प्रकृतेस्तु दर्शम

१८ ॥ १९ ॥

पूर्णमासश्च कालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासयोगस्य तन्त्रमध्ये पतिता विकृ-
तयः । अतो न तास्वारम्भणीया पसज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष
उक्तोऽन्यथा परिहारः । दार्शपूर्णमासिको यावज्जीवकाल इति कृत्वा
दोष उक्तः । नैयमिक इति परिहारः । पक्षान्तरेरपि परिहारा भवन्ति
॥ २० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भः । यदा प्रकृतेरारम्भस्तदा विकृतिरनु-
त्पन्नैव । सा हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यार-
म्भे नाऽऽरम्भः । आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः
स्यात् । तस्मात्स्याद्विकृतिष्वारम्भणीया ॥ २१ ॥

(सहानुष्ठीयमानेषु प्रघानेषु धर्मविरोधे भूयसां स्ववर्मानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ ७ ॥)

[७] विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्म-
त्वम् ॥ २२ ॥ सि०

पञ्चदशरात्रेऽग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरायुरिति ऋषयः ।
परिशिष्टान्येकादशाहानि द्वादशाहप्रकृतीनि । तत्र धर्मविपत्तिषु सत्ये-
कादशानामह्नामग्निष्टुतश्च विचार्यते । किमेषु द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्य
उताग्निष्टुत इति । ननु सिद्धमेतत्, चोदकनामधेययोर्वैलाबलपरीक्षाया-
भेकाहिको धर्मः कर्तव्य इत्युक्तम्, न वा कृत्वभिधानादधिकानामशब्द-
त्वमिति । तथा सिद्धं न्यायान्तरेणाऽऽसिद्धते । अपवा नाम्नामेव
मियाक्षिन्ता ।

विप्रतिषिद्धधर्माणामेतेषामग्निष्टुतथैकादशानां चार्हं समवाये एत-
स्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामह्नां सधर्मत्वं स्यात् । तदीयो
धर्मः कर्तव्यः । को हेतुः । भूयस्त्वमेव । बहुषु गुणसंपन्नेषु महत्फलं

२० ॥ २१ ॥]

अस्मिन्सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावदनुनाहरणम् । कथम् । या तावद्दसतीवरिग्रहणोत्तर-

यत्र तुल्यसंख्यानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधः, तत्र मुख्यधर्मः कर्तव्यः । यथा, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दपरं ह्ये । सारस्वतीमयाऽऽज्यस्य यजेत इति । तत्र मुख्यस्याऽऽग्नावैष्णवस्य कल्पो भवति । कुतः । पूर्वचोदनात् । पूर्वचोदितत्वात्पाठक्रमेण पूर्वमाग्नावैष्णवः कर्तव्यः । तस्य धर्मा अपत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति । उत्तरस्य तु पूर्वेण विरुद्धाः । तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः । तद्धर्माणां च । पूर्वस्य कृते कल्प उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात्प्रथमकालो निवर्तते । ऐकाधिकरण्यं त्वेके मन्यन्ते । तेषां पञ्चदशरात्रेऽपि मुख्यधर्मानुग्रह एव ॥ २३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

अन्यार्योऽपि पूर्व प्राप्तस्य बळीयस्त्वं दर्शयति । अध्वरस्येव पूर्वमयाग्नेर्याज्यते रूपाऽपि ह्येव कर्मवदाग्निकर्मोति । इदं चापि, यथा वै पूर्वावसायिनां जघन्यावसायिनं नांघ्रीयन्तै नावसायन्तीत्येवमेवैतादिनि । ॥ २४ ॥

(अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानस्यैव धर्मानुग्रहाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥ सि०

उपोतिष्ठोमे दीक्षणीया, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दीक्षिष्यमाण इति । तत्रैव सौत्यमहः । तयोः पर्वकालः, य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽभावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनात् । पदा एका दीक्षा, तिस्र उपसद इत्येवमादयः कल्प्यास्तदा विरोधः । तत्र चिन्ता । किं दीक्षा पर्वणि कर्तव्या, अपर्वाणि सुत्या, उत विपर्यय इति । मुख्यत्वादीक्षा कार्येति प्राप्ते, उच्यते । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मिन्, अङ्गगुणो बाधयेत । कुतः । तादर्थ्यात् ।

' मुख्यं वा पूर्वचोदनाहोक्वत् ' इति सैमसक्ययोर्धर्माणाम् । तस्माद्भिले एवैते अधिकरणे ॥ २३ ॥ [२४ ॥

१ अन्वयस्य पूर्वमपामे । उपादि ह्येतत्कर्मोति—क । २ तेनीयन्ते—क. । ३ समासद्वययोर्धर्माणामिति—धर्मसंख्ययो प्रधानयोर्धर्मविरोधेऽनियममात्र इत्यत्र मुख्यस्य साधर्म्यमनेन सूत्रेणोच्यते इति पूर्णम् । * भिन्ने एवैते इति—एवकारेण, ' विप्रतिषिद्धधर्माणाम् ' * मुख्यं वा ' इति सूत्रयोः वैक्याधिकरण्यं वृत्तिकारामिते निरस्तं वेदितव्यम् ।

अङ्गं गुणवत्क्रियते प्रधानं सगुणं स्यादिति । तच्चेदङ्गे गुणवति
क्रियमाणे विगुणमापद्यते, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणवता कृतेन । तस्मात्परिणि
सुत्या कर्तव्या । अपर्वाणि दीक्षा ॥ २५ ॥

(पाशुकवातुर्मास्येषु परिधौ यूपपरिधुभयवर्षाणामविरुद्धानामनुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] परिधिद्वयत्वत्वाद्भूयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । स परि-
धिभयधर्मा स्यात् । परिधिधर्मा यूपधर्मा च । कस्मात् । द्वयत्वत्वात् ।
स करोति, अग्रेषु परिधानं, पशोश्चाप्रावर्त्यम् । अर्थमयुक्ताश्च धर्माः ।
तस्माद्भूयै कर्तव्याः, अविरुद्धाश्च ये । यथा, यवमतीभिरग्निः प्रोक्षणम-
ञ्जनं परिख्याणमिति यूपधर्माः । इधमसंनहनं संमार्जनं जुह्वा वसुरसी-
त्येवमादिभिरञ्जनमभ्याश्रावणमिति परिधिधर्माः ॥ २६ ॥

(परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] यौप्यस्तु विरोधे स्थान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २७ ॥ पू०

विरोधे तु सति यूपधर्मः कर्तव्यः, न परिधिधर्मः । कस्मात् ।
मुख्यानन्तर्यात् । मुख्यः पशुः । स हि यज्ञं निर्वर्तयति । तस्थानन्तरो
यूपः । संनिपातित्वात् । तेन सोऽन्तरङ्गः । परिधिस्त्वग्निना संबध्यते,
अग्निर्हविषा । स वहिरङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोश्चान्तरङ्गं वळीयः ।
तत्कस्य हेतोः । अत्र हि पूर्वं प्रत्ययो भवेत् । ये धर्मा अपूर्वार्थास्ते
साक्षादपूर्वशासंबध्यमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते । अत्रस्वत्र युद्धिरपूर्वात्सं-
भवेन निर्वर्तमानाऽङ्गेषु प्रवर्तमानाऽन्तरङ्गे तावदापवति । ततो व्यवहिते
वहिरङ्गे । यत्र च पूर्वमापवति तत्रैव तिष्ठेति । तदतिक्रमे कारणाभा-
वात् । तस्माद्विरोधे यूपधर्मः कर्तव्यः । कः पुनरमौ । तक्षणमुच्छ्र-
यणं निखननमिति ॥ २७ ॥

१५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ परिधेः-ग. । २ नियुञ्जीतेति-क. ख. मु. । ३ अयामन्वयम्-घ. । ४ इत्यधर्माः
कर्तव्याः, न परिधिधर्माः-ग. । ५ आनिष्ठेति-क. । ६ यूपधर्मः, कर्तव्या-घ. ।

इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥ २८ ॥ सि०

इतरो वा—यूपधर्मो वा, अविरोधी कर्तव्यः । कुतः । तस्य तत्र विधानात् । तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य, तत्र—परिधौ, विधानात्, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । अवस्थाप्य परिधित्वं नियोजनमुच्यते । तत्परिधित्वानुपपत्तेन विज्ञायते, तथाभूतोपदेशात् । यथा, खळेवाली यूपो भवतीति । यद्युच्छ्रयेत तक्षेद्वा परिधित्वमेव व्याहन्येत । सत्वकोऽसावुपशयश्च । तत्र, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेवापयार्थं स्यात् ॥ २८ ॥

उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

उभयोश्च पशयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः । न क्वचित्प्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति । नाऽऽसत्त्वोपकारविशेषः । तस्मादकारणं सा । अतः परिधिधर्मः कर्तव्यः ॥ २९ ॥

(सवनीपपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयो-

रश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३० ॥ पू०

सवनीये पशोः सवनीयेषु च पुरोडाशेषु प्रसङ्गे विकल्पः स्यात् । पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते । सवनीयतन्त्रं वा पशौ । कुतः । विशेषाभावात् । नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशुः पुरोडाश-तन्त्रे । उभये स्वतन्त्राः । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रितृता यूपं परिधीयाऽऽग्नेर्वं सवनीयं पशुमुपाकरोति, अनुसवनें सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्त इति । तत्र यदि कस्यचित्तन्त्रं मत्स्यप्रतिष्ठं स्यात्, कस्यचिदानुमानिकं, तदा

२८ ॥ २९ ॥]

सवनीयस्य पशोः सवनीयानां च, इतरस्य वेतरेषु तन्त्रं प्रसज्यते, इतरेषां वेतर-स्मिन् । कुतः । यतो नास्तीदृशी चोदना, सवनीयमुपक्रमस्य सवनीया निर्वस्यता इति । यथा पशुपुरोडाशस्य प्रक्रान्ते पशौ । निशीदिर्वावोऽप्यत्र नास्ति । तत्र

१ पशोः—ग. सु. । २ उभयो. स्वतन्त्रम्—न सु । ३ पशुचिति—' अन्वेषोमीयस्य धपया प्रचर्यान्तोपामीयं पशुपुरोडाशमे द्वादश दृशां निर्वपेत् ' इत्येवं भवणम् । येन पशुतन्त्रमभ्यपत्तात्त-सवनीयपुरोडाशाः प्रसज्येत्तिति टीपः । (अ० १२ पा० २ अ० ५ सू० १४) अत्रलन्वयायो द्रष्टव्यः ।

यस्य प्रत्यक्षाशिष्टं स तन्त्री स्यात्, इतरः प्रसङ्गभाक् । उभयोश्चाश्रुति-
भूतत्वम् । पशुरपि वैकृतः, पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो
नास्ति । अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थत्वादिकल्पः । ननु
वैकृत एवार्थं पशुः । तत्र वैकृतश्चेदिति संशयवचनं न युक्तम् । अत्रो-
च्यते । असंशयितेऽपि संशयवादी भवति । यथा—

ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

शास्त्राणि चेत्यमाणं स्युर्धातास्ते परमां गतिम् ॥ ३० ॥

पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे

स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

पाशुकं वा तन्नं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । न विकल्पः स्यात् । कुतः ।
तस्य वैशेषिकाम्नानात् । पशोर्वैशेषिको धर्मस्तत्राऽऽम्नानात् । सूक्तवाक-
प्रैषः—अग्निमधेति । तदाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे सति स्यात् । अन्तरे-
णापि ह्याम्नानं पक्षे भवत्येव सः । अत आम्नानात्सामर्थ्यान्नित्योऽसौ ।
न च पुरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते । स हि भैत्रावरुणेन भैषो वक्तव्यः ।
न च तत्र भैत्रावरुणोऽस्ति । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति निय-
मात् । पशौ तु सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न किञ्चिद्गुण्यम् ।
पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या, अभैत्रावरुणेन वाऽयं
भैषो वक्तव्यः ।

हि यन्तान्ते दर्शे कतिपयैः पदार्थैः कृणुः सति निमित्ते नैमित्तिकीष्टिरापतति । साऽपि
तन्त्रमध्ये पतत्येव । इह तु प्रातरनुवाककाले पशुसवनोपगोः समानकालः प्रथमः ।
तस्माद्विकल्पस्तत्रस्थः ॥ ३० ॥

दार्शिकः सूक्तवाकप्रैषोऽग्नीषोमीये पशौ 'अग्निमध होतारमवृणीत' इत्येवं विकृतः
पुनः सवनोये पशौ विक्रियते 'अग्निमध होतारमवृणीतायं यजमानः सुतासुतो'
इति । यदि पुरोडाशिकं तन्नं स्यात्तत इदं नित्यवदाम्नानं पाशुकं कृतं स्यात् ।
तस्मादाम्नानात्सामर्थ्यान्नियमसौ प्रयोक्तव्यः । तस्य च भैत्रावरुणेन कर्त्तव्यमा-
णस्य पशोः साद्गुण्यं भवति ।

१ यतस्ते परमा गतिः—ग. सु । २ सति ततो निमित्तेन—उ. ज । ३ दार्शिक इति—इतिवा
देव्या होतारः इत्येवंरूप इत्यर्थः । ४ स्यादिति—सवनोये पशौ कदाचित्सादित्यर्थः । ५
आम्नानात्—य. सु. ।

समययाऽपि मकृतिविरोधः । तस्मान्निपमेन पाशुकं तन्त्रं प्रसज्यते
॥ ३१ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः, वपया मातःसवने चरन्ति,
पुरोडाशेन मध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति । तस्य विप्रकृतं वा-
चन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते । मातःसवनीयानां तु पुरोडा-
शानां तन्त्रं मातःसवन एवापठ्यते । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा-
निरूप्यन्ते इति वचनात् । तन्मध्ये पशोः पात्रो न घटते, पुरोडाशाङ्ग-
धारयोर्व्यतिरेकात् । इह च मातःसवनीयैरेव सह पशोः संदेहः । इतरे
पुनः पुरोडाशा असंशयं पशोः मातःसवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः ।

ननु, आमिमास्तादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजानामुत्कर्षात्पुरोडा-
शिकमपि तन्त्रं प्रसज्यते । नेत्याह । अयमपि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः ।

न च सवनीयानां भैत्रावरुणोऽङ्गितं ॥ ३१ ॥

पशुमन्ति त्रीणि सवनानि कर्तव्यानीति । तत्रेदं वचनं ' वपया मातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने, इति । एवं पशोर्विप्रकर्षः ।
मातःसवनादारम्भाऽऽस्तृतीयसवनाद्विद्यते पशुः । पुरोडाशेषु ' अनुसवनं सवनीया-
निरूप्यन्ते ' इति । मध्यंदिने ये पुरोडाशास्ते तस्मिन्नेव प्रक्रमन्ते, पारिसमाप्यन्ते
च । मातःसवने प्रक्रमस्याविधानात् । तार्त्वीयसवनिकानामप्ययमेव न्यायः । तस्माद्येषां
मध्यंदिनस्तृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिसमाप्तिं तेषां तु पशुना सह चिन्तयित्वा नास्ति
प्रसङ्गं प्रति । तेषां पशुरेव तन्त्री ।

येऽपि मातःसवने सवनीयास्तेऽपि नैव तन्त्रिणः । कथम् । तेऽपि हि मातःसवन
एव प्रक्रमन्ते, परिसमाप्यन्ते । न पशुवद्दीर्घकालाः । वचनाभावात् । दीर्घकाल-
स्तन्त्री भवति । पशुश्च दीर्घकालः । तस्मात्स एव तन्त्री । यदि तेषां दीर्घकालज्ञा

१ अस्तीति—अतो वैशुभपरिहाय पशुस्तन्त्री, पुरोडाशाः प्रमङ्गिन इति शेषः । २ वर्त-
यमानोति—सवनीय इति समाख्यया सवनप्रयार्थत्वावगमादिति हेतुपुरगम् । ३ कथमेकस्यैव
पशुनामस्य सवनप्रयत्नसम्बन्ध इति चेत्तत्रेदं विभागवचनमाह—तत्रेदमित्यादिना । ४ एवं पशोर्विप्रकर्ष-
व्यातृतीयसवनान्द्विद्यते—प. मु. । ५ तृतीयसवनीयानां—प. मु. । ६ येषां तयोः प्रारम्भ-छ. अ ।
७ चिन्ताऽपि—प. मु. । ८ ननु ' आमिमास्तादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति ' इति वचनेन सवनीयपुरो-
डाशासंनिधनामेवाऽनुयाजानामुत्कर्षविधिर्भवतु । तथा च तेषां दीर्घकालता सिध्यतीति उक्तमनूप-
कृत्यति—यदि नैसादिना ।

कथं ज्ञायते । सोमान्ते स्वरोः मतिपत्तिर्दृश्यते, संस्थिते यज्ञे प्रस्वरं
मास्यति सस्वरम्, अयज्ञवैशसायेति । सा पश्वनुयाजैस्तु-
ष्टस्य युज्यते, न पौरोडाशिकैः । तस्योत्कर्षो न भाप्नोति ।
मासङ्घिकं च नोत्कर्षेदसंयोगादिति । तेषां हि हविःपचारादूर्ध्वपव-
सरः । तद्देशश्चोत्कर्षवादः । प्रातासवनीयानां तु येऽनुयाजा न ते तद्देशाः ।
अतो न तेषामुत्कर्षः । तस्मात्पाशुकं तन्त्रम् । अयं वचनमिदं कस्मान्न
भवति । परिहृतमेतत्, द्विकरं वाक्यं स्यात्, मतिपत्तिविशेषं कालं च
विदधत् । तस्मात्पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विकल्पत इति
॥ ३२ ॥

(प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे वैकृताङ्गेन प्रकृतेः प्रसङ्गित्वाधि-
करणम् ॥ १३ ॥)

[१३] अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदमित्यत्वादनर्थकं हि
स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा, तदा किं प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यम्,
उत वैकृतम् । ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्राऽस्ति । समानतन्त्रा
चेदित्येवं कृत्वा चिन्तेयम् । किं प्राप्तम् । यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते
तत्प्राकृतम् । अथ विकृतिस्ततो वैकृतम् । किं पुनरत्र युक्तम् । प्रकृति-
रिति । नित्या प्रकृतिः, आगन्तुर्विकृतिरिति । कामे वा निमित्ते वोत्पन्न
आगच्छति । पूर्वावसायिनश्च धर्मीयांसो जघन्यावसायिभ्यः । तस्मा-
त्प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते । तस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । मासकालत्वात् । तस्मा-
त्प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तम् ।

विधीयते, अनुयाजास्तृतीये सप्तमे कर्तव्या इति विधातव्यं स्यात् । ते चाऽऽग्निमारु-
तादूर्ध्वं कर्तव्याः, नानियमेनेति वाक्यं विद्यते । पशोः पुनस्तन्त्रित्वे ' अङ्गैस्तृतीय-
सवने ' इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादनुयाजा उक्तव्यन्ते । तेषामनियतकाले प्राप्ते विशेषमात्रं
विधीयते ' आग्निमारुतादूर्ध्वम् ' इति ॥ ३२ ॥

१ (अ० ५ पा० १ अ० १५ सू० २८) । २ तत्—तदा । ३ इतीति—इत्यपीत्यर्थः ।

४ इति वाक्यं नियतेति—इत्यपि विधातव्यं स्यात् । तथा च गौरवत्सङ्गो वाक्यभेद इत्यर्थः ।

५ इति—तथा च सापक्षमपेक्षितविधानं च संभवतीति पाशुकानामेवानुयाजानां तेनोत्कर्ष इत्या-
शयः ।

एवं प्राप्ते, द्युमः । अपूर्वं च वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यते, समानतन्त्रा
 चेत् । अनिरयत्वाद्विकृतेः । अनित्या विकृतिः कामे बोत्पन्ने निमित्ते
 वाऽसाधारणच्छति । नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्यां चिकीर्षा वाचते ।
 सत्यां हि नित्यायां सा भवेति । अतस्तामवाधमाना नैवोत्पद्यते । यदि
 न वाच्येत, अनर्थकं स्याद्वैकृतं विधानम् । यस्य चिकीर्षा प्रत्युपास्थिता
 तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विकृतेः पूर्वं क्रिया । यस्य च पूर्वं क्रिया तत्त-
 न्त्रं पूर्वं यथा कर्तव्यं तत्पूर्वपक्ष उक्तम् । तस्माद्वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ प्रस-
 ज्यत इति ॥ ३३ ॥

(आग्रयणे जघन्यद्यावापृथिव्यानुरोधेन मुख्यस्यैन्द्राग्नेरपि विरोधाभावे
 प्रसूनमयवर्हिर्नियमाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवद-
 मुख्येऽपि ॥ ३४ ॥ सि०

आग्रयणे द्यावापृथिव्यं एककपालः । स वैश्वदेविकैककपालप्र-
 कृतिः । तस्य घर्मः प्रसूनं वर्हिः । इतरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा । तत्र किम-
 नियमः, उत प्रसूनमेवेति विचारः । आग्रयणे स्वैन्द्राग्नेस्य मुख्यत्वाद-
 नियमे प्राप्ते, उच्यते ।

साधारण एतस्मिन्, दार्शनीर्णमासिकेन्द्राग्नादीनां योऽपमधिको
 गुणो द्यावापृथिवीस्य वैश्वेपिकः, सोऽमुख्येऽपि सति द्यावापृथिवीये
 नियम्येत । अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तथा शिष्यस्य कांस्य-
 पात्रभोजित्वनियमः, उपाध्यायस्य न नियमः । यदि तयोरेकस्मिन्
 पात्रे भोजनमापद्यते, अमुख्यस्यापि शिष्यस्य घर्मो नियम्येत, मा
 भूद्धर्मलोप इति । एवमिहापि न स्यादनियमः ॥ ३४ ॥

(आग्रयणे, ऐन्द्राग्नेवैश्वदेवयोर्द्यावापृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनि-
 यमाभावाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा-
 पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ पू०

[१३ ॥ १४ ॥

तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्यते । यथा पाशुके
तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रैषेण वैशेषिकेण नियतम् ॥ ३५ ॥

न वाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ सि०

न चा नियम्यते । कृतः । अविरोधात् । अविरोद्धोऽयं धर्म इतरे-
षामपि हविषाम् । तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वात् ततोऽन्यतर-
न्त्रियन्तु शक्नोति । वैशेषिकस्तु सूक्तवाकः । तस्मात्सोऽन्यतरन्त्रियन्तु-
मुत्सहते ॥ ३६ ॥

किंच—

अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

न च शास्त्रविहिताः प्रसूनाः । किं तर्हि । चोदकपाप्ताः । किमतः ।
यदि शास्त्रविहिता भवेयुः, ततस्तेन मकृत्विलिङ्गेन वैश्वदेविकं तन्त्रं
नियम्येत । अथवा द्यावापृथिवीयधर्मत्वात्प्राप्तानामेव प्रसूनानां पुन-
र्धचनमानर्थक्यपरिहाराय लक्षणया वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं
विज्ञायते । प्रसूनादि तत्र भवतीति न तच्छास्त्रलक्षणम् । तस्मान्नास्ति
तन्त्रस्य नियम इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

====

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥]

इति श्रीमद्वृक्षमारिष्ठविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दुष्टीकायां
द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

====

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा
तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्त्यष्टरात्रोऽदीनः । तस्य विश्वजिदभिजितावभिष्टोमावभिउ उभ-
यसो ज्योतिर्मध्ये षट्शः, पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । विश्वजित्येकाहे
वत्सत्वक् परिधानार्थमाग्नाता, अवभृथाद्द्वेत्स वत्सत्वर्च परिषत् इति ।
ज्योतिष्टोमेऽहतं वासः । अष्टरात्र उभयं प्राप्यते । तयोः परिधानयो-
रेकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते । वत्सत्वक् स्यान्न विकल्पः । नामधे-
येन वत्सत्वक् प्राप्यते । चोदकेनाहतम् । चोदकाच्च नामधेयशब्दो
वळवच्चर इत्युक्तम् । न वा ऋत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति । यदि
नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्ततो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामह्वामहतं
स्यात् । अस्ति त्वसौ । तस्मान्नाहतं भवति । ननु, आपितो ज्योति-
रिति ज्योतिष्टोमिकधर्मग्राहीष्येतानि नामधेयानि सन्ति । तयाऽपि
मुख्यत्वाद्द्विश्वजित एव वळवच्चम् ॥ १ ॥

अविरोधो वा, उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥ सि०

न वा नियमो वत्सत्वगोवेति । किं तर्हि । समुच्चयः । समुच्चये स-
र्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । ननु नामधेयस्य वळवत्त्वादहतं
प्राप्यते । विरोधे सति चाध्येत । अविरोधश्चानयोः । कथम् । उप-
रिवाससः कार्यं वत्सत्वग्मविश्वति । वासोद्वयं पुरुषस्याऽऽचारतः
प्राप्यते । ननुपरिवाससि, परिषत् इति न भवति । नैतदेवम् । उप-
रिवासस्यपि भवति । यथा, कंचलं परिषत्ते, रौरवं परिषत् इति ।
तस्मात्समुच्चया ॥ २ ॥

(अनुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥ ३ ॥ पू०

अथी श्रूयते, अथीपोमीयस्य पुरोडाशमनुदेवसुतां हवीषि निर्वप-

[॥ १ ॥ २ ॥

शीति । अनुवन्ध्यायापि देविकाहर्षीपि । तत्र भूयस्त्वेन तन्त्रं निय-
म्यते । अनुनिर्वाण्याणां बहुत्वात् । तत्तन्त्रं पशुपुरोडाशे प्रसज्येत ।
किंच यत्स्विष्टकृच्छ्रवृत्तं स्विष्टकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडाशस्य देवि-
काहर्षीषां च, अग्रये स्विष्टकृते समवधतीति, तदनुनिर्वाण्याणां तन्त्र
उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदाऽस्विष्टकृच्छ्रवृत्तं स्यात् ।
संस्मादनिरुक्तं स्यात् ॥ ३ ॥

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषा-

दितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

आगन्तवोऽनुनिर्वाण्याः । श्रुतिविशेषात् । एवं हि धूयते, पशुपुरोडाश-
मनुनिर्वपतीति । एवं श्रुते पूर्वं पशुपुरोडाशा, पश्चादनुनिर्वाण्या भवन्ती-
ति । स मुख्य इतरे तु जघन्याः । अतस्तेषामागन्तुकत्वादेव रस्य च
मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ॥ ४ ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यद्वशमचारात्परतः, अङ्गैरपि तस्य
तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वात्तेषाम् । यद्यनुनिर्वाण्याणां तन्त्रं
स्यात्, ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन् । पशुपुरोडाशाङ्गान्य-
न्यस्थानानि भवेयुः । तेषां स्वस्थानत्वाय पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं
कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवृत्तान्नेति चेत् ॥ ६ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहरव्यम् ॥ ६ ॥

अथोच्यते—

विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥

एवं च पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेणानिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते विकारो
वचनाङ्गविषयि, अग्रये विष्टकृते समवधति, सस्विष्टकृच्छ्रवृत्तं वचनं
कर्तव्यमिति । यथा, अग्रये पवमानाय निर्बपतीति वचनात्पवमानशब्दो
निर्वाणः क्रियते, एवमिहापि ॥ ७ ॥

अविकारो वा प्रकृतिवचोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

अविकारा । अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं, प्रकृतिवदतिदेशात् । यच्च वचनादिति । नात्र विकारो विधीयते । किं तर्हि । समवदानं देविकाहविषां, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्र विकारेऽन्पस्मिन् विधीयमाने चावयं भिद्यते । कथं तर्हि स्विष्टकृद्वचनम् । चोदनां प्रति भावाच्च । दर्शपूर्णमासयोर्वाऽस्ति स्विष्टकृचोदना, सा स्विष्टकृच्छब्दिका । तत्रमत्येतद्वचनं, तदुपलक्षणाय । तस्मादग्नये योऽसौ शेषभागिति यावदुक्तं स्यात्तावत्, अग्नये स्विष्टकृत इति । यथा, अत्रमयं यर्हि-र्भवतीति, नवनीतमाज्यमिति प्राकृतं कार्यं लक्ष्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन, एवमिहापि स्विष्टकृच्छब्देन प्राकृती लक्षणया देव-साऽनुद्यते ॥ ८ ॥

(एकस्मिन्कर्षणि मित्तकार्याणां गुणानां समुच्चयाविकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

य एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्, समुच्चयः । एवं सर्वेषां शासनमर्षवद्भविष्यति । सर्वाङ्गोप-संहारी च मयोगवचनोऽनुद्यते । यथाऽऽधारे, ऋजुमाधारपति, सन्त-तमाधारपति, प्राञ्चमाधारपतीति च ॥ ९ ॥

(एककार्याणां विकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः
स्यात्प्रधानस्य ॥ १० ॥ सि०

ये त्वेकार्थाः, एककार्यार्थास्ते विकल्पेरन् । यथा व्रीहियवौ, यथा खादिरादीनि घृणद्रव्याणि, घृहद्रथंतरे च । ते विकल्पेरन् । कस्मात् । समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपा-दीयते, आवृत्तिः प्रधानस्य भवेत् । सा चायुक्ता । किं कारणम् । प्रधानं हि फलाय वा नियते, फलवदुपकाराय वा, नाङ्गाय । सकृ-त्कृतेन च फलं कार्यम् । तस्य निरर्थिकाऽऽवृत्तिः ॥ १० ॥

८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

इति चेत्प्रशयसि, अनर्थकोऽभ्यास इति । नानर्थकः । गुणान्तरशा-
सनस्यार्थवत्त्वायाभ्यस्येत ॥ ११ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अश्रुतित्वात् । अश्रुतोऽभ्यासः । तस्य प्रमाणं
नास्ति, केन करिष्यति । गुणान्तरशासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति, काला-
न्तरेऽर्थवत्त्वं स्यादिति ॥ १२ ॥

सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

अभ्यासशास्त्रं क्वचिद्भवति, संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात् ।
अपचितावप्येकाहे श्रूयते, उभे बृहद्रथं वरे कुर्यादिति । तत्समुच्चये सति
न स्यात् । तस्मादपि विकल्पः ॥ १३ ॥

विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥

विकल्प इव दर्शनं भवति, वैखो वा खादिरो वा पालाशो वाऽप्ये-
षां यद्भक्तूनां गृणा भवन्ति, अथैतस्य खादिर एव कार्य इति वाजपेये
खादिरं नियच्छन्नन्यत्र विकल्पमनुवदति । तस्मादपि विकल्पः ॥ १४ ॥

कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

यद्य गुणान्तरशासनस्याऽऽनर्थक्यमिति । नाऽऽनर्थक्यम् । काला-
न्तरे—प्रयोगान्तरेऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति । तस्मिन्नर्थवति ना-
भ्यासस्य प्रमाणम् । ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणम् ।
न । विकल्पे न किञ्चिदश्रुतं क्रियते । त्रीहिविषये जेतति श्रुतं,
तेरिष्यते । यवैर्जेत्येतेषु । तेरपीष्यत एव । एतस्मिन् प्रयोगे
कार्यावावाशोभाभ्यामिष्यते । अथ कस्मान्न मिथीयते । नैतद्युक्तम् ।
एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतम् । तन्मिथीभावे वाच्येव ।
तस्माद्विकल्पः ॥ १५ ॥

११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ शाश्रुताश्रुतम्—मु. १२ (अ० १२ पा० १ अ० ४ सू० १५) । २ अनर्थक्यमिति ।
कालान्तरे—ग. मु. । ४ यजेतेति श्रुतेरिष्यते । यवैर्जेत्येति श्रुतम् । तेरपीष्यते—ग. मु. ।

(दोषनिर्घातार्थानां प्रापञ्चितानां विकल्पाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] प्रायश्चित्तेषु चैकांश्वर्षान्निष्पन्नेनाभिसंयोग-
स्तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥ सि०

प्रापञ्चितानि द्विप्रकाराणि । कानिचिद्वैशुष्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि । कानिचिन्निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र समाधानार्थानि यथा, यद्युक्तो यज्ञ आर्तिमियात्, भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुवात्, अथ यदि यजुषो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामतः स्वः स्वाहेत्याहवनीये । यद्यभिल्लतो भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याहवनीय एवेति । आर्तिमियात्, विनाशमियादित्यर्थः । कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः । शिष्टस्वाक्रिया, प्रतिपिद्धसेवनं च । कथं पुनर्ज्ञापते, विनष्टस्य समाधानार्थं तत्राप्यधिकमिति । वाक्यसंयोगात् । यथाऽर्तिमियादिदं कुर्यात् । यदि तस्मिन् कृतेऽपि तद्दिनष्टमेव, फोऽर्थस्तेन कृतेन । यस्त्वत्र द्यूते, आर्त्तान्निमित्ते कर्माङ्गं प्रापञ्चितमिति । स च वक्तव्यः । अङ्गं नाम तत्, यज्वधानं, फलवत्करोति । प्रधानं च विनाशादफलत्वपापक्षम् । यदि तदनेन फलवत्कृत्यते तत एतदङ्गम् । तद्येदफलं प्रमत्तमेतेन फलवत्कृत्यते, इत्थं तर्हि जातरव विनष्टस्य समाधानार्थम् । अथ न कियते न तर्हि कर्माङ्गम् । तत्र यदुक्त्यने निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति ।

अपि च तत्र तत्र नष्टसमाधानमेव वाक्यशेषे भूयते, अपि च देवानां पथिकाररेण भागधेयेनोपासीरन् । स एवैतं पन्थानमपि नयति, स एव प्रथमाश्रमयतीति । तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् । कुतः । पेदाऽर्थात् । कथमैकार्थ्यमेतेषाम् । निष्पन्नेन दोषेण केष्वस्य तस्य तस्याभिसंयोगी, यद्युक्तो यज्ञ आर्तिमियात्, भूः स्वाहेति जुहुवादिति । तस्मात्सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घातः । एकैव चैक-
र्षतो दोषो द्वितीयादानि प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति । एवं त्मानेष्वपि दृष्टव्यम् ॥ १६ ॥

(अदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १७ ॥) :

[६] समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु ॥ १७ ॥ सि०

यानि तु न दोषनिर्घातार्थानि, तेषु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि । यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिषिद्धसेवनानि, तान्युच्यन्ते । यथा, यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात् नैत्रं चरुं निर्वपेत्, सौर्यमेककपालम् । यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात्, अग्निं समाधाय वारुं यत्वा दंपती सर्वाहमुपासीयातामिति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावाद्निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते । तत्रैमित्तिकं कर्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात्कर्माङ्गं विज्ञायते । यावन्ति चोच्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तेषां समुच्चयः ॥ १७ ॥

(अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्वाद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ पू०

कर्मणि मयुज्यमानानां मन्त्राणां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात्, य एषां ग्रहणकाले धर्मो-पर्वणि नाध्येयं, वाते नाध्येयं, स्तनयित्तौ नाध्येयमित्यादयः । कस्मात् । धर्मस्य तन्निमित्तत्वाद् । धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगानिमित्तः । अयमपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्माद्वापि तेन भवितव्यम् ॥ १८ ॥

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्क-

मर्थित्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥ सि०

सर्वकालं प्रयोगः स्यात्, अध्यायेऽनध्यायेऽपि । कुतः । विद्यार्थो यः प्रयोगः, स प्रत्येकदर्मेविधानम् । स एव ग्रहणस्य धर्मः । तस्माद्ग्रहणं गुणवत्करोति । का पुनर्ग्रहणस्य गुणः । अविज्ञेन निर्द्वेषिताः । कथं पुनर्ज्ञायते ग्रहणार्थोऽयं धर्म इति । ग्रहणकाले श्रूयते न कर्मकाले । सा भूत्स्वर्धर्मो, मन्त्रधर्मो भविष्यति । मन्त्रधर्मश्च सन् एव मन्त्रस्तत्र मासेऽपि । उच्यते । न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते । किं तर्हि ।

१७ ॥ १८ ॥

१ 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु'—इति न्यायमात्वादां पाठः । २ प्रतिषिद्धानि वा तानि—
मु । ३ स्यादनन्त्यायेऽपि—६ ।

ग्रहणे । ग्रहणमेवमभिनिर्वर्त्यते, नैवं मन्त्रो भवति । तस्माद्ग्रहणधर्मः ।
 न च कर्मणि ग्रहणार्थः प्रयोगः । किं तर्हि । कर्मार्थः । तस्माच्चत्र धर्म-
 स्यात्प्राप्तिः । अपि च कर्म पर्वणि । पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः ।
 यद्यमन्त्रकं कर्म क्रियते, प्रयासानर्थवयम् । अथापर्वणि तथाऽपि स
 एव दोषः । श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति । स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः ।
 श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । तस्मान्नाऽऽदृश्यः प्रयोगनियमः ॥ १९ ॥

(जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसमाप्त्यासिद्धस्वरनियमाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] भाषास्वरोपदेशादैरवत्प्रावचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ २० ॥ पू०

भाषिकेण स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मण उपदिष्टाः । मन्त्रसमाप्त्याये
 त्रैस्वर्येण पठिताः । यथा, इषामगृभ्णन्तिस्वमेधे । कः पुनर्भाषिका
 स्वरः । उच्यते—

छन्दोगा यहवृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्यन्तीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥ इति ।

तेषु मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यात्—निवृत्तिः । कस्या-
 त् । स्वरान्तरोपदेशात् । ऐरवत् । यथा, इषापदस्योपदेशात्कर्मकाले
 गिरापदस्य निवृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञापिते स्वरस्यायमुपदेशो न मन्त्र-
 स्येति । मन्त्रो नोपदेष्टव्यः । रूपादेव प्राप्नोति । स्वरस्त्वनुपदिष्टो न
 प्राप्नोति । तस्माच्चस्योपदेशः ॥ २० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापनेर्भाषिक-

श्रुतिः ॥ २१ ॥ सि०

मन्त्रस्य वाऽयमुपदेशो न स्वरस्येति । कथं ज्ञायते । मन्त्रोपदेशस-
 रूपोऽयं शब्दः । किमस्य तस्मात्कृत्यम् । इत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्याह ।

[९ ॥]

सामर्थ्येन मन्त्रो यच्छक्योत्यभिघातुं तत्र न विधीयते, प्रासत्वादेव । किंतु भाषि-
 कस्वरस्त्वप्राप्तः, स विधीयते ब्राह्मणेन । अपवा स्वरविशिष्ट एव मन्त्रो विधी-
 यते ॥ २० ॥

ये तावन्मन्त्रा लिङ्गेन विनियुज्यन्ते, ते धाटशो एव निर्जातास्तादृशा एव

मन्त्रेण चासाधार्यते । न भाषिकेण स्वरेण । मन्त्रोपादानं प्रत्याय-
यति । नेतरस्य । कस्मात्तर्ह्युच्चार्यते । प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः । भाषा-
स्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः । तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते, भाषिकस्वर-
संतानो विच्छिद्येत । तत्परिहारार्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा गायना
गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यपि तेनैव गीतिस्वरे-
णैवोच्चारयन्ति, सा भूत्स्वरसंतानस्य विच्छेद इति । तस्मान्न भाषि-
कस्वरोपदेश इति ॥ २१ ॥

विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥

इरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः । कारणाग्रहणात् । यथा
भाषिकस्यानुपदेशो मन्त्रोपदेशेन कारणेनोक्ता, नैवगिरापदस्पा-
नुपदेशे किञ्चित्कारणं गृह्यते । तस्मात्तस्योपदेशः । स कर्मकाळे विधा-
नात्सामान्यायेन प्राप्तं गिरापदं वाचते । तस्मात्तत्र विकारः ॥ २२ ॥

(ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां भाषिकस्वरनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] तन्न्यायत्वादद्रूपोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ पू०

यो मन्त्रो मन्त्रसामान्याये त्रैस्वर्येण दृष्टस्तस्य तथैव प्रयोगः ।
यस्तु तत्र न दृष्टो, ब्राह्मणेन च भाषिकेणोपदिष्टः । यथा तं वै मोह-
दानस्पत्योऽसीति । तत्र का प्रतिपत्तिः । उच्यते । तन्न्यायत्वादद्रूपोऽपि ।
योऽसौ न्याय उक्ता, मन्त्रोपदेशोऽर्थं तद्रूपत्वाच्छब्दस्येति, तेनैव न्याये-
नादृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेशः । तस्मान्न तस्यापि प्रा-
चनेनैव स्वरेण प्रयोगः ॥ २३ ॥

प्रयोक्तव्याः । तत्र ब्राह्मणस्य न्यायैर एव नास्ति । ये पुनर्लिङ्गेनामाद्ये वचनेन
विधीयन्ते, तेषामप्राप्तत्वादेव मन्त्रविधानेनैव कृतार्थं वाक्यं न भूयः स्वरमपि विधत्ते ।
वाक्यभेदमयात् । न चारुणाधिकरणन्यायोऽत्र । स्वरांतरस्य स्वाध्याये सिद्धस्य द्विती-
यस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् ॥ २१ ॥ [२२ ॥ २३ ॥

१ न्यायैर एव नास्तीति—सिद्धविनियोग्यमन्त्रविषये ब्राह्मणपुनःप्रवक्तव्यं क्वचिद्गुणार्थ-
त्वात्, क्वचिदपरिर्हृत्यार्थत्वात्, क्वचिदर्थवादार्थत्वान्मन्त्रविनियोग एव व्यापारमात्रे न पुनरर्था-
मन्त्राद्भूतस्वरविनियोगकत्वं संभवतीति भावः । २ न वा-घ. मु. । तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थं
स्वरमन्त्रविनियोगविधिप्रकाशने ब्राह्मणेन विधीयताम् । पश्चात्वाद्यन्यायेन स्वरमन्त्रनियमसिद्धेर्न
कोऽपि दोष इति उक्त्वा परिहरति—न वेत्यादिना । ३ (अ० १२ पा० ३ अ० ९)

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥ सि०

तदुत्पत्तेर्वा—ब्राह्मणोत्पत्तेर्मन्त्रस्य, भाषिकेण प्रयोगः स्यात् । प्रवचनलक्षणत्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं, यथा प्रोच्यन्ते तथा-
विद्याविज्ञायन्ते । ते च भाषिक एवोत्पन्नाः । तेषामन्यथाविवक्ष्ये
ममाणं नास्ति । तस्माद्यथोत्पन्नास्तथाविधा एव प्रयोक्तव्याः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य ॥ २१ ॥ इत्यस्यापरा व्या-
ख्या । इमामगृह्णन्निति नैतस्योपदेशः । किं तर्हि । अनेन प्रती-
फेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते । भावचनेन च स्वरेणोत्पन्नः ।
तस्मात्तद्विधानं, उपदेशः । यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रः, तत्र लक्षण-
स्याभावात् लक्षणा । अतस्तस्य यथाश्रुति प्रयोगः ॥ २४ ॥

(करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भधिकरणम् ॥ १० ॥) .

[१०] मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः

स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

ये पदार्थकरणा मन्त्राः—यथा, इपे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा
सहितः प्रसव इत्यादत्त इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, यस्मिन्
कर्मण्युपयुज्यते । किं कारणम् । सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वो मन्त्रा
समस्तं वचनार्थं करोति । यः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः । प्रयोगकाले
पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति विज्ञायते,
तदर्थस्य मन्त्रस्याऽऽम्नानसामर्थ्याद्वचनाच्च । कवितु, इत्यादत्ते, निर्ब-
पतीति मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पर्याप्तो यावत् भ्रदपत्
इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु ॥ २५ ॥

(वसोर्धारासंज्ञेषु कर्मसु मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] संततवचनाद्वारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ पू०

अग्नी श्रूयते, संतता वसोर्धारा जुहोतीति । अत्रापि पूर्वोक्तेन
न्यायेन तथैव प्राप्ते, उच्यते । धारायामादिसंयोगः । कर्मादिः मन्त्रा-
दिय संनिपात्यः । कस्मात् । संततवचनात् । सधित्येकीमावा । मनो-

तिर्विस्तारे । द्वयोर्ध्व सह तननं भवति, तत्र संपूर्वस्तनोतिर्वर्तते । इह
कर्म च मन्त्रश्च संनिहितौ । तस्मात्तयोः सह तननमुच्यते । तच्चाऽऽयोः
संनिपाते भवति । तस्मादादिसंयोगः ॥ २६ ॥

कर्मसंतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याश-

क्यत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

कर्मणां वा संतानोऽयम्, संतता जुहोति, इति हि होमस्य-केवलस्य
हि संतान उच्यते । नात्र मन्त्रसंकीर्तनमस्ति । ननु द्वयोः संयोगे
संशब्दो भवति । एकश्च होमः । उच्यते । नैष दोषः । नानाकर्मत्वात् ।
बहून्येतानि कर्माणि । तेषामनुपरमेण क्रियासंतानो भवति, कर्मनानात्वं
वचनात् । द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । ननु द्रव्यसंख्यैषा । नेत्याह ।
नात्र द्रव्यसंकीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्यया युज्यते । द्वादश द्वादशानि
जुहोतीति, एवंसंख्यानं होमान् करोतीति । किंच, इतरस्य च मन्त्र-
कर्मणोः संतानस्याश्रयत्वात् । क्षणिकं कर्म, न मन्त्रेण सह तनितुं
शक्यते । तस्माद्वापि कर्मादिसंनिपात एव ॥ २७ ॥

(आधारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥ सि०

दशेपूर्वमासधाराधारं मकृत्य श्रूयते, संततमाधारयतीति । तथापि
क्षणिकत्वान्मन्त्रेण कर्मणः सह तननं न घटते । एकत्वात्कर्मसंतानो
नास्ति । तस्माद्द्रव्याधिप्रायाः संतानशब्दः । संततं शारयतीति दीर्घ-
धारया जुहोतीति दीर्घधारत्वात्संततशब्दः ॥ २८ ॥

(एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] मन्त्राणां संनिपानित्वादेकार्थानां विकल्परः

त्वात् ॥ २९ ॥ सि०

ये मन्त्रा एकार्थानां, यथा पुरोडाशविभागार्थाः, पूजा वा विमज्जतु,
भगो वा विमज्जतु, अर्थमा वा विमज्जतिवत्पेवमादयाः । तेषां विकल्परः ।
कुतः । संनिपातित्वात् । करणा एते मन्त्राः । करणानां च मन्त्रान्तेन

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥ सि०

तदुत्पत्तेर्वा—ग्राहणोत्पत्तेर्भ्रस्य, भाषिकेण प्रयोगः स्यात् ।
प्रवचनलक्षणत्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं, यथा प्रोच्यन्ते तथा-
विधा विज्ञायन्ते । ते च भाषिक एवोत्पन्नाः । तेषामन्यथाविधत्वे
प्रमाणं नास्ति । तस्माद्यथोत्पन्नास्तथाविधा एव प्रयोक्तव्याः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य ॥ २१ ॥ इत्यस्यापरा व्या-
ख्या । इमामगृह्णन्निति नैतस्योपदेशः । किं तर्हि । अनेन प्रती-
केन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते । भाषिकेण च स्वरेणोत्पन्नः ।
तस्मात्तद्विधानं, उपदेशः । यस्तु ग्राहणोत्पत्तिरेव मन्त्रः, तत्र लक्षण-
स्याभावात् लक्षणा । अनस्तस्य यथाश्रुति प्रयोगः ॥ २४ ॥

(करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भधिकरणम् ॥ १० ॥) .

[१०] मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः

स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

ये पदार्थकरण मन्त्राः—यथा, इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा
सधितुः मसन्न इत्यादौ इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, यस्मिन्
कर्मण्युपयुज्यते । किं कारणम् । सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वो मन्त्रः
समस्तं वचनार्थं करोति । का पुनर्भ्यस्य वचनार्थः । प्रयोगकाले
पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति विज्ञायते,
तदर्थस्य मन्त्रस्याऽऽनानतामर्थ्याद्वचनाच्च । कश्चित्, इत्यादौ, निर्व-
पशीति मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पर्योक्तो चावप्र भ्रश्यत
इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु ॥ २५ ॥

(वसोर्षाराहंशेषु कर्मसु मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] संततवचनाद्धारगयामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ पू०

अप्रो श्रुते, संततं वमोर्षारां जुहोतीति । अप्रापि पूर्वोक्तेन
न्यायेन तथैव प्राप्ते, उच्यते । धारायामादिसंयोगः । कर्मादिः मन्त्रा-
दिय संनिपात्यः । तस्मात् । संततवचनात् । मभिरपेक्षीभावः । ततो-

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते, यथा-उरुपथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति, उरु मथा उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति च । तेषु च समुच्चयः स्यात् । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । यो न प्रयुज्यते तस्योपदेशो बाध्यते । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्यति । तस्मात्समुच्चयः ॥ ३१ ॥

याज्यावपट्कारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥

समुच्चय एव याज्यावपट्कारयोः समुच्चयदर्शनं भवति, याज्याया अपि वपट्करोतीति । समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति । तस्मादपि समुच्चयः ॥ ३२ ॥

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

विकल्पो वैषां मन्त्राणां, न समुच्चयः । कुतः । उक्तो न्यायः । मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्यानां विकल्पा स्यादिति । ननु संख्याविहितवदेकार्या अपि सन्तोऽसकृदभिधानेन समुच्च्यन्ते । नैतद्युक्तम् । कुतः । समुच्चयस्याश्रुतित्वात् । यथा तत्र संख्याश्रवणात्कृतकरमप्यसकृदभिधानमाश्रितं, नैवं समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्माद्यथान्यायमेकार्थत्वाद्विफल्यः ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

यद्य सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यतीति । अहेतुः सः । गुणार्थत्वादुपदेशस्य । नैवासौ मन्त्रमाप्त्यर्थं उपदेशः । किं तर्हि । गुणार्थः । अर्थवाद्गो मुक्तं विधास्यतीति । अदुक्तं-गुणार्थेन युक्तश्रुतिः, परिस्तरूपः, अर्थवादो चेति । यदि तर्हि नैवार्थं मन्त्रोपदेशः किमिदमुच्चयते, सर्वे-

३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

१ समुच्चय एव याज्यावपट्कारयोः । समुच्चयोऽनन्तत्वः । समुच्चयदर्शनं भवति । याज्याया-ग. सु. १२ (अ० १२ पा० ३ अ० ११ सू० २९) । २ यद्य-ग. सु. १४ (अ० १ पा० १ अ० ४ सू० ३१) । ३ (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३२) । ४ (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३३) ।

पामुपदिष्टत्वादिति । एवं तर्हि कृत्वाचिन्वेयम् । मन्त्रोपदेश इति
कृत्वा चिन्वते । अथवा—उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

षपट्कारे नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

षपट्कारः प्रदानार्थाः, याज्या देवतोपलक्षणार्थाः । तयोर्नानार्थ-
त्वात्समुच्चयः, न सर्वोपदेशात् ॥ ३५ ॥

(हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] हौत्रास्तु विकल्परन्नेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥ पू०

हौत्रास्तु ये मन्त्राः, यूपोच्छ्रवणीया वा, उच्छ्रवणस्व वनस्पते इति,
यूपपरिव्याणार्था वा, युवा सुवासा इति । ते विकल्परन् । कुतः ।
एकार्थत्वात् । एकार्था एते, उच्छ्रवणस्य, परिव्याणस्य चाभिधायकाः ।
एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदाभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ॥ ३६ ॥

समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

समुच्चयो वा हौत्राणाम् । कुतः । क्रियमाणानुवादित्वात् । कर-
णानां विकल्प उक्तः । न चैते करणाः । क्रियमाणानुवादिन एते । कः
पुनरनयोर्विशेषः । करणाः करोमीत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति । क्रियमाणानु-
वादिन एवं कर्तव्यमिति । कथं कृत्वा । उच्यते । अध्वर्योस्तावत्करो-
मीत्येतेन प्रत्ययेनार्थाः । असति ह्येतस्मिन् क्रियेयं न भवति । एष च
प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो हि स्मरतीदं मया कर्त-
व्यमिति, स तत्करोति । क्रियमाणानुवादिनथाध्वर्युणा क्रियमाणम-
र्थमनुवदन्ति, अहान्नि त्वामध्वरे देवयन्त इति । सोऽनुवादोऽलमध्वर्योः
स्मृतिं कर्तुम् । अवस्तत्स्वरूपः । तेन च कर्मणाऽऽफाद्यक्षितत्वात्स्मरणार्था
एते विज्ञायन्ते । स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्याऽऽभिनानसामर्थ्यात्स्मारितं
कृतमदृष्टार्थाय भवति । यथा भेषितं कृतम् । ननु विधिशब्दादेव
स्मृतिर्भवति । सत्यं, विधिशब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि
भवति । मन्त्रस्याऽऽभिनानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्तव्या । प्रततेषु च कर्मसु

१४ ॥ ३९ ॥ ३६ ॥

स्मृतिसंतानेनार्थ इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव
प्रयोगे संभव इति क्रियमाणानुवादित्वाद्भौत्राणां समुच्चयः ॥ ३७ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह, ज्योतिष्मतीरनुब्रूयादिति ।
अनेकसंनिपाते चैतद्भवति प्रथमा, उक्तमेति । तस्मात्समुच्चयः ॥ ३८ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृत्वा मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्याया-
यस्य तृतीयः पादः ॥

===

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

=====

(जपस्तुत्याशौरभिधानमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] जपाश्चाकर्मयुक्ताः स्तुत्याशौरभिधानाश्च याज-
मानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ सि०

जपाः—वैष्णवीमनूच्य चाग्न्यन्तव्या, सारस्वतीमनूच्य चाग्न्य-

३७ ॥ ३८ ।]

इति श्रीषट्कुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुष्टीकायां
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

=====

‘वैष्णवीमनूच्य चाग्न्यन्तव्या’ एवमादीन्नुदाहरणानि । एतेषां मन्त्राणां विकल्पः
समुच्चयो वेति चिन्त्यते । पूर्वैण न्यायेन विकल्पे प्राप्ते, उच्यते समुच्चय इति । कुतः ।
अन्यकार्यत्वात् । वैष्णव्यापृच्छे ये वर्णास्तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् । इदं हि जपशब्दे-
नोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैरुच्चार्यमाणैः स्वाभाविकोऽर्थप्रत्ययः, सोऽचोदितत्वाद्-
विवक्षित एव । अपवाऽवमर्षप्रत्ययः संयुक्तत्वाद्भौत्राणां उच्चारणभेदाद्भवति ।

१ पूर्वैण न्यायेनेति—‘विकल्पो वा’ (अ० १२ पा० १ अ० १५) अपवाऽवमर्षप्रत्ययः ।
२ कर्तव्यमिति—आद्यावन्मिति शेषः । तथा वैष्णवोच्चारणेन चावमानमन्त्रप्रत्ययेन चाप्यत्र इत्यत्र
प्रमाणमायाः पूर्वैषां समुच्चय इति भावः ।

घन्तव्या, घार्हस्पत्यमनूच्य वाग् घन्तव्येति । स्तुतयः—अग्निर्मूर्धा दिव इति । आशिपः—आपुर्दा अग्नेऽस्पायुर्मे देहीति । अभिधानार्थाः—एषोऽसीति । अय जप इति कः शब्दार्थः । जप व्यक्तायां वाचीति । जप्यत इति जपः । यद्येवम्, अयमपि जपः, अग्निर्मूर्धा दिव इति । अयमपि जप्यते । सत्यम्, अयमपि जपः । स्तुतिरपि त्विप्यथे । अर्थं तु जपं एव केवलः । इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाण एतस्मिन्, जपाश्वा-
कर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्चेति केवला जपाः प्रवीयन्ते । यथा, ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीत्युक्ते केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तद्वत् ।

ननु, इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्तुतिरियम् । न खलु । नास्तत्र स्तुतिशब्दः । नापि किञ्चिरस्तोत्रव्यमस्ति । ननु विष्णुः । न च विष्णुना स्तुतेन वक्षिदर्योऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः क्वचिदङ्गी क्रियते । नापि स्तुतिः कर्तव्या चोदिता । वचनमात्रं तु चोदितं, वैष्णवीमनूच्येति । तत्कर्तव्यम् । वचनं जपनमिति समानार्थः, यस्मात्—जप व्यक्तायां वाचीति स्मर्यते । तेन यत्र वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते, नाऽऽशास्यते, स जपः ।

अयं जपस्याभिधानार्थस्य च को विशेषः । जपे वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते न स्तूयते । अभिधानेन तु परः । सताऽसता वा गुणेनाऽऽदिश्यते, एषोऽसि त्वेषोऽसीति । तेषां तत्र तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते । समुच्चयः । कुतः । आशीःशृणुष्वत्वात् । जपशृणुष्वत्वात् ।

यत्र पुनः, ' आज्यैः स्तुयते ' इति चोदना, तत्र कानिचित्तदानीं गुणं प्रत्या-
ययित कानिचिद्गुणिनम् । तत्र गुणगुण्युच्चारणेन स्तुतिर्भवति । इति चोदनासु स्तुतिर्भावस्य चोदितत्वाद्विपरिवृत्ता न गुण्यर्थव्याप्तिर्विषयते । कैरणेन विपरि-
वृत्त्या स्तुतिर्गुणिनं व्यापयति ।

१ एषोऽसि त्वेषोऽसीति—ग. घ. । २ जपा इति—क. । ३ नाऽऽगच्छन्तीति—क. ।
४ स्तुतिमुदाहरति—यद्येत्यादिना । ५ अभिधानस्य स्तुतितो विशेषं दर्शयति—स्तुतीति ।
६ स्तुतिमात्रस्येति—गुण्यभिधानात्कस्यैत्यर्थः । ७ वरणेति—अभिधानेतिव्यर्थः ।

स्तुतिपृथक्त्वात् । अभिधानपृथक्त्वाच्च । न हि, इदं विष्णुरिति षोऽ-
र्थोऽभिधीयते स एव, पादमानः सरस्वतीत्यनेन । एवं सर्वत्र । तस्मा-
न्नानार्था एते । अतस्तेषां समुच्चयः स्यात् ॥ १ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

समुच्चयं दर्शयति शस्त्रानुवचनयोः, त्रिः प्रथमामन्वाहेति त्रिरुत्तमा-
मन्वाहेति । समुच्चये च सति प्रथमा चोत्तमा च विद्यते, न विकल्पे ।
तस्मादापि समुच्चयः । याज्ञमानेष्विति प्रायिको निर्देशः । एकस्मिन्
मन्त्रे त्रितयमपि संभवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा, इदं
विष्णुर्विचक्रमे, इति यदि विष्णुर्वोध्यते ततः स्तुतिः । अयान्यस्यै
वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् । अथाऽऽत्मनाऽवधार्यते ततो
जपः ॥ २ ॥

(ऐन्द्रावाहैस्पत्ये कर्मणि याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य
विकल्पाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोप-
लक्षणात् ॥ ३ ॥ सि०

ऐन्द्रावाहैस्पत्ये कर्मण्यनेकं याज्यानुवाक्यायुगलमाग्नात् ॥ इदं
चामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । अयं वा परिपिच्यते सोम इन्द्रावृ-
हस्पती इत्येकम् । अस्मै इन्द्रावृहस्पती । वृहस्पतिर्नः परिषातु पश्चादित्प-
परम् । तयोः किं समुच्चयो विकल्प इति विचारः । तत्रोच्यते । या-
ज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादिति । कस्मात् । देवतोलक्षणार्थत्वात् ।
कर्मणि गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्धयर्थेषुपलक्ष्यते ।
सकृदुपलक्षणेन च तत्सिध्यति । कर्मसिद्धौ कर्मण्युपलक्षणकार्यं ना-

गुणो न्यासो यत्र प्राच्यते ते मन्त्रा आशिप उच्यन्ते ॥ १ ॥ [२ ॥

१ अत एवा-ग. सु । २ अवरोध्यते-ग. सु. । ३ ऋ सं (१-५-२५) । ४ ऋ
सं. (३-७-२५) । ५ ऋ सं (३-७-२५) । ६ ऋ सं (५-८-२७) । ७ आशी स्वरुपमाह-
गुणीति ।

स्वीति द्वितीयं याज्यानुवाक्यादयं प्रयोगान्तरार्थं भवति । तस्मात्
[द्विकल्पः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । ऊरु वै
देवानां याज्यानुवाक्ये, एकवा प्रत्यागच्छति, गमयत्यन्वया । अथात्र
तिस्रः कार्या इति, पितृयज्ञे याज्यानुवाक्यात्रयविधानपरे वाक्ये तयो-
र्द्विष्वमुचितं दर्शयति । तथा, न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रहर्यानि,
मानुषं तत्क्रियते । नैकमेकं, पितृद्वैतं तत् । द्वे द्वे सहप्रहत्ये, याज्यानुवा-
क्ययो रूपमिति । तस्मादपि विकल्पः ।

अथ तयोरेव मिथः कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात्प्राप्नोति ।
अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति । उच्यते । समाख्या
पुरोनुवाक्येति, पूर्वशून्यत् इति पुरोनुवाक्या । आपेक्षिकः पूर्वशब्दो
याज्यामपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैतदुपपद्यते । तस्मात्समुच्चयः । ननु-
पलक्षिते, उपलक्षणकार्याभावादर्थलोपादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति ।
उच्यते । समाख्यासामर्थ्याद्द्विरुपलक्षणसाध्यं कर्म भविष्यति । यथा,
द्वाभ्यां खनतीति वचनसामर्थ्याद्द्वयभिधानसाध्यम् । तस्मादविरोधः
॥ ४ ॥

(सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥ पू०

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाप्नातानि—अजया क्रीणाति, हिर-
ण्येन क्रीणातीत्येवमादीनि । तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात् । सर्वाणि
हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते । यथा व्रीहियर्वा या-
नेषु । तथा, अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणातीति,
तान्येकार्यानि भवन्ति । तस्मात्तेषु विकल्पः ॥ ५ ॥

समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, विकल्प इति । किंतु समुच्चयः । कस्मात् । प्रयोगे द्रव्यसमवायात् । क्रयणस्य प्रयोगे, अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपाद्यते । तत्र विकेतुर्मूल्येनाऽऽनपन्नं क्रियते । तद्गद्गुभिः सुकरतरं भवति । तस्य तस्य द्रव्यस्याऽऽम्नानमपाक्षिकम् । सर्वाङ्गपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । अपि च विषमाण्येतानि, अश्वशक्रेण क्रीणातीति, गोभिद्युनाभ्यां क्रीणातीति । समुच्चयेनाऽऽनतिं कर्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेन । विकल्प्यमानानामानर्थक्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चयः ॥ ६ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

तं वै दशभिः क्रीणाति, दशास्रा विराद्, विराजमेव मामोतीति क्रीणात्वनुवादोऽयम् । स एतेन न्यायेन प्राप्तानां स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः । अर्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत । तथाऽप्यनुवादरूपं बोध्यते । तच्च सति संभवे न बाधितव्यम् । तस्मादनुवादः ॥ ७ ॥

(पशुगणे—उपयजनसाधनानां गुदानां समुच्चयविकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ सि०

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमाप्नोति, गुदेनोपयजति प्राणो वै गुद् इति । एकादशेनेषु पशुष्वनेकगुदसंनिपाते विचारः प्रभवति, किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा । यद्यर्थकर्मोपयजनं ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं पुनरत्र युक्तम् । अर्थकर्मोति । कुतः । भूतभव्यसमुच्चवारगे भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वाद्भवति । यदाऽर्थकर्म तदैकेनापि तत्सिध्यतीति बहूनामेकत्र माप्तानां विकल्पो भवति । एवं प्राप्ते—

उच्यते । संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । संस्कारोऽयं—प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः । उक्तशेषत्वात् । अग्नीषोमीयप्राणार्थः पशुफलप्रदः । तन्निर्गते वच्छेपाः प्रतिपादनाद्वाः । तस्माद्गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः ।

१ ॥ ७ ॥

नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टार्थतैव हेतुरुक्तः । तुल्योऽसौ प्रतिपत्तानपि । तत्रा-
पि हि प्रतिपाद्यमानः कर्म सार्थयति । उन्मत्तवैशेषिकोऽसौ । यदा प्रति-
पक्षितदा समुच्चयः । तत्प्रधानत्वाद्द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म । यस्यैव
पशोर्गुदो न संक्रियते तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात्स-
मुच्चयः ॥ ८ ॥

(अग्न्याग्नेये दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुति-
प्रतिषेधात् ॥ ९ ॥ सि०

आधाने दक्षिणाविषयः, एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः, इत्ये-
षमादयः । तेषां समुच्चयो विकल्पो धेनि विचारणा । तत्राङ्ग-
भूयस्त्वाय सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते ।
संख्यासु तु विकल्पः स्यात् । कुतः । श्रुतिविप्रतिषेधात् । एका देये-
त्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं श्रूयते । तथा, षड् देयेति
षट्संख्यापरिच्छिन्नम् । यद्येका च षट् च समुच्चयीषेरन्, संख्यान्तरं
सप्तसंख्यात्पद्यते । तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयः कृतः स्यात् ।
तत्रैकश्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् ।

ननु नैवान्न परिक्रयः श्रूयते । किं तर्हि । दानम्, एका देया षड्
देया इति । अत्रोच्यते । दानं नामाऽऽत्मीयस्य द्रव्यस्य परत्वापादनम् ।
तच्च परः स्ववान्स्यादित्येवमर्थम् । स्ववानेधासौ । तस्याऽऽर्त्विज्यं क-
रोति । तेन चास्य दातुरर्थः । एवं दृष्टार्थो भवति । अयं दानमार्गं
कल्पयते, ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यम् । परिक्रय एवैकादीनां श्रवणम् ।
तत्र, यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेनैकया षड्भिः परिक्रीतो भवति ।
न हि ते एकेत्यामनश्चित्, न षडिति । किं तर्हि । सप्तैवि । स एव
श्रुतिविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः संख्यासु ॥ ९ ॥

८ ॥ ९ ॥]

. १ मतेऽपि—क. । २ प्रतिपाद्यमानः—मु. । ३ सापयन्ति—मु. । ४ रिधेयं दर्शयति—
तस्मादिति । तस्मात्—अर्थकर्मणः, प्रतिपत्तेश्चासौ—वङ्गमाणां विशेष इत्यर्थः । ५ विकरणम्—
ग. मु. । ६ दानं नामाऽऽत्मीयस्य परत्वापादनम् तत्र परत्वात्कृत्यादित्येवमर्थः—मु. ।

(पशुगणे परनीसंयाजेषु जाघनीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे
नियमः प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ सि०

जाघन्या परनीः संयाजयन्तीति श्रूयते । तत्र पशुगुणेषु विचारो
भवति । किं जाघनीनां समुच्चय उत विकल्प इति । अत्रापि पूर्वं
एव न्यायः । यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्तत्रः समुच्चय

पशुगणे जाघनीनां विकल्पोऽथ समुच्चय इति । समुच्चय इति द्रव्यः । कथम् ।
अग्नीषोमीये पशावाज्यं च जाघनी च विकल्पेन प्राप्येते । पुनरुच्यते ' जाघन्या
परनीः संयाजयन्ति ' इति । तत्पुनर्वचनं जाघनी निश्चयति । स चायं नियमो
दृष्टार्थः । कथम् । विशसनेन हृदयादीन्पुत्रादिमानि । तानि वाक्यान्तरैर्विनियुक्तानि ।
जाघनी त्वविनियुक्ता । तेन प्रतिपत्तिर्ह्येव । साधनतयाऽपि नियतया तथा यागे किय-
माणे याऽसौ प्रतिपत्तिरपेक्षिता जाघन्याः सा भरत्येव ।

सनादौ तु यागदपूर्वम् । योऽप्ययमाज्यजाघ-योर्विधाननियमः, सोऽप्यहृदार्थ
एव । परी र्थागादपूर्व, निामी द्रव्यसंस्कारकः । पशुगणेऽप्येवमेव प्राप्यते चोद-
केन । तस्मात्सर्वाः संस्कर्तव्याः । यदेतत्तस्यैकदेशोऽन्यदेवयः स्यादिति पूर्वपक्ष-
वादी सिद्धान्ते दोषमुपन्यस्यति । तदयुक्तम् । हृदयादीनामग्नीषोमदेवतत्वात् । तदुक्तं
दशमे । तस्मात्पूर्वोक्तः पूर्वपक्षो नेतरः ।

१ विकल्पेन—क. ग. २ प्राप्येते इति—परनीसंयाजयन्तीति शेषः । ३ दृष्टार्थ इति—
जाघनीप्रतिपत्त्यर्थे ६ यर्थे. । ४ वाक्यान्तरैर्विति—'हृदयादीनामग्नीषोमदेवतत्वात्' इत्यादिभिर्वाक्यान्तरैरग्नीषो-
मीयमागार्थेन विनियुक्तान्तरार्थं । ५ ननु यदि देवतान्तरसंयुक्तस्य द्रव्यस्य देशान्तरसंयोगः
प्रतिपत्ति, तदाऽऽजुदितौ अग्नीषोमस्य तद्दृष्टवानाज्यादेर्देवतान्तरगमने प्रतिपत्तिर्भ-
वति इत्यत्र निराकर्तव्य-वाक्यो विवक्षादि च । अयमाशयः । उपद्रुक्ताकटिपट्टं हि द्रव्यं प्रतिप-
त्तिव्यर्थं भवति । तन्न स्यादिति तु न कल्पितव्यमुक्तम् । अत्र यागदपूर्वमेव भावते, न प्रतिप-
त्तिरिति । ६ विधाननियम इति—प्रहृतौ दशपूर्वमाद्ययोरेति शेषः । ७ अदृष्टार्थ एवेति—प्रति-
पत्तनार्थ इति प्रणयः ८ यदपूर्वमिति—'तानि वाक्यान्तरैर्विनियुक्तानि' इत्यर्थः । ९ एवमेव
प्राप्यते इति—द्रव्यसंस्कारकत्वात् नियमः प्राप्यते इत्यर्थः । १० 'प्रतिपत्तिस्तु ज्ञेयत्वात्' इति सूत्रे
'जाघन्याः प्रधानम् बुद्धम्' इत्यादि पूर्वोक्तमर्थसंग्रहोऽयं इत्येव—यदेतदित्यादिना ।
११ (अ० १० पा० ७ अ० २) । १२ पूर्वोक्त इति—प्राप्यते इति एवमेव । १३ इत्य-
न्वयः ।

इति । किं प्राप्तम् । द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् । पूर्ववदेतदर्थकर्म, यज्जायन्त्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपरम्परया पशुगुणं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म । न हि तत्र काचिच्छेषभूता जायन्त्यस्ति, यस्याः प्रतिषत्तिः स्यात् । सौकिञ्चयास्तु तत्राऽऽज्येन सह विकल्पबोधकेनाग्नीषोमीयं पशुं प्राप्तम् । तत्रापि श्रूयते, जायन्त्या पत्नीः संयाजयन्तीति । सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति । यथाप्राप्त्यर्थं नियमः । गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जायन्ती, कर्म प्रधानम् । यथाऽग्नीषोमीये तथा पशुगुणेषु । तस्मात्तत्राप्यर्थकर्म । अर्थकर्माणि चैकार्थानां जायन्तीनां समुच्चयो न युक्तः । तस्माद्द्वि-
कल्पः ॥ १० ॥

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रातिपशु
कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥

यद्यपि जायन्ती गुणभूता कर्मणि, एवमपि समुच्चयो युक्तः । कुतः । द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः । जायन्ती द्रव्यं, कर्मणा-विशसनेन, निष्पन्नमिति । तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते, जायन्त्या पत्नीः संयाजयन्तीति । तदेवं विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनम् । पशुगुणे च प्रतिपशु कर्म-भेदः । तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पन्नं जायन्ती द्रव्यम् । अतस्तत्रापि तत्पत्नीसंयाजार्थमेव कर्तव्यम् । एवं सति यथाप्रकृति कृतं भवति । तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव ॥ ११ ॥

एवं प्राप्ते, घूमः । नास्ति समुच्चयो जायन्तीनाम् । कुतः । यागोऽपूर्वार्थो इत्यर्थं द्रव्यं, त्रियपाद्य यागः संस्कारक इति विवक्षाद्वयं न लभ्यत एकेन वाक्येन । अपि च यागादपूर्वं प्रधानमूर्तं, द्रव्याद्यागो, नियमाद्द्रव्यम् । तेन भवता प्रधानमङ्गलज्ञाप कृतं स्यात् । यदि च संस्कारार्था जायन्ती ततोऽप्राकृतकार्यत्वात्कर्मान्तरं पशौ प्राप्तोति । षोडशेन चान्ये पत्नीसंयाजाः प्राप्नुवन्ति । एवमेते दोषाः पूर्ववत् । तस्मात्तथा वि-
ज्ञाताः पत्नीसंयाजाः प्रकृता तया प्राप्तानां पशौ जायन्ती नियम्यते ॥ १० ॥
[११ ॥

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेत्पश्यसि कर्मनिष्पत्तिराजाघनीनां समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते । तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १२ ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

नैवदेवम् । कृता । कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थं च कपालानां प्रयोगकर्म, पुरोडाशप्रणयार्थम् । तदर्थमुपाचे कपाले तुषोपवपनमप्यत्वासज्यते । तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं मस्थिवे पुरुषे श्लाकारणमप्युपाधिः क्रियते, शाकमप्याहरेति । न तस्य गमनं शाकार्यमपि भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पुरोडाशार्थं कपाले तुषोपवपनमन्वासज्यते, नैवदुमयार्थमिति । उक्तोऽत्र न्यायः । भविष्यता संपोगस्य तन्निमित्त्वादिति । न चेत्तुषोपवपनार्था कपालानामुप्यति । नावश्यं सर्वैस्तुषोपवपनं कर्तव्यम् ।

अथवा—उभयोरपि प्रतिषेधोऽयं, न कर्मणः परार्थत्वादिति । कपाले व्याख्यातम् । जाघन्यामपि कर्मणः परार्थत्वम् । हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं विशसनकर्म, न जाघन्याः । अपि च, हृदयादिभिरवदानैर्यमुं पत्रोरास्रलक्षस्य विशसनकर्मापि सदर्थमेव । तस्मात् जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनम् । न चेदेवं, नैवात्र संपोजनहाद्याहृता । कुर्यात्संपन्याः । हृदयादीन्यनुनिष्पन्ना जाघनी, सा पत्नीसंपाननिर्घृत्त्यर्थमुपदिष्टा । एष्याथ तथा वे निर्वाच्यन्ते । तस्मात्पशुगुणे जाघनीनां विहृत्यः ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तिस्तु रोपत्वात् ॥ १४ ॥ ५०

मवेद्विकृत्यो यथार्थकर्म स्यात् । प्रतिपत्तिस्त्वेवा । कस्मात् । रोपत्वात् । पशुना निर्वाचने यामे द्वेषभूता जाघनी निष्पद्यमाना कविश्रितोपार्हा । तस्या विशेषः पत्नीसंपानेषु क्रियते, न जाघनी विधीयते, न पत्नीसंपानाः । उभये विहितः । संबन्धो न विहितः । न विधीयते । तत्र च

जाघन्याः प्राधान्यं युक्तं, न गुणभावः । गुणभावेऽस्या अनेकत्र गुणभावः
 स्यात् । तत्र को दोषः । अग्नीषोमीयं पशुपालभेतेऽप्येवा चोदना बाधयेत् ।
 नानादेवतोऽयं तदा पशुर्भवति । एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः । एकदेशः
 पत्नीसंयाजदेवतानामिति । तस्मात्प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यस्यैव पशो-
 र्जाघनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मादपि
 समुच्चयः ॥ १४ ॥

श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ १५ ॥

श्रुते चकं, दधंश्चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् । कुतः । पूर्ववत्त्वात् ।
 अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि चेन्द्रायोत्पन्नम् । तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं शिपि-
 विष्टं प्रति । तस्मात्तस्यापि, उत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं तच्छ्रुतिहेतु-
 त्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रति-
 पत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १५ ॥

विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्य-

समवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥ सि०

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वा-
 दिति, श्रुते च पूर्ववत्त्वादिति च । यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिप-
 त्तिरिति । तत्र ब्रूमः । विकल्पः मकृतो जाघन्या आज्येन सह । पश्चा-
 च तथैव विकल्पे प्राप्ते, नियमप्रधाना पुनःश्रुतिः, जाघन्या पत्नीः
 संयाजयन्तीति । आज्यस्य निवृत्तिं कृत्वा कृतार्था भवति । जाघन्या
 अर्थकर्म न धारयति । परतु शेषत्वादिति । शेषस्यापि वचनादनेकत्र
 गुणभावो भवति । यथा मत्परस्य ।

यद्यत्र तस्यान्यार्थमुत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति । तदप्युक्तम् ।
 कुतः । शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । य उपयुक्तः शेषस्तस्मिन् कर्मकार्ये
 समभेति । किं पुनस्तत् । संस्कारः । स हि कर्मणा क्रियते । न चैत-
 द्भृशं दधि च कश्चिदुपयुक्तम् । यस्यैवाग्रायोत्पन्नं सन्नेव ताराभिर्बर्ष्यते ।
 तस्मात्तेन जाघनीद्रव्येण, दधिश्रुतायां चार्थकर्म स्यात्, न प्रतिपत्तिः
 ॥ १६ ॥

१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

१ पूर्ववत्-ग. सु. । २ (अ० ४ पा० १ अ० ७ पु० १५) । ३ (अ० १२ पा० ४
 अ० १ पु० १४) । ४ अनेकत्र-ग. सु.

(काम्येन भ्राष्ट्राद्यग्निना नित्यस्योख्याग्नेर्विकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे
कामदर्शनात् ॥ १७ ॥ पू०

अस्त्यगनावुख्योऽग्निः, संतापेनाग्निं जनयतीति । तं प्रकृत्य श्रूयते ।
वृक्षाग्राज्ज्वलतो . . . . . यकाम-
स्य, वैद्युताद्दृष्टिः . . . . . वाग्नेः
समुच्चयः, अथवा काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियत इति । तत्रोच्यते ।
उखायां काम्यनित्ययोरग्नयोः समुच्चयः । कुतः । एवं सर्वाङ्गोपसं-
हारी प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । ननु नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः
संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य विकारको भवि-
ष्यति । न भविष्यति । किं कारणम् । नियोगे कामदर्शनात् । अग्ने-
र्नियोजनेऽयं कामः श्रूयते, आहृत्यावदध्याद्ब्रह्मवर्षसकामस्येति, न
ब्रह्मवर्षसकामस्यायमग्निर्होषार्यो भवतीति । एवं चेदाहृतस्यावधानात्फलं
भविष्यति । होमस्तु यथाप्राप्त उख्य एव संनिपाताच्चयान्न्योः समुच्चयः
॥ १७ ॥

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १८ ॥

यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत, स नैव स्यात् । तस्मिन्प्रश्नात्सत्य-
संस्कृतेषु भ्राष्ट्रादिषु कर्म स्यात् । तथा, आधानस्य सर्वार्यता बाधयेत् ।
तरमादौ समुच्चयः ॥ १८ ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अपि चाग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहणं कृतम् । यदि सोऽग्निर्देवै-
ष्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेद्युः । अग्न्यन्वाधानेनाग्निर्धायित,
तत्कृतादग्निधारणाद्देवतापरिग्रहः ॥ १९ ॥

‘ वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्षसकामस्याऽऽहृत्यावदध्यात् ’ इत्यवधानात्कामः श्रूयते,
नास्यन्तरान् । एवं चेदवधानमात्रं कृत्वा कुर्यात् : शब्दो न स्यन्तरं निवर्तयितुं
शक्नोति । तस्मादवधानमात्रात्फलम् ॥ १७ ॥ [१८ ॥ १९ ॥]

१ उखाग्निः—य. सु । २ (अ० ३ पा० ६ अ० ३ सू० १०) । ३ संनिपाताच्च—प.
सु । ४ यथाग्न्यन्वाधानस्य ‘ धारणाभक्तस्तोभेऽग्न्यन्वाधानं न नियते ’ इति द्वादशाध्यायप्रव-
मपादोक्त्यायेनाग्निधारणात्कामिन्वियते तदाग्नेः धारणस्यैव देवतापरिग्रहार्थतामिति त्रैत्यसूत्रार्थ-
माह—अस्तीति ।

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥ सि०

विकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन । तदेतदुक्तहेतुः, नैमित्तिकं तु
मकृतौ तद्विकार इति । सामान्यनैतदुक्तं, यदाहवनीये जुह्वतीति । दृष्टि-
कामो वैद्युतादिति विशेषेण । तेन सामान्यं बाध्यते । किं कारणम् ।
स्वार्थयेष्वव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि दृष्टिसंभवात् ।
विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य, एकावसायिनस्तदसंभवे विषयाभाव-
प्रसङ्गादुपदेशभैषट्थं मा भूदिति ।

स्वार्थयेष्वव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि दृष्टिसंभवादीति—
स्वार्थयेषु ब्राह्मणपिण्डेषु, अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य—अपरिच्छिन्नविषयस्य,
विशेषापेक्षया ततोऽन्यत्रापि दृष्टिसंभवात् । तस्माद्विशेषार्कौण्डिन्यादन्यत्रापि ब्राह्मण-
पिण्डेषु वृत्तिः संभवत्येव । तस्मात्सामान्यशब्दं कृतार्थमन्यस्मिन् विषये । विशे-
पस्य चान्यतः परिच्छिन्नस्य तदवसायिनः, तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादु-
पदेशभैषट्थं मा भूदिति । विशेषस्य पुनः कौण्डिन्यादेः, अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डे-
भ्योऽपरिच्छिन्नस्य, तदवसायिनः, तदसंभवे—तस्मिन्नसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेश-
भैषट्थं स्यात् । तस्मात्तदपि विशेषशास्त्रमनुग्रहीतव्यम् ।

एवं बाधो वर्णितः सोऽयुक्तः । यत्कारणम् । शास्त्रानुग्रहः कार्य इति
मास्ति शोदना । यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं र्थात्, दधिदाने कृतोऽनुग्रहीतं शास्त्रमित्यु-
मयत्रे दधिदानम् । एतच्च नेष्यते । तस्मात् एव बाधोऽस्मान्निर्गमितो नित्यनैमित्तिक-
कयोः, सं एव ।

१ (अ० १ पा० १ अ० १ पु० १०) । २ स्वार्थयेष्वव्यावृत्तिर्विशेषत्व-व. ग. । ३ स्वार्थ-
येष्विति—ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याय, एतादादिति पूर्व शेषः । ४ विशेषापेक्षया—
कौण्डिन्यरूपविधेयापेक्षयोरर्थः । ५ तदवसायिनः—शेवतकीण्डिन्ययथैवासायिनः । ६ तस्मादिति—
शेषार्थं मा भूदित्यर्थः । ७ एवं व्याख्यातं तन्मर्थं दूषयति—एषमित्यादिना । ८ एतादिति—
अरण्यां कार्यमिति पूर्व शेषः । ९ उक्तयत्र—कौण्डिन्येभ्यश्च शेषार्थः । एतादिति शेषः ।
१० वर्णित इति—(अ० १ पा० ४ अ० ११ पु० ११) इत्यत्र ।

‘पुराचरं समाचरेः काम्यं नित्यस्य बाधकारम् ।

विशेषत्व सामान्ये पूर्वनात्वे प्रथमनात् ॥

‘दध्यादिना वर्णित इत्यर्थः । ११ स एतेन-युक्त इति शेषः ।

अथ यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति । तत्र ब्रूमः । भ्राष्ट्रादाहृत्याव-
दध्यादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्यायं विशेषकामसंयोगः, भ्राष्ट्रा-
दाहृत्यान्नाद्यकामस्येति । अवदध्यादिति पुनःश्रुतिः । यद्यवधाने काम-
श्रुतिः स्यादवधानं विधीयेत्, नाविधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्य-
ते । तस्मिन् विधीयमाने विशेषश्च स चेत्यनेकार्थत्वाद्वाहन्यं भिद्येत ।
तस्मात् नियोगे कामश्रुतिः । किं तर्हि । होमायैवायं नित्यो नियोगोऽ-
ग्निविशेषविधानार्थमनूयते । यावदुक्तं स्यात्, वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्या-
दिति तावदेवेदम् । एवं चेन्नैमिचिकस्वस्मिन्स्वस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं
विकरोतीत्युपपन्नम् ॥ २० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ २१ ॥

यद्येदमुक्तं, अस्मिन् चासंस्कृतेषु कर्म स्यादिति । तत्र ब्रूमः । वचना-
दसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति । किमिष वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचन-
स्यातिधारः । यथा, पदे जुहोतीति ॥ २१ ॥

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

अपि च यदि समुच्चयः स्यात्प्रादान्येन सह संसर्गः स्याद्वैहारिकस्य ।
तत्र तु दोषः श्रूयते, अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निः प्रादान्येन
सह संसृज्यते, अशुचितर एव योऽग्निः प्रादान्यः ॥ २२ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

आह । नैष दोषः । वचनात्संसर्गः, न वाचनिके क्रियमाणे
दोषः ॥ २३ ॥

उच्यते—

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

अथ यदुक्तमभ्याधानाः फलमिति । अत्रोच्यते । ' तानि द्वेषम् ' इत्यभ्याधानेन
द्रव्यं चिकीर्ष्यते । इष्ट एव संस्कारोऽग्नेः । तस्मात्प्राद्वेषार्थमिति सिद्धम् ॥ २० ॥
[२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ युज्येत—क. २ इतीति—(अ० २ पा० १ अ० २ सू० १) अत्रत्येन न्यायेनेत्यर्थः ।
३ नाष्टार्थमिति—न फलार्थमभ्याधाने, किन्तुन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन प्रकृतोच्चाधिकरणकारणाना
मित्यो भ्राष्ट्रद्विरग्निः फलार्थं विधीयत इति तेन च काम्येन नित्यस्योक्त्यस्यार्थोर्निर्गत्या योदोद्देनेनेष
चमस्य प्रकृत्यदिदिः संभवतीति भावः ।

इतरस्मिन्नापि पक्षे वाचनिकोऽसंस्कृतेषु होयः । एतन्मुपयत्र वा-
चनिकत्वाद्दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वादिकार आश्रीयते, न समु-
च्चयः ॥ २४ ॥

उत्सर्गोऽपि कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

अयं यदुक्तं, तस्य देवत्वार्थत्वादिति । तत्र द्रुमः । उत्सर्गोऽपि
नित्यस्याग्नेर्वैशवापरिग्रहो न विरुद्धः । कर्मणः कृतत्वात् । अ-
ग्न्यन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नामिना । एवं श्रूयते, यः पूर्वधुर-
मिं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभि यजत इति । तच्च कृतमग्नेर्ग्रह-
णम् । तेन परिगृहीता देवताः । अग्न्यन्तरे चचनाद्यजते । तस्माद्-
विरोधः ॥ २५ ॥

(काम्ययाग्रेराहवनीयत्वामावाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २६ ॥ पू०

यथासौ वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात् । कुतः । आहुति-
संयोगात् । एतय हृयते यस्मिन् स आहवनीया । हृयते चास्मिन्नित्ये-
तस्मादयमप्याहवनीयः ॥ २६ ॥

अन्यो बौद्धत्याऽऽहरणात् ॥ २७ ॥ सि०

अन्यो नाऽऽहवनीयात्स्यात् । नायवाहवनीयः । कस्मात् । उद्-
त्याऽऽहरणात् । लौकिकोऽयमुद्दत्याऽऽद्विपते, भ्राष्ट्रादाहरेत्, मादाव्या-
दाहरेदिति । आहवनीयपक्षे संस्कारनिमित्तः, संस्कारेषु तत्सद्भा-
वात्, अमावाच्च मावृतेभ्यः । यथाऽऽहुतिभंयोगादिति, सिद्ध आह-
वनीयत्वे, आहुतयो विधीयन्ते, यदाऽऽहवनीये जुह्वतीति । सिद्धेन
तेनाऽऽसौ विधानात् तन्मृत्तं तद्भवति । तस्मादाहवनीयः । ययोजनं,
आहवनीयधर्माभावः ॥ २७ ॥

(बाम्येऽग्रावाचानादिभंकारदोषाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] तस्मिन् संस्कारकर्मं शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्मिन्-वैहारिकेऽग्नौ, आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः । शिष्ट-
त्वात् । सर्वकर्मार्था हि ते, आधानस्य सर्वशेषत्वात् । यदि न क्रिये-
रन्, तत्कर्म तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात् ॥ २८ ॥

स्थानात्तु परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् । स्थानात् । तस्य
संस्कृतस्याग्रेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः । स वैशेषिकत्वात्तस्य निव-
र्तकः । स-चेन्नित्यतः, किमर्थं संस्काराः करिष्यन्ते । संस्कृतः स्यादि-
त्येवमर्थं ते क्रियेरन् । असंस्कृतेन चात्रार्थः । तस्मात्परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

(नित्यस्योक्त्यग्रेनिर्त्यं धारणामावाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्र-
तिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥ ५०

तस्मिन्नेवोक्त्ये चिन्ता । किमयं नित्यं धार्यो न वा । अथवा नैव
धार्येतेति । तत्रोच्यते । नित्यधारणे विकल्पः, धार्यो वा न वा । कुतः ।
न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् । धारणप्रतिषेधस्तस्य भवति । नै प्रतिषेधि-
ध्येत्, यत्प्रतिषेधिष्यति । भ्रातृव्यमस्मै जनयतीति श्रुतिः । धारणप्रसङ्गे
च सति प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । यथा न गन्तव्यं, न भोक्तव्यमिति
सति गपनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति । न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग-
स्यपद्यत इति नाद्यधारणस्य विधापिका श्रुतिरनुपीयते । तथा
मातिः । प्रतिषेधेन निवृत्तिः । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥ सि०

यदि कदाचित्प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गे न स्वात्तत्रान्याऽनुपीयेत् ।
अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसङ्गिका गतश्रियाः श्रुतिः, धार्यो गतश्रिय
आहवनीय इति । आहवनीयस्यानापन्नत्वादुरूपस्यापि नित्यधारणं
प्रसक्तम् । तत्प्रतिषेधार्थं श्रुतिः । तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति ।
अतो नित्यधारणस्याविधानात्कार्याभावाच्चाधारणमेव स्यात् ॥३१॥

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(सत्राहिनियोरनेकयजमानसमवाये शुक्रान्वारम्मादीनामेकयजमानक-
र्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥ सि०

सत्राहिनियोर्यजमानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि यथा, शुक्रं
यजमानोऽन्वारभते, यजमानसंमितौदुग्धरी भवतीति । तान्येको यज-
मानः कुर्यात्, न सर्वे । कस्य हेतोः । परार्थत्वादेव । न तत्र कर्मणा
यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते । यदि क्रियेत ततः स्वस्मा उपका-
राय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकैव कृतमिति
द्वितीयानां श्रुतौ हेतुर्नास्ति । तस्मादेकः कुर्यात् ॥ ३२ ॥

(अहीने शुक्रान्वारम्मादीनामनियतयजमानकर्तृकत्वाधिक-
रणम् ॥ १२ ॥)

[१२] अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥ सि०

वस्यैकस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः । अविशेषात् ।
नात्र शब्दकृतो वाऽर्थकृतो वा विशेषो शृण्वे । तस्मादनियमः । अहीने
मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ ३३ ॥

(सत्रे शुक्रान्वारम्मादी नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वाधि-
करणम् ॥ १३ ॥)

[१३] मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥ सि०

सत्रे तु मुख्यः कुर्याद्गृहपतिः । कुतः । अविप्रतिषेधात् । कर्षवोऽवि-
प्रतिषेधः । न हि तेनाऽऽत्विजीनाः पदार्याः कर्षव्याः । ऋत्विजा तु
स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं तदि गृहपतेरर्थवत्त्वं, ऋत्वि-
जानि याजमानानि कारिष्यतीति ॥ ३४ ॥

(सत्रे यजमानसंस्काराणां सर्वाथवाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] सत्रे गृहपतिरसयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥ पू०

अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि, तान्यपि किं सत्रे
गृहपतिनैव कर्तव्यानि, उत सर्वैरिति । उच्यते । गृहपतिना कर्त-
व्यानि । कुतः । असंयोगात् । एवं गृहपतिरिति समाख्याया अर्थेना-

संयोगो न भविष्यति । अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ।
तत्रोच्यते । इहानेन गृहशब्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामभिधी-
यमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः परायः ।

ननु च कर्मणोऽपि ते सर्वे एव पत्रयः । सत्यमेवं, समारुयानात्म-
कर्षावगतिर्विज्ञायते । यथा देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । पक्षवच्च
कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात्, फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वं नोपपद्यते ।
यत् इतरेषां बहुतरं कर्म । फलभूयस्त्वं तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां
तस्याधिक्यात् । तस्माद्गृहपतिसमारुयाया अर्थवत्त्वात्पुरुषार्थानां गृह-
पतिः कर्तेति । हौत्रवत् । तथापि हौत्रमिति समारुयाया अर्थवत्त्वाद्दोता
हौत्रस्य कर्ता भवति, एवमिहापि ॥ ३५ ॥

आम्नायवचनाच्च ॥ ३६ ॥

आम्नायिकं वचनं गृह्यतेः फलभूयस्त्वे भवति, यो वै सत्रे गृह्णा-
यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य मत्येता । स हि भूयिष्ठावृद्धिमृध्नो-
र्हीति । तच्चैतस्मादेव कारणात्स्यात् ॥ ३६ ॥

सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः । तद-
र्थत्वात् । सर्वार्थमेव हि कर्म, अविशेषेण हि श्रुतं, द्वादशाहसृष्टिकामा
उपेयुरिति । यस्त्वेषां संस्कारैर्न युज्यते, तस्य गुणहीनफलं कर्म भवे-
दिति । तत्रानिशेषश्रुतिर्बाधयेत् ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समारुया सामान्यात् ॥ ३८ ॥

यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकारा भवन्ति,
एवमस्वार्थान्येन सामान्येन स्वामित्वमकर्म, न फलमकर्म, फलमक-
र्ममावात् ॥ ३८ ॥

ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः कर्तव्यं परिहायन्ति । अनोच्यते—

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थस्याविमतिषेधः, तत्र स्वार्थं करिष्यन्ति ।
विमतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थम् । किं कारणम् । क्रत्वर्थे ह्यक्रियमाणे
व्रतुरेव न संपद्यते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः । अङ्गुणविरोधे
च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो वलवान् । तस्मात्कर्त्वव्यः ॥ ३९ ॥

हीने परार्थत्वात् ॥ ४० ॥

यत्तु दौत्रवदिति । हीने परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदेकेन
केनचित्कर्त्वर्थं, न सर्वैः । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् । इह पुन-
र्ब्रह्मपतिरिति समाख्या निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । यतोऽन्यथाऽपि
युज्यते । अयुज्यमानाऽपि कामश्रमार्थिका स्यात् । नैव निवर्तयितुं
शक्नुयात् । निवर्तकस्य वचनस्याभावात् ॥ ४० ॥

वचनं परम् ॥ ४१ ॥

यद्य दर्शनपुषदिष्टं, स सत्रस्य मत्पेता, इति । न तदर्शनम् । किं
तर्हि । वचनं तत् । फलमूपस्त्वस्याभासेः । माप्तिपूर्वकं हि दर्शनं
भवति ॥ ४१ ॥

(ब्राह्मणस्थेवाऽऽर्त्विज्याधिकाराधिकरणम् ॥ ३९ ॥)

[१५] प्रभुत्वादात्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥ पू०

ऋषिचपत्वं सर्ववर्णानां—ब्राह्मणराज-यवैश्यानां स्यात् । कुतः ।
प्रभुत्वात् । भवन्ति सर्वे, शक्नुवन्ति कर्तुम् । सर्वेऽध्ययनपन्तो विद्वा-
सश्चान् ऋषिद्वान् विदितोऽस्ति । ऋणावाकरणं सर्वेषां कर्म । प्रदर्शनार्थं
ब्राह्मणग्रहणमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥ सि०

ब्राह्मणानामेषाऽऽर्त्विज्यं स्यात्, नेवरयोर्वर्णयोः । कुतः । स्मृतेः ।
एवं शिष्टाः स्मरन्ति । याजनाध्यापनमतिग्रहा ब्राह्मणस्थेन वृत्तुमाया
इति । स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि वा कारणाग्रहणे मयुक्तानि

३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मधीयेरन् । तस्माद्ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥ ४३ ॥

फलचमसविधानाच्चेत्तरेषाम् ॥ ४४ ॥

इतरेषां—राजन्यवैश्यानां, फलचमसो विधीयते । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, त्र्यग्नोपस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति । यथा यदि क्षीरे लिप्स्याति तक्रं दीयते, तत्र यदि चा क्षीराभावो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरक्षीरभोजित्वं, इहापि सोमे विभक्षयिषिने फलानि दीयन्ते, तत्रापि सोमाभावो वा, यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते । तत्र सोमस्तावत्संनिहितः । तस्मात्त सोमाभावः, भोक्तुस्त्वसोमपत्वं विज्ञायते । न वाऽसोमपाभ्यां शक्यत आत्विज्यं कर्तुम् । नियमात्सोममक्षस्य । तस्मान्न राजन्यवैश्ययोरात्विज्यम् ॥ ४४ ॥

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

अपि च सान्नाय्ये भक्षं राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधन्, असोमपीथत्वं हेतुमाह । न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं पिबेत्, असोमपीथो ह्येष इत्येवं ब्रुवन् सोमपीथाभावं राजन्यवैश्यानां दर्शयति ॥ ४५ ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मणानाभिर्दं हविः सौम्यानां सोमपीथिर्ना, नेहाब्राह्मणस्यास्तीति । शेषमक्षार्थं चतुर्धाकरणमित्युक्तम् । शेषमहात्विज्याम् । यदि राजन्यवैश्ययोरप्यात्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेवेदं हविः स्यात् । राजन्यवैश्ययोरपि पक्षे स्यात् । तत्रेदमवधारणमसमर्थं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

दर्शपूर्णमासिन्यर्थां चान्वाहार्यदक्षिणार्थां ब्राह्मणा एव हृदयन्ते । त

४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ श्यमोवचनटी—क. पु. १२ प्रकृत्यवेद—क. घ. १२ धीरे एति तर्क—ग. १४ म च—
ग. १५ प्रतिषेधाः कमे—क. घ. पु. १६ (अ. ११०५ अ० १७ पु० ५०) ह्यनेति
हेतः ।

एते वै देवा अहुतादो यद्वाह्येणा यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेव तेन
 श्रियातीति । दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते । तस्माद्वाह्येणानामर्त्वि-
 ज्यम् । यस्मादित्यं स्मृतिः । तां चैतानि दर्शनाग्युपोद्बल्यन्ति । तस्मा-
 दार्त्विज्यं वाह्येणानामेव स्यान्नैवस्योर्वर्णयोरिति ॥ ४७ ॥

इति श्रीशचरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥

संपूर्णो द्वादशाध्यायः ॥

समाप्तं चोत्तरपदकम् ॥

४७ ॥]

इति श्रीमद्भक्तुमारिकविरचिताया मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दृष्टीकायां
 द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तो द्वादशोऽध्यायः ॥

१ यस्मादित्यं कृष्णा स्मृतिः—य ए १२ इत्यपरं यद्, त्रयोदशाध्यायप्रभृतेषु पौडशाध्याया-१-
 मध्यायचतुष्टयात्मकं सैक्यं कृष्णापरनामधेयं त्रिभिर्नामैश्च तन्मीमांसकासनावासितान्दःकरणानां
 सुप्रसिद्धमेवस्ति । येन च पूर्वमीमांसकाणां पूर्णतां यात्यति । तस्य च सैक्यं कृष्णस्य चावर्तं माध्यं
 तत्र तत्र भ्रम्यन्तौ व्यवहारेण सप्तौ मगमानमपि नापलभ्यते । तदुपलम्बने त्रितोऽप्यधिकं प्रयत्नं
 विधाय तत्प्रवासनेऽपि बलं करिष्याम इति शम् ।

पञ्चम-पठसार्गस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
अ.			
अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ...	२२२५	अङ्गेषु च तदभावः ...	२१३७
अकर्म वा चतुर्भिरासि- वचनात्....	१८२५	अचोदनेति चेत् ...	२१४९
अकर्म वा संसर्गार्थनिवृ- त्तिवात्	१८३०	अर्जामिकरणार्थत्वाच्च ...	२०९२
अकृतपुक्तानां वा वर्मः स्यात्	२०६८	अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः... ..	१९५७
अभ्यतिश्राद्धस्य विवृतावु- पदेशात्	२०७७	अतुल्याः स्युः पेरिक्रये	१८९१
अग्रहणादिति चेत्... ..	२०३७	अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छूय- णवत्	२१५५
अङ्गगुणविरोधे च....	२१४८	अर्थकारिते च द्रव्येण ...	१९५९
अङ्गविर्यासो विना....	२१८६	अर्थप्राप्तवदिति चेत् ...	२०५८
अकार्यत्वाच्च नाम्ना ...	१८६८	अर्थभेदास्तु तत्रापेह ...	२१०३
अकार्यत्वाच्च शब्दानाम् ...	१७०५	अर्थवादश्च तदर्थवत् ...	१७९२
अङ्गानिःस्तु विधानात् ...	२११८	अथ विश्लेषलक्षणम् ...	१९८५
अङ्गानां तु शब्दभेदात् ...	२१०३	अर्थप्राप्तौ नैकत्वात् ...	२११७
अङ्गानां तु मुख्यकालस्यात्... ..	२११६	अर्थस्य प्राप्तमाप्तत्वात् ...	१९२५
अन्याघेये वाऽविप्रतिषेधात्... ..	२१८४	अर्थास्तु लोके विधितः ...	२१२९
अन्याघेयस्य नैमित्तिके ...	१८७७	अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ...	२२०५
अग्निघर्मः प्रतीष्टकम् ...	१९६८	अर्थाभावात् नैवं स्यात् ...	१७५४
अग्निर्वादिति चेत् ...	२१७९	अर्थापत्तेस्तद्धर्मा ...	१८७९
अग्नियोगः सोमकाले ...	२१७५	अर्थाभिधानसंयोगान् ...	१९८०
अग्निहोत्रे चारोपवद्यभागू- नियमः	२१२५	अर्धान्तरे विकारः... ..	१७६४
अग्नीषव्यं बनिष्ठुर्द्युष्नीषत्....	२०३१	अर्थाभावे संस्कारत्वम् ...	१९६२
अग्नीषोमविधानात्... ..	२०९०	अर्थे स्वश्रूयमाणे शेषत्वात्... ..	१९२१
अग्नेर्वा स्यात् ...	१९७०	अर्थेन च विपर्यासे ...	१८६३
		अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात् ...	१७२१
		अर्थैकत्वादिकल्पः स्यादप्य- सामदोः....	१७२१
		अर्थो वा स्यात्प्रयोगनम् ...	१९५९

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
अदासिणस्वाद्य	२०१२	अन्वयं चापि दर्शयति ...	१७२८
अघर्मस्वमप्रदानात्... ..	१७८७	अनाम्नात्तवचनमवघनेन	१७७३
अधिकश्च गुणः साधारणे... ..	२२५४	अनाम्नानादशब्दत्वम्	१७५७
अधिकैश्वकवावयत्वात्	१९१५	अनाम्नाते च दर्शनात्	२०७७
अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्	२०३५	अन्यायस्त्वविकारेण	१७४९
अधिकं वाऽन्यर्थवत्त्वात्	१९२०	अन्वाहार्यं च दर्शनात्	२२८७
अधिकं स्यादिति चेत्	२०५०	अन्वाहेति च शस्त्रवत्क-	
अधिकं च विवर्णं च	१७२८	र्म स्यात्	१९३७
अग्निगोश्च तदर्थवत्त्वात्	१७८०	अनिर्देशाच्च	१७९२
अग्निगौ सवनीयेषु तद्वत् ...	१७५६	अनियमः स्यादिति चेत् ...	२१९२
अधिकारादिति चेत्	१९६२	अनियमोऽविशेषात् ...	१८८८
अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा	१६१७	अनिज्या च वनस्पतेः	१७९७
अधिकानो च दर्शनात् ...	१९५८	अनिज्या वा शेषस्य	२०४६
अधिकारश्च सर्वेषाम्	२११२	अनुनिर्वाच्येषु भूयस्त्वेन ...	२२५६
अग्निगोश्च विपर्ययात्	२२१४	अनुवादमात्रमन्तिक्षस्य	२१४६
अध्यक्षी तु होतुः	२०२९	अनुवादो वा दक्षिा यथा	१६७२
अनंवायश्च कल्पस्य	२०९३	अनुवादश्च तदर्थवत् ...	१९६५
अनन्यासस्तु वाच्यत्वात्	२११९	अनुवषट्कारश्च ...	१९०६
अनन्यासो पराकृशब्दस्य	१९६२	अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वात् ...	१६३०
अनन्यासो वा प्रयोगवच-		अन्ते वा कृतकालत्वात् ...	१९९९
नैकत्वात्	२११८	अन्ते वा कृतकालत्वात्	२०००
अनन्यासोपदेशश्च तद्वत् ...	१७०९	अन्ये स्युर्नैकत्वजः....	२००९
अन्ते स्याद्दुस्तिष्ठत्त्वात्	२१४५	अन्देशः स्यादिति	२००८
अनसां च दर्शनात्	२२२८	अपनयो वा पतिहेनाभि-	
अन्वविधानादारण्यमोज-		संयोगात्	२१६३
नम्	२२३३	अपनयो वाऽर्थान्तरे ...	१७९१
अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् ...	१६११	अप्रकरणे तु यच्छास्त्रम्	२०७४
अन्वयो वाऽर्थवादः	१७२८	अप्रगणाच्छब्दस्यत्वे	१६९७
अन्वयो वाऽनारण्यविवा-		अप्रातिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्...	२१६१
नात्	१९६५		

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
अप्रतिषेधो वा. दर्शनादि-		अपि वा घर्माविशेषात्	१९७१
डायाम्	२०४१	अपि वा पारिसंख्या	२०२६
अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्य	२०४६	अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात्	१८७६
अप्रयोगाङ्गमिति चेत्	२१७९	अपि वा प्रतिपत्तित्वात्	२२७६
ॐ प्राकृतवान्मैत्रावरुणस्य	२०३१	अपि वा पौर्णमान्याम्	२०८९
अप्राकृते तद्विकारात्	१७३६	अपि वा फलकर्तृसंबन्धात्	२१९९
अपि त्वसंनिपातित्वात्	१७७०	अपि वा यजतिश्रुतेः	२१६१०
अपि तु वाक्यशेषत्वादि-		अपि वा यजमानाः	२००९
तरपर्युदासः..	२०६९	अपि वा विहितत्वात्	२०८५
अपि तु वाक्यशेषः	२०५९	अपि वेन्द्रामिधानत्वात्	२२०३
अपि वाऽऽख्याविकारत्वा-		अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	१६५२
त्वेन	१९४६	अपि वा श्रुतिभूतत्वात्	१९०५
अपि वाऽऽशेषवद् द्विशब्दत्वम्	२०३४	अपि वा शेषभूतत्वात्	१८०८
अपि वाऽऽशेषवधानत्वात्	१९४५	अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः	१८१५
अपि वाऽतद्विकारात्	१९९८	अपि वा संख्यावचनात्	१९६७
अपि वाऽभिधानसंस्कार-		अपि वा संप्रयोगे	२११३
द्रव्यम्	१७९२	अपि वाऽहर्गणेषु	१९७६
अपि वा कर्मवैषम्यात्	१८९१	अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात्	१६६१
अपि वा कर्मपृथक्त्वात्ते-		अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम्	१७७१
षाम्	२१४१	अपूर्वत्वपदेशाच्च	१८२२
अपि वा कर्मपृथक्त्वत्ते		अपूर्णासु तु संख्यासु	१९५२
षां च	२१४३	अपूर्वता तु दर्शयेत्	२०६९
अपि वा चोदनेककालमैक-		अपूर्वं च विकल्पः	१६२३
कर्म्यम्	२२११	अपूर्वं स्वविकारः	१७५४
अपि वा तदधिकारादि-		अपूर्वं चार्थवादः	२०६१
रूप्यम्	१९०२	अपूर्वं च प्रकृतौ	२२५६
अपि स्वपयवार्थत्वाद्विमर्श-	१८९९	अद्वात्मने च दर्शनात्	२०२६
अपि स्वस्याप्रसंबन्धात्	१७५०	अमत्तो वा कर्ममेदात्	२०६३
अपि वा दानमात्रम्	२०६०	अन्यस्येतावत्पत्न्यात्	२२५९
अपि वा द्विसप्तवायः	१७६१	अभावदर्शनाच्च	२२

सूत्राणि ।	शृष्टपंख्या ।	सूत्राणि ।	शृष्टपंख्या ।
अमावादित्रिंशत्पु	१९६५	अविभागाच्च ...	२२०५
अम्मासात् प्रधानस्य	१८७५	अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः ...	१८१७
अम्मासेऽपि तथेति चेत्	१७१८	अविरोधो वा उपरिवासः	२२५६
अम्मासेन तु संख्यापूर्णम्	१९५६	अविशेषाल्लेति चेत्	१९५७
अम्मासेनेतरा श्रुतिः	१७०९	अविशेषेण यच्छःस्मृत् ...	२०६९
अम्मासे च तदम्मासः	२०००	अश्रम्य चतुस्त्रिंशत्तस्य ...	१७७४
अम्मासो वा छेदनसंमार्गावदा-		अशास्त्रावाद्य देशानाम् ...	२१४६
नेषु	२११२	अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ...	२०२९
अम्मासो वा प्रयानवदेकदेशः	१८१८	अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ...	१६२१
अम्मासो वाऽत्रिकारात् ...	१७७३	अशास्त्रलणाच्च ...	२२५५
अम्मासः सामिधेनीनाम् ...	१६७४	अशिष्टेन च संवन्धात् ...	२०९२
अम्युदये दोहापनयः ...	१७८५	अश्रुतिस्वाच्च ...	१५९७
अम्युहशोपरिपाकार्थत्वात्	१८९६	अश्रुतत्वात्तेति चेत् ...	१६००
अयज्ञवचनाच्च	१९५५	अश्रुतित्वात्तेति चेत् ...	१९५४
अयाप्यत्वाद्दत्ताना भेदः ...	२२०६	असति चासंस्कृतेषु ...	२२७९
अवमृधे च तद्वत् ...	२१७७	असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् ...	२२२७
अवमृधे प्रधानेऽग्निविकारः ...	२१४७	अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधात् ...	१८४६
अवमृधे बर्हिषः	२०४७	असंयोगात्तदेषु ...	१६८८
अवेष्टी चैकतन्वयम् ...	२१९४	असंयोगाद्द्विभ्रुतावेक ...	१८८५
अव्यक्तानु तु सोमस्य	१५९३	असंयुक्ता तुल्यवदितरभिः	१८८४
अवाच्यत्वात् ...	२१५१	असंबन्धश्च कर्मणा । ...	१७०४
अधिकारो वा प्रकृतिवच्चोद-		असंज्ञोऽपि तादर्थ्यात् ..	२१२९
नाम् ...	२२५८	असांशिरोनुक्तविधप्रतिषे-	
अधिकारो वाऽर्थशब्दानपा-		घञ्च ...	२०२५
यात्	१९३०	अह्ना चाश्रुतिमूतत्वात् ...	२१९८
अत्रिकारमेकेऽनार्थत्वात् ...	१७४६	अहर्गणे च प्रथमम् ...	२१७८
अधिकारो वा बहुनामेव कर्म-		अहर्गणे विधाणाप्राप्तनम् ...	२१७६
वत्	१७५५	अहर्गणेऽन्यदिन एव ...	२१७३
अविद्यानात् नैवं स्यात् ...	२१०१	अहरं वाऽशुभत् ...	२००५
अविभिन्नेत्कर्मणाम् ...	२१३५	अहरन्ताच्च परेण ...	२००४

सूत्राणि ।

शृष्टसंख्या ।

अहीनवचनाच्च	.... १६१२
अहीने, दक्षिणाशास्त्रम्.	.... २०१३
आ.	
आरुया चैवं तदावेशात्	.... १७३३
आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा	.... २२९७
आगमेन वाऽभ्यासस्य	.... १९९४
आप्रपणाद्वा पराकृशब्दः	.... १९९३
आग्नेयो कृत्स्नाविधिः	.... २०१८
आच्छादने स्वैकार्यात्	.... १९१९
आज्यसंस्था प्रतिनिधिः	.... १७९६
आज्यमागवद्वा	.... २०२४
आज्यमागयोर्वा	.... २०४७
आज्यमागयोर्ग्रहणम्.	.... २०४८
आज्यं. वा. वर्णसामा-	
न्यात्	.... १६०९
आद्यारे च दीर्घधारत्वात्	.... २२६९
आदितो वा तन्त्यापरत्वात्	.... १९४९
आदितो वा प्रवृत्तिः	.... १९४८
आनन्तर्यं च सान्नायस्य	.... २०८९
आनुपूर्थ्यवतामेकदेशम्—	
हणे.	.... १९४७
आनर्थक्यवाचकं स्यात्	.... १९३८
आर्षपर्याच्च	.... १९९१
आग्निः संख्यासमानत्वात्	.... १८२९
आग्नेनेच्छिदर्थनान्	.... १९१७
आग्नेनं परिसंख्यार्थम्	.... १२९०
आग्नेयावचनं तद्वत्	.... २१९१
आग्नातस्त्वविहारात्	.... १७७२
आग्नाताद्व्यवधि कारे	.... १९९४
आग्नापवचनाच्च	.... २२८९

सूत्राणि ।

शृष्टसंख्या ।

आग्नेसोमयमात्यःत्वात्	.... १६०८
आरम्भणीया विकृतौ.	.... २२४५
आरम्भविभागाच्च	.... २२४६
आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात्	.... २२०६
आवापवचनं चाम्यासे	.... १९९५
आवृत्तिस्तु व्यवाये	.... २००१
आवृत्त्या मन्त्रकर्म	.... १८७६
आवेश्येरन् वाऽर्थत्वात्	.... १७६३
आधितत्वाच्च	.... १७०५
आसादनमिति चेतु	.... २१९०
इ.	
इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत	.... २०२६
इतरप्रतिषेधो वा	.... २१४५
इतरस्याश्रुतिस्वाद्य	.... १६२१
इतरो वा तस्य-	.... २२५७
इष्टिराजसूयघातुर्मास्येषु.	.... २१४७
इष्टिरारम्भसंयोगात्	.... १८७३
इष्टिरिति चेन्नच्छ्रुतिः	.... २१४३
इष्ट्यावृत्तौ प्रयामनदावर्तत	.... १६७६
इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः	.... १९९२
ई.	
ईहार्षाभ्यामावात्	.... १८९७
व.	
उताया काव्यनिव्यसमुच्चयः	.... २२७२
उक्तमपावदर्शनम्	.... १९६३
उक्तार्थसंभवः	.... १९१८
उक्तविकाराद्य	.... १९९४
उक्तं च तत्त्वमस्य	.... १७९७
उक्तं समवाये	.... १६९६
उक्त्यनियच्छेदवचनान्	.... १९६२

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
उपव्याघ्र षषणत्	.... १९६१	उभयसाम्नि विश्वनिद्र-	
उपव्याघ्रिटीमसंयोगः	... १९६३	द्विभागः	१९९७
उत्कर्षः संयोगात्....	.... २१८६	उभयसाम्नि नैमित्तिरुम्	.... १९६९
उत्कृष्येतैवसंयुक्तः	... १७६२	उभयोरविशेषात् ...	.... १७४०
उत्कर्षे सूक्तवाकस्य	.... २१८८	उभयोश्चाङ्गसंयोगः	... २२९०
उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात्....	१८७०	उभयोस्तु विधानात्	.... २०९३
उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारः	.... १६२९	ऋ.	
उत्तराम् न यावत्...	.... २१२४	ऋगुणत्वाच्चेति चेत्	.... १६२३
उत्तरावश्रुतित्वात्	.... २१११	ऋग्या स्यादान्नात्तरत्वात्	... १७७६
उत्तरगोच मक्त्या	.... १७६२	ऋग्विग्दानं धर्ममात्रार्थम्	.... १८३९
उत्तरगस्य करवर्धत्वात्	... १९०३	ऋजीपस्य प्रचानरत्वात्	... २०१८
उत्पत्तिनामधेयत्वात्	.... १६९१	ए.	
उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तम्	... २०७९	एककर्मणि विकल्पोऽविभागः	१९९८
उत्पत्तिर्वा मयोजकरत्वात्	.... २१८३	एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणान्नाम्	२२९८
उत्पत्तेरतु निवेशः...	... २०९२	एकवर्षस्थानि यज्ञे ...	.... १९८४
उदयनीये च तद्वत्	.... २११४	एकवर्षद्वैकभागः ...	.... २०३२
उदयसानीयः सप्तधर्मा	... १८३९	एकत्वेषु गुणानवादात्	... १७६३
उपगेषु शरवत् ...	.... १९१७	एकत्रिके तृष दिपु	.... १९४९
उपदेशाच्च साप्तः....	... १६९९	एकद्वये संस्काराणाम्	.... २२०८
उपधानं च तादर्थ्यात्	.... १८२९	एकदेशकालकर्तृत्वम्	.... २१३२
उपरवमन्त्रस्तन्त्रम्	.... २२१२	एकधेत्येकसंयोगात्	.... १७९९
उपरिष्ठात्सोमानाम्	.... २१८९	एकधोपहारे सहस्रम्	... १८३१
उपवाद्ध तद्वत् ...	... २०६७	एकयूपं च दर्शयति	.... २१६८
उपसत्सु यावदुक्तमकर्म	... २०४९	एकवाक्परावाच ..	.... १८०७
उपसत्तणामिवाशरणयो.	.... १८२७	एकस्य वा गुणविधिः	... २२१०
उपांशुवाजमन्तरा	.... २०८७	एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्....	१९२३
उभयप्रदेशाच्चेति चेत्	.... २०४९	एवमित् वा विप्रतिषेधात्	१८२३
उभयपानात्	... १९४३	एकस्तु समवादात्	... १७६२
उभयसाम्नि चैवम्	.... १७३७	एकमित्येव दर्शनम्	.... २२२२
		एकार्थत्वाच्चेति चेत्	.... २०१६

सूत्राणि ।	श्लोकसंख्या ।	सूत्राणि ।	श्लोकसंख्या ।
एकार्थत्वादाविभागः स्यात् ...	१७३४	कण्डूयने प्रत्यङ्गम् ...	२२११
एकार्थस्तु विकल्पेरेन् ...	२२१८	कपाञ्चविकारो वा ...	१८२०
एकार्थत्वादाविभागः ...	१८३४	कपालानि च कुम्भीवत् ...	२२०७
एकाहाद्वा तेषां समत्वात् ...	१६१८	कपालेऽपि तथेति ...	२२७७
एकेषां चाशक्यत्वात् ...	२२२१	कारिष्यद्वचनात् ...	२२१४
एके वृ कर्तृसंयोगात् ...	१९०१	कर्तृमदस्तथेति चेत् ...	२१९१
एके वृ श्रुतिभूतत्वात् ...	१८९७	कर्तृविधेर्नार्थत्वात् ...	२१०६
एकेनापि समाप्येत ...	२१०८	कर्तृसंस्कारो षचनात् ...	२०१०
एकेकशस्त्वविप्रतिषेधात् ...	१८४२	कर्तुः स्यादिति चेत् ...	२०८४
एकं वा चोदनैकत्वात् ...	१६०८	कर्म च द्रव्यसंयोगार्थम् ...	१८०७
एकं पद्येति धेनुवत् ...	१८९९	कर्मणश्चैकशब्दात् ...	१८६७
एककर्मादिति चेत् ...	२११०	कर्मणस्त्वपवृत्तित्वात् ...	१९९९
एकशब्दच्छात्रेति चेत् ...	२१०९	कर्मणोऽप्य प्रकरणे ...	२०८९
एव तत्र च्छात्रयाऽङ्गेषु ...	२१२४	कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ...	२१३८
एकसंज्ञयमेव स्यत् ...	१६१९	कर्मण्यारम्भमावृत्तत्वात् ...	२११२
एकाद्याश्च तद्व्यासः ...	१७११	कर्म वा विच्छिन्नगम् ...	१७०२
एक्याद्यां निदम्येत ...	१९९९	कर्मत्वमिति चेत् ...	१९९८
एक्याद्यां निदम्येत श्रुति- ...	२०९३	कर्मसंत नो वा ...	२२१९
एक्याद्यां द्वयवायः स्यात् ...	२१२८	कर्माभावादेवम् ...	१६८९
एक्यादिनिवत् ...	१९७८	कर्माभावात्तयोः ...	२१०९
एक्यादिनेषु ...	१९९२	कर्मसंयोगात् ...	१९७७
एक्यादावप्याम- ...	१९७०	कर्मसंयोगे तु षचनात् ...	१९७१
ओ.		कर्मसंयोगे तु दानशब्दात् ...	१८४१
ओदमे वाऽङ्गसंयोगात् ...	१८२०	कर्मणोऽपि तु न ...	१८९०
ओदनो वा प्रदुष्टत्वात् ...	१८२१	कार्यगतदुष्टयोः ...	१९४१
ओ.		वाऽङ्गसंयोगेति ...	२१७०
ओदमे वाऽङ्गसंयोगात् ...	१८९८	कर्मसंयोगेऽपि तु ...	२१४९
ओदमे वा विदुष्टत्वात् ...	१९०१	कर्मसंयोगे चेत् ...	१०१९
		कर्मसंयोगेऽपि तु ...	२२९९

सूत्राणि ।	शृष्टस्वरूपा ।	सूत्राणि ।	शृष्टस्वरूपा ।
कालाभ्यासेऽपि	१६१५	गानसंयोगाच्च	१६९९
कारस्वर्यं वा	१७८०	गायत्रीषु प्राकृतौनाम्	१६१८
छरस्वत्वाच्चुत्तया	२०८४	गुणकामेष्वधिगतत्वात् ...	१५९७
कृस्नेविधानाद्वा	१५८८	गुणकालविकाराच्च ...	२२१७
कृष्णलेश्वर्थलभेपात् ...	१८२७	गुणत्वेन देयताश्रुतिः ...	१६०१
कतुप्रद्वानुमाने	२११६	गुणमुरूपविशेषात्त्व ...	१८२१
कतोक्षतदगुणात्वात् ...	२०९३	गुणलोपे च मुख्यस्य ...	१८५५
कत्वन्तरे वा ...	२०९४	गुणशब्दस्तपेति चेत् ...	१६८३
कत्वन्तरेषु ...	२१११	गुणादय इत्वम्	१९६१
कत्वर्थेषु ...	१८४९	गुणाद्वा द्रव्यशब्दः ...	१६२०
कत्वर्थोऽयामिति ...	२१९६	गुणानां च परार्थत्वात् ...	२०९३
क्रमकोपक्ष ...	२१२७	गुणार्थत्वादुपदेशस्य ...	२२६७
क्रमदुपपन्नोऽन्ते	१९४८	गुणावेशश्च सर्वत्र ...	१६२६
क्रमणश्रयण पुरोरक्- ...	१६०६	गुणेऽपीति चेत्	१८१५
क्रमणेषु तु ...	२२७२	गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ...	१७९२
क्रियाणामर्थविशेषत्वात् ...	२११५	गुणो वा स्यात् ...	१८१४
क्रियार्थत्वादितरेषु	१७८४	गृह्यतिरिति च ...	२२८५
क्रिया वा देवता	२२४१	गोत्ववच्च समन्वयः ...	२६२१
क्रिया वा मुख्यपापदान- ...	१८२८	ग्रहणं वा मुख्यत्वात् ...	२०७७
क्रिया वा स्यात्	१७९५	ग्रहणं समानविधानम् ...	२०७८
क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ...	१८५५	ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्... ..	२०५०
क्रियेत वाऽर्षवादत्वात् ...	१८२७	ग्रहणार्थं प्रयुज्येत... ..	१७०५
क्रियेरन् वाऽर्थनिरुक्तेः ...	१७३४	ग्रहाणां देवतान्यस्वे ...	१९४२
क्षितिद्विधानात्तेति	२१३१	ग्रहाणां च संगतिपत्तौ ...	१८१५
ग.		ग्रहार्थं च पूर्वमित्येः ...	२२६०
गणधोदनाया यस्य लिङ्गम्... ..	१६१४	ग्रहभावे च तद्वचनम् ...	१८१३
गणादुपचयः	१६१७	च.	
गणेषु द्वादशाहस्य ...	१५९४	चतुर्थे चतुर्थेऽहनि ...	१९६७
गते कर्मोऽस्मिन्न- ...	१८५४	चतुर्धाकरणे च निर्देशात्... ..	२२८७
गुणस्य च तदादिषु ...	१५६४	चतुर्धाकरणे च निर्देशात्... ..	१८१५

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या ।
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २०८७	नदुयुक्तं च कालभेदात्	.... २२२८
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २१२४	नदेशानां वा	.... ११११
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २१४१	नदभायेऽग्निवदिति	.... १७३९
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २१३८	नदभ्यासः समामु	.... १७१०
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २१३२	नदर्थमिति चेत्	.... २०९२
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २२४८	नदावृत्तिं तु	.... १६१६
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २२०२	नदाऽवगेषु स्यात्	.... २१४२
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २१९१	तदुत्पत्तेर्वा प्रवचन—	.... २२६४
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... २२०१	नदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः	.... १७३२
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... १८६८	तदुक्तदोषम्	.... १७०१
तथा चान्यार्थदर्शनम्	.... १७०९	तद्व्यग्रव्यं वचनात्	.... १७०३
तथा चान्यार्थदर्शनं कामु- कायनः	.... २१२८	तद्युक्तस्येति चेत्	.... १६६१
तथा तदग्रहणे	.... २०३९	तद्वच्च देवतायाम्	.... २०८७
तथा पय प्रतिषेधः	.... २१२९	तदेशानां वाऽग्रसंयोगात्	.... १९७२
तथा पूर्ववति स्यात्	.... १६२३	तद्धि तथेति चेत्	.... २१८०
तथा भूनेन संयोगात्	.... १८२८	तन्मध्ये विधानाद्वा	.... २२४२
तथा अतमुपेतत्वात्	.... २२३०	तन्मध्ये विधानाद्वा	.... २२१७
तथा शैरेष्वापि	.... १६२६	तन्निमित्तमाये चोदनातः	.... २२१९
तथा स्यादध्वरकरूपायाम्	.... २१४२	तन्नित्यवच्च	.... १६१९
तथेतरस्मिन्	.... १६२९	तन्वायस्वादृष्ट्योऽपि	.... २२६३
तथेतरस्मिन्	.... २२८१	तन्वायस्वादृशक्तेः	.... २१२८
तथेतरस्मिन्	.... २१२२	तस्मिन् सोमः	.... १६२८
तथेतरस्मिन्	.... २०४८	तस्मिन् पेपणम्	.... १८२४
तथेह	.... २१४९	तस्मिन् अथगश्रुतेः	.... १६०३
तथेह	.... २१२२	तस्य च पात्रदर्शनात्	.... १६०८
तथेहापि स्यात्	.... १६२४	तस्य धेनुसिति	.... १८९२
तथैकार्थविकारे	.... २०९१	तस्य च देवतार्थत्वात्	.... २२७२
तथोत्तरस्याम्	.... १९२९	तस्य वाऽप्यानुमानिकम्	.... २०६८
तद्भूतस्थानादग्निवत्	.... २१७०	तस्याऽऽप्रवणाद्ग्रहणम्	.... १९६१
		तस्यां तु स्यात्	.... १८०६

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
तस्यां तु वचनादेरवत्	... १७७७	दधि वा स्यात्	... १९४१
तस्योमयया	... १९७७	दधि संघातमानान्यात्	... १९०९
तादर्थ्याद्वा तदाख्यम्	... १७१७	दध्नस्तु गुग्मूतत्वात्	... १९४४
ताम्ब्रीणां प्रकरणात्	... २०८८	दध्नः स्यान्मूर्तसामान्यात्	... १९०८
ताभ्यां वा सह	... २०७९	दर्विहीमो यज्ञाभिधानम्	... १९२६
तासां च कृत्स्नवचनात्	... १७६९	दर्शनमैष्टिकानाम्	... १९९०
दुल्यधर्मत्वात्	... १९७४	दर्शनाच्चान्यपात्रस्य	... १९२८
दुल्यवधामिनाय	... २०८०	दर्शयति च	... १७०७
दुल्या च प्रमुता गुणे	... १८६८	दशपेये क्रयप्रतिकर्पात्	... २१९०
तल्पेषु नाधिकारः	... १६६२	दशमविसर्गवचनात्	... २००१
तृचे वा छिन्नदर्शनात्	... १९८४	दशमऽहानिति च	... २००१
तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात्	... १७०१	दक्षिणायुक्तवचनाच्च	... १८३६
तृतीयसवने वचनात्	... १९६१	दक्षिणेऽशौ	... २१४८
तेन च कर्मसंयोगात्	... १९०१	दादुधवविद्यमानत्वात्	... २०३०
तेन च संस्तवात्	... २००४	दाने पाकोऽर्थलक्षणः	... १८८०
तेन त्वर्थेन यज्ञस्य	... १६४३	दीक्षाणां चोत्तरस्य	... २१६१
तेषु समवेतानाम्	... २१३९	दीक्षितादीक्षितव्यदेशः	... २०१२
तेषां चक्रावदानत्वात्	... १८२९	दीक्षितस्य दानहोम—	... २०६८
तेषां तु वचनात्	... १८४१	दीक्षोपपदां च	... २२००
तेषां वा द्वयदानत्वम्	... २०२४	दृष्टः प्रयोग इति चेत्	... १९२४
तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात्	... १८०१	दृष्टः प्रयोग इति चेत्	... २१२२
अपस्तपोति चेत्	... १९९२	देवता वा नियम्येत	... १९१३
अयोदशरात्रादिषु	... १६११	देवता तु तदाशीक्षात्	... १७९१
त्रिकम्बुषे पूर्वे	... १९५१	देवतायाश्च हेतुत्वम्	... १८१९
त्रिवरसश्च	... १८९९	देवतायाम्स्वनिर्वचनम्	... २०८८
त्रिशुनि संख्यात्वेन	... १९९६	देवता वा प्रवीनयेत्	... १९४९
त्रिशुद्रदिति चेत्	... १९९१	देवपदमुपांशुत्वम्	... १९९२
त्र्यम्बेर्वा शरवद्विकारः	... २०२७	देवपदवत्त्वात्	... २२३७
त्र्यनीकायां स्वापेदिषु	... १९७१	देवस्य भेदेषु	... १९९२

सूत्राणि ।	शृङ्खला ।	सूत्राणि ।	शृङ्खला ।
घापोस्तथेति चेत्	१७५४	घार्यार्थस्वारसौमे ...	२२२९
द्रवसं वाविशिष्टम् ...	१६०८	वारणे च परार्थत्वात् ...	१७८३
द्रव्यवेदपि समुच्चयः ...	२२७९	धारासंयोगाच्च ...	१९७१
द्रव्यदेवतं तथेति ...	२१३९	धर्मेष्वपीति ...	१९५५
द्रव्यदेवतवत् ...	२१४७	धनुषचनाश्रद्धादिना ...	१९००
द्रव्यविकारं तु पूर्ववत् ...	२२७५	धौवाद्वा सर्वसंयोगात् ...	२०८७
द्रव्यविधिसंनिधौ ...	१८८१	न.	
द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायम् ...	१६५७	न कर्मसंयोगात् ...	१९४१
द्रव्यस्य चावर्मक ल-	२१६७	न कर्मसंयोगात् ...	२२३४
द्रव्यान्तरवद्धा ...	२२१०	न कर्मयोगात् ...	२२३६
द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् ...	२२०९	न कर्मसंयोगात्प्रयोजनम् ...	२१०९
द्रव्यान्तरे निवेशात् ...	१६२१	न कर्मणः परार्थत्वात् ...	२२७७
द्रव्येष्व रम्भगाभिर्त्वात् ...	१९३१	न कलमेदात् ...	२२०६
द्रव्योपदेशाद्वा ...	१६२७	न कृत्स्नस्य पुनः ...	२१८१
द्वादशाहस्य व्यूहसूत्रत्वम् ...	१९७६	न गुणार्थत्वात् ...	२२३२
द्वादशाहस्य सन्नत्वम् ...	२०१२	न गुणार्थत्वात्त्राप्ते ...	२०८४
द्वादशहे तत्प्रकृतित्वात् ...	२१९७	न गुणार्थकृतत्वाच्च ...	१७६८
द्वादशहे तु वचनानां ...	२०१४	न चाङ्गविधिरनङ्गे ...	१८६७
द्विपुरोडाशाणम् ...	२०९१	न चानङ्गं सङ्गच्छुतौ ...	२०९१
द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ...	१०३२	न चन्द्रेनाऽऽनयेत ...	१८३६
द्वित्रादादीनाम् ...	१६११	न चाविशेषाद्ब्रह्मपदेशः ...	१८७७
द्वेष्ये चाचोदमात् ...	१८४५	न चेदन्त्यं प्रकल्पयेत् ...	२०६१
द्वेषं वा दुरुहेदत्वात् ...	१६९४	न चोदनाविधिशेषत्वात् ...	२१३९
ध-		न चोदनावृषकत्वात् ...	२१८८
धर्ममात्रे त्वदर्शनात् ...	२११५	न चोदनामितसम्भवात् ...	१८५८
धर्मस्यार्थकृतत्वात् ...	१७२९	न चोदनैकत्वात् ...	२०५५
धर्मोद्वा स्यात् ...	२०८८	न चोदितत्वात् ...	१९५८
धर्मानुमहाच्च ...	१६०३	न चोदनेकशक्यत्वात् ...	२१५८
धर्मानुमहाच्च ...	१६०५	न तत्रमथानत्वात् ...	१६५९
धर्मानुमहाच्च ...	१६०९	न तत्राशीङ्गात् ...	१८५३

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
न तद्भूतवचनात् ...	१८१४	न विधेश्चोदितत्वात् ...	२१३१
न तुल्यत्वात् ...	२०३८	न विंशतौ दशति....	१६११
न तुल्यहेतुत्वाद्भ्रमयम् ...	२०५८	न वैश्वदेवो हि ...	२२३२
न तत्पत्रे यस्य ...	१७८४	न वोत्पत्तिवाक्यत्वात् ...	२१७२
न त्वनित्याधिकारः ...	२०८३	न शब्दपूर्वत्वात् ...	२०६८
न त्वेतत्प्रकृतित्वात् ...	१८४०	न शास्त्रलक्षणत्वात् ...	२१८३
न दक्षिणाशब्दात्तस्मात् ...	१८३९	न श्रुतिमातिपेधात् ...	२१८८
न देशमात्रत्वात् ...	२१५३	न समवायात् ...	२१५२
न निर्वापशेषत्वात् ...	१८५७	न समवायात् ...	१६८४
न परार्थत्वान् ...	१६८९	न समत्वात्पर्यायत्वत् ...	१९९२
न प्रकृतावकृत्स्न — ...	१९९५	न संयोगपृथक्त्वान् ...	२२३०
न प्रकृतावशब्दत्वात् ...	२०५२	न संनिपातित्वात् ...	२२१३
न प्रकृतावपीति चेत् ...	१६६०	नाऽऽधिकारिकत्वान् ...	१७३९
न प्रयोगसाधारणत्वात् ...	२१८०	नाऽऽश्रुतिवर्धत्वात् ...	१९५५
न प्रसिद्धप्रश्नत्वात् ...	२०११	नाचोदितत्वात् ...	१७४१
न पाङ्गनियमात् ...	२२३५	नार्थद्वयत्वात्सप्तत्वात् ...	२११०
न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ...	१६६५	नार्थान्यत्वात् ...	१९१९
न लौकिकानामाचार— ...	१६२७	नार्थाभावात् ...	२०५१
न वा कृतत्वात् ...	२२३७	नाना वा कर्तृभेदात् ...	२१५४
न वाऽऽभूत्त्वात् ...	१८०६	नानाहानि वा सघातत्वात्... १६१४	
न वाऽऽर्थागतसंयोगात् ...	१८२३	नानार्थत्वात्सोमे ...	२२२४
न वाऽविशेषात् ...	२२५५	नान्यार्थत्वात् ...	२२३८
न वाक्येष वत् ...	१५९०	नाप्रकरणात्वात् ...	१७३९
न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थे ...	१६३२	नाशिष्टत्वात् ...	२१८०
न वा परार्थत्वात्... ..	१९४३	नाश्रुतत्वात् ...	१६६१
न वा प्रधानत्वात्... ..	१९७६	नाश्रुतित्वान् ...	२०३७
न वा शब्दद्वयत्वात् ...	२०३५	नाश्रुतित्वात् ...	२२३५
न वा संस्कारशब्दात् ...	१९४४	नाश्रुतित्वान् ...	२२५९
न वा स्य दृशशास्त्रत्वात् ...	१९४६	नानभवत् ...	१७६८
न वा स्वाह कारणे ...	१६२२	नासंहानात् ...	

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
निकायिनी च पूर्वस्य	... १५१०	पर्यन्तवाच्य शब्दानाम्	... १७०४
नित्यं घातनाम्	... २२८२	परार्थे न स्वर्णमामान्यम्	... १७२३
निरयधारणे विवरणे	... २२८३	पराकशब्दत्वात्	... १९५४
निरदानुवादो वा	... २०४५	परिग्रहयश्च	... १८३८
निमित्तविधानाद्वा	... १९०	परिपोतवचनं च	... १८२९
नियमो वा श्रुतिविशेषात्	... १६९५	परिग्रहाद्य	... १८९०
नियमो बोधयभागीत्वात्	... १७४७	परिकल्पार्थम्	... १८३५
निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन्	... १७२१	परिग्रहार्थविधानाद्वा	... २०१५
निर्देशाद्वा वैदिकानाम्	... २२३२	परिमाणं चानियमेन	... २२१६
निर्घणलक्षणस्तरण-	... २२०९	परिधिद्वयार्थत्वात्	... २२४९
नितृतिर्वा कर्मभेदात्	... १५९७	परेषु चाप्रशब्दः	... १९७२
निर्वृत्तिर्वाऽर्थलोपात्	... १७२८	परेषां प्रतिषेधः	... १८६२
निश्चिन्ने प्राकृतस्य	... २२४२	परो नित्यानुवादः	... १७८७
निष्क सम्प्राकभृषे	... २१६	पर्यन्तवचनमाद्य	... १६०७
निष्कप्रवृत्तौ	... १६२४	पर्यन्तवचनानामुत्सर्गो	... १७९३
नेच्छामिधानात्	... १८९१	पर्यन्तवचनमनुत्सर्गो प्राणा-	... २१५४
नेकदेशत्वत्	... २१४१	पञ्चम नहवि.	... २१९६
नेकव्यपदेशात्	... २००८	पञ्चमसीति चेत्	... १८१३
नेमित्तिके तु कार्यत्वात्	... १८६०	पञ्चमने स्थाताम्	... १९२४
नेमित्तिकं तूत्तरात्वात्	... १७१६	पञ्चमने कुम्भीशूल्-	... २२०५
नेष्कनृषेण सप्तवाद्य	... १८३५	पञ्चमं चैतदशब्दात्	... १६९३
नेत्तोर्णैश्च वाक्यत्वात्	... २१५०	पञ्च पुरोडाशविचार.	... १६०७
नोपदिष्टत्वात्	... २१९२	पञ्चपुरोडाशस्य	... १६०७
नोपपत्तिशब्दत्वात्	... १७५४	पञ्चसर्वनीयसु	... २२५०
न्यायानि वा प्रयुक्तात्	... २२२५	पञ्चमनेषु	... १७७४
	प.	पञ्चमनेषु	... २०२१
पञ्चशरद्वीयान्नया	... २१५७	पञ्चमनेषु	... २२५२
परमोसंयोजान्तरत्वम्	... १६७१	पञ्चो च लिङ्गदर्शनम्	... १५९१
परो वा कालनामान्वात्	... १६०८	पञ्चो च स पुरोडाशे	... २१७५
परो वा परप्रघातत्वात्	... १९०९	पञ्चो च षोडशनेरुत्वात्	... २१४५

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
पशौ तु संस्कृते	२२४२	प्रकृत्यर्थस्वात्पौर्णमास्याः	२१८४
पक्षे संख्या	२००४	प्रकृत्यनुपरोधाच्च	१८७०
पश्चातिरेकश्च	२२०२	प्रकृत्यनुपरोधाच्च ...	१८७३
पश्चामिमानाद्वा ...	१६९२	प्रकृत्या च पूर्वान् ...	२१२४
पश्चानन्तर्यात् ...	१६०८	प्रकृतिकाष्ठाभतेः ...	२१८७
पाकस्य चात्र- ...	१८८०	प्रकृतिदर्शनाच्च	६०१६
पात्रेषु च प्रसङ्गः....	२६२५	प्रकृतिछिन्नासयोगात् ...	१९०९
पाणोन्मथश्रुतिमूल्यान् ...	२१७३	प्रकृतिवत्त्वस्य ...	१८९६
पार्वणहोमयोः ...	१७१८	प्रकृतेश्चाविकारात् ...	१९९५
पाशुनां वा ...	२२५१	प्रकृतौ चामावदर्शनात् ...	१९५९
पिण्डार्थस्वाच्च ...	१८२५	प्रकृतौ दधेत्पक्षिघनम् ...	१७४२
पुराताद्वेन्द्रशयनस्य ...	१९७३	प्रकृतौ वा शिष्टस्यात् ...	१९५९
पुरवापनयात्	१८३४	प्रमाये च....	१७१४
पुरवापनयो वा	१८३३	प्रणीतादि त्थेति चेत् ...	१९६५
पुरोडाशाभ्यामिदपि- ...	२०८२	प्रतिशयो वा निवर्धेन ...	१९७३
पूर्ववत्त्वाच्च	१७९४	प्रतिशयं च दर्शयति ...	१९७३
पूर्वस्य चाविशिष्टस्यात् ...	१६०५	प्रतिशयिणी वा कर्ममन्थान् ...	२१९१
पूर्वसिद्ध्यामन्त्रस्य— ...	१८७२	प्रतिशयी चाविकारात् ...	१७५६
पूर्वसिद्ध्यामन्त्रस्य....	२१६१	प्रतिशयति तु ने मन्त्र- ...	१६३५
शुक्लस्याद्विधिनः ...	२११७	प्रतिशयिणी इव— ...	२१६९
शुक्लस्य गो....	१८२५	प्रतिशयिणी इथा	२१८४
शुक्लस्य गो... ..	२०१४	प्रतिशयिणी चेत्... ..	२१६३
शुक्लस्य गो....	२०५३	प्रतिशयिणी शेषस्यात् ...	२१७७
शुक्लस्य गो... ..	१९८८	प्रतिशयिणी वा प्रकृतिश्च ...	२२०७
शुक्लस्य गो... ..	१९९८	प्रतिशयिणी तु वा— ...	१०२२
शुक्लस्य गो... ..	१९९४	प्रतिशयिणी वा... ..	२०८६
शुक्लस्य गो... ..	१९४०	प्रतिशयिणी चित्वात् ...	२०९०
शुक्लस्य गो... ..	१९९९	प्रतिशयिणी च... ..	२०५६
शुक्लस्य गो... ..	१८७७	प्रतिशयिणी च... ..	२०३६
शुक्लस्य गो... ..	१७९६	प्रतिशयिणी च... ..	१८९९

सूत्राणि ।	शृङ्खला ।	सूत्राणि ।	शृङ्खला ।
प्रतिषेधस्य तदराद्युच्चात्	२०४५	प्रशंसा सोमशब्दः	११०९
प्रतिषेधाच्च	२०७७	प्रशंसार्थमजामित्त्वम्	२०९४
प्रतिषेधाच्च	१८६२	मिद्धग्रहणत्वाच्च	१८१९
प्रतिषेधादकर्मिणि	२०६८	पाठनस्य गुणध्रुवौ	१९२०
प्रतिषेधार्थवत्त्वान्	२०४३	पाठाशी तथेति	१८९७
प्रतिषेधो वा दर्शनात्	२०४१	प्रानाधिकं तु	१७११
प्रत्यङ्गं वा ग्रहणम्	२०२१	ज्ञापत्थेषु च	१९१६
प्रत्ययात्	१८८८	प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दः	१९५२
प्रत्यङ्गं सर्वमङ्कारः	२०१५	प्राप्तौ पूर्वस्य	२०४४
प्रथमस्य वा वाटवचनम्	२१४४	प्रायश्चित्तेषु चकार्यात्	२२९०
प्रथमं वा निवस्येत	२१२३	प्राश्येत वा	२००६
प्रदानदर्शनम्	१७८५	प्रासादिके प्रायश्चित्तम्	१७८०
प्रदानं चापि	१९७५	प्राश्नाच्च	१६०७
प्रदानकर्मार्थत्वात्	२१२६	फ.	
प्रदानं स्वहस्तयुक्तम्	१८६६	फलमसविधानात्	२२८७
प्रदानाच्चान्यसंयुक्तात्	१८०५	फलदेवतयोश्च	१६४८
प्रदानापवर्गो वा	२१७६	फलन्याऽऽरम्भानिवृत्तेः	२११६
प्रयानवदिति	१९१८	फलामावालेति	२१०९
प्रयानानां स्वेकदेश—	२०४७	फलकत्वादितिशब्दः	२१४४
प्रयज्ञे च तन्न्यायस्वात्	१८०९	व.	
प्रयानेऽपीति चेत्... ..	१७४१		
प्रयागे स्वार्थ—	२२१२	बहुवचनेन	२१२०
प्रयुज्यत इति चेत्... ..	१७०५	बहूनामिति च	
प्रयोगचोदनेति	२१४९	बहूनामिति च	

सूत्राणि ।	श्रुतसंख्या ।	सूत्राणि ।	श्रुतसंख्या ।
भक्त्येति वेत्	१६२५	मुष्टिजोपात्तु	१८१६
भक्त्येति वेत्	२१२२	मुख्यं वा	२२४७
भक्षणां तु	१८२०	पंचपातित्वम्	१७९०
भगित्वाद्वा	१८८८	य,	
भाषास्वरोपदेशादैरवत्	२२६२	यजतिचोदनादहीनत्वम्	२०१६
भृतत्वाच्च	२२३४	यजमानसंस्कारो	११८२
भेदस्तु कालभेदात्	२१३१	यजुर्थुक्ते	१९०४
भेदस्तु गुणसंयोगात्	२०१५	यस्थाने वा	१६९८
भेदस्तु तद्भेदात्	२२०१	यथार्थं त्वन्यायस्य	१७५१
भेदस्तु संदेहात्	२२०५	यथानिवेशम्	१९९१
योगेने तत्	१९६८	यथाश्रुतीति	२०५४
म,		यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेः	१९३४
मघ्नके	१६०३	यथोक्तं वा संनिधानात्	१६९२
मनोतायाम्	१९३८	यदर्भाज्या वा	१७४१
मन्त्रवर्णाच्च	१८६९	यद्यपि चक्षुरवतीति	२०५४
मन्त्रवर्णाच्च	१७३९	यदि तु कर्मणी	२१३७
मन्त्रविशेषनिर्देशात्	१९३२	यदि तु वक्ष्यताम्	१९०९
मन्त्राणां करणार्थत्वात्	२२६४	यदि तु वचनात्	१८४८
मन्त्राणां संनिपातितात्वात्	२२६५	यदि तु सान्नाय्यम्	२०८५
मन्त्राश्च संनिपातितात्वात्	२२२९	यदि वाऽविषये	१६२४
मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वम्	२०७२	यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्	१५८६
मन्त्रोपदेशो वा	२२६२	यस्य वा संनिधाने	१९८४
मानसमहर्गन्तरम्	२००३	यज्ञकर्म प्रवानम्	१६३५
माने प्रति	२०१६	यज्ञस्य वा	१६६४
मांसिग्रहणमभ्यास—	२०७८	यज्ञायुधानि	२१८२
मांसपाकप्रतिषेधाच्च	२२३९	यज्ञोत्पत्त्युपदेशे	२१५६
मांसपाको विहितप्रतिषेधः	२२४०	याज्यानुवाक्यास्तु	२२७१
मुख्यधारणं वा	२१८२	याज्यावपट्टयोश्च	२२१७
मुख्येन वा	१९७०	याज्यावच्छ्रुतीति	२०५१

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
पावर्त्तय वा	२१२५	लिङ्गदर्शनाच्च	२१९६
पावर्दय वा	२०१७	लिङ्गदर्शनाच्च	२१८०
पावदुक्तम्	१९२२	लिङ्गदर्शनाच्च ...	२१५३
पावदुक्तं वा कृत-	१०५०	लिङ्गदर्शनाच्च	२१४८
पावदुक्तमुपयोगः	१८४८	लिङ्गदर्शनाच्च ...	२०७८
पावदिति चेत्	१९४१	लिङ्गदर्शनात्	१९४७
सुपश्चाकर्मकात्वात् ...	२१६८	लिङ्गदर्शनाच्च ...	१९६५
येषां वाऽपरयोः ...	१६३३	लिङ्गदर्शनात्	१९७५
योगाद्वा यज्ञाय	२२४२	लिङ्गदर्शनात्	१९८२
यो वा यजनीये	२१८२	लिङ्गदर्शनात्	१९९५
यौग्यत्तु विरोधे	२२४९	लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च	१७१४
र.		लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम्	१७४६
रसप्रतिषेधो वा ...	१७८८	लिङ्गमविशिष्टम्	१९४८
ल.		लिङ्गविशेषनिर्देशात्	१६९१
लक्षणार्थां शृतश्रुतिः ...	१७९१	लिङ्गमाधारण्यात्	१९९९
लिङ्गदर्शनाच्च	१९८८	लिङ्गच्च	१६११
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१६२६	लिङ्गाद्वा ...	१६७२
लिङ्गदर्शनाच्च	१६३२	लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः	१६३३
लिङ्गदर्शनाच्च	१७१०	लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे	२०१७
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१७१३	लके कर्मार्यलक्षणम्	२११४
लिङ्गदर्शनाच्च	१७४४	लौकिके तु यथाकामी	२१८१
लिङ्गदर्शनाच्च	१७४६	लौकिके दोषसंयोगात्	१७४७
लिङ्गदर्शनाच्च	१७५८	व.	
लिङ्गदर्शनाच्च	१८११	वङ्क्रीणा इ	१७६९
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१८१४	वचनमिति चेत् ...	१६२२
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१८२१	वचनमिति चेत् ...	१६९९
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१८८९	वचनं वा ...	१८३१
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१९१६	वचनं वा भागित्वात्	१८५५
लिङ्गदर्शनाच्च ...	२२७२	वचनं वा हिरण्यस्य	१८३१
लिङ्गदर्शनाच्च ...	२२४१	वचनं वा सप्रत्वात्	१८४५

सूत्राणि ।	श्लोकसंख्या ।	सूत्राणि ।	श्लोकसंख्या ।
पञ्चनारकर्मसंयोगेन	... २१९६	विकृत्यो वा प्रकृतिवत्	... १०६४
वचनारूपपरिवृत्ति-	... १९८१	विकृत्यो वा समत्वात्	... १९४८
वचनात्संस्थान्य वम्	... १९६९	विकृत्यो वा समुच्चयस्य	... २२६७
वचनात्तु तन्प्रभेदः....	... २१९६	विकारस्त्वप्रधाने ...	... १६८७
वचनात्तु महत्ताम् ...	... २००८	विकारस्त्वप्रकारेण ...	... १८७८
वचनादत्तदन्तस्त्वम्....	... २००७	विकारस्तु प्रदेशत्वात्	... १७७०
वचनादसत्कृतेषु ...	... २२८१	विकारस्थान इति	... २१८८
वचनादिनि चेतु ...	... २२८१	विकाराच्च न ...	... २२१९
वचनाद्विनिर्योगः ...	... १७२२	विकारे चाश्रुतिवत्	... २०९१
वचनानि स्वपूर्वत्वात्	... १९२९	विकारे तु तदर्थम्	... २०७४
वचनान्तराणि ...	... १९००	विकारो वा तदर्थत्वात्	... १७९०
वनिष्ठुर्निघानादुन्नेण	... १७७८	विकारो वा तदुच्छेदः	... १७४६
वपाना च....	... २१९९	विकारो वा तदुच्छेदः	... २२८०
वरणश्रुतिवजामानमार्थवान्	... १८३८	विकारः शरणाग्रश्रे	... २२६३
वर्मेने गुणभाविवात्	... १७८८	विकारः पंचमवत्	... २२९७
वर्णे तु वादरिः	... १७२१	विकृती चापि	... १७९६
वैषट्करे नानार्थत्वात्	... २२९८	विकृती स्वनियमः....	... २०९२
वमनीवरीवर्गेऽन्त नि	... २२००	विकृती प्राहृत्य ...	... २०३३
वसाहे मन्-त्रम् ...	... २१४४	विकृती शब्दवत्त्वात्	... १८६९
व.पयसंयोग द्वौवर्षः	... २१८९	विकृतेऽऽन्तोपमापान्यात्....	... १९६३
व.पयसो वा ...	... २२४०	विकृतिदेशात् ...	... १८७२
वापयशेषो वा वद्वना	... २०७४	विकृतेर्भाविशितम्	... १८६९
व.पयानां तु ...	... १७०८	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९९९
वापयवर्गो हविःकृता	... २१७४	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३३
वानिने सोमपूर्वत्वम्	... १९०९	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३३
वासिनि वासोवापयवर्गे	... २०१९	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९९०
व भोवापयम्	... १८७९	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३३
विचरन्त्येषु दर्शने	... २२९९	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३०
विचरन्त्येषु दर्शने	... १८६९	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३३
विचरन्त्येषु दर्शने	... १९३३	विकृतेर्भावेति चेत् ...	... १९३३

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाणि ।	पृष्ठसंख्या ।
विधेः प्रकरणान्तरे...	१७९९	विहारप्रतिषेधात् ...	१९९१
विधेकेकवादिनि ...	२१८१	बुद्धिदर्शनाच्च ...	२२०८
विधेस्त्वितरार्थत्वात् ...	२१३०	वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः ...	२२१०
विधस्ते तत्रभावात् ...	१८७१	वेदिसंयोगादिति चेत् ...	१९९८
विधेस्तु विप्रकर्षः ...	१९९३	तेषुद्धननव्रतम् ...	२२४४
विधेस्त्वैकश्रुतित्वात् ...	२११०	वैगुण्यादिधर्माहर्हि... ..	२२४४
विद्या प्रति विद्यानाद्वा ...	२२६१	वैरुपसामा क्रतुसंयोगात् ...	१९९४
विप्रतिपत्तौ तासाम् ...	१८१७	व्यपदेशश्च ...	१६०७
विप्रतिपत्तौ विकल्पः ...	१७९२	व्यपदेशश्च ...	१८१२
विप्रतिपत्तौ हविषा....	१६०१	व्याख्यातं तुरयानाम् ...	२१३१
विप्रतिषिद्धधर्माणाम् ...	२२४६	व्युद्धृत्याऽऽपादनं च ...	१८२६
विप्रतिषेधाच्च ...	२२३०	व्युद्धृत्यचनं च विप्रतिपत्तौ ...	१८१९
विप्रतिषेधात्क्रिया ...	१८७४	नवधर्माच्च ...	१७८८
विप्रतिषेधे तद्वचनात् ...	१८६०	श.	
विप्रतिषेधे परम् ...	२२८९	शङ्कने च निवृत्तेः... ..	१८७९
विभक्ते वा ...	१९८९	शङ्कने चानुशोपणात् ...	१९९०
विभज्य तु संस्कार-	२०१६	शब्दभेदाच्चेति ...	२१०९
विमवाद्वा मन्दीपवत् ...	२१२९	शब्दविभागाच्च ...	२१४८
विभागं चापि ...	१८९०	शब्दमामर्शश्च ...	१६३१
विरोधित्वाच्च लोकवत् ...	२०९३	शब्दान्तरत्वात् ...	१६२९
विरोधिनामेव श्रुतौ... ..	२ ४८	शब्दार्थश्च तथा ...	२११३
विरोधिना च ...	२०९३	शब्दार्थत्वात् ...	१७०४
विरोध्यप्रहणात्तथा ...	२०४९	शब्दार्थत्वात्क्रियारस्य ...	१७०७
विशेषे च तदासत्ते. ...	१९९२	शब्दार्थत्वापि ...	१८८३
विश्वजिति वरसत्वेक् ...	२२९६	शब्दासामञ्जस्यपिति ...	२१८३
विशेषार्था पुनः ...	२१९४	शब्दव्यपत्ति चेत् ...	२०४३
विशेषो वा....	१९९३	शब्दिद्वान्तत्वे विकल्पाः ...	२०४२
विष्णुर्वा स्यात् ...	२०८९	शामिन्ने च ...	२२२६
विहितप्रतिषेधो वा....	१७८८	श. स्यात् विप्रयोग. ...	२१८९
विहीरप्रकृतित्वात्....	१९९६	शिष्टत्वाच्चेतरासाम् ...	३८

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
शिष्टा तु प्रतिषेधः	... २०६२	मंख्यायाश्च पृथक्त्व—	... १९५४
शृतेऽपि	... १७९२	मंख्यायाश्च शब्दवत्त्वात्	... १६२१
शृतोपदेशाच्च	... १७९०	मंख्याविहितेषु समुच्चयः	... २२६६
शेषप्रतिषेधः	... १७९३	पर्यायासामञ्जस्यात्	... २००५
शेषमक्षाच्च	... १८३७	पर्यायसु तु विकल्पः	... २२७४
शेषमक्षास्तथेति चेन्न	... २२३३	मतनवचनाद्वारायाम्	... २२६४
शेषमक्षास्तथेति चेत्	... २२३४	ननिघाते विरोधिनाम्	... १६३४
शेषवदिति चेत्	... २२३२	पनहन च वृत्तत्वात्	... २२३३
शेषवद्वा प्रयोजनम्	... २१०१	सनहनहरणे तथेति	... २२३८
शेषाय हि	... २१०२	मनिवापं च	... २००८
शेषाणां चोदनैक वात्	... १९२९	सयोगो वा	... १९३५
शेषे च समत्वात्	... १८३७	संवपनं च	... १८२५
शेषे वा सममिति	... २०२९	संस्कारप्रतिषेधश्च	... १७८६
इव. सुत्यावचनम्	... २२०२	संस्कारप्रतिषेधो वा	... २१५५
इयेनशलाक इवपकवप—	... १७७९	संस्कारश्चापरकरणे	... १७०४
अपणं चाग्निहोत्रस्य	... २२२७	संस्कारसामर्थ्यात्	... १८७४
अथणानां स्वपूर्वत्वात्	... १७९१	संस्काराणां च दर्शनात्	... २१६०
श्रुताश्रुतोपदेशाच्च	... २०२६	संस्कारास्त्वावर्तेरनु...	... २१६९
श्रुतिको वा लोकवत्	... १९९१	संस्कारे च तद्व्ययानत्वात्	... २२७३
श्रुतिरूपा प्रधानवत्	... २१३८	संस्कारे चान्य—	... १९१८
श्रुतेश्च तत्	... १७९२	संस्कारे तु क्रियांतरम्	... १८७३
श्रुत्यर्थाविशेषात्	... २१२३	संस्कारे युज्यमानानाम्	... १६४१
श्रुत्यानर्थक्यमिति	... २०४९	संस्कारो वा	... १९३८
प.		संस्कारो वा द्रव्यम्	... १८३७
पट्विंशत्यतीति	... १८७५	संख्यामणेषु तद्व्ययस्य	... १६१६
पट्विंशतिरम्यासेन	... १७६५	संख्या तद्देयत्वात्	... १७९७
षोडशिनो वैद्वनत्वम्	... १९१८	समर्थित्वाच्च	... १७६३
स		संख्यासु चार्थस्य	... १७५८
सख्या तु चोदनाम्	... १८५७	संख्यां चापि दोष.	... २२८१
संख्या स्वैवम्	... १७७२	संख्यां प्रथम्या स्थान्	... १८२२

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
संक्रुच्य त्वैकव्यम्	१७५९	समासेऽपि तथेति	१७६८
संक्रुद्धा कारणकत्वात्	२११६	समुच्चयं च दर्शयति	२२७१
संक्रुद्धाऽऽरम्भसंयोगात्	१६७७	समुच्चयं च दर्शयति	१९२०
संक्रुदिज्या क्रामुकायनः	२१२९	समुच्चयं च दर्शयति	२२६९
संक्रुदिति चेत्	२२०६	समुच्चयं च दर्शयति	२२७३
संक्रुत्तु स्यात्	२११३	समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु	२२६१
संक्रुन्मानं च	२१७०	समुच्चयो वा	२२६८
सगुणस्य गुणलोपे	१९३६	समुच्चयो वा प्रयोगे	२२७२
सति च नैकदेशेन	२०८३	समुपहूय मसृणाच्च	१६०६
सति चाम्यासशास्त्रत्वात्	२२५९	सर्वत्र तु ग्रहाम्भानम्	१९१२
सति चोपासनस्य	२२४०	सर्वत्र च तेषाम्	१८६३
सत्यवदिति चेत् ...	२२३०	सर्वप्रतिषेधो वा	१७७७
सत्रमेकः प्रकृतिवत्	२००७	सर्वप्रापिणाऽपि छिन्नेन	२१२५
सत्रमहीनश्च	१६०९	सर्वमेव प्रधानमिति ...	१८६८
सत्रछिन्नं च	१६१२	सर्वविकारे त्वम्पासनार्थक्यम्	१८२९
सत्रे वोपायिनचोदनात्	१६१२	सर्वविकारो वा ...	१९०२
सतोस्त्वाधिवचनम्	१८२९	सर्वस्य वा क्रतुसंयोगात्	१८९४
स व्यर्थः स्यादुभयोः	१८१७	सर्वस्य वैकर्म्यात् ...	२०१३
सनिबन्धे च ...	१८३६	सर्वस्य वैकर्म्यात् ...	१९५७
संतापनमघः	१८२५	सर्वस्वारस्य दिष्टगती	१८५६
समत्वाच्च ...	१८१२	सर्वानिदेशस्तु	१७५७
समस्याच्च तदुत्पत्तेः ...	१८६९	सर्वासा गुणानामर्थकत्वात् ...	२०५०
समत्वात्तु गुणानाम् ...	१८८२	सर्वे वा तदर्थत्वात् ...	२२८५
समं स्याच्छ्रुतित्वात् ...	१८९०	सर्वेषां चाभिपथनम् ...	२२०८
समाख्यानं च ...	१८९०	सर्वेषां वा दर्शनात् ...	१६२७
समानदेशेते वा ...	१९४०	सर्वेषामविशेषात् ...	१९२२
समानवचनं तद्वत् ...	२१६१	सर्वे वा पुरुषापनवात् ...	१९०३
समानः कालसामान्यात् ...	२१६२	न लौकिक्यनाम् ...	१६२६
समाधिवचनान् ...	१७९१	सवनीयं छिद्रापिधानार्थत्वात्	२५४६
समासस्त्वैकादाशिन्येषु	१९९०		

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
सस्तुतशास्त्रो वा	... १९६४	स्याद्वाऽनारम्याविधानात्	१६७३
सहस्रवे नित्यानुवादः	२१९७	स्याद्वाऽऽवाहनस्य	१९४४
सानारम्येऽप्येदम् ...	... २२७७	स्याद्वा कालम्याशेषमूतत्वात्	२२४६
सानारम्यं वा	... १६०९	स्याद्वा द्रव्याभिधानात्	१९४४
साकल्यविधानात्	... २१२५	स्याद्वा निर्धानदर्शनात्	१८९१
साङ्गकालश्रुतिष्वद्वा	२१९९	स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ...	१८२७
साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात्	२१४७	स्याद्वा प्रामर्षिकस्य	१८३९
सादनं चापि ...	... १९७४	स्याद्वा व्यपदेशात्	२२३२
साधारणो वा ...	... २१७१	स्याद्वा होत्रध्वर्यु ...	२०३९
सा पशुनामुत्पत्तितो	१८८६	स्याद्विशेषे तन्व्यायत्वात्	१९९९
सासुदश्ववाज्जिम्येत	२०८१	स्याद्विशेषे तन्व्यायत्वाद्वा-	
सामप्रदेशे विकारः ...	१७२५	कृतिवत् ...	२०१०
सामस्वर्थान्तरे श्रुतेः ...	१९२०	स्यादुत्पत्तौ कालभेदान् ...	२०१६
साधानि मन्त्रमेके	... १७००	स्याद्वा । र्थत्वात् ...	१९३८
साङ्गां चोत्पत्तिसामर्थ्यात्	१९५५	स्याद्बोधोः प्रत्यक्षशि-	
सुत्याविवृद्धौ	... २२०२	ष्टत्वात्	१८५३
सुमन्त्रया तु तन्त्रम्	२१७८	स्याद्विज्ञप्तात्वात्	१६००
सोमान्ते च प्रतिपत्ति- ...	२१७६	स्युर्वाऽर्थात्वात्वात् ...	१८५१
सुतिव्यपदेशमङ्गेन ...	२००७	स्युर्वा होतृकामाः	१८५२
स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे ...	१७२७	सुग-भधारणाभावात् ...	१९८९
स्तोमविवृद्धौ	... १९५३	सौवेण वाऽगुणत्वात्	२०४५
स्तोमविवृद्धौ त्वाधिकम् ...	१९२३	स्वप्नप्रतिरणाभिवर्षण-	२२११
स्तोमस्य वा तादृक्त्वात् ...	१९९६	स्वयोनौ वा	१९४०
स्याणौ तु देशमात्रत्वात् ...	१८०७	स्वरुस्तत्रापवर्गः	२१७०
स्थानात्तु परिलुप्येरन् ...	२२८३	स्वर्द्धर्षं प्रति वीक्ष्यम् ...	१९८५
रमृतेर्षा स्यात् ...	... २२८६	स्वग्यानत्वाच्च	२२५७
स्वात्तद्धर्मस्य तु ...	... १९५७	स्वस्थानविवृद्धिर्वा ...	१९७६
स्वार्थार्जमासीवत् ...	... २१४५	स्वामिध वचनम् ...	१७६९
स्वार्थयोगानिर्देशात् ...	... २१७५	स्वामिनि च दर्शनात् ...	१८५७
स्यादर्धवोदितानाम् ...	... १९५५	स्वामिनो वैशराख्यात् ...	१७११

सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।	सूत्राणि ।	पृष्ठसंख्या ।
स्वाभ्यांरूपा. स्यु ...	... २०११	हविषानि निर्वपणार्थम् ...	... २२२७
स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था ...	... १७३७	हविर्भेदात्कर्षण ...	... २०२३
स्विष्टकृच्छ्रवृणान्नेति ..	... २२५७	हाविषा वा निष्पद्येत	... १६०६
स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेध. ...	... २०४१	हविष्कृतसवनौघेषु	... २२४१
स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे	... १९३७	हविष्कृद्भिर्गुप्तोऽनुयाज्या—	... २२१३
स्विष्टकृद्देवतान्यन्वे ...	... १९३५	हाविषो वा गुणभूतत्वात् ...	... २०८१
स्वे च	... १७१४	हिरण्यगर्भ. पूर्वस्य ...	... १८६९
इ.		हिरण्यमाज्यधर्म.	... १६०२
हरणे वा श्रुत्वसयोगात् ...	... २०२०	हौत्रान्नु विकल्पेस्त् ...	... २२६८
हविर्गणे परमुत्तरस्य ...	... १६१३	होत्रे परार्थत्वात्	... २२८६

पञ्चम-षष्ठभागस्थसूत्राणां सूचीपत्रं समाप्तम् ।

दृष्टीकासहितशाबरभाष्यसहिते मीमांसादर्शने शुद्धिपत्रम् ।

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
१९४८	३ धिक	विक
१९५२	१३ प्राप्तिरतु	प्राप्तिस्तु
"	२९ नाघ	बोध
१९५७	९ स्याद्धर्म	स्यात्तद्धर्म
१९६०	१२ शेषण	शेषेण
१९७०	३ वर्ती	वर्ती
"	१७ निर्वृत्तिः	निर्वृत्तिः
१९७८	१७ नवा	गवा
"	२२ ग्रम् ।	ग्रम् ।
१९७९	२१ शुक्राम	शुक्रामः
१९८०	७ ऐन्द्र	ऐन्द्र
१९८१	६ एषा	एषा
१९८२	३ पर्यावृ	पर्या-
१९८३	५ सघ	सघा
१९८७	१२ नीय	नीय
"	२४ धस्य	धस्य
१९९०	५ वर्ते	वर्ते
१९९१	९ प्वह सु	प्वह.सु
१९९४	१ उक्थ्यादि	उक्थ्यादि
१९९४	११ यथा	यथा
"	२६ सामकार्ये	...
"	१३ त्रिवृ	त्रिवृ
१९९७	१ मप्य	मप्य
१९९८	२८ उभयोः	उभयोः
२००१	१८ कतृणं	कतृणा
२००४	१८ नान्य-	नान्य-
२००५	२६ वच्छूय	वच्छूय
२००८	२ मविध्य	मविध्य

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
"	२५ बहुत्वं	बहुत्वं
२००९	२२ अभिधा	अभर्धा
"	२७ अमि	अमि
२०११	१७ गृह	'गृह
२०१३	१२ कृद्गन	कृद्गन
२०१४	१२ दृष्ट	दृष्ट
"	२१ दशाह	दशाहे
२०१५	१३ निर्वृत्तेः	निर्वृत्तेः
"	२३ हर्तव्य	हर्तव्य
२०१७	२७ परा	परा
२०२०	१ तत्रैवाह	तत्रैवाह
"	७ किं तर्हि	किं तर्हि ।
"	१२ लपे	लपे
"	११ एव	एव
"	२० मप्य	भाप्य
२०२१	१३ प्रकला	प्रकला
२०२२	१६ कस्य	कस्य
२०३१	१७ संबन्ध	संबन्धः
२०३२	१० तस्या	तस्मा
२०३३	१६ तस्य	तस्य
२०३४	१७ किं	किं
२०३५	१० वादोऽ	वादोऽन
२०३६	१५ किं	किं
२०३९	२४ सूचितः ।	सूचिः ।
"	२९ प्रमा	प्रमा
२०४३	१५ दुत्तरान्	दुत्तरान्
"	२४ तस्या	तस्यां
२०४४	१० अनाकच्छूय	अनाकाच्छूय

पुटे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम् ।	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
	११	यान्त	यान्ति		१७	प्राप्ति	प्राप्ति
	२२	प्रतिषेवार्थ	प्रतिषेवार्थ	२०५९	६	शेषः	शेषः
	२४	नात्राङ्गरोति	नात्राङ्गरीति	२०६०	१४	पर्युदास	पर्युदास
	२६	श्रुतिरुःसृ	श्रुतिरुःसृ		२३	नःस	नःस
२०४५	५	कथम्	कथम् ।	२०६२	२६	प्राप्त	प्राप्त
	२४	न्यायोऽत्र	न्यायोऽत्र	२०६३	४	संबन्ध	संबन्ध
२०४६	२	ऽऽघरेण	ऽऽघ रणे		"	अरात्र	अतिरात्र
२०४७	१२	आज	आजप		५	वादन	वादत्वेन
	२१	अनर्वाहि	अपनर्हि		८	बधित्वा	बाधित्वा
२०४८	२	प्रयानन्	प्रयानान्	२०६४	१६	वि लो	विकल्पो
	५	बर्हिपः	बर्हिप.		११	संबन्ध	संबन्ध
	२५	खादिरयवा	खादिरयवा		१६	विनेः	विधेः
		ग्रहणपर्य	ग्रहणमर्थ		२३	धुकश्च	धुकाश्च
२०४९	६	मीहीन्	मीहीन्		२५	विधे	विधेः
	२२	पलश	पलाश		२८	जर्तिठ	जर्तिठ
	२३	पलश	पलाश		"	विधनं	विधानं
२०५०	१४	मकटापल	मष्टाकपल	२०६५	१	विकल्प	विकल्पः
२०५१	२४	विकल्पः	विकल्पः		२	होत्र	होत्रं
२०५२	४	समुच्चय	समुच्चय		१९	इत्यनहु	इत्यनहु
२०५३	४	न गुण	न तु गुण		२०	चिबल	विकल्प
	२२	तम्पा	तम्पा	२०६६	४	मिषार	मिषार
	१५	मीहीणा	मीहीणा	२०६७	४	जुहुयन्	जुहुयात्
	१९	परिहृतो	परिहृतो		६	दोषे	दोषो
	२२	श्रूय	श्रूय		१९	स्थेनोय	स्थेनार्थ
२०५४	२४	नेद्देय	नेद्देय	२०७०	१८	घरता	घारता
२०५६	१८	प्राण	प्रमाण	२०७१	२	संह रोऽपि	संहारेऽपि
	१९	प्राप्तः	प्राप्तः		२८	प्रधान-प्रधानमनम्—	
	२६	पटशानि	पटशानि		"	पति	पति
२०५७	१	मनापतिः	मनापतिः	२०७३	२	एवेनीय	एवेनीय
					२२	आह्व	आह्व

पुटे पद्वतौ अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२१०० १ नैष	नैष
२९ ऐककल्पं	ऐककल्पं
२१०३ २० दककर्म्यम्	दैककर्म्यम्
२१०६ २० कर्तव्यता	कर्तव्यता
२१०७ ३ विधीय	विधीय
२० भाविव्य	भावितव्य
१० तिलः	तिलः
२१०८ २२ पण्डे	पण्डे
२११७ ४ अर्थवास्तु	अर्थवास्तु
३ म्छेदन	छेदन
२१२१ १ मिति उ	मिति उ
२३ मित्येव	मित्येव
२१२३ १७ विशति	विशति
२१२४ १४ प्रयाणो	प्रयाणा
२१२५ २४ पुराऽऽप्या	पुराऽऽप्या
२१२८ २२ शक्यते	शक्यते
२१३१ ३ पिबन्ति	पिबन्ति
२१३३ १२ स्यैवा	स्यैवा
२१३४ ११ कर्तव्यता	कर्तव्यता
१२ त्वरिमन्वावये	त्वरिमन्वावये
१९ त्ययर्थः	त्ययमर्थः
२१३५ २ त्कर्मणां मि	त्कर्मणां नापि
३ प्रवानं	प्रधानं
२० वास्वाया	वास्याया
२१३७ १९ प्रवाना	प्रधाना
२.४३ २२ भेदेन	भेदेन
२१४४ ८ नास्य	न, नास्य
२१४६ २५ वादमा प्रम-	वादमा- प्रपन्निकम्

पुटे पद्वतौ अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२१४९ १ याग	यागः
११ तावत्कर्म	तावत्कर्म
२० यथा	यथा
२२ मादय	सादय
२१५० १३ म द्यः	मद्यः
२१५३ १९ अरति	अरति
२१५६ २ मामान्ये	सामान्ये
२१६० १ आलम्भन्ते	आलम्भन्ते
२१६१ १९ कथम्	कथम्
२१६३ २ भेकस्य	भेकस्यः
१६ धय-	धय-
२१६४ २८ यस्यैव	यस्यैव
२१७० ३ सङ्कृत	सङ्कृत
२१७१ १८ पयोग	प्रयोग
२१७२ २० स्वोत्सर्ग	स्वोत्सर्ग
२१७३ १५ बाँध्येत	बाँध्येत
२१७५ २० इमं	इमं
२१७७ १५ स्तथाऽ	स्तथाऽ
२० वचन	वचन
२१७७ ७ वषट्	वषट्
१५ विमाक	विमोक
२६ तत्काला	तत्काला
२१८२ २६ वानेन	धानेन
२७ ३ प्रहर	१ प्रहर
" १ मुखे	२ मुखे
२१८१ १ रम्पनि	रम्पनि
१९ याऽमा	याऽमा
२५ सत्र	स्तत्र
१५	स्यन्

पुटे षड्वन्तौ नशुद्धम् शुद्धम् ।	पुटे षड्वन्तौ अशुद्धम् शुद्धम् ।
११ पञ्चा षष्ठी	२३ स्यादिति स्यादिति
१२८० २१ कौण्डिन्याय कौण्डिन्याय	२२८१ २१ कर्मकाण्ड कर्मकाण्ड

इति दुप्यीकासहितशावरभाष्यसमेते मीमांसादर्शने षष्ठभागे
शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	४
९० शाङ्खायनारण्यकम् — ऋग्वेदान्तर्गतवाक्कलशास्त्रीयम् ।	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किञ्चिदङ्करोपाह्वामनशास्त्रिकृतः ।	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यङ्करोपाह्वमास्करशास्त्रिविरचिता ।	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् ।	१
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदैवज्ञविरचितः ।	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशावरभाष्योपेतं भाग्यपञ्चकात्मकम् । २१	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—अभ्यङ्करोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	९
९९ भास्करीयवीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशमठविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१०
१०१ शंकरपाद धूपणम्—पर्वतेइत्युपाद्धरघुनाथशास्त्रिकृतम्	५
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भाभात्मकम् । २०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महार्णवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १	४
आधानपद्धतिः—किञ्चिदङ्करोपाह्वामनशास्त्रिभिः कृता ।	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किञ्चिदङ्करोपाह्वामनशास्त्रिविरचिता । ०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	५

आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावली अकरादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्	
	रु०	पा०		रु०	पा०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	७० छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०) २		
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२० जीवनमुक्तिविनेकः	३	१२
८४ अद्वैतामोदः	२	०	२४ जमिनीयन्यायमालाविस्तरः	८	१०
५७ आचारभूषणम्	४	६	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१	४
५८ आचारेन्दुः	४	०	८५ ज्योतिर्निघन्धः	३	१५
आधानपद्धतिः	१	१४	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११	४२ तैत्तिरीयसहिता	४८	१०
६२ ईशकनकटाट्टप० (रामा०) २		८	३६ तैत्तिरीयारण्यकम्	९	१
७६ ईशकनकटोपनिषदः	१	०	१२ तैत्तिरीयोपनिषत्	१	१२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्वाप्यवार्ति०	२	२
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६	१२	७८ त्रिस्थली सेतुः	३	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	९३ दशपूर्णमासप्रकाशः	६	१२
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ द्वादशयणगृह्यसूत्रचूचिः	१	०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुरा० स० ६	०	४
९६ करणकौस्तुभः	०	९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः	०	९
७ काठकोपनिषत्	१	४	५६ नित्यापोडशिकार्णवः	३	४
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	८८ निरुक्तम्	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप०	१	१२
९५ काश्यपशिल्पम्	३	१	९१ न्यायमूत्राणि	४	८
६ कनोपनिषत्	१	०	पद्मपुराणम्	२०	०
५२ गणेशगीता	२	०	५ गलम्भमर्मांसा	०	१०
१ गणेशायर्वशीर्षम्	०	६	७२ परिभाषेन्दुशेखरः	२	६
७३ गायत्रीपुराध्वरणपद्धतिः	१	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	३ पुरुषसूक्तम्	०	८
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०) ५		०	५५ पुरुषार्थचिन्तानिः	४	०
६३ छान्दोग्योपनिषत् (रामा०) ३		१२	८ प्रश्नोपनिषत्	१	०